

רצים אל מול מחר
תנועות הנוער הציוניות אל מול אתגרי המאה העשרים
מבחר מחקרים, מכתבים, קטעי יומן וזכרונות
קובץ משואה ל"ד

**** *

רצים אל מול מחר

תנועות הנוער הציוניות אל מול
אתגרי המאה העשרים

מבחר מחקרים, מכתבים, קטעי יומן וזכרונות

קובץ משואה ל"ד

עורכת: נילי קרן

משואה – המכון ללימודי השואה
משרד הביטחון – ההוצאה לאור

Running for Tomorrow
Zionist Youth Movements – Facing the
Challenges of the Twentieth Century

Editor: Nili Keren

מערכת: פרופ' יצחק קשתי, איה בן-נפתלי, נחמיה דגן, נאווה סמל
עריכה לשונית: איילת ברטל
עיצוב העטיפה: צביקה אלקסלסי

הקובץ רואה אור בסיועה הנדיב של וועדת התביעות, 2006
The yearbook is published with the
generous help of the Claims Conference, 2006

סדר ועימוד: ע.נ.ע. בע"מ
לוחות והדפסה: דפוס קל

מסת"ב: 965-05-1348-5 ISBN

© כל הזכויות שמורות למשואה – המכון ללימודי השואה
הודפס בישראל, תשס"ז-2007
All rights reserved

”..כולנו חיינו וחיים בהכרה, שאין לדעת מה היה עולה בגורלנו, לולא היינו חברים לתנועה, לולא ספגנו מילדותנו את הערכים אשר אתם נתתם לנו. זהו בעצם סוד כוחה של התנועה: שידעה תמיד לתבוע מאנשיה. היא רצתה לחנך וחינכה אנשים מהפכניים, שעמדו ויכלו לעמוד, בתקופות שונות ובתנאים קשים, על קוממיות העם, על קוממיות האדם בישראל ועל קוממיות האדם בכלל...”

צביה לובטקין

**** *

תוכן העניינים

11	מבוא
15	שער ראשון – שירת הנוער – תנועות הנוער הציוניות בטרם שואה
18	מיומנו של משה אוקלניצקי
	יצחק קשתי – "הלהבה שהאירה את פועלם" – על תנועות הנוער
19	הציוניות בגולה כזהות ופעולה
36	צבי לם – במבט לאחור
60	פרטיכל הנוער הציוני בלודז'
62	עדות על פעילות ציונית בתוניס
64	מיומנו של משה אולקניצקי
67	אלי צור – לקראת הקץ – תנועת השומר הצעיר בפולין ערב השואה
97	מכתב מוילנה מאת דוד ברגר
99	דבר העורך מכתב העת "מפלט" בוילנה
103	שער שני – בעין הסערה – תנועות הנוער הציוניות בתקופת השואה
106	מכתב של משה אולקניצקי
109	יצחק ארצי – טרנסניסטרית – "הנוער הציוני" במשימות הצלה
	אביהו רונן ויוסי הדר – רעיון הלחימה בתפיסת תנועות הנוער
121	בתקופת השואה: היבטים פסיכולוגיים והיסטוריים
	יעל פלד – "שלוש שורות בהיסטוריה" – לדמותה של המחתרת
141	היהודית בקרקוב
161	מכתב של עוזיאל ליכטנברג להנהגת הנוער הציוני בארץ-ישראל

165 **שער שלישי – גשר על פני תחום – בדרך לארץ-ישראל**
168 מכתב מלודו' למשה קול
עדה שיין – עוד לא נותקה השלשלת – תנועת הנוער במחנות
170 העקורים כסוכנות חברות לאומיות
206 מכתב לקיבוץ "איחוד" ברומא
208 מיומנה של חייקה קלינגר
211 מיומנה של שפרה פלד

שער רביעי – "ומה נשיב לילד בארץ-ישראל.." – פועלן של
215 **תנועות הנוער הציוניות ותרומתן למעשה החינוכי**
נילי קרן – "לסמל ולמופת" – תנועות הנוער הציוניות במזרח אירופה
217 בתקופת הכיבוש הגרמני והשפעתן על החינוך הישראלי

מתוך מאגר התוכניות החינוכיות של "משואה" –
"שלוש שורות בהיסטוריה" – להיות חבר בתנועת נוער ציונית
226 בתקופת הכיבוש הגרמני
"בעין הסערה" – על תנועות הנוער הציוניות בהונגריה בתקופת
242 הכיבוש הגרמני
"היה לי חבר, היה לי אח" – על גילויי סולידאריות יהודית
267 בתקופת השואה
יוחנן כהן – "לתת ולא לקחת" – ערכי תנועת הנוער הציונית –
284 האם הם עדיין רלבנטיים?

לזכרם
288 אריה בן מנחם
290 תושיה הרצברג

292 על המשתתפים בקובץ
297 מקורות לתעודות ולאיוורים

היינו רק כנופית פרחים
בני שבע־עשרה, אולי עשרים שנים,
אשר מוחם חמום,
לבם סוער בדם,
לבדם...

להם קורא חזון רחוק, עמום
סבל ובכי של דורות רדפום
בשבילי גולה ובנדודי־עפר...
ברגל עייפה רצים אל מול מחר,
בבת עיניהם מתכסה בדם
וכך הולכים מול השמש
לבדם...

והם חוזים חזיונות של טרוף;
סלע קודר נוטף יין וצוף,
ביצה קודחת מנביטה דגן,
מאש לוחטת יפרוץ מעין...
חריש, חומה, מולדת וגרדום...
והם רצים הביתה... לחלום.

הננו כנופית מבוסמים,
לוחמי מלחמת בנות ובנים,
שטרם נולדו, אך יבוא יומם,
יהיו כעם בין עמי העולם.
אנחנו נערים, מבלי לשקול
סוחפים גופנו לרקוד במחול
סביב מדורות, בהן נשרף העבר
ובידינו מקיץ...
המחר.

"רצים אל מול מחר" – שורה מתוך שיר שכתב חיים חרמש בשנת 1936
בבדפשט כדי לתת ביטוי למהותה ודרכה של תנועת "הנוער הציוני".
השיר במלואו בהונגרית ובתרגום עברי נמצא בארכיון "משואה" (408/8)

**** *

מבוא

"רצים אל מול מחר" – זהו השם שבחרנו לקובץ משואה ל"ד, קובץ הבא להחזיר אל התודעה הציבורית והחינוכית את ייחודו של הנוער היהודי, ובעיקר חברי תנועות הנוער, ופועלם כאוונגארד בתוך העם היהודי בשנים הרות הגורל במאה העשרים.

תוך כדי העיסוק ב"שואה וגבורה" – נעשה עוול מסויים לחברי תנועות הנוער שייחודם, רוח הנעורים שהפихו בדור הצעיר היהודי, והתגייסותם למען הרעיון הציוני עמדו כל השנים בצל העיסוק במרד שהם הובילו נגד הכובש הגרמני בתקופת השואה שאין להמעיט בחשיבותו. אין יכולת להבין את ההתגייסות ללחימה מבלי להכיר את עולמם הפנימי והתגבשותם הרעיונית של תנועות הנוער היהודיות, ובמיוחד הציוניות, בטרם חורבן.

תשע תנועות נוער ציוניות מרכזיות פעלו במרכז ובמזרח אירופה בעשור שקדם לפרוץ מלחמת העולם השנייה. אם כי לכל תנועות הנוער הציוניות היה מכנה משותף, הרי שלכל אחת מהן היו מאפיינים מיוחדים לה, שאפשרו לצעירים רבים יותר למצוא את דרכם בהתאם לחינוכם ולנטיות ליבם.

תנועות הנוער הציוניות סגדו לרומנטיקה ולנעורים, יציאה אל הטבע, רעות, טוהר מידות, ושאיפה לשלמות אך בה בעת גם מרדו בנורמות של חברת המבוגרים. הן הציעו לחבריהן דרך חיים טוטאלית, שנתפסה כחשובה ומשמעותית יותר מזו של המשפחה ויותר מכך – של הקהילה.

תנועות הנוער הציוניות ראו את יעודן בהגשמה עצמית שמימושה עלייה לארץ-ישראל ושיאה – התיישבות חקלאית בה. תפקידן של תנועות הנוער ב"גולה" היה להכשיר את חבריהן למטרה זו באמצעות החייאת השפה העברית ויצירת תרבות חדשה, שכללה הרצאות ושיחות בנושאים הקשורים ליהדות, להיסטוריה ולגיאוגרפיה של ארץ-ישראל, לציונות ולקיבוץ וכן באמצעות הווי צופי של מסדרים, טקסים,

מחנאות, ריקודי עם וזמר עברי. הבוגרים שבחבורה יצאו ל"הכשרות" כהכנה לקראת אורח החיים החקלאי בהתיישבות הציונית בארץ-ישראל.

בתקופת השואה פעלו תנועות הנוער בגטאות והתגלו כארגון חברתי המסוגל לתפקד ביעילות בתנאים החדשים, בין השאר הודות לגילם של החברים והאתגר שהוצב להם. בשלבים הראשונים פעלו באמצעות פתיחת בתי-ספר וגני ילדים מחתרתיים, הדרכת כרוזים והפעלת מרכזים להזנה ולעזרה הדדית.

חברי תנועות הנוער (ציוניות ולא ציוניות כאחת) – מששוכנעו ללא צל של ספק שאכן מתרחשת השמדה שיטתית של היהודים – דרשו לצאת למאבק בגרמנים בכל דרך אפשרית ולו רק כדי להציל את כבוד העם היהודי. כמו שביטא זאת דולק ליבסקינד, חבר "עקיבא", ממנהיגי המחתרת בקרקוב: "אנו נלחמים על שלוש שורות בהיסטוריה".

פעולות ההתנגדות של חברי התנועות התבטאו בשלבי הכיבוש הראשונים בארבעה תחומים: סיוע ועזרה הדדית, פעילות חינוכית-רעיונית, השגת מידע והפצתו ופעולות הצלה. כאשר אפסו כל הסיכויים והודאות בדבר הקץ המתקרב הייתה ברורה להם – בחרו בהתארגנות למאבק מזוין. היו גטאות בהם ניהלו המורדים מאבקים בתוך הגטאות תוך לקיחת אחריות גם על שארית היהודים בגטו; או יציאה ליערות וחבירה לתנועה הפרטיזנית כשלא היה סיכוי להצליח בלחימה בגטו. היו שהאמינו שהמשימה העיקרית היא להציל כמה שיותר בני אדם, וזאת בעיקר באזורים שמהם היו פתחי-מילוט כלשהם.

אחרי השואה, לנוכח ממדי האובדן ועוצמתו שוב התגייסו חברי התנועות כדי להוביל את שרידי העם אל השיקום הפיזי והנפשי בארץ-ישראל. למרות האובדן העצום שספגו התנועות עצמן, ולמרות האובדן המשפחתי האישי של כל אחד ואחת מהחברים ששרדו, הם השקיעו את כל מרצם בעבודה עם היהודים שרידי השואה במחנות העקורים, ומאוחר יותר במחנות הגירוש בקפריסין. וכל זאת מבלי לשכוח את הגשמת חלומם וייעודם – הגשמה ציונית-חלוצית בארץ-ישראל.

הקובץ שלפניכם מלווה תערוכה הנפתחת ב"משואה" בזמן הקרוב. שיבצעו בו מאמרים והגיגים שחלקם נכתבו במיוחד ומתפרסמים כאן לראשונה (אלי צור, עדה שיין, יצחק קשתי) וחלקם כבר ראו אור בעבר, אך לא הובלטו במידה

מספקת ומצאנו שהם ראויים לאכסניה שתבליט את ייחודם וחשיבותם (צבי לם, אביהו רונן ויוסי הדר).

מצאנו לנכון לפרסם בקובץ זה מכתבים, קטעי יומן וזיכרונות של חברי תנועות־נוער ציוניות שרובם לוקטו מתוך אלפי מסמכים כאלה המצויים בארכיון "משואה". חלק מהם מתפרסמים כאן לראשונה ושופכים אור לא רק על האירועים, אלא בעיקר על חוויות הנעורים, הדבקות במשימה וההתלהבות שאפיינה כל־כך את חברי התנועות בכל אחת משלוש התקופות בהן עוסק הקובץ.

"משואה" כמכון בינלאומי המחוייב לעיצוב זיכרון השואה בעיקר בקרב הדור הצעיר, מבקש להפגיש באמצעות הקובץ הזה מחנכים וצעירים ישראלים עם תרבות הנעורים המשותפת לכל נער ונערה באשר הם, ועם כוחם של הנעורים לשנות ולעצב דפוסי חיים ובעיקר — לקחת אחריות על הציבור ולהנחותו לחוף מבטחים.

נילי קרן

שער ראשון

שירת הנוער

תנועות הנוער הציוניות בטרם שואה

שירת הנוער

מלים: שמואל בס

לחן: דוד מערבי

שירת הנוער שיר עתידנו
שיר התחדשות בנין ועלייה
מן הגולה ינהרו אחינו
ארץ מולדת שבה לתחייה

מי זה חולל הפלא – ארץ מולדת
מי זה הקים כל אלה – ארץ מולדת
זו ידך, ידך היא הזרעת
זו ידך, ידך היא הנוטעת

כל עוד הנוער לנו במולדת
קום יקום חזון עם ישראל

מיומנו של משה אולקניצקי

26/3/1934

תופעה מעציבה מאד אבל עובדה היא שהנער היהודי העכשווי – שטחיות נוראה מסמנת אותו. עד לפני כמה שנים היה הנושא הרגיל של שיחות חברתיות שהשתתפו בהן חברים, מודעים או מכרים: ספרים שנקראו זה לא כבר, ענייני מדע ותרבות וכו'. כעת אחר הוא המצב לגמרי. נתהוו שתי קצוות: לאחת שייכים האנשים בני אותה שכבה שבה מדברים על נשים, אהבה, זונות וכיוצא בזה, לשניה שייכים אלה המתעניינים אך ורק בפוליטיקה. בעיני עומדים שני מיני אנשים אלה על מדרגה אחת: שטחיות.

על הראשונים אין מה לדבר, אבל גם אלה האחרונים, כלומר הפוליטיקאים, אינם עולים בחשיבותם על הראשונים. הסיבה מובנת: אותו הנער "הרציני" שנושא שיחותיו הוא הפוליטיקה שוכח על שאר העניינים החשובים. לעולם אינו מתעניין בספרי מדע, תרבות, ביליטריסטיקה. רובו ככולו אין לו מושג מדברים כאלה אפילו. הוא לועג גם לשיחות כגון אלה. זה אצלו הטפל. הרב גם אינו קורא ספרים אפילו. התעניינותו הרבה וידיעותיו אפילו הפעוטות בפוליטיקה מספיקות לו והוא אינו רוצה לרכוש ידיעות אחרות. להפך: הוא משתדל דוקא להמצא בתנאים כאלה שלא יאפשרו לו לנתח את מהלך מחשבותיו ואת עולמו הפסיכי. הוא נכנס להסתדרות ונכנע ומכניע את עולם מחשבותיו אל שטח ההסתדרות, שחוליה הוא משתיק. הנער אינו רוצה גם לפעמים לחשוב בעצמו לבחור בעצמו את דרכו בחיים. ההסתדרות תעשה את זאת. אישיה יחשבו עבורו ויבראו לו אידיאולוגיה, דרך חיים. זוהי שטחיות. שטחיות שנוצרה הודות להתעניינות היוצאת מגדר הרגיל בפוליטיקה. עובדה מעציבה היא ויש לשרשה ולעקרה עד היסוד כמו שיש להלחם בשטחיות המין הראשון.

"הלהבה שהאירה את פועלם"

על תנועות הנוער הציוניות בגולה כזהות ופעולה

יצחק קשתי

*"הנני מבטיח... שאהיה
צופה נאמן לעם העברי,
לתנועת הנוער הציוני,
למחשבת המדינה העברית,
להגשמה חלוצית..."*

התהוותן של תנועות הנוער החלוציות בראשית המאה ה-20 היא במידה מסוימת חידה. העובדות ההיסטוריות ידועות, אולם עובדות אלה אינן מבארות בשלמות את לידת התנועות, ביתר דיוק את הופעתן כמעט הברזומנית בארצות שונות באירופה המרכזית והמזרחית. תנועות אלה באו לעולם תוך שהן נושאות כבר ברמה את זיקתן להיסטוריה היהודית, את ראיית עצמן כמחדשות את הלאומיות היהודית בארץ-ישראל וכחותרות לתיקון הפרט והחברה היהודים מכוחם הם, מן המעיינות הלא נדלים של נעורים.

אכן הנעורים של סוף המאה ה-19 וראשית המאה ה-20 נתפסו כ"חדשים". בתקופה זו הייאוש מן העולם ה"ישן", מעשה ידי האדם, נמהל בתקווה לבניית עולם חדש, פרי הגותו ומעשיו של אותו אדם עצמו, אך הנושא בלבו חזון אחר. סיום מלחמת העולם הראשונה – שדה הקטל שהתפרס על פני אירופה כולה – סימל בעיני רבים, גם בקרב הנוער, אפשרויות חדשות: תיקון עוולות שנגרמו בגין התיעוש המואץ למיליונים של מהגרים מן הכפר אל העיר, ביניהם ילדים ונוער לרוב, שיכוך העוינות בין בני לאומים שונים תוך הקמתן של מדינות לאום חדשות והתחדשות

חברתית המסתייעת בחתירה אידיאולוגית ומעשית אל עבר שיוויון במישור הפוליטי, הכלכלי, הלאומי ובין המינים. ואולם, תקוות וציפיות אלה הגם שנסקו אל על, לקו במידה יתרה בכלליותן. וביתר דיוק: כבר בעת נביטתן המוקדמת, ולכל המאוחר החל בשליש האחרון של המאה ה-19, הן נשאו עמן את זרעי ההתנשאות והאפליה הגזעית והדתית, שהובאו לידי ביטוי גואה כאנטישמיות חברתית וכלכלית.

נוער חדש, נעורים חדשים

הרמן לייץ (Hermann Lietz), תיאולוג על-פי השכלתו האקדמית ומחנך מחדש על-פי נטיית ליבו ומעשיו, הקים החל בשלהי המאה ה-19 (1898), בזה אחר זה, לא פחות מחמישה בתי ספר פנימייתיים בגרמניה (Landerziehungsheim). הוא עשה זאת לא לפני שביקר באנגליה וחקר לפרטי פרטיו את בית ספרו החדש של רדי (Redie) באבוטסהולם (Abbotsholme), שהוקם כניסיון ליצור דגם חדש של בית ספר. בית ספר זה אמור היה לשמש חלופה ל-"Public School שמזמן הפך לבית ספר פנימייתי פרטי עבור בני החברה הגבוהה ובניהם של מתעשרים חדשים. הפאבליק סקול ודומיו התפשטו באנגליה עד מאד בתקופה זו והיו ידועים בדפוסי החינוך הסמכותיים ששררו בהם, בתוכנית לימודים קלאסית וב"תרבות הנגד" שפיתחו תלמידיהם. הרמן לייץ הקים את מוסדותיו כדי "להציל" את הנוער (הגרמני). הוא ביקש לקרב את חניכיו אל עבר החיים בטבע — כנגד סביבתה "המשחיתה והמזהמת" של העיר — תוך יצירת שותפות איתם. לייץ חתר לכונן במוסדותיו חיי צוותא של הנוער, בגלגול מאוחר יותר "קהילת נוער", ולהפוך את הלימודים, תיאורטיים כמעשיים, לחלק מפעילותו העצמית במסגרת "המוסד החינוכי" המתחדש.

לערך באותו זמן שהוקם המוסד הפנימייתי הראשון של לייץ, אך ככל הנראה ללא קשר איתו, החלה להתארגן בברלין קבוצת משוטטים (1896), שכונתה על ידי משתתפיה בשם וונדרפוגל (ציפור נודדת) ועל-ידי אחרים כתנועת הנוער הראשונה. למעשה זו הייתה, לפחות בראשית דרכה, לא יותר מהתארגנות ספונטנית של תלמידי גימנסיה למען שוטטות ביערות קרובים ורחוקים מעירם. הצעידה בשבילים, האתנחתות בקרחות היער, היציאה למסע שלא על מנת להגיע תוך נטישה ולו זמנית של "תרבות העיר המזויפת" — כל אלה נראו כמניעי ההתארגנות. אולם ככל שמעגל המשוטטים התרחב, וככל שאלה נתנו את ליבם לקבוצה הקטנה — החברותא — שהם יצרו וממנה התפרנסו, לדוגמה בגיבוש דימויים, רעיונות וסמלים באשר לזהותם הם לעומת מיהותם של אחרים — או אז היו לתנועת נוער, ש"נטלה על

עצמה לעצב את חייו של הנוער הגרמני מתוך קביעה עצמית...". חברי הוונדרפוגל האמינו ששינוי משמעותי מקורו "פנימי", מן הנפש, והנוער ותרבותו המתהווה הם המפתח אל העתיד. מי שהעמיד דברים אלה ברמה מכלילה הוא גוסטב וינקן (1875-1964), לפניו מחנך באחד ממוסדותיו של הרמן ליץ ולימים מקים מוסד חינוכי-פנימייתי פרוגרסיבי משלו בשם "קהילת בית הספר החופשית" ויקרסדורף. וינקן תמך בוונדרפוגל אף אם לא לאורך כל דרכו (ב-1933 התנועה פוזרה), תוך שהוא חותר לאזן ולייצב את כיוון מהלכיו לעבר הליברלי, מול ההיסחפות של התנועה – הספונטנית או המודרכת – אל הרומנטיזם שגולם בעיקר בעבר המיסטי של האומה הגרמנית. וינקן הוא שחידש את המושג "תרבות נוער", ובמשמעו המקורי הוא התפרש כסגולתו של הנוער לזקק מנכסי העבר תרבות חדשה משלו ולהנחילה לדור הבא. הנעורים, לפיכך, הם תקופה פורמטיבית לעצמה הן מבחינת הכלל ותרבותו המתחדשת והן מבחינת הפרט שאישיותו מעוצבת בתקופה זו.

תנועות של צעירים יהודים בראשית המאה ה-20

התארגנויות של נוער יהודי באירופה בשלהי המאה ה-19 ובעיקר בראשית המאה ה-20 הושפעו ללא ספק מתנועת הוונדרפוגל אם במישרין ואם בעקיפין; כך מעידים החיבורים הרבים הסוקרים את תולדותיהן של התארגנויות אלה ואת צמיחתן של תנועות הנוער הציוניות. השפעה ישירה מתגלה בייסוד תנועת בלאו־ווייס היהודית בברלין שחברים בה נדחו – אם בפועל ואם בראיית הנולד – מן הוונדרפוגל מטעמים אנטישמיים. אכן הוונדרפוגל היה לימים לתנועת נוער האמונה על טהרת הגזע הגרמני, שנים ארוכות לפני עליית הנאצים לשלטון, אף שהאנטישמיות שקיננה בה נחלשה ואולי אף התפוגגה לזמן קצר בימי מלחמת העולם הראשונה.

תנועת בלאו־ווייס כאגודת נוער וסטודנטים יהודית, פילסה את הדרך במידה לא מבוטלת, ביחד עם התאגדויות סטודנטים יהודיות אחרות, לתנועות הנוער הציוניות. בין אגודות הסטודנטים שהחלו לפעול בראשית המאה ה-20 יש למנות את בלאו־ווייס בברלין, כאמור, את קדימה בווינה, את המכביאה בבודפשט, את בריסיה (לבנים) ואת אביבה (לבנות) בטרנסילבניה. חברי אגודת בלאו־ווייס אהדו את הרעיון הציוני, מי בעוצמה ומי ברפיון, אולם כאשר האגודה עצמה הפכה מ"בלאו וייס" ל"תכלת לבן" היא הצהירה בפני כל על זיקתה לעם היהודי ולהיסטוריה שלו, לשפה העברית ולרעיונות של ציונות תרבותית.

הציונות ככלל וגם זו ההרצליאנית לא הייתה מקובלת במוקדים היהודיים של

מרכז אירופה; לא בקרב הבורגנות היהודית המשכילה – הקיימת או המתהווה – שפיתחה מכוונות אל התרבות של ארץ מושבה ומעורבות בה, ולא בקרב החוגים האורתודוקסיים-חרדיים, שהציונות היחידה שהייתה מקובלת עליהם הייתה זו של שיבת ציון המשיחית. ואף-על-פי-כן לציונות החדשה של הרצל, של הקרן הקיימת, הייתה נוכחות בדעת הקהל היהודית, יותר מכל ה"צעירה": במידה יתרה בקרב תלמידים יהודים, לרוב אלה שחבשו את ספסלי הגימנסיה והריאלשולה, וכן תלמידים בבתי המדרש המתקדמים לרבנים והמכונים לפדגוגיה וכאמור בקרב הסטודנטים באוניברסיטאות. אכן הנפש הציונית המתה והגוף של היהודי החדש – באמצעות אגודות ספורט רבות משתתפים ובעלות הישגים – שגשג עד מאד. כתב העת המשוּבַּח MÚLT ÉS JÖVO ("עבר ועתיד") לתרבות יהודית (ולציונות) שיצא לאור בהונגריה בעריכתו של יוסף פטאי, דיווח בגליונו מספטמבר-אוקטובר 1913 על כינוס ספורט בווינה של "נוער יהודי אוניברסיטאי, בו השתתפו 2000 סטודנטים ספורטאים ציונים" (מארצות שונות), לנוכח קהל נלהב של כ-15,000 איש. המדליות שעוצבו בבצלאל בירושלים הוענקו למנצחים בתחרויות על-ידי טרודה, בתו בת ה-18 של תיאודור הרצל.

המכביאה בבודפשט החלה לפעול ב-1903. זו גם השנה בה פורסמו תקנות ההסתדרות הציונית בהונגריה, שבאורח יוצא דופן כללו שתי הצהרות "בלתי ציוניות": האחת אמרה, שאין בכוונת ההסתדרות הציונית לראות ביהודים בהונגריה – קרוב למיליון נפש, במדינה שעדיין שכנה בגבולותיה ההיסטוריים הנרחבים – מיעוט לאומי (יהודי); ההצהרה האחרת עמדה על-כך, שההסתדרות הנ"ל לא תעסוק בהונגריה ב"מדיניות לאומית" (יהודית). מתנגדי הציונות נסחו את הסעיף השני כ"הימנעות מאגיטציה ציונית". סעיפים אלה נוסחו כך על דעתו של הרצל, שהיה ער לרגש הלאומי ההונגרי הפועם בלב רוב היהודים ההונגרים (בעיני עצמם), כפי שידע בבירור על רגישות היתר של השלטון לכל התארגנות "לאומית" בהונגריה רבת המיעוטים. יחד עם זאת ואף-על-פי-כן, המכביאה פיתחה פעילות הסברה ציונית לכל דבר; תחילה בחוגי התלמידים היהודים במוסדות להשכלה גבוהה בהונגריה, ובשלב מוקדם מאד – עוד בעשור הראשון של המאה החדשה – גם בקרב תלמידים בבתי הספר העל-יסודיים, בציבורים של נערות ונערים עובדים ובאמצעות אגודת הספורט VAC, שהייתה מועדון לסיף ולאתלטיקה. מעצבי דעת הקהל היהודית הרשמית, כמו מנהיגי הקהילות הניאולוגיות וכן עיתונאים ואינטלקטואלים יהודים, כל אלה ראו את יהדותם כדת בלבד ואת לאומיותם

כהונגריה. הם פעלו נגד ההסברה וההתארגנות הציונית כפי שעשה – ללא קשר עם הראשונים – שירות המודיעין ההונגרי. מן הפעולה הציונית של חברי מכביאה לא נעדר אפוא מימד של "חתרנות", מה עוד שהם פעלו תוך שיתוף גלוי עם האגודה הווינאית "קדימה". קשרים "בינלאומיים" של ארגונים יהודיים היו לצנינים בעיני המנהיגות היהודית הנזכרת למעלה.

בעשור הראשון של המאה ה-20 מתגלה ביתר שאת, באירופה המרכזית והמזרחית, המודעות היהודית בקרב צעירים שכבר ניתן לתארה כפרו-ציונית. היא נישאת על-ידי חוגים מאורגנים כדוגמת אגודות הסטודנטים היהודיות, אולם תוך זמן קצר מצטרפים אליהן ארגונים דומים שעוד נפרט, אם כתוצאה ישירה או עקיפה של פועלן ואם ללא קשר נראה לעין איתן. מהלך מורכב זה של שינוי המודעות בקרב צעירים יהודים – שהוריהם או הורי הוריהם זה מקרוב זכו, ובעמל רב, באמנציפציה במדינותיהם ומנהיגי קהילותיהם טורחים ללא ליאות להצביע על שותפות בגורל, בתרבות ובחובות האזרחיות עם תושבי מדינותיהם – הלך והתפשט ובמהרה התגלה וביתר שאת בתנועות הנוער היהודיות-לאומיות. אלה אחדו בתוכן מגמות שינוי שהתגלו בקרב הנוער בכלל ובקרב נוער יהודי בפרט שהוזכרו עד כה ומגמות נוספות שעוד נעמוד עליהן.

רקע, ארגון וייעוד בתנועות נוער יהודיות-לאומיות

וינה הייתה מוקד להתפתחויות שנסקרו מקודם בתחום הנוער והסטודנטים היהודים ולהתפתחויות לעתיד לבוא. היא שימשה לא רק כמרכז למסחר היהודי הבינלאומי שהתנהל בעמק הדנובה ומעבר לו, אלא גם כמקום עליה לרגל לצעירים יהודים משכילים ורוכשי השכלה מכל חלקיה של אוסטרו-הונגריה: מבוקבינה ומגליציה, מבוהמיה וממורביה, מטרנסילבניה ומהונגריה ומאוסטריה עצמה. בכל המחוזות האלה הלשון הגרמנית הייתה מוכרת לצעירי היהודים והיא וספרותה היפה – והפובליציסטית לרבות היהודית – היו מכנה משותף תרבותי לכל. רעיונות בדבר התארגנות נוער היו מושרשים בווינה החל באחוות הסטודנטים ההיסטוריות והמודרניות, האנטישמיות בעליל, ועד הוונדרפוגל עצמו, שבן דמותו פעל בווינה בתקופה הנדונה. יתרה מזו, הספרות הענפה שדנה באומנות כ-SECESSION, היינו כ"הפסקה" של המוכר מקודם וסימנה את כיווניה החדשים ואת מימושם – רומנטיים במובהק ומרדניים בעת ובעונה אחת – נפרשה לפני כל קורא מתעניין, לרבות באמצעות כתב העת הגרמני הפופולרי "JUGEND" (נוער), שתרים לאמנות החדשה

(JUGENDSTIL) בין השאר את שמה, ולנוער חזר והעניק תמיכה וחיזוק בעיצוב דרכו בתרבות, באמנות ובחברה. הרעיונות בדבר תפקידיו המחדשים של הנוער, לרבות ממדיהם הממרים את מצוות המבוגרים תוך גיבוש סדר יום נבדל לבני הנעורים, נספגו על-ידי צעירים יהודים רבים. המלחמה העולמית (הראשונה) העמיקה והפיצה רעיונות אלה לקבוצות הולכות וגדלות של צעירים יהודים, שמהלכי המלחמה הביאו אותם לבירה הבוטחת, לכאורה. אולם וינה התאפיינה בתכונה נוספת בתקופה הרלוונטית לענייננו: היא הייתה למוקד הפעיל ביותר במרכז אירופה בכל הקשור למחשבת האנטישמיות והפיכתה לפמפלטים ולמאמרים בעיתונות, לספרי "הגות" ולחיבורים פופולריים, לכרזות-רחוב וקריקטורות, לאסיפות עם ולאלימות רחוב. ראש העיר לואגר, "הסוציאליסט הנוצרי", היה ראש המדברים והעושים נגד היהודים, וממנו למדו דומים לו בכל ארצות המרחב. אין ספק שההדרה הטוטלית של היהודים לה טיפה האנטישמיות הווינאית הוסיפה עוררות וכיוון למודעות הלאומית של צעירים יהודים. כך עשתה כבר מקודם גם תנופת פעילות המדינית והארגונית של הרצל וחבריו, שכבר התגלמו בה האוטופיה הרומנטית וכן החזון המחדש של "אלטנוילנד". כל אלה היטו את המודעות החדשה לעבר פרספקטיבה ציונית של מרי ותקווה.

פעילותה של אגודת מכביאה בבודפשט בהשתלמות עצמית בתחומי ההיסטוריה, הפילוסופיה והספרות היהודית הייתה ענפה ביותר, בדומה לעיסוקה בלאומיות היהודית. היא דחתה את תיזת הניאולוגיה של יהודי הונגריה בדבר היות היהדות דת (המוסר) בלבד, אף שרוב הסטודנטים באגודה ובכלל בא ממשפחות של הבורגנות היהודית הניאולוגית. חברי האגודה חתרו לעצב סדרה חדשה של מושגים שבאמצעותה תתגלה ותתממש יהדותם. סדרה זו הייתה אירופית וליברלית במוצאה ובעיקרה, כאשר היסטוריה ותרבות לאומית (יהודית) ועתיד קיבוצי מובטח (פתרון "השאלה היהודית") משמשים בה כמילות מפתח. הקירבה המיידית אל הציונות ההרצליאנית הייתה מובנת מאליה. החוליה החלשה בראיית העתיד היה החינוך היהודי או הנוער שבגר במסגרותיו. על סיפה של המאה ה-20 פעלו בהונגריה כ-500 בתי ספר עממיים יהודיים, כ-10 מהם, אך מרובי תלמידים, בעיר הבירה בודפשט. אולם על-אף שבתי ספר אלה, ברובם המכריע, נחשבו כבתי ספר ראויים, בתוכניתם החינוכית הם נבדלו אך מעט מן המוכתב על-ידי המשרד המלכותי לדתות ולהוראה, לרבות טיפוח של הלאומיות ההונגרית. יתרה מכך: בעיר הבירה עצמה, בעלת אוכלוסייה יהודית של כ-200,000 נפש, רוב התלמידים היהודים בגיל בית

הספר היסודי והעל-יסודי למדו בבתי ספר ממשלתיים, עירוניים או נוצריים ולא בבתי ספר יהודיים. חברי המכביאה החליטו לעשות לתיקון המצב ובשיתוף עם גורמים קהילתיים הקימו נדבך משלים אך גם מחדש בחינוך, באמצעות תנועה של צופים יהודים.

הבחירה בצופיות, על-פי הדגם הבריטי המקורי שעוצב על-ידי הגנרל בדימוס באדן-פאואל לא הייתה בחירה קשה. תנועתו של באדן-פאואל התפשטה במהירות באירופה בחסות מחנכים, אנשי כנסיות שונות ופעילים חברתיים-פוליטיים. באדן-פאואל שאב את רעיונותיו החינוכיים מניסיונו הצבאי, ביתר דיוק מחידושו בתחום הסיירות, אך התאימם לצרכים מגוונים. אנשי חינוך, הורים ואחרים, בדומה לבאדן-פאואל עצמו, ראו בצופיות המונחלת לנערים מסלול חינוכי מבוקש. הוא נועד להביא להפנמת החוק, הסדר והמשמעת, לחיזוק האופי ולשמירת כללים של מוסר. הכל באמצעות פעילות בקבוצות קטנות, הדרכה על-ידי דמות קרובה, והתגברות מדורגת על קשיים ששדאות ו"חיים בטבע" מזמנים לילדים ומתבגרים. התלבושת ה"קולוניאלית-מיליטרית", הציור לשהות ב"טבע" (אוהל-סיירים, פגיון, אולר), ההדרכה החוזרת ונשנית של תרגילי סדר, מסדרים והנפת דגל מעין-צבאיים – כל אלה באו להבטיח את גיוסם של ילדים ובני נוער לחברה, מילה נרדפת בימים ההם למעמד הבינוני. ואולם, תנועת הצופים קצרה הצלחה, אולי בראש ובראשונה, משום שילדים וצעירים אכן ביקשו להצטרף אליה ולהיות שותפים לפועלה. האחרונים ראו בה חזיון מרהיב, חברותא מעוררת גאווה ומהלך של השתלמות והישגים המלווה במאמץ ומבוצע ביושר. וכל זה התארע בסביבה "נוגדת בית ספר", שהרומנטיזציה שלה הייתה זה כבר לנחלת הכלל, היינו בשדות וביערות אשר ב"חיק הטבע".

ברור ומובן מאליו, שתנועת הצופים היא מעין קוטב נגדי לוונדרפוגל. אולי משום כך הוונדרפוגל נותר נסיון מתוחם בזמן ובמקום (ארצות דוברות גרמנית, ראשית המאה ה-20), בעוד תנועת הצופים התנחלה בלב בארצות ובעמים רבים ופעילה גם בימים אלה. הוונדרפוגל, על אף התנסחות ככדת השראה של דבריה, היה מורד ואף אנרכי בנטיותיו. הוא שמר מכל משמר לעצב ולקבוע את דרכו לבדו. אולי משום כך הוא "הותך" עם עליית הנאצים לשלטון, על-פי תביעתם, ב"היטלר יוגנד". הצופיות לעומת זאת היתה והינה תנועה לכיבוד הסדר ולאמונה בו, אף אם בדרכים חווייתיות הקרובות ללב הנוער. עקרונות ודרכים משתי תנועות אלה, מחדשות בזמנן גם מעבר לתחומן, נמהלו בזרם התפתחות המורכב של תנועות הנוער הציוניות-חלוציות.

בגליציה של ראשית המאה ה-20 צמחו פורמציות נוער שונות במקצת (צעירי ציון), ודומות במקצת (השומר), למה שתואר עד כה. החברים בצעירי ציון (החל ב-1903) היו בעיקר תלמידים בבתי-ספר תיכוניים פולניים, שביקשו לרכוש ולאמץ מה שהיה מבוקש, ב"מידה", גם באגודות הסטודנטים היהודיות: היסטוריה של העם היהודי, שפת הלאום – עברית וידיעת ארץ-ישראל, היינו את הנדרש על-פי הידוע אז לקיום לאומי: עם, ארץ ולשון. השומר (החל ב-1913) לעומתם, היה מלכתחילה תנועה צופית שאימצה תוך שינויים (לאומיים) את עשרת דיברותיה של התנועה המקורית, אך בפעולותיה הלכה בעקבות הדגם הבריטי ואולי בדרכיו של זה שנשתל בפולין. יוזמי שתי התנועות היו אנשים צעירים, שמהלכי רוח של תקופתם עיצבו תנועות נוער לאומיות-ציוניות בתוככי גבולותיה הנרחבים של ההתעוררות הלאומית היהודית. אולם שמות שתי התנועות האלה מצביעים כבר על הצפוי: "צעירי ציון" איננו טעון הסבר ו"השומר" נזקק לרמז בלבד. השם הושאל מאגודת השומר שנוסדה ב-1909 בכפר תבור, בארץ-ישראל.

ההתארגנות הציונית והחינוכית שחלה בהונגריה לפני מלחמת העולם הראשונה חזרה על עצמה ביתר שאת ובתנופה גדולה בטרנסילבניה שאחרי המלחמה, שסופחה לרומניה. חלק ניכר באוכלוסיה היהודית – כ-200,000 נפש בשנת 1920 – תמך ב"ברית הלאומית היהודית" שקמה, היינו בהתארגנות פוליטית כמיעוט יהודי. דבר זה העיד על נטייה לציונות, שאכן מומשה בדמותם של מוסדות תרבות וחינוך שקמו בזה אחר זה: הוצאת ספרים בשם "קריית ספר", בתי ספר "תרבות", אגודות ספורט ציוניות בערים השונות, וכמובן תנועת צופים יהודית על-מפלגתית בשם "השומר", אולי בעקבות תנועת האחות בגליציה. הפעילים היו בוגרי בריסיה ובגרות אביבה, ויותר מאחדים הגיעו מפעילות ארוכת שנים במכביאה בבודפשט. שורת יוזמות מרשימה זו, שבעצם שינתה את פניה של יהדות טרנסילבניה (למעט החרדים), העניקה תנופה ממשית לפעילות הציונית. ואולם, ההשתתפות בתנועות כמו בריסיה, אביבה והשומר הקיפה, כמו בארצות שהוזכרו מקודם, חלק בלבד – ולא דווקא מכריע – של הנוער היהודי.

מתנועת נוער לאומית לתנועה חלוצית

לקראת סוף המלחמה (העולמית הראשונה) ובעשור שלאחריה הבשיל תהליך שינוי, שהתיך את תנועות הנוער הלאומיות-ציוניות הספורדיות שקמו במדינות ובתנאים חברתיים ותרבותיים שונים, בדגם משותף. אם לא דגם זהה, הרי לפחות דומה עד

מאד, שראשיתו בהיפרדות תוך מחאה מסמכות ההכוונה של "דור הציונים המבוגרים", והמשכו בהצבה חדר-משמעת של העיקרון החלוצי המגשים בראש סולם המטרות. תנועות הנוער הפכו מעתה ותוך פרק זמן קצר, למה שניתן לכנות כתנועת נוער חלוצית. תהליך זה הבשיל ככל הנראה "מבפנים", היינו מכוחן של תנועות הנוער עצמן. המהלך לווה בהתעצמות הרעיונות של עצמאות הנוער, אולי מעצם קיומן המתמשך של התנועות ובדומה לתהליך שהתרחש בוונדרפוגל, ואף יתכן שהרעיונות של "תנועת הנוער החופשית" מייסוד הוונדרפוגל נבטו עתה במודעות חברי תנועות הנוער הציוניות, בהמשך לנסיבות המפגש איתם שנרמזו מקודם. נדבך נוסף במבנה התנועתית החדש נתרם מתחושת הנוכחות, הלכידות, הגאווה ואולי אף הכוח שהצופיות היהודית טיפחה בקרב חברי התנועות. וכמובן, הגל המתחדש של האנטישמיות ששוב לא ניתן היה להתעלם ממנו במרכז אירופה ובמזרחה, אף הוא קידם את התקת המבט מציונות באירופה להגשמה בארץ-ישראל.

ואולם נחוץ להוסיף ולהדגיש, שכוח המשיכה של ארץ-ישראל, לרבות ההגשמה בקומונות החלוצים שבה, היה רב ועצום. פירושה בעיני הציונים הצעירים היה יצירת יש מאין היסטורית ואישית. כך במישורים של "היהודי החדש", הלא הוא החלוץ העברי, כך בתרבות הדוברת בלשון מזוקקת עתיקה-חדשה, ולא פחות מכך החברה העובדת, המהפכת את פירמידת העיסוק היהודית, סמל השוליות הכפויה על היהודים והרפיסות העצמית. אכן מבט מתוך האוטופיה התובעת הגשמה, סייע במידה רבה לפלס את הדרך לתנועת הנוער החלוצית.

סדר האירועים ומתכונתם שהביאו לשינוי בתנועות הנוער הציוניות בארצות ובמחוזות השונים היה דומה, אף שלא זהה לחלוטין: התנועות צעירי ציון והשומר בגליציה התאחדו בשלהי מלחמת העולם הראשונה ואחרי זמן מה התנועה המשותפת החלה לשאת את השם השומר הצעיר. חתירה לחברה סוציאליסטית נשזרה והתקבלה בתנועה, אף שיותר מבודדים עזבוה בשל כך. בטרנסילבניה מרד החברים הצעירים בהנהגה הבוגרת של השומר, שלא עודדה הגשמה אישית, הביא בראשית שנות ה-30 להקמת השומר הצעיר (בסיוע שליחים מארץ-ישראל). יתרת תנועות הצופים השומר הצטרפה אל תנועת הנוער הציוני, שהתפרסה כבר, תוך הקמת הנהגה רב-ארצית ותוך שימוש בשמות אחדים בפולין (השומר הלאומי), בגליציה (הנוער הציוני), ברומניה (התאחדות הנוער הציוני), בהונגריה (התאחדות הנוער), בבלגיה (הנוער העברי), ובארץ-ישראל (התאחדות הנוער הציוני). בהונגריה התהליך היה דומה אף אם מורכב יותר, משום האיסור שהטילו השלטונות על פעילות תנועתית בקרב

צעירים שמתחת לגיל 18. לחץ שמקורו בהסתדרות הציונית ובארץ ישראל (העובדת) הביא תחילה לפרישת התנועות השומר הצעיר ו־דרור מ"התאחדות הנוער בהונגריה", שעד כה אחדה במסגרתה את כל תנועות הנוער הציוניות. לאחר מכן פרשו גם החברים בברית טרומפלדור. התאחדות הנוער, היינו החברים שנותרו בה, הצטרפה לנוער הציוני המוזכרת לעיל. מכאן ואילך ניהלו תנועות נוער אלה, היינו החלוציות, פעילות רציפה בתחום החינוך, ההכשרה ושל גיוס חברים, תוך שרבים מחבריהן הבוגרים עולים לארץ. במבט לאחור מראשית שנות ה־30, הרבע הראשון של המאה ה־20 נתפס כתקופת גישוש, השגת הכרה וצמיחה של תנועות הנוער הלאומיות־ציוניות לקראת היותן חלוציות. שנות ה־30 עצמן היוו שלב של העמקה, הרחבה והגשמה שעוד נעמוד על טבעו, שמלחמת העולם השנייה קטעה אותו ושינתה באורח מוחלט את כיוונו.

תנועת הנוער החלוצית – חינוך והגשמה

המנהיגים הצעירים של תנועות הנוער החלוציות החלו בשנות ה־30 לתאר את תנועותיהם כ"חינוכיות". אין שום ספק שהן היו כאלה, אף שבמבט מרחוק ה"חינוכיות" נראית מורכבת יותר מאשר בתקופה הנדונה. ראש לכל, בדומה לתקופות קודמות בקיומן של תנועות נוער יהודיות ואחרות, על אף שהלימוד שנערך במסגרתן היה מעמיק ומקיף – לא היו בנמצא "מורים" ו"תלמידים". גם "תוכנית הלימודים" הייתה גמישה למדי, למרות ייצוג קבוע לנושאים כמו השפה העברית, ארץ־ישראל והיסטוריה יהודית. המורים לרוב היו מדריכי הקבוצה, התלמידים משתתפיה ותוכנית הלימודים – גם כאשר היא עסקה במדעי האדם והחברה המודרניים כמו פסיכולוגיה, סוציולוגיה וחינוך – עיצובה הסופי היה בידי מדריך הקבוצה וחבריה. זו הייתה למידה משותפת למדריך ולחניכיו, ושום נושא שנדון לא ייצג היררכיה חינוכית או חברתית. הסמכות ללמד נבעה מן הלמידה השיתופית ולא מהבדלים במיצב בין מלמד ולומד. עיקרון חינוכי זה, שבשינויים קלים היה מקובל גם בבתי ספר פרוגרסיביים של התקופה וגם ב"חוגי קריאה" פרולטרניים־סוציאליסטיים החל בשלהי המאה ה־19, העניק ללמידה או ל"השתלמות" מימד חווייתי, בנוסף לערכים אינטלקטואליים שהיו גלומים בה.

המימד החווייתי היה מרכזי בפועלן של תנועות הנוער, עד כי היה מי שטען, שה"מרכז המניע של תנועת הנוער הינו החוויה...". לנו נראה שהמימד החווייתי, שהיה נוכח או ליווה את רוב פועלם של חברים בקן ובתנועה, היה חלק מתהליך

המרה, שחברים מן השורה היו שותפים לו והמדריכים והקבוצה פילסו את דרכו. אכן מהלך מורכב זה היה קבוצתי, התנהל תוך משא ומתן ונלוו אליו גילויים של תמיכה ובקרה הדדיים. בלעדי מהלכים רגשיים-סמליים, היינו חווייתיים, הנתמכים על-ידי נורמות והליכות חיים חדשות, קשה להניח שתנועות הנוער החלוציות היו משיגות שינויים אישיים ואחרים כה דרמטיים, כפי שלרוב השיגו. יתרה מזו: החברים בתנועות הנוער בשנות ה-30 נכחו רק כיום אחד בשבוע בקן, בסמינריונים ימים ספורים ובמושבות חורף וקיץ בטבע – בכל אחת כשבוע ימים. אלה פרקי זמן קצרים ביותר בכל שיקול של תוכנית חינוכית החותרת לשינויים ורק הפיכתם לזמן חווייתי עשויה להבטיח תוצאות. ואמנם החווייה נלוותה והשתקפה בכל: בתלבושת (סמלית ומלכדת) בפעולות הקן, במסדרים ובתרגילי סדר (של קבוצת שווים והשתייכות), בהנפת דגל הלאום והתנועה (להזדהות ולעוצמה), בטיולים וב"מושבות" (העצמת היחיד והקבוצה תוך מאמץ והנאה משותפים) ומעל הכל בחברותא – הקבוצה – שאין כמותה (בגיל ההתבגרות) לשקף את חוויית העצמי, הנוכח והרצוי. אירועים ומהלכים אלה ודומים להם הופקו באמצעות ועל-ידי הנוער עצמו והם חזרו וסייעו בידו להתקדם שלב אחרי שלב, במסלול שסומן מראש. זה היה הבסיס והכלי לתהליך ההמרה המורכב, היינו לשינוי המעמיק בהגדרות מצב אישיות ותרבותיות ולגיוס משאבים לקראת שינוי עמוק בזהות. ואולם, מתהליך ארוך ומורכב זה לא ניתן להפריד ולבדל את האידאולוגיה של התנועה. היא סיפקה – תוך למידה, השתתפות והתנסות – את הכיוון למהלכי השינוי.

מרכיביה של האידאולוגיה הציונית-חלוצית הוזכרו כבר קודם. בגיבושה בתנועות הנוער החלוציות בשנות ה-30 היא הדגישה בעיקר את הזכות ואת ההכרח בעלייה חופשית ובהקמתה של מדינה עברית (על-פי הדגם של מדינת לאוס או הדר-לאוס האירופית), את דאגתה של המדינה העתידית לצרכים חברתיים (על-פי אמות מידה הומניסטיות או סוציאליסטיות), את מרכזיותה של ההיסטוריה והתרבות העברית (רציפות ותיקון בהיסטוריה ובלעדיות של התרבות והלשון העברית) ואת החיוניות בהווה ולעתיד לבוא של תפקיד החלוץ ואורח חייו, המגשים באמצעות ההתיישבות הקיבוצית את המטרות הקרובות והרחוקות של הציונות. יעדים אלה ונוספים עליהם, המשקפים מצב "אידאלי" אך מבוקש ברמה מוחשית, שוזרו לפרטי פרטיהם בכל פעילות של תנועת הנוער החלוצית. המסר האידאולוגי והחווייה הרגשית נכרכו יחד במעשה ובמחויבות אישית וקבוצתית, תוכננו בשלבים והותאמו לקבוצות הגיל בתנועה, שאורגנו במבנה היררכי. מבנה קבוצות הגיל נלמד היטב

מתנועת הצופים שבדפוסי פעולתה התמידו תנועות הנוער החלוציות לדבוק על אף העמקת הדגשים האידיאולוגיים.

שנות ה-30 הקצרות של תנועות הנוער – קצרות כי ראשיתן בהעמקה ובמיסוד "המסר הרעיוני" שתבעו זמן רב בעוד סופן בהתכוננות לסיכון של קריסת כל מערכות החיים היהודיים, לרבות של התנועות עצמן – היו בכל זאת יעילות ופוריות. בשנים אלה עוצב דגם של מבנה שכבתי כחלק מן התהליך החינוכי של התנועה; פותחו לשון ומערכת מושגים משותפת שתמכו בארגון והעבירו מסר אולטימטיבי לחברי התנועה; סביבות החינוך של התנועה הובדלו מסביבות אחרות כמו בתי ספר עבריים ומועדוני ספורט יהודיים ובכך העצימו את השפעתן; ההשתתפות בחוות הכשרה לבוגרים הוכללה במסלול ההתכשרות לעליה ולהתיישבות, ומסלול זה עצמו מומש על-ידי רבים באמצעות עליה – גם בלתי לגלית – ומאמצים עקשים להקים בארץ קיבוץ או להשלימו. בפרספקטיבה של חברי התנועה באירופה, התנועה החינוכית עמדה במבחן, גם אם חלק מן הבוגרים לא "הגשימו" וגם כאשר קבוצות בהכשרה בקיבוץ או ב"עצמאות" ננטשו על-ידי חלק מחבריהן או התפוררו. כבר היה ידוע ברבים, גם בתנועות הנוער, שהמבחן הקשה מכולם עבור החלוץ חסר הכל הוא בדבקות במטרה, בהגשמה, בארץ המובטחת. ואולם, חברי תנועות הנוער החלוציות ובוגריהן עמדו במבחן נוסף ומכריע, אמנם בשנות ה-40, אך שורשי עמידתם בשנות ה-30. בבוא היום הם שינו את הדגם ההיסטורי של התגובה היהודית לנישול ולרדיפות. שלושה עשורים של חינוך תנועתי הפיקו את שהיה המבוקש בתחילה, את דמותו של "היהודי החדש" בארץ ישראל כמו בגולה. בעשור הרביעי לקיומן של תנועות הנוער, שסיומו מסמן גם את הפסקת פעולתן למשך תקופה ארוכה באירופה, התמודדו חברים בתנועות נוער חלוציות ובוגריהן עם המורכבות שבמשימות: מרד והצלה בתוככי המלחמה, ומסע של התחדשות ומאבק להשגת מטרותיהן.

לפעול בצל אירועי עולם: תנועות הנוער בשנות ה-40

אחת הפעולות הראשונות להצלת נוער באירופה והכוונתו להכשרה בקיבוצים בארץ – מדובר ב"חברות הנוער" שאורגנו בגרמניה החל בשנת 1934 – סימנה במידה רבה את כיוון פעולותיהן של תנועות הנוער החלוציות לעתיד לבוא. בהמשך נתמקד במגמה זו משום היותה אופיינית לתנועות הנוער בארצות הכבושות על-ידי הגרמנים. אין בכך, כמובן, כדי להעמיד בצל את הפעולות המחתרניות ואת מעשי המרד

בגטאות, שבעיקרם יוזמו ובוצעו – בעוז רוח שאין רב ממנו – על-ידי מי שמכורתם בנכר היו תנועות הנוער החלוציות-ציוניות.

כאמור, ראשיתה של "עליית הנוער" בגרמניה באמצע שנות ה-30. כוונות ההשמדה של הגרמנים עדיין לא התבררו, אך האיום על היהודים שהמשטר הנאצי החדש הקריין, בהשחתת דעת הקהל, בהסתה ובפעולות השלטון היה חד-משמעי. על רקע זה יש לראות את הפעילות של רחה פרייר וחבריה "בהמצאת" חברת הנוער. היא לא נקראה "הכשרה", אף שרוב הנבחרים לקבוצות העולות היו חברים בתנועות נוער ציוניות (שמצבם הגופני והרוחני הוערך כמתאים למאמץ המצפה להם בארץ), אולי משום שגילם של הצעירים בחברות הנוער – בני חמש-עשרה – היה נמוך מן המקובל בקרב אלה ש"יצאו" להכשרה במסלול התנועתי המקובל. ואולם בארץ, הן אנשי לשכת עליית הנוער המתארגנת והן המדריכים בקיבוצים קראו לשהות החניכים בקיבוץ "תקופת הכשרה". הכוונה התבררה גם מסדר היום: 4 שעות עבודה (חקלאית או אחרת), לרוב בשעות הבוקר, ו-4 שעות לימודים, בדרך כלל אחה"צ. תוכנית הלימודים הייתה דומה עד מאד לנושאים שנלמדו בתנועות הנוער בחו"ל. הצלחתן החינוכית של חברות הנוער בעיני מארגניהן הייתה חד-משמעית: רוב בוגריהן הצטרפו ולו לזמן קצוב, אל קיבוצים חדשים וותיקים. אולם אלה ש"לא עמדו במבחן" ונטשו את חברות הנוער – כ-25% מסך המתקבלים בשנות ה-30 – לא לשכת עליית הנוער ולא הקיבוצים ראו את עצמם כנושאים באחריות להם.

מגמה זו של מתן עדיפות לחברי התנועה (בחברות הנוער) והתנערות (בארץ החדשה) מאלה – ביניהם בני 15-16 – שלא בחרו בדרך שסומנה מראש התעממה אחרי זמן מה, בעיקר בחו"ל. ואולם העמדה ש"חברי התנועה קודמים", גם אם לא נוסחה כך, לא הייתה זרה בהערכויות לקראת מעשי הצלה בראשית שנות ה-40. במידה רבה ניתן להבין זאת: חברי התנועות ובוגריהן היו ראשוני היוזמים והמארגנים של מעשי הצלה של אחרים (ולא של עצמם או של משפחתם בלבד), ובמרחב המצומצם של פעולתם הם נטו לשתף פעולה כמצילים וכניצולים עם אלה שהיו קרובים אליהם, בראש ובראשונה בעמדתם האקטיביסטית. אלה באו, כמעט תמיד, משורות תנועות הנוער החלוציות. כך היה בטרנסילבניה שחלקה הצפוני סופח להונגריה ב-1940. פעילי תנועות הנוער ארגנו את חבריהן מחדש על-פי קו הגבול שביתר את טרנסילבניה, תוך תנועה מחתרית אל אזורים שנשפטו כבטוחים יותר וכמקווה מאפשרים עלייה בכוא הזמן. בהיקף רחב ובסיכון אישי רב פעלו בוגרי תנועות הנוער וחבריהן הצעירים גם בהונגריה החל בראשית שנות ה-40, בעיקר

ב"קליטת" עמיתיהם שברחו מסלובקיה ומפולין להונגריה. עם התרחבות והשתכללות הפעילות המחתרית – שה"אורחים" מקרוב באו תרמו לה מרוחם ומניסיונם – רבים מן האחרונים "טיילו", היינו הוברחו אל מעבר לגבול הרומני. הם צויידו במיטב "הזהות הנוצרית" שהופקה על-ידי מומחי תנועות הנוער להמצאת מסמכים ולו, שוב על-ידי חברי תנועה, עד קו הגבול עצמו. מאות רבות של צעירים ניצלו בדרך זאת של שיתוף פעולה מחתרתי "בינלאומי" של תנועות הנוער והגיעו לפני סיום המלחמה אל חוף מבטחים. הוא שאמרנו: דפוס התגובה ההיסטורי לנישול ולגירוש שונה בידי חברי התנועות החלוציות. השוני איננו רק במחיקת העמדה הסבילה אל מול הנגישות שעתה התדרדרו להשמדה, אלא גם בנשיאה באחריות לאחר. וככל שסיכוני המלחמה גברו – שורת האחרים שהמחתרת הציונית ראתה עצמה אחראית לה הלכה והתרחבה, עד לכלל הציבור היהודי.

במרס 1944 נכבשה הונגריה על-ידי בעלת בריתה, גרמניה. באפריל הוקמו גטאות בערי השדה ובמאי החל הגירוש. בחודשים אפריל ומאי עשרות רבות של חברי תנועות הנוער בבודפשט נסעו לערי השדה, לרבות לגטאות השמורות, כדי להזהיר מפני הבאות. ההסתננות לבודפשט עדיין הייתה אפשרית. רבים מהם גורשו על-ידי ראשי הקהילות, שסרבו להאמין למסר של הרגע האחרון. בשבוע הראשון של יולי הופסקו הגירושים במצוותו של עוצר הונגריה הורתי, אך בערי השדה לא נותרו עוד יהודים. רובם המכריע – כ-450,000 נפש – הובלו לאושוויץ-בירקנאו. באוקטובר הופל משטרו של הורתי על-ידי הגרמנים ומפלגת צלב החץ האולטרה-פשיסטית. חיי היהודים בבודפשט נעשו הפקר. צעדות המוות של נשים וזקנים לעבר אוסטריה גבו מחיר כבד. אוטו קומי, נשיא ההסתדרות הציונית, יזם בשיתוף הצלב האדום הבינלאומי ובחסותו הקמת בתים מוגנים עבור ילדים יהודים, שרבים מהם נותרו ללא השגחה. תחילה הוקמו בתי-ילדים בודדים, אך תוך שבועות ספורים מספרם הגיע ל-60. בעקבות הילדים באו אחים בוגרים ופעמים גם אב או אם. חברי התנועות החלוציות ארגנו וניהלו את בתי-הילדים ברוח קן תנועת. מיטות, מזרנים ומזון סופקו יום-יום על-ידי בעלי תעודות חסות של הצלב האדום, חלקן תוצרת עצמית של תנועות הנוער. שליחים צעירים אצו רצו בכל רחבי העיר להפיץ מכתבי חסות של מדינות זרות, באלפיהם, הרוב מסדנאות "השכפול" כנ"ל כדי לכנס ילדים, נוער ומבוגרים בבתי מוגנים. כ-6,000 ילדים ונוער וכ-2,000 מבוגרים מצאו מחסה, בטוח יחסית, בבתי הילדים. חברי תנועה בוגרים ראו בבתי אלה, ברגעים של ייאוש, את מקום מבטחה של שארית העם שתשרוד את המלחמה. ילדים ונוער של

בתי הילדים היו בין הראשונים שיצאו לדרך אחרי המלחמה, להעפיל לארץ-ישראל. בתום המלחמה, בפולין וברומניה חודשים ארוכים קודם לכן, חברי התנועות החלוציות ששרדו נטלו על עצמם, באורח מובן מאליו, את הדאגה הפיזית והחינוכית לרוב הילדים שאיבדו את משפחותיהם ושבּו עתה מן המחנות וממקומות של מסתור. בתי ילדים חדשים קמו בכל רחבי אירופה. אלה שבמזרח ובמרכז החלו לנוע מערבה, תוך שהם הופכים מבתי ילדים ל"פלוגות עלייה" ול"קיבוצים" של תנועות הנוער החלוציות. ובעוד שליחי ה"מוסד" עושים את דרכם מארץ-ישראל לאירופה, בוגרי תנועות הנוער הובילו כבר את חניכיהם בדרכי הבריחה. היעד היה ארץ-ישראל, אך כתחנת ביניים נקבע – על-ידי מנהיגות הישוב – אזור הכיבוש האמריקאי בגרמניה. סיר לחץ של ניצולים התובע פתרון. אכן נוער הפלוגות וה"קיבוצים" היה ראש החץ בהפגנות למען "עלייה חופשית ומדינה עברית". תחילה בגרמניה, אחר-כך במחנות העצורים בקפריסין. ההשתייכות לקבוצה והפעילות התנועתית – השיחות והטיולים בטבע – כיסו על העבר. חדות נעורים ציונית הולידה ציפיות לעתיד. הראשונה שבהן היתה עלייה לארץ-ישראל.

את רוב פלוגות העלייה ו"קיבוצי" הנוער הובילו ספינות המעפילים, אחרי מאבק במלחי הצי הבריטי, למחנות העצורים בקפריסין. ממחנות האלה קובצו הקבוצות התנועיות ל"כפר הנוער", שבכל תקופת פעילותו "עברו" בו כ-5,000 נערים ונערות מתוך כ-10,000 ששהו בקפריסין. עיקר מעלתו של "כפר הנוער" היה במה שהקבוצות ומדריכיהם הביאו איתם מדרכן התנועתית הארוכה באירופה. משגבר הלחץ של השליחים, כולם חברי קיבוצים בארץ, להתארגן לקראת העלייה ב"גרעיני התיישבות" – חלק מן הקבוצות התפורר, תוך שמדריכיהם – בוגרי תנועות הנוער החלוציות של שנות ה-30 – מנושלים מתפקידיהם.

לראות (שוב) את חופי הארץ ואת בתיה של חיפה, לפי עדויות ללא ספור, הייתה חוויית שיא של חברי התנועות בכל מסען הארוך והעיקש לארץ-ישראל. המפגש עם נופי הארץ, עם הקיבוצים וכפרי הנוער היה חווייתי אף הוא, אף שסדריו המוקפדים של יום עבודה ולימודים, במתכונת של חברות נוער משנות ה-30, הוחלו על הכל וללא דיחוי על-ידי מדריכים ומורים חדשים. ולא עברו יותר משבועות ספורים והכל הבינו, בעיקר בחברות נוער בקיבוצים ש"המאבק" – שיהפך למלחמה – בפתח, שהתנועה היא "רומנטיקת נעורים של הגולה" וכן, שהעבודה "היא חיינו". היא מעניקה חברותא חדשה ולפרקים מחברי הקיבוץ ניתן היה ללמוד, כיצד להפיק ממנה גם סיפוק והנאה. אחרי ימים רבים יותר גם התברר, בקיבוצים ותיקים, בביקורים

ב"מושבות" ובעיר, שה"אנחנו" של הנוער העולה הוא האחר של ה"אנחנו" המקומי: קולקטיבי תמיד, ולמרות העבר התנועתי והדיבור העברי – מרוחק. מרחק ערפילים זה, ששכן – אולי מלכתחילה – גם מעבר לקבוצת בני הגיל, הוא שהעמיק והגביה את הסוגריים בהם הושמו הסיפור האישי והמשפחתי מן הגטו ומן המחנות וממקומות המסתור, שהפכו בינתיים ל"שואה". ואולם, עלייה בדומה להגירה מורכבת תמיד – בוודאי לארץ-ישראל בשלהי שנות ה-40 של המאה הקודמת – משורה ארוכה של "התעלמויות" מודעות פחות מאשר יותר (מצד ה"קולטים") ממה שנחוה ונלמד מקודם, ומ"גילויים" חדשים, סיגולם והפנמתם (על-ידי ה"נקלטים"). הנוער התנועתי העולה הוכן למהלכים האלה על-ידי מדריכיו במידה למעלה מראויה. עובדה מוכחת היא, ש"היקלטותה" של שכבת נעורים זו בקיבוצים שהוקמו או הושלמו על-ידיה ובשירותים החברתיים ביישובי העולים בראשית שנות ה-50, היא הייתה למרכיב לא מבוטל בהתפתחותה של חברת המהגרים הישראלית בשנות ה-50.

תנועות הנוער היהודיות בגולה – הלאומיות והחלוציות – היו תופעה מודרנית. הן נוצרו במידה רבה כמבשריהן של זהות לאומית-יהודית חדשה, אך נשאו, בוודאי מן השלב בו נעשו "חלוציות", גם מסרים של אידיאולוגיה חברתית. אולם בנוסף לכך ובהכרח המציאות, הן גם היו ל"תנועות חינוכיות", הן כדי לקדם ולממש את התמורה המבוקשת בזהות חבריהן והן כדי להכשירם למשימות ולאורח חיים שההגשמה החלוצית הקומונלית תבעה. גם אם בראשית המאה ה-20 תנועות אלה הושפעו מ"תנועת הנוער החופשית" מייסודו של הוונדרפוגל, הן מעולם לא היו דומות לה. לוונדרפוגל לא היתה תוכנית להגשים. הוא לא חתר לעתיד אלא להוויה. אומנם הוונדרפוגל היה מחאתי ומורד ובכך מתגלה דמיון ואולי גם דוגמה לתנועות הנוער הלאומיות והחלוציות, אך המחאה והמרד הובילו אותו – מלבד דחיית תרבות המבוגרים – ולהשתקעות ברומנטיציזם של הגזע הארי הקדמון. לתנועות הנוער הלאומיות והחלוציות הייתה תכנית עתיד. הן ספגו מרוחן של תנועות בנות זמנן, אך בעצם ביקשו לפעול למען "בניית עם". כך פעלו תנועות לאומיות במרכז אירופה ובמזרחה במשך המאה ה-19: הבנו לעמן שפה (או הפכו אותה לכתובה), בידלו את זהותן הלאומית מלאומים אחרים ונאבקו על קווי מתאר של טריטוריה, בה תיושם הריבונות הנכספת. וכמובן, שכתבו את ההיסטוריה הלאומית, אם הייתה כזאת.

בדומה לכך פעלה הציונות שהתגלמה בתנועות הנוער. הצופיות, למרות מקובלותה הנלהבת ברוב התנועות, בוודאי החלוציות, בעיקרה הייתה מתודה לחינוך לחוק וסדר, לקבלת סמכות, אף אם הייתה חווייתית. הצופיות נועדה לבלום או לאזן את המימד האנרכי בשינוי חברתי או במהפכה, גם במהפכת הנעורים הציונית. היא העניקה חזות לינארית, מתפתחת, לקידומן של קבוצות הגיל בתנועות כולן, לרבות לתפקידי המנהיגות של החניכים עצמם. וגם, כמו באנגליה, הצופיות הציונית, אף אם מעט רפוית רסן, תרמה לחינוך האופי, שתרגומו המעשי היה עקביות, הגינות ויושרה. המסע האינדיווידואלי המצוי בצופיות הוגבל בתנועות הנוער החלוציות על-ידי קומונאליות. הפרט לא תוגמל בהישגו האישי, אלא באמצעות הקבוצה, וזה לא מעט. אולם מי שסטה נתקל בתגובת הקולקטיב, וזה היה "הרבה". אכן המהפכה של תנועות הנוער החלוציות הייתה מנוהלת, אמנם לא ב"רמת חומרה" זהה בכל התנועות. אולי גם משום כך היא האריכה ימים ורשמה הישגים לא מבוטלים. ואולם, את הישגיהן של תנועות הנוער בגולה, לאשורם, לא נוכל לדעת ואף לא לשער. משום שרוב חבריהן שהתחנכו ובגרו במסגרותיהן בשנות ה-30, נרצחו לאורכן של שנות המלחמה הגדולה. משום כך, ומשום הלהבה שהאירה את פועלם של חברי תנועות הנוער ובוגריהן בשנות ה-40 במרד, בהצלה ובהתחדשות שהביאה את חניכיהן וחבריהן ששרדו לחוף מבטחים, נכון לראות את סוף העשור כסיום לפועלן.

במבט לאחור

(מתוך: תנועות הנוער הציוניות במבט לאחור)

צבי לם*

ההיבט הפסיכו-חינוכי

תנועות הנוער כתופעה אידיאולוגית מצטיירות כתולדה של חצי התקופה. ואמנם הן תולדות של הלחצים האלה, אך אין התיאור מזווית הראייה הזאת מספיק להבנת מלוא מהותן. כתוצאה מלחצים היסטוריים נוצרו התנועות ובהיווצרן החלו לפעול, הן עצמן, כגורם בעל משמעות היסטורית. אופן פעולתן היה חינוכי. היה זה חינוך מסוג חדש. דפוסי פעולתו לא היו דומים לאלה של המשפחה ולא לאלה של בית-הספר. תנועות הנוער בתורת מנגנוני חינוך פעלו על מלוא אישיותם של הצעירים. הם תרמו לעיצוב אישיותם באותה העת, ובוודאי לא פחות, ממשפחות ומבתי-הספר שבהם הם גדלו לפני בואם לתנועות ובשעת חברותן בהן. ההיבטים האידיאולוגי והפסיכו-חינוכי, משולבים זה בזה ללא אפשרות של הפרדה ביניהם: בהיבט האידיאולוגי ביקשנו להציג כיצד באו תנועות הנוער לעולם, בימי המפנה ההיסטורי בתולדותיה של החברה היהודית, ובהיבט הפסיכו-חינוכי נבקש להציג כיצד הן פעלו, אחרי שנוצרו.

א. גדילה בעידן של אנומיה

הופעתן של תנועות הנוער, פעולתן ושגשוגן התרחשו במצב, שתכונותיו מאפיינות מצב חברתי, אותן כינה א. דירקהיים בשם **אנומיה**. האנומיה היא מצב של התרופפות

* המאמר במלואו פורסם כחוברת בשם זה על-ידי ספריית פועלים ו"יד יערי", בשנת 1991. אנו מודים להוצאות לאור על הסכמתם לכלול פרק זה בשנתון "משואה" הנוכחי.

או אף התפוררות הנורמות החברתיות שבמצבים תקינים מנחות את ההתנהגות של בני־אדם, מה שגורם לכך שהפיקוח החברתי על התנהגותם נעשה בלתי יעיל או אף בלתי אפשרי. בתמציתו, זהו מצב שבו אין בני־אדם יודעים מהי ההתנהגות הנאותה או המחייבת בתחומי החיים השונים; ואם הם יודעים זאת, אין הם מרגישים חייבים לציית לכללי ההתנהגות האלה אם אין אלה לרוחם. כתוצאה מכך מרגיש כל אחד כי הוא רשאי לפעול לפי העדפותיו האישיות. במצבים שאינם אנומיים נוהגים בני־אדם על פי נורמות הידועות להם והמקובלות עליהם והידועות והמקובלות גם בקרב בני־אדם אחרים. הופעתה של אנומיה מעידה על כך שאין הנורמות של ההתנהגות החברתית, שהיו מקובלות עד אז, מקובלות עוד וגם על כך, שנורמות אחרות לא תפסו, לפי שעה, את מקומן של אלה שנדחו. ללא כללי התנהגות מוסכמים, שאותם מייחסים בני־אדם לערכים המקובלים עליהם, אין תפקודן התקין של החברות אפשרי. כשמתערערות הנורמות של ההתנהגות, מתערערים ביחד עימן גם הסדרים החברתיים, מתרופפת הרגשת הסולידריות והליכוד הפנימי של החברות. את אלה מלווה בדרך כלל גם עירעור, שלא תמיד ניכר בהתנהגותם הגלויה, של מצבם הנפשי של בני־אדם החיים בחברה כזאת. דירקיהיים מצא במחקרו על ההתאבדות קשר בין רמת יציבותם הנפשית של בני־אדם ובין מידת הליכוד החברתי. עוצמת האנומיה ניכרת בשכיחות ההתאבדויות. כאשר מתערערות הנורמות המסדירות את ההתנהגות של בני־אדם, מתערערת עמן יחד יציבותם הנפשית של בני־אדם.

מצבי אנומיה מאפיינים תהליכים מהירים של שינוי חברתי, כאשר חלק מבני החברה דבק עדיין בנורמות ישנות וחלקם האחר נוהג כבר על פי נורמות חדשות ורבים אחרים תוהים ונבוכים כיוון שאינם יודעים כיצד עליהם לנהוג. זה היה המצב של החברה היהודית במזרח אירופה באותם הדורות שבהם נוצרו ופעלו בקרבה תנועות הנוער. באותה העת התקיימו בה עדיין קבוצות של שומרי אמונים שהאנומיה לא חדרה לתוכם. אך גם בהן, ולו רק בשוליהן, היא החלה כבר לכרסם. ההגירה אל מעבר לים והשמועות שהגיעו משם על חברה, שכל נוהגיה שונים מאלה שכאן; המשבר הכלכלי שגרם להתמוטטות עסקים של בעלי עסקים ואבדן פת לחם של השכירים ובעלי המלאכה והרבה תופעות ואירועים נוספים שהוליד אותם המצב הפוליטי והחברתי של המדינות שבהן חיו באותו הזמן היהודים במזרח אירופה, הולידו אנומיה חמורה ביותר בקרבם. לצד הגורמים הפוליטיים, החברתיים והכלכליים פעלו באותה בעת גם גורמים תרבותיים, שגם הם תרמו את חלקם לאנומיה. דורות אחדים קודם לכן התחיל התהליך, שכונה בשם התבוללות. משפחות לא מעטות, אף

שלא כולן פרשו פורמלית מן הקהילה היהודית, שינו את סגנון החיים מן הקצה אל הקצה. שפת הדיבור, שעד אז הייתה יידיש, הוחלפה בבתייהם בשפת המדינה, פולנית, רוסית וכו' או בשפה אחרת, לאו דווקא זו של המדינה שבה הם חיו, גרמנית לרוב. הבנים כבר לא הלכו לחדרים ולישיבות אלא לבתי-הספר של המדינה ובכללם לגימנסיות ולאוניברסיטאות. החגים היהודיים לא נחוגו עוד במשפחות כאלה או שנחוגו למראית-עין בלבד, אף שהמשפחות האלה לא אימצו בדרך כלל חגים של דת אחרת. כל אלה היו ספיחים של תהליך המודרניזציה של החברה היהודית, שבמזרח אירופה היה באותם הימים בראשיתו. בקרבם של עמי מזרח אירופה, שרובם היו עמים שהמודרניזציה עדיין לא הגיעה אליהם – ואם הגיעה לא הספיקה עדיין להכות שורשים עמוקים – היו היהודים חלוציה האידיאולוגיים בכל התחומים: בכלכלה ובספרות, במדע ובמחשבה פוליטית וחברתית, באמנות ובפילוסופיה. בחברות, שבהן ההמונים היו עדיין שקועים באמונותיהם הדתיות בגירסתן הפרימיטיבית, היו היהודים למבשריו של האתאיזם. בחברות של כלכלה חקלאית מפגרת היו היהודים למבשריו של הסוציאליזם. בחברות של שמרנות לאומנית היו היהודים לנושאי דגלים של אינטרנציונליזם מהפכני. כל אלה הרחיקו אותם מבני העם שבתוכם הם ביקשו להיבלע. היהודים האלה רופפו ובמקרים מסויימים אף ניתקו את הקשרים שהיו להם עם היהודים, בלי ליצור בדרך כלל קשרים עם בני העם האחר. דומה שכל הגורמים פעלו באותה העת להגברת ההתפוררות וליתר אטומיזציה של החברה היהודית. במשפחות לא מעטות חיו תחת קורת גג אחת שלומי אמונים ואתאיסטים גמורים, כאלה שהזדהו עם הלאומיות היהודית באחת מגירסותיה וכאלה שביקשו להשתחרר ממנה בכל דרך אפשרית.

לזיקותיהם של בני-אדם לדת יש משמעות החורגת מן התחום של הדת עצמה. הדת היהודית מציגה (במידה רבה יותר משעושות זאת דתות אחרות) לאדם תביעות בכל תחומי החיים והפורש ממנה חדל למעשה לחיות כיהודי לא רק בבית-הכנסת אלא ברוב ממדי חייו. דומה שעל המשפחות המפולגות מן הסוג הזה נמנו, באותה העת, כבר רוב המשפחות היהודיות שברחובות היהודים בערי מזרח אירופה ויתכן שאף בעיירות היהודים, שבהן החזיקה המסורת מעמד זמן-מה רב יותר. לצד הרוב הזה היו כבר לא מעט משפחות שעלה בידן לעבור (לזמן מה כפי שהתברר לאחר זמן קצר) אל הצד האחר. בקצב מסחרר רבו היהודים במרכזי החיים האינטלקטואליים והאמנותיים של העמים שבקרבם הם ישבו, במרכזי הספרות והאמנות, המדע והפוליטיקה. מקרבם יצאו סופרים שזכו להכרה עולמית, אנשי מדע שייצגו את

העם החדש שלהם בקהילות הבינלאומיות של המחקר המדעי, אידיאולוגים שהקימו מפלגות ופעלו בחזית החיים הציבוריים של העמים האלה. שלוש קבוצות יהודים אלו: המנסים להמשיך בחיי המסורת של אבותיהם, המשפחות המתפלגות שחבריהן חיים בתרבויות שונות ואלה שניתקו את עצמם באותו הדור מן הציבור היהודי לחלוטין – קיומן יצר חברה חסרת עמוד שידרה, חברה מפולגת ומפוצלת, חסרת זהות וחסרת כיוון. חיים בחברה כזאת קשים לכול, אך הם קשים במיוחד ואף מסוכנים ביותר לצעירים הגדלים בה. הצד האחר של החיים בחברה כזאת הוא בסיכוי שהיא מזמנת לאלה המתמודדים עם בעיותיהם בתוכה. ספק אם אי פעם בהיסטוריה נוצרו בחברה, שהייתה שרויה במצוקה כה רבה כמו החברה של יהודי אירופה בעידן המעבר מן המאה התשע-עשרה למאה העשרים ובמחצית הראשונה של המאה העשרים, נכסי תרבות כה רבים על-ידי בני-אדם שזה עתה השתחררו מכבלי עברם ושדימו כי השתחררו מנחיתותם בחברה. יהודי ארצות אירופה, משהשתחררו מקיפאון של דורות, פרצו אל העולם בעוצמה אדירה. הם הסתערו על כל תחומי יצירה אנושית וכולם חוללו פלאים. הם קידמו את הכלכלה המפגרת של ארצות מזרח אירופה והשתלבו בשיגשוגן של מדינות מערב אירופה. הם פרצו בסערה לעולם הספרות והאמנות של כל עמי אירופה, למדע ולמחקר, לפוליטיקה ולהגות. מה שבתקופה קצרה מאד יחסית יצרו יוצאי העיריה והשכונה היהודית, לא נוצר על-ידי שום קבוצה של בני-אדם הדומה לה בגודלה בשום מקום ובשום זמן.

בתוך האנומיה שבה הייתה שרויה החברה היהודית נוצרה גם תרבות יהודית חדשה. היסודות היציבים יחסית של התרבות הזאת היו חילוניים ומודרניים. יסודות הזהות הלאומית של התרבות היו רופפים. חלק מן היהודים שחיו כבר בתרבות הזאת, לא ראו עצמם כיהודים מבחינה לאומית. הם ראו עצמם גרמנים, פולנים, צרפתים וכו' ממוצא יהודי, כשלאיפיונם האחרון הם לא ייחסו חשיבות רבה. חלקם האחר – והם היו הרוב – ראו עצמם יהודים, אלא שעל-פי גרסה שונה מזו שלפיה ראו עצמם בתורת כאלה בני הדורות הקודמים. חלקם ראו עצמם בני מיעוט אתני (יהודי) הנמנה עם לאום אחר, חלקם בני מיעוט תרבותי הנמנה מבחינה לאומית עם שבקרבו הוא חי וחלקם בני עם יהודי חדש שהחליטו להסיט את גורלו ההיסטורי מקיום גלותי לקיום ריבוני בארץ ישראל. עם היווצרות התרבות החדשה הזאת התמסד הקרע בתוך החברה היהודית. למעשה היא התפלגה לשתי חברות שעם הזמן הקרע ביניהן עוד הלך והחמיר. האורתודוקסיה, שבאותם הימים נדמה היה כי היא נלחמת מלחמת מאסך, המשיכה את חייה לפי הנורמות שהיו מקובלות על הדורות הקודמים,

תוך שהיא הודפת את פיתויי העולם החדש שגליו הסתערו עליה. התנגדותה של החברה הזאת במגננה, בהדיפת השפעות העולם שסביבה, תבעו את מלוא האנרגיה של אנשיה. היצירה בתוכה הלכה ופסקה והיא הלכה והתאבנה יותר ויותר, מיום ליום. כתוצאה מכך לבשה החברה הזאת דמות של שמורה היסטורית, שריד מאובן של חברה שדומה היה כי עברה מן העולם.

המכנה המשותף של החברה היהודית, שאימצה את התרבות החדשה, היה יחסה החיובי אל ערכי העולם החדש. המודרניות התפרשה ליהודים, מאז סופה של המאה ה-19, כניגודו של הכל שהיהדות האורתודוקסית גרסה כיהדות. המודרניות לא נבראה בתוך החברה היהודית. בשלב זה של תולדות העם היהודי היא הייתה כולה ייבוא מן החוץ, מעולמם של עמי מערב. עד מהרה היא כבשה את אהדתם של יותר ויותר יהודים. אהדה של רבים הייתה להערצה; קסמו של העולם המודרני כבש את ליבם של יהודים שמספרם גדל מיום ליום. היהודים שנמשכו אחריו לא הסתפקו בהטפה לאימוץ אורחות החיים של העולם המודרני. הם אימצו אותם, ככל שניתן להם, בתנאי חיים שבהם הם היו שרויים. רובם באמצעות תרבותם של עמים, שרק שכבות דקות מתוכם עברו בעצמם כבר את תהליכי המודרניזציה, כגון הרוסים, הפולנים וכו' – על-ידי שינוי הלבוש והשפה, המקצועות המפרנסים אותם והיפתחותם אל הסביבה הלא-יהודית, על-ידי נטישת רוב האמונות והפולחנים של אבותיהם, וכן על ידי אובדן עניין בספרי בית-המדרש וגילוי עניין שהלך וגבר בספרות העמים וביתר הגילויים של יצירתם. לא זאת בלבד שהיהודים האלה הכריזו על רצונם להינתק מעברם אלא שהם ניתקו ממנו הלכה למעשה. תוך דור אחד היו בניהם של יהודים, שבית-המדרש היה לעולמם הרוחני, לבני-בית בתרבויות העמים חלקם אף למובילים ומפלסים דרכים חדשות בתוכן, ובזמן-הייתה תרבות בית-המדרש זרה להם ולעיתים אף מוזרה בעיניהם.

ההינתקות מעולם האתמול והקפיצה לתוך העולם החדש היתה מכנם המשותף של יהודים שמספרם הלך וגדל מיום ליום. אך מעבר לכך היתה החברה החדשה הזאת מפולגת ומפוצלת כתוצאה מן ההתפוצצות האידיאולוגית שליוותה את הופעתה. אימוץ ערכי העולם החדש לבדו לא הצטייר בעיני איש כפתרון לבעיית היהודים. הוא היה תנאי לפתרון כזה, תנאי הכרחי אך לא מספיק. צריך היה להוסיף לו תוכנית מיוחדת שתהיה תואמת את הצרכים של העם היהודי. דבר אחד היה ברור ליהודי התרבות החדשה על כל גווניה – והוא שליהדות המקורית, זו האורתודוקסית, אין פתרון לבעייתו של העם היהודי בעידן הזה. היהודים האלה הזדהו עם העולם

המודרני שנגלה לעיניהם מתוך הסערה של ההתפוצצות האידיאולוגית שהתרחשה בקרבו באותה העת.

בראשיתה של תנועת הנוער הציונית, בשנת 1922, התפרסם בחוברת שהוציאו חברי "השומר הצעיר" ושמה "אל על" שירו של המשורר דויד שמעונוביץ (שמאחר יותר הסב את שמו לשמעוני) שביטא את רחשי ליבם של דור מייסדי תנועות הנוער היהודיות. אלה חרוזי הפתיחה של השיר הזה:

אל תשמע, בני, אל מוסר אב
ולתורת אם אל תשעה
כי מוסר אל הוא: "קו לקו...
ותורת אם: "לאט, לאט"...
וסופת-אביב דוברה כן:
הקשיבה, איש לשיר הבן!

לשיר הבן ולשיר הנין,
הבא מבעד ערפל עב...
ודרס לך שביל, וסורה מן
הדרך, הלך בה האב,
כי למה תחטא אל הדור,
דור עתיד רחוק מוצף-אור?"

בלילה קר, בליל אדר,
בישון האם, בישון האב,
התשמע, איך הרוח שר
את שיר הבן, שיר גיל וקרוב?
בלילה קר, בליל אדר
הקשיבה, איך האביב שר...

השיר הזה, שהתפרסם זמן לא רב לפני כן בכרך ז' של מאסף הספרות העברית, "התקופה", הועתק בחוברת של צעירי התנועה וראשוניה. אלא שהוא לא הועתק בדרך הרגילה שבה נהוג להדפיס שירים, הוא צויר באותיות סת"ם, ללא ספק כדי

להפגין את החלת הקודש של ספר תורה (של האבות) על מנשר זה (של הבנים). לצדו של שיר המרד הזה הוסיפו מבשריה של תנועת הנוער ציור של "תפילת האור" (של הצייר פידוס), המתאר עלם ערום הניצב על סלע והמושיט ידיו אל המרחבים הפתוחים. המסר של הציור הזה לא פחות זר לרוח החברה שמקרבה באו הצעירים שפרסמו אותו, מן השיר עצמו. הציור הזה ביטא את האידיאלים של הנוער הגרמני, שממנו יצא הרעיון של ההתארגנות העצמית: המרחבים הפתוחים מול השמים והגוף הערום של הצעיר הפורס ידיו לקראתם מעל קצהו של צוק. אין ספק שראשוני השומרים שנתקלו בשירו של שמעוןוביץ בין דפי "התקופה" ואימצו אותו ואחר-כך גם צירפו אליו את הציור "תפילה לאור", פעלו בסגנון "מרד הבן", ברוחו של המסר שקיבלו מתנועת הנוער הגרמנית. אלא שצריך לשאול: מהו שגרם להם להתרשם עמוקות כל כך מן השיר ומן הציור הזה? אף אחת משתי היצירות האלה לא כבשה לה מקום, השמור ליצירות מופת, בתולדות סוגה האמנותי. לא היו אלה ערכים אסתטיים של השיר ושל הציור, שהפעילו את ליבם של הצעירים האלה. הם דבקו במסרים של היצירות האלה כמו בסמלים, בסיסמאות, בדפוסי התנהגות שנוצרו בתנועות הנוער, או אומצו על-ידן, בזכות המסר שלהם שעיקרו הייתה לגיטימציה של זכות הנוער לארגן את חייו לפי הכרעותיו. ההכרעה שציפתה לגיטימציה בלבו של הנוער היהודי, הייתה הכרעה בדבר ניתוק מן הסביבה שממנה הוא בא, שבו-זמנית היא יצירה של קשר מסוג אחר עמה. מעין מרד הבן, המקבל על עצמו תפקיד של חלוץ העובר לפני המחנה — מחנה, שעמו נמנים כל האנשים שבערכיהם הוא מרד. לחיות בניגוד פנימי מן הסוג הזה יכול אדם רק בתוך עדה של מאמינים — עדה שאנשיה אינם בוחנים את האמונות שלהם, שהן בעיניהם מובנות מאליהן ואמיתן היא לדעתם מעל כל ספק. צעירי היהודים, וביתר דיוק, צעירי היהודים שטלטלת האנומיה נטעה בהם מידה של אינטלקטואליזם, שבזכותו היו לשכבה אליטארית בתוך הנוער היהודי של אותה העת, יצרו וקיימו תנועות נוער כל עוד היה דרוש להם בית, שבו הם יכלו לטפח את עולם הערכים שלהם שהיו שונים מאלה ששלטו בסביבה שממנה הם באו. בנסיבות היסטוריות אחרות, למשל בימינו במדינת ישראל, לא רבים בני נוער ש"אל תשמע בני, אל מוסר אב..." או האווירה הרומנטית של "התפילה לאור" יעוררו התפעמות בלבם ויביאו אותם להתקבצות בקן ובתנועה. המוטיב של "מרד הבן", זה שמוליך אותו בסופו לאו דווקא לניתוק מהוריו אלא לקבלת האחריות עליהם, הוא מוטיב שכל תנועות הנוער הציוניות הגיעו אליו וכולן מתוך מניעים זהים. לפרוץ החוצה מן הקיום היהודי גלותי של אותה העת ובו-

זמנית להיות למורי דרך לעם, להוליך אותו אחריהם. גם השמרניות בתנועות הנוער, מבחינת האידיאולוגיות שבהן דגלו, נזקקו למוטיב הזה. בראשיתה של תנועת הנוער הדתית "בני עקיבא" (בשנת תרפ"ט) נתפרסמו בבטאונה הדברים האלה:

"למרד, בני עקיבא!

בני עקיבא, זה ארגון הנוער הדתי-לאומי, גם הם מצטרפים להשקפה הכללית של הנוער לכל זרמיו, שהיא, שהנוער צריך להיות חדור רוח של מרד נגד המקובל בחברה. אלא שבני עקיבא צריכים ללכת ברוח השקפת מורם הגדול ר' עקיבא על המרד. גם ר' עקיבא חולל מרד והטיף בישראל למרד, אלא לא באלוקי ישראל וברוח היהדות..."

מי שלא מרד בקיום היהודי של אותם הימים נגרף על ידי האנומיה. תנועות הנוער הציוניות היו במהותן אקט של החלצות מן האנומיה על-ידי מרד בסביבתם. המודעות העצמית של הנוער המורד ומידה רבה של אינטלקטואליזציה של המרד (על ידי יצירה של האידיאולוגיות לסוגיהן ועל ידי הפולמוס ביניהן), אפשרו לתנועות הנוער הציוניות לקבל על עצמן אחריות לעתידו של העם אף שאת ההווה שלו הם שללו.

ב. פריסקטיבת העתיד

מוקדם מאד בתולדותיהן כרכו תנועות הנוער הציוניות את ביטויי המרד בערכי סביבתם בהכרעה בדבר העתיד, שהן בחרו בו בשביל חבריהן במסגרת העתיד שביקשו לעצמם. שני דימויי העתיד, האחד מיועד לחברי התנועות והאחר לעם כולו, היו שונים זה מזה, שוני פרדוקסלי במובן-מה. העתיד, שהאידיאולוגיות של תנועות הנוער השונות הועידו לעצמן, היה רווי לא מעט ריח של אוטופיה. האוטופיה הזאת הייתה מצויה ביסוד הפתרונות לסוגיהם של הבעיה היהודית כמו גם ביסודם של האידיאלים שעליהם אמור להיכון העולם החדש, שהם קיבלו על עצמן לכוון. לעומת זאת העתיד, שהתנועות הועידו לחבריהן, היה במובנו העמוק ביותר מוחשי; חברות בקומונה המגשימה את הרעיונות של התנועה. הרעיונות האלה היו אוטופיים, אך החיים, שחברי התנועות בחרו בהם, היו מושגים על יסודות מציאותיים בתכלית. העתיד שחברי תנועות הנוער בחרו בו לא היה דומה ברוחו לרוח הרומנטית של המרד והפרישה מן החברה המצויה, שממנה עלתה תנועת הנוער. בכל הנוגע באבחון

בעייתם כבני נוער של העם היהודי במצבו הנתון, נקטו האידיאולוגים של תנועות הנוער לשון של הפשטה ושל תיאוריה. כך הם נהגו גם בהסיקם מסקנות מן האבחון שאליו הגיעו: הציונות, הסוציאליזם, מלחמת המעמדות, המהפכה, קונסטרוקטיביזם וכו' – כל אלה בוססו על תיאוריות. אך הפרספקטיבה על העתיד, שהאידיאולוגיות של תנועות הנוער הציעו לחבריהן, הייתה מוחשית וחד־משמעית בממשותה. היא אמרה דברים שהיו מובנים ללא פירושים: עלייה והגשמה. משמעותם של שני המונחים האלה הייתה ברורה. עלייה, פירושה היה נטישה של הגלות והשתקעות בארץ, ואילו הגשמה, ברוב התנועות ובמרבית הפירושים, אמרה: התיישבות, והמועדפת בין כל אופני ההתיישבות הייתה זו שבקיבוץ. צעיר יהודי, חבר בתנועת נוער ציונית, שמרד בעולם הוריו ובערכים של סביבתו החברתית, עבר בתודעתו תהליך של אינטלקטואליזציה, במקרים לא מעטים אינטלקטואליזציה מעודנת למדי, אבל חשב על עתידו במושגים מוחשיים וריאליסטיים. כך גם בשעה שהרגיש בצורך לתת להם ביטוי מרומם:

אנו עולים ושרים על חרבות ופגרים
אנו פוסעים ועוברים... ובאור ובחשכה
וביודעים ובלא יודעים את הדרך נלכה –
אנו שרים ועולים! אנו עולים ושרים!

בניגוד לכל הידענות האידיאולוגית, שאפיינה את איש תנועות הנוער בעידן ייסודן וגיבושן, ידענות של חוקי היסטוריה "המחייבים" את הופעתה של הציונות ושל הסוציאליזם, "המחייבים" הופעתה של חברה המבוססת על שיוויון בין בני אדם, וכו', העליה וההגשמה הצטיירו בעיניו כעניינים המעוגנים בהכרעותיו, ברצונו, בנכונותו: "ביודעים ובלא יודעים את הדרך נלכה". הידענות שמקורה בתיאורטיזציה של המציאות, האופיינית כל כך להוויה אידיאולוגית, מעידה על ספק, שבני־אדם מנסים להתגבר עליו על־ידי שכנוע עצמם באמצעות תיאוריות, שלא תמיד הדוגלים בהן מבינים אותן עד תום. אך בכל הנוגע לדימוי של העתיד העניקו תנועות הנוער לחבריהן פרספקטיבה ללא תיאורטיזציה מדומה וידענות מופשטת. הפרספקטיבה הזאת ניזונה מתחושת ודאות פנימית. הוויתו האידיאולוגית של איש התנועה ידעה תמיד בו־זמנית שני אקלימים. האחד שמקורו בהתמודדותו עם העולם במישור אינטלקטואלי והאחר שנשלט על־ידי הביטחון הפנימי. אקלים האינטלקטואליזציה

האידיאולוגית שרר בנפשו בכל הנוגע במה שנהוג היה לכנותו בשם "השקפת עולם". ההכרעה לצד העלייה והדימוי של העתיד בארץ-ישראל היו, ברוב המקרים, אפופים ביטחון פנימי כמו של מודעות העובדות הפיזיות של העולם; של יום ולילה, של אור וחושך. חבר תנועה היה בדרך כלל קנאי ל"השקפת עולמו". עוצמת קנאותה העידה על עוצמת ספקותיו. ככל שנתפתל יותר עם האידיאולוגיה שלו ברמה האינטלקטואלית, העיד הדבר עד כמה לא בטח בה אף שנמשך אחריה. אך פרספקטיבת העתיד שלו הייתה בהירה. התמרור, שהתנועה הציבה בדרכו ושהורה לו את הכיוון, היה גלוי ולא הוליד צורך בהתפלספות. הוא היה כרוך בהכרעה. אחריה לא היה עוד, ברוב המקרים, מקום ללבטים אידיאולוגיים. במידה שאלה הופיעו, סיים גם אותם המעשה. במקרה זה של ירידה. בדרך אל העתיד, שהתנועות הציעו לחבריהן, אפשר היה ללכת או לא ללכת, אי-אפשר היה להתחכם עמה.

דומה שתרומתה זו של תנועת הנוער לחייו של הצעיר היהודי באותו עידן מיוסר של מועקה קשה, שהיום אנו יודעים כי היה עידן של טרם-קץ החיים היהודיים בארצות אלה, הייתה בעלת המשמעות העמוקה ביותר לאפשרות קיומו בעולם ולהשלמתו עמו. פרספקטיבה לעתיד, אם היא ברורה וחד-משמעית יש בכוחה להתגבר על מצוקות רבות של ההווה. והמצוקות האלה היו רבות. בנוסף לכל מה שהביא עמו המשבר של אותה העת, עצם הכרעתו של הצעיר היהודי לעלות ארצה הייתה כרוכה פעמים רבות במצוקות רבות החל בהשגת הוצאות הדרך (שבאותם הימים היה לרבים עניין לא קל) ועד להשגת ה"סרטיפיקט" (שלרוב היה עניין עוד יותר קשה מגיוס הכספים להוצאות הדרך). רבים בין הצעירים שביקשו לעלות ארצה היו מסובכים בשל צרות הזמן, בבעיות משפחתיות, שללא מציאת פתרון להן לא יכלו לממש את עלייתם. היו ביניהם שעשו שנים רבות ב"הכשרות", שהיו פרוזודור חתחתים לעלייה. אלה שעמדו בכל הקשיים האלה, הצליחו בכך משום שהפרספקטיבה לעתיד שהתנועה העניקה להם, העלייה וההגשמה, היו בתודעתם חד-משמעיים וריאליסטיים.

בכל אידיאולוגיה יש מימד שהוא מעין פרספקטיבה לעתיד. "שחרור", "גאולה" "מהפכה" ומושגים רבים כיו"ב הם ביטוי לפרספקטיבה כזאת. תנועות הנוער, שהיו התארגנויות אידיאולוגיות מובהקות, היו מצוידות גם בפרספקטיבות מן הסוג הזה, שלא היו שונות ממה שהן בכל האידיאולוגיות האחרות. אלה היו פרספקטיבות אוטופיות, שספק אם היה בהן כדי להעניק לצעירים אוכדי-דרך את מידת הביטחון הפנימי שניסיונות חייהם גזלו מהם. רק הפרספקטיבה המוחשית והריאליסטית,

שתנועות הנוער דבקו בה באמצעות חיוב ממשי של העלייה וההגשמה, הייתה זו שהעניקה לדור נבוכים זה את היכולת הנפשית לגדול לקראת מציאותיות, להתמודד עם חיים של ממש ולא להימלט ממצוקתם אל ההפשטה האוטופית ומבוכתם לוודאות מדומה, שבראו אותה מכוח ספקולציות אינטלקטואליות. הדבקות הזאת בעתיד ריאליסטי לא זו בלבד שלא מנעה מן הצעירים האלה להתמכר לאידיאולוגיה, על הספקולציות שבה, אלא להיפך. מעמדה של ביטחון וודאות יחסיים, שזכו בה בשל הריאליות של פרספקטיבת החיים, יכלו הצעירים האלה להתמכר לשיכרון האידיאולוגי מבלי לאבד, יתר על המידה, קשר עם המציאות.

מיסוד שינוי הערכים, כלומר החיים שהתנועות זימנו להם, ופרספקטיבות העתיד היו הממדים העיקריים של התרומה הפסיכו-חינוכית של תנועות הנוער. בזכותם עלו רבבות בני נעורים על דרך התפתחות שהובילה אותם אל בגרות מאוזנת יחסית. הסכנות שארבו להם היו רבות. מצד אחד אובדן כל אוריינטציה ערכית ומן הצד האחר השתלטות תחושת אין-מוצא על תודעתם. מיסוד שינוי הערכים ריכך בתודעתם ובנפשם של חברי תנועות הנוער את תוצאותיה של האנומיה שבה הייתה שרויה החברה היהודית ואילו הפרספקטיבה של העתיד הציגה בפניהם מוצא. שניים אלה היו ממדי הצלה שמגדירים את התפקידים שמילאו תנועות הנוער בחייהם של צעירי היהודים בעידן הופעתן ופעולתן. אלה היו תפקידיהם במישור האישי, במישור חייו של היחיד. את התפקיד הזה, שמילאו תנועות הנוער בחייהם של הצעירים, ניתן להעמיד על שניים: הן היו תחליף למשפחה המתפוררת והן היו תחליף של קבוצת גיל בסביבה שבה גם קבוצת הגיל הטבעית חדלה לתמוך בשייכים אליה.

ג. תנועת נוער בתחליף של משפחה ובקבוצת גיל

להוציא מספר זעום של משפחות שהצליחו להתמודד עם המצב ולקיים בתוכן מידה של שותפות אמוציונלית שעליה יכלו הצעירים לסמוך, היו רוב רובן של משפחות היהודים, באזורי המצוקה, בשליש הראשון של המאה העשרים שרויות במתחים עזים. השינוי התרבותי שלא כל בני המשפחה קידמו אותו במידת התלהבות דומה, המשבר הכלכלי שפגע ברוב רובן של המשפחות, ההגירה המואצת שפילגה משפחות רבות, הפיצול האידיאולוגי שהרחיב את הקרע שהיה קיים בלאו הכי ברוב המשפחות ועוד גורמים, הפועלים תמיד בכיוון של התפוררות ושהתווספו על הגורמים שנימנו לעיל, הביאו את המשפחה היהודית באותה העת לכלל משבר שספק אם היה כמותו בתולדות העם היהודי בכל תולדותיו. לא על כל עידן ניתן לומר את שצריך להאמר

עתה: היה זה דור של צעירים שרובם הגדול בא ממשפחות הרוסות או ההולכות ונהרסות. פעמים הרוסות מעט ופעמים הרוסות עד היסוד; כל המפגעים שפקדו את החברה היהודית בראשית המאה העשרים במזרח אירופה פוררו את המשפחה היהודית שלפנים הייתה מקור חוסנו הנפשי של האדם היהודי ומקלטו בשעות מצוקה.

לרבים מאלה שהצטרפו לתנועות הנוער היו התנועות תחליף של משפחה. תפקידן זה נוסף על כל תפקידיה האחרים ויחד עמם הוא מסביר את עוצמת הדבקות שבה דבקו רבים מן הצעירים בתנועותיהם, לא פעם, מן הרגע שנתקבלו בהן. הדרך שבה מילאו תנועות הנוער את התפקיד של תחליף המשפחה, כרוכה בגלגול פראדוקסלי מסוים. המשפחות הן סוכנויות החינוך השמרניות של החברות. הן באמת משדרות את שביטא שמעונוביץ בשירו שכבש את ליבם של מייסדי תנועות הנוער "מוסר אב הוא: 'קו לקו' ותורת אס: 'לאט לאט'..." תנועות הנוער בתורת תחליף של משפחה לא פעלו ברוח תפקידיה המקוריים. הן פעלו בכיוון הפוך: הן קראו את הצעירים למרד, לחיים של העזה והסתכנות. אף על פי כן הן היו תחליף של משפחה לצעירים רבים באותה בעת. באיזה מובן? הן היו בשבילם בחזקת בית ובתורת זה הן מילאו לגביהם את התפקיד שממלאות המשפחות. זהו תפקיד של "מילוי מצברים", היינו, תפקיד של חידוש האנרגיות שמתבלות במלחמת הקיום של בני המשפחה. מדובר כמובן בבני המשפחה המבוגרים. לגבי הילדים ממלאות המשפחות תפקיד שונה, הן יוצרות למענם סביבה מוגנת והן משגיחות עליהם במידה שהם יוצאים מן הסביבה הזאת לגיחות קצרות אל מחוצה לה, גיחות שהנן מעין אימון לקראת החיים. בתנועות הנוער התהפכו היוצרות. התנועות היו לגבי חבריהן במקרים רבים מאד אזור של "מילוי מצברים". הן התייחסו אל חבריהן כאל מי שבאים לתוכן מן החזית של מלחמת הקיום וזקוקים לסביבה אוהדת ומבריא. ואמנם זה היה המצב. רבים מן הצעירים באו אל התנועות ממשפחות השרויות במתח, בדאגות, במקרים לא מעטים בייאוש. את מרחב הרגיעה, שלו הם נזקקו, הם מצאו בתנועותיהם. כמו מבוגרים במשפחה שמחדשת את כוחותיהם המתבלים במלחמת הקיום שהם נלחמים למענה. תנועות הנוער העניקו לצעיריהן בית, שחיוק אותם אחרי המתח שבו הם היו שרויים במשפחותיהם ולפי מה שהיה צפוי להם בשובם אליהן. לא יהיה זה מוגזם לומר שתנועות הנוער שימשו תחליף של משפחה לצעירים שהיו זקוקים לו על-מנת לעמוד בחיי מתח ולחץ ששררו במשפחותיהם.

אין צורך להזכיר כי תנועות נוער היו לחבריהן גם בחזקת קבוצות גיל. מה שאינו מובן מאליו הוא אופיין המיוחד של קבוצות הגיל שהתגבשו בתחומן של

תנועות הנוער. במצבי משבר ואנומיה הופכות קבוצות גיל של בני הנעורים, במקרים רבים, להתארגנויות של סטיה. משברים פוגעים בהפנמה של נורמות חברתיות על-ידי הצעירים. ביטוייה של פגיעה זו הם שונים והם תלויים בטיבו של המשבר הפוקד את החברות. יש שביטוייה הם הסמים ויש שביטוייה היא התארגנות עבריינית לסוגיה הרבים.

יש שהיא באה לידי ביטוי בנטישה של המשפחות והתגודדות כנופייתית בשולי החברה. אפשר לומר שקבוצות גיל כאלה מובילות, בדרך כלל, בכיוון להרס עצמי של אלה שיוצרים אותן. צעירים שלא מתנתקים מהן בעוד מועד גוזרים על עצמם כיליון מאחד הסוגים: מאסרים, התפוררות נפשית ולא מעט סיכויים למוות כתוצאה משימוש בסמים, באלכוהול או ממעורבות בפשע וכו'. קבוצות הגיל שנוצרו בתנועות הנוער, אף שנוצרו בתנאים מובהקים של משבר, לא הוליכו את חבריהן לפתרונות של הרס עצמי, כי אם להיפך. הן הוליכו אותם להפנמה של ערכים שאפשרו חיים של טעם ומשמעות.

לא מדובר רק באלה מן החניכים של תנועות הנוער, שהמשיכו עמן לאורך כל דרך חייהם. רוב רובם של הצעירים, שנעוריהם עברו עליהם בתנועות הנוער, מצאו בתוכן מסגרות חברתיות של קבוצת גיל שאפשרה להם להפנים ערכי חיים, כאשר העולם שמסביבם התרוקן מהם, הם אפשרו להם להיאחז בדימוי של עולם תקין, כאשר זה שבו הם חיו נדמה היה שלא נותר בו יסוד בריא אחד. קבוצות הגיל שהתגבשו בתנועות הנוער היו מעין "איי תרבות", איים של תרבות שונה מזו שהקיפה אותם.

ד. מנגנוני פעולה חינוכית של תנועות הנוער

יהיה זה מדויק לגמרי לומר שתנועות הנוער הונהגו על ידי צעירים והיו מורכבות מצעירים שהן עצמן עיצבו את אישיותם לפי העדפותיהן הערכיות של התנועות ולפי האידאל של האדם הטוב המקובל בתוכן. זהו אחד ההבדלים בין תנועות הנוער ובין מפלגות פוליטיות. בני-אדם מצטרפים למפלגות הפוליטיות, כיוון שהם, מי שהם. אין להכחיש אפשרות של השפעה כל-שהיא של המפלגות לסוגיהן על אישיותם של אלה שהצטרפו אליהן, אך ביסודותיה מעוצבת כבר אישיותם של בני-אדם בשעה שהם מצטרפים למפלגותיהם ותכונות אישיותם מסבירות, ולו רק חלקית, מדוע הם הצטרפו למפלגות, שאליהן הם הצטרפו. זהו אחד האיפיונים המרכזיים של העידן האידאולוגי; בני-אדם החיים בו, ניצבים מול מפלגות המציעות להם

אידיאולוגיות שונות ומזמינות אותם לבחור באחת מהן. מי שהצטרף למפלגה פאשיסטית באירופה של שנות השלושים, למשל, היה בעל תכונות שהפאשיזם הלם את מבנה אישיותו. לעומתו, מי שהצטרף למפלגה סוציאל-דמוקרטית היה בעל אישיות שונה. מפלגות טוטליטריות, אף בעלות אידיאולוגיות יריבות, כמפלגות הקומוניסטיות והפאשיסטיות למשל, התחרו לא פעם, על אותה אוכלוסייה עצמה. לתכונות אישיותו של אדם נודע משקל רב יותר בבחירה של מפלגה, שהוא בוחר בה, מאשר להתמודדותו האינטלקטואלית עם מצעה. אישיותם של מי שבחרו במפלגה שהטיפה להגשמת הציונות על-ידי עבודה הייתה כנראה שונה מזו של אלה שהעדיפו מפלגות שהטיפו להגשמתה על-ידי פעולה פוליטית או על-ידי כיבוש צבאי. אין לפרש את הטענה הזאת ברוח הדטרמיניזם הביולוגי, שכאילו באה לומר, שבני-אדם נולדים פאשיסטים או דמוקרטים. הטענה המוצעת כאן אומרת שיסודות מסוימים באישיותם של בני-אדם עשויים בתקופה מסוימת למצוא אידיאולוגיות מסוג מסוים ההולמות את המבנה שלה טוב יותר מאידיאולוגיות אחרות. יתר על כן: דומה שבכל תקופה מתחרות אידיאולוגיות אחרות על תמיכתם של בני-אדם בעלי תכונות דומות. וגם זאת, שבמקרה כזה קשה לגלות את הסיבה מדוע מי שבחר באידיאולוגיה טוטליטרית מסוימת, בחר דווקא בה ולא באידיאולוגיה שמרנית, או בחר בזו שבחר בה ולא בשמרנית אחרת. מה שאפשר לקבוע הוא שאישיותם של בני-אדם מוליכה אותם למפלגות שאליהן הם מצטרפים ושאישיותם התגבשה לפני שהם הצטרפו למפלגותיהם.

לא כך הוא הדבר בכל הנוגע לתנועות הנוער. אלה מעצבות את אישיותם של המצטרפים אליהן ברוח האידיאולוגיות שלהן. תנועות הנוער היו במובנו העמוק ביותר של המושג, סביבות פסיכולוגיות, שבהן עברה אישיותם של הצעירים, שהצטרפו אליהן, עיצוב וגיבוש. עצם ההצטרפות של הצעירים לתנועות הנוער לא הייתה מקרית. יש להניח כי צעירים בני משפחות שהמשבר של אותה העת פגע בהן יותר מבאחרות, היו אלה שנמשכו לתנועות הנוער ונקלטו בהן. אך החלוקה של הנוער הזה בין התנועות השונות הייתה מקרית במידה רבה. רק אחרי שנקלטו בתנועות לסוגיהן, נחשפה אישיותם להשפעות הייחודיות של התנועה שאליה הגיעו. רק אז החל התיאום בין אישיותם של הצעירים האלה ובין עיקרי החיים של תנועתם. הצעירים, וליתר דיוק הילדים, בשעת הצטרפותם לתנועות לא היו כמובן "לוחות חלקים", שעליהם חרתה תנועת הנוער את מה שרצתה, והם לא היו חומר בידיה שהיא צרה את צורתו מהחל ועד כלה. הצעירים האלה הביאו עמם את יסודות

אישיותם, שראשית גיבושה התרחש בהשפעת ניסיונות חיים שהיו מנת חלקם לפני הצטרפם לתנועותם. התנועות הפעילו את השפעתן על האישיות הרכה, בנסותן לעצב אותה לפי ההעדפות המקובלות בקרבן. אלה בין הצעירים שיסודות אישיותם לא התאימו לכך, נשרו במוקדם או במאוחר משורותיה של תנועת הנוער שאליה הגיעו. תכונות אישיותם של הצעירים, שעמן הם באו אל התנועות, היו עדיין גולמיות בשעת הצטרפותם ובתורת כאלה עוד יכלו לספוג השפעות מסוגים שונים וכתוצאה מכך להתגבש בדפוסי אישיות מסוגים אחדים. התנועות קבעו במידה לא מבוטלת לאיזה סוג של אישיות התגבשו נתוני יסוד של אישיות חניכיהם.

הפעולה החינוכית של תנועות הנוער התבצעה באמצעות מספר מנגנונים שפעולותיהם חוללו את גיבוש אישיותם של הצעירים שנקלטו בהן. אחד מאלה, אולי החשוב ביניהם, הוא הקבוצה. הקבוצה, היא התא היסודי של התנועות, אך משמעותה לא הייתה רק ארגונית; היא לא הייתה רק מסגרת לפעולות ואף לא רק מסגרת חברתית למספר צעירים, שאמורים היו להתלכד באמצעותה לחבורה. הקבוצות היו מנגנון פסיכו-חינוכי, בעל עוצמה ומשמעות רבה בחייהם של המשתתפים אליהן. הן פעלו בכוח הלחץ הקבוצתי שהיו מפעילות על חבריהן. הנורמות של הקבוצה חייבו את חבריה והנורמות האלה היו נורמות של התנועה, שמכוחה נוצרה הקבוצה המסוימת. אלה שביקשו להשתייך היו חייבים להתמודד עם הלחץ שהופעל עליהם בקבוצה. הלחץ הזה היה טעון מצד אחד איום מתמיד של דחייה. מי שלא נכנע לתביעות הקבוצה, לקונפורמיות ולנורמות שלה, מצא עצמו לרוב מגודה בתוכה או אף מורחק משורותיה. מן הצד האחר היו חייבים הצעירים, שביקשו להשתייך, להתמודד עם תוכנן של הנורמות שהקבוצה תבעה מהם שניהגו על פיהן. הם היו חייבים לבחור באחד מאלה: לקבל את הנורמות ולהזדהות עמן, לקבל אותן לכאורה בלי להזדהות עמן, לא לקבל אותן ולהתמודד עם קבוצתם על זכותם לדחות את הנורמות שלה או לוותר על החברות בקבוצה בשל אי-השלמה עם הנורמות שלה. התמודדויות משני סוגים – זו עם ביקוש הסיפוק לצורך להשתייך וזו עם הלחץ לקונפורמיות – מילאו תפקיד שמשקלו היה רב בגיבוש אישיותם של חברי התנועות. מכוח הלחץ הקבוצתי שהופעל על ידם היו הקבוצות למנגנון רב-עוצמה, שהשפעתו על אישיות חבריהן הייתה רבה. הן היו המנגנון שבאמצעותו התרחש התהליך של הפנמת הנורמות של התנועה על-ידי חניכיה. אך לא פחות מזה הטביעו הקבוצות את חותמן גם על אישיותם של אלה, שהדפו את הלחץ של הקבוצות, והסתכנו על ידי כך בהוצאתם אל מחוץ למסגרתה של הקבוצה. לחלקם

היה זה ניסיון חיים של התמודדות עם הקבוצה תוך הזדהות עם הרעיון, שאותו היא אמורה הייתה לשרת; לאחרים של נקיטת עמדה לא קונפורמית ושל תשלום המחיר הנדרש בעד נקיטתה.

הקבוצה הייתה רק אחד המנגנונים שתנועות הנוער הפעילו בתהליכי העיצוב של אישיות חניכיהן. צעיר שעבר את התהליך של הסתגלות לתנועה, לסגנון החיים שלה, לאידיאולוגיה שלה וכו' באמצעות קבוצתו, נעשה עד מהרה למדריך של קבוצה, שהוא לא היה מבוגר הרבה מחבריה. כל מה שהחברות בקבוצה, שבה הוא היה חניך, לא עשתה לו, השלים התפקיד ההנהגתי, כראש קבוצה. אין ספק שלא פחות ממה שהמדריכים הצעירים תרמו לקבוצותיהם, תרם התפקיד ההנהגתי שהם מילאו, להם עצמם. על ידי הטלת האחריות לארגונה והנהגתה של קבוצה, היו התנועות מעמיקות את חינוכם של המדריכים, ולא דווקא בתורת מדריכים אלא בתורת חברים של הגרעין המוצק של התנועה.

הקבוצה ומדריכה נתבעו בהתמדה על ידי תנועותיהם לפעילויות מסוגים שונים. הפעילויות שהתנועות נהגו להטיל על חניכיהן היו מנגנון נוסף שבאמצעותו הן עיצבו את אישיותם של הצעירים שהצטרפו אליהן. לגבי החברים כמו גם לגבי מדריכיהם היו הפעילויות האלה בבחינת מטלות התפתחותיות. לפי התיאוריה של ר. הביגהורסט (Havighurst), מי שהציע את המושג הזה והשתמש בו לתיאור תהליך גיבוש של האישיות, מטלה התפתחותית היא סוג של פעילות או של מיומנות, שבני-אדם חייבים, בשלבי התפתחות השונים, לסגל לעצמם. המטלות האלה בחלקן הן אוניברסליות, אך רבות ביניהן הן מיוחדות לחברות השונות. אלה שאינם מצליחים ברכישת התנהגויות הנדרשות למילוי המטלות השונות, התפתחותם משתבשת. זהו כמובן שיבוש על-פי אמות מידה המקובלת בחברה שבה היחיד גדל. כך דרך משל, בחברות מסוג מסוים, חייב כל ילד, בשלב מוקדם של התפתחותו, להשתלט על המיומנות של שחיה, בסביבה אחרת להכיר את כל יסודות רעיית צאן או מקנה של משפחתו ובסביבה מסוג שלישי להשתלט על כללי הדקדוק של שפה זרה. מי שנכשל בכך, ממשיך את דרכו כשלחובתו נזקף על-ידי הסביבה, ולרוב על ידי עצמו, פגם מסוים. המטלות ההתפתחותיות בתנועות הנוער היו מיוחדות להן. אך תוקפן המחייב היה לא פחות חזק כתנאי להתפתחותו התקינה של הצעיר, שהשתייך אליהן, מן המטלות שכל ילד ונוער חייב לעמוד בהן בחברה שבה הוא גדל. הביגהורסט מנתח כל אחת מן המטלות ההתפתחותיות כתופעה בעלת שלושה ממדים. האחד ביולוגי (בשחייה למשל – השגת רמה מסוימת של קואורדינציה בין השרירים והנשימה,

הדרושים לשחייה), השני פסיכולוגי (ההעזה לשחות במים עמוקים) ושלישי חברתי (בילוי בחברה על שפת הים, בתחרויות של שחיה וכו'). מי שאינו עומד בגיל מסוים במבחנים משולשים אלה, התפתחותו, כולל יחסיו החברתיים, משתבשת במעט או בהרבה. גם למטלות, שהתנועות הטילו על חבריהן, היו שלושת הממדים האלה, בין אם מדובר במטלות קלות יחסית ופשוטות ובין אם במטלות קשות ומסוכנות. על המטלות שתנועות הנוער נהגו להטיל על צעיריהן נמנו: שירה בציבור וריקודים, מסעות רגליים, מחנות קיץ, מחנות עבודה, גיוס צעירים חדשים לתנועה, התכתשויות (מילוליות ופעמים אלימות) עם חבריהן של תנועות אחרות, הדבקת כרזים אי-לגליים בתנועות שתמכו בפעולות מסוג זה, ועוד הרבה מטלות וכיו"ב. הנעלה מכל והמכרעת כמבחן מוחלט הייתה המטלה של "ההגשמה". ההגשמה פירושה היה הכרעתו של חבר התנועה להעמיד את חייו לרשות תנועתו. ביטוייה המוחשי בתנועות הנוער החלוציות היה הצטרפות לקיבוץ. מי שלא עמד בתביעות המטלה הזאת, מצא עצמו, בדרך כלל, מחוץ לתנועתו.

עם האידאולוגיזציה של תנועות הנוער תפסה מטלה חדשה מקום נכבד ברשימת המטלות שהתנועות הטילו על חניכיהן: המומחיות האידאולוגית. המומחיות הזאת הייתה מורכבת מהכרת משנות המקור של האידאולוגיה של התנועה, מידענות בתחום המחלוקות האידאולוגיות של אותה העת ומיכולת של טיעון וויכוח באמצעות כל אלה. תביעת הבקאות בכתבי היסוד של האידאולוגיות הייתה בתנועות מסוימות מחמירה למדי. למשל, הכרת יסודותיו של המרקסיזם-לניניזם ב"השומר הצעיר" בשלבים המאוחרים של תולדותיו, או בקיאות במשנתו של אחד העם בתנועת "עקיבא", או בהכרת משנתו של א.ד. גורדון ב"גורדוניה", בנוסף על כתיבתם של מספר סוציאליסטים-הומניסטים, הבקאות בכתבי ז'בוטינסקי ב"בית"ר" וכיו"ב בתנועות האחרות. היכולת של הטיעון והוויכוח הייתה מטלה שהשימוש בה היה מכוון גם כלפי פנים וגם כלפי חוץ. כלפי פנים הוא בא לידי ביטוי ביכולת לבסס את מעשיה של התנועה על טיעונים אידאולוגיים. היכולת הזאת הייתה במרוצת הזמן לאחד המרכיבים הראשיים של הפעולה החינוכית של התנועה. כלפי חוץ באה היכולת האידאולוגית לידי ביטוי ביכולתו של החבר להדוף את הביקורת של תנועות אחרות על האידאולוגיה של תנועתו. אלה מבין החניכים של תנועות הנוער שהוכיחו כי כוחם רב במטלות אלה, היו בדרך כלל עתידים להגיע לעמדות הנהגה מרכזיות בתנועותיהם. אך גם אנשי השורה אמורים היו להשתלט על הטיעון האידאולוגי לצורך צידוק דרכה של תנועתם ולצורך הגנה עליה מפני יריביה. באמצעות המטלה

הזאת התקרבו חברי התנועות בעלי נטיות אינטלקטואליות לעמדות ההנהגה. אלא ששם הם פגשו בדרך כלל צעירים בעלי נטיות אישיות אחרות, את מי שהיו "אנשי המעשה". הטיפוסים משני הסוגים האלה היו שרויים לרוב ביחסי תחרות, גלויים או סמויים ביניהם. היחס בין "העושים" ובין "המדברים" קבע את גורלן של התנועות ואת תולדותיהן. התחרות בין הטיפוסים משני הסוגים האלה חושפת דילמה שהייתה מצויה ביסוד ההתארגנות של תנועות הנוער. האתוס ששלט בהן, בתורת תנועות חלוציות, העניק יתרון ל"איש המעשה". הצורך האינטלקטואלי-נפשי כמו גם הארגוני-עמולתי, שהיה קשור גם בתחרות בין התנועות, העניקו יתרון ל"אידיאולוג". בכל התנועות נעשו, בדרך כלל מאמצים למנוע, ככל שניתן, את הדיכטומיזציה בין העושה והמדבר. אפשר לומר שכניסה לשורות ההנהגה הותנתה ברמתו הגבוהה של החבר כאידיאולוג, בתנאי שלא התנכר לעשייה, או ברמתו הגבוהה של איש המעשה בתנאי שלא התנכר לאידיאולוגיה.

החברות בקבוצה, מילוי תפקידי הנהגה לרמותיהם השונות והמטלות הרבות, שהיו עיקר תוכן פעולותיהן של תנועות הנוער, היו המנגנונים העיקריים שבאמצעותם עיצבו התנועות את אישיות הצעירים שהצטרפו אליהן. משמעותו של תהליך ההתבגרות של הצעירים באמצעות המנגנונים האלה של תנועות הנוער הייתה כפולה: באמצעותם גובשה אישיותם של המצטרפים לתנועות כאנשי התנועות לפי האידיאלים שלהן ובאמצעותם יצאו רבבות צעירים לחיים כשמעמדם בהם, אופן ראייתם אותם וכל יתר התכונות שהתנועה עיצבה אותן, קבעו במידה רבה, את מעמדם בחיים ואת טיבם. בין אם המשיכו את חייהם ברוח תנועותיהם ובין אם בשלב מסוים פרשו מהן, יטענו כל ימי חייהם, שחברותם בתנועה הייתה הניסיון המכריע של חייהם.

ה. תנועת נוער בדפוס חינוך

המשפחה היא מסגרת החינוך הראשונית. רק כאשר, כתוצאה מדיפרנציאציה המתחוללת בחברה, היא לא יכלה עוד לספק את מלוא צרכיה החינוכיים של החברה, מופיעים לצידה מוסדות חינוך נוספים המשלימים את מה שאין באפשרותה לתת. מוסד ראשון מסוג זה היה בית-הספר. בית-הספר בא לעולם כנראה ביחד עם המצאת הכתב, כלומר בשחר התקופה, שהוגדרה מאוחר יותר כהיסטוריה. כדי שבני-אדם ידעו לכתוב ולקרוא צריך ללמדם זאת. במשך דורות רבים, שבהם היו בני המשפחות ברובם אנאלפבטים, היה צורך במוסד שבו ילמדו את האומנות הזאת מי שהחברה

יעדה אותם לתפקידי "סופרים" (scribes) בחצרות המלכים ובלשכות של המקדשים. מאוחר יותר הורחבו תפקידיהם של בית הספר על תחומי פעולה אחרים, שגם אותם לא יכלו המשפחות למלא בכוחותיהן הן. שיטת החינוך שלפיה פעלו וממשיכות לפעול המשפחות היא מיוחדת לה. המשפחה מחנכת על-ידי שהיא משתפת את צעיריה במעשיהם של המבוגרים. חבריה פועלים לאו דווקא על מנת לחנך. הם פועלים לפי הצרכים שלהם ולפי צרכי המשפחה כולה; עובדים, אוכלים, נחים, מתבדרים, חוגגים חגים, מדברים זה עם זה וכו'. את כל אלה אין הם עושים כי כוונתם לחנך, הם עושים אותם כיוון שיש להם צורך בעשייתם, או משום שהם מעשים מקובלים ונהוגים, או משום שהם נהנים בשעה שהם עושים אותם. הילדים נוטלים חלק בכל אלה, בין אם חלק פעיל ובין אם חלק סביל, מפנימים דרך אגב, את אופני העשייה, את סוגי היחסים בין בני אדם, את הערכים המנחים אותם וכו'. דרך חינוך זו היא מה שנהוג לכנותו בשם **חינוך לא-פורמלי**.

משנוצר בית הספר הוא יצר עד מהרה את אופן החינוך האחר, את **החינוך הפורמלי**. החינוך הפורמלי הוא פעילות שבני-אדם מבצעים כאשר הם **מתכוונים** לחנך, כלומר לחולל על ידי מעשים מכוונים לכך, שינויים רצויים להם באישיותם של הצעירים. אפשר להבחין בין חינוך פורמלי ולא-פורמלי על ידי קיומה או אי-קיומה של **תוכנית**. חינוך פורמלי פועל לפי תוכנית. במשפחות הילדים **מתחנכים**; במסגרות החינוך הפורמלי מנסים בני אדם **לחנך אותם**. מאז המצאתו של בית הספר, חינוכם של בני אדם בחברות שיצאו משלב התפתחותם הפרימיטיבי מחולק בין מוסדות החינוך הלא-פורמליים שהעיקרי בהם (אך לא היחיד) הוא בית הספר. מוסדות חינוך פורמליים מופיעים בהיסטוריה של החברות בשעה שהמשפחות אינן מסוגלות עוד להכין לבדן את הצעירים לדרכי החיים הצפויים להם בחברותיהם, בין אם משום שאלה השתנו ובין אם משום שאלה התרבו. במרוצת הדורות היטשטש במקצת ההבדל בין המוסדות משני הסוגים האלה. המשפחות קלטו מקצת דפוסי פעולה פורמליים (האב **מלמד** את בנו דברים מסוימים על פי כוונתו ללמד ואין הילד לומד את הדברים רק מכוח השתתפותו במעשי אביו) ובתי הספר קלטו מקצת דפוסי פעולה לא-פורמליים ומיסדו אותם (בעיקר הכרה בכוחם של יחסים אישיים, שבין המורים והתלמידים). אך גם אחרי שזה ארע, נשארה המשפחה מה שהייתה במקורה: סוכנות חינוך שאינה פורמלית ובית הספר נשאר מה שהיה במקורו: מוסד חינוכי פורמלי. המוסדות החליפיים, שהחברה העמידה מדי פעם להשלמת תפקידיה של המשפחה, מיזגו בדרך כלל בתוכם יסודות של חינוך פורמלי ובלתי-פורמלי.

אחד התחליפים האלה, המלווה את תולדותיהן של חברות רבות, הוא החינוך הממוסד של הצעירים **שלא בבית הוריהם**. מימיה הקדומים של ההיסטוריה נהגו בני אדם כאשר נוצרו תנאים חברתיים מסוג מסוים, אותם ננסה להציג, להוציא את ילדיהם לזמן מה או אף לצמיתות ממשפחות שבהם נולדו ולחנכם על ידי בני אדם, שלא היו הוריהם ושלא פעלו בסמכות הוריהם, אף שלעיתים פעלו לפי בקשתם. המפורסמים בין הסדרי החינוך מהסוג הזה (אף שלא הראשונים ביניהם) היו אלה שהיו מקובלים כימי הביניים בו־זמנית בקרב האצולה, בקרב בעלי המלאכה (הגילדות) ובמוסדות של הכנסיות, שהכינו את כלי הקודש לתפקידיהם בתוכן. החינוך בקרב האצולה, והדברים ידועים היטב, התנהל החל מגיל צעיר למדי של הילדים, בבתיהם של אצילים בעלי דרגה גבוהה יותר בסולם ההיררכיה הפאודלי מזו של הוריהם. ילדים בבואם לבית אדוניהם שירתו בו תחילה שנים אחדות בדרגה של פז, שאחריהן זכו בדרגת אסקווייר.

אחרי שנות שירות נוספות בדרגתם החדשה, היו זוכים לעצמאות מאפטרופסות האציל שקיבל על עצמו את חינוכם. החינוך הזה כלל חלק פורמלי (שהיה מורכב בדרך כלל משלושה חלקים: "אמנות האהבה", שכללה בעיקר לימודי ספרות, "אמנות המלחמה", שכללה אימונים צבאיים ו"אמנות האמונה", שכללה יסודות הדת). החלק הלא פורמלי, והוא היה עיקרו של החינוך הזה, כלל לימוד של מנהגי החצר, סגנון חיים של אצולה ומעל לכל – קודקס ערכים מחייבים את השייכים לשכבה החברתית הזאת.

בשכבה החברתית האחרת, זו של בעלי מלאכה, היו הורים קונים בדרך כלל לילדם (כמו באצולה גם כאן מדובר רק בבנים ולא בבנות) מקום לימוד וחינוך בביתו של אומן, חבר באחת הגילדות. גם כאן במשך שנים רבות היה ילד כזה משרת את אדוניו ותוך כדי כך לומד את המלאכה של האומן שבביתו הוא חי וגדל. ביחד עם לימודה הוא היה מסגל לעצמו את מנהגיה, את ערכיה ולומד את סודותיה של הגילדה שעתיד היה להיקלט בתוכה עם סיום שלב השוליות בחינוכו.

הכנסייה הקתולית תפעלה "סמינרים" להכשרת כמורתה. גם לכאן היו מגיעים החניכים בגיל צעיר מאוד ומבלים שם שנים רבות לפני כניסתם לתפקידיהם. (גם הישיבות שהיו מוסדות שהכשירו את כלי הקודש של הדת היהודית פעלו על פי העיקרון של חינוך מחוץ לבית המשפחה. תלמידיהן היו "גולים למקום תורה" ובני הקהילה שבה פעלה הישיבה פרנסו אותם כל תקופת לימודיהם).

בניגוד לדרך החינוך בשלוש השכבות החברתיות האלה, גידלו הצמיתים, אלה

האיכרים "השייכים" לבעלי האחוזות והרשומים "עם האדמה" כלומר, מי שמעמדם לא היה שונה מזה של הרכוש הקרקעי של בעליו, את ילדיהם בבתיהם. מאוחר יותר בתולדות העידן הפאודלי, קמו בתי ספר ליד הכנסיות בכפרים, שבהם למדו ילדי האיכרים האלה קצת עיקרי הדת במשך תקופה קצרה בחייהם. ההשוואה בין החינוך של האצולה, של בעלי מלאכה ושל הכמורה, שעיקרו היה מחוץ למשפחה, עם החינוך של בני הצמיתים במשפחה, יש בה כדי להבין אילו נסיבות חברתיות מולידות את הצורך בחינוך בבית זר.

בכל המקרים שבהם אנו מוצאים נוהג של ניתוק הילדים מבית הוריהם וחשיפתם לחינוך בבית זר, אנו מוצאים כוונה של החלשת זיקתו של היחיד אל משפחתו וכוונה של חיזוק זיקתו עם שכבה חברתית בעלת ייחוד ומעונינת לשמור עליו. האצולה כל ימי קיומה מעונינת להדק את קשריו של היחיד הנמנה עם חבריה ולהעמיק את זיקתו אל מעמד האצולה כולו, אל מוסד האצולה על סמליו, אל סוג היחסים השוררים בו, אל הנורמות שלו וכו'. כדי להבטיח זאת הנהיג המעמד הזה מוקדם בתולדותיו את הנוהג של העברת הילדים לבית (אחוזה, ארמון, חצר מלוכה) של הסוברן (שליט ישיר) של הורי הילד. במשפחה בודדת עלולים יסודות החיים של האצולה להתרופף ובמקרים מסוימים אף להתפורר. הנוהג הזה לא מותיר את חינוכו של בן האצולה למקרה. המשפחה הקולטת והמחנכת את הצעיר מודעת לכך שהיא עושה זאת למען המעמד כולו. האצולה העניה והנמוכה שולחת את בניה לחצרותיהם של אצילים מבוססים ואמידים, אלה בתורם לארמונות הברונים ששולחים את בניהם לארמונות הנסיכים, שבניהם גדלים בארמונות המלכים. החינוך הופך על ידי זה למכשיר המהדק את הקשרים בין השכבות השונות של האצולה. הודות לנוהג זה הייתה האצולה של אירופה כולה למעין משפחה אחת, שקיימה מידה רבה של סולידריות בין חבריה, מעבר לגבולות פוליטיים, לשוניים וגיאוגרפיים.

סיפור הגילדות אינו שונה בהרבה. הגילדות של האומנים בימי הביניים דרשו מחבריהן מידה רבה של סולידריות ונאמנות. במובן מסוים היו אלה איגודים מקצועיים, שקבעו את מחירי תוצרתם ואת תנאי עבודתם. לגילדות היו סודות מקצועיים שחבריהם שמרו עליהם בקנאות. על ידי גידול של חבריהם לעתיד בבתיהם של חבריהם הנאמנים, הם הצליחו להשליט את נאמנותו של החבר לגילדה שלו מעל כל נאמנות אחרת. החינוך של פרחי הכמורה בכנסיה הנוצרית, אחרי שהחניכים נותקו ממשפחותיהם, מבוסס על אותם יסודות כמו בשני המעמדות הקודמים. הצמיתים לא קבעו לעצמם את אורחות חייהם. קבעו אותם אדוניהם. אלה לא

היו מעוניינים בכך שהצמיתים יעוררו בלב בניהם רגשי סולידריות עם כל אחיהם הצמיתים. הם היו מעוניינים בהפך מזה. הם רצו שרגשותיהם של הצמיתים לא יחרגו אל מעבר למשפחותיהם. זאת הסיבה שהיה זה מעמד יחיד בעידן הפאודליזם שכל חינוך בניו התנהל בתחומה של המשפחה.

קיצו של הפאודליזם לא הביא קץ על חינוך מחוץ לבית המשפחה. פנימיות צבאיות, שקמו בכל המדינות המודרניות, מדגימות את העיקרון של החינוך בבית זר וכן את התאמתו של העיקרון הזה אל צרכיה של חברה מסוג חדש. המוסד המדגים את העיקרון של חינוך מחוץ למשפחה, בשעה שנוצר צורך חברתי להגברת זיקתו של היחיד אל מעמדו ולהחלשת זיקתו למשפחתו, הוא ה"פבליק סקול" האנגלי. היה זה בית היוצר של ההנהגה הפוליטית, החברתית והצבאית של האימפריה הבריטית. ילדים רכים, בני אחת-עשרה לרוב, היו נשלחים אל המוסדות האלה (שבהם למדו במקרים רבים מאד אבותיהם, מזה דורות אחדים) ואחרי מספר שנים יצאו משם, כמשרתיה הנאמנים וכנאמניה של האימפריה. מי כקצין זוטור ומי כגנרל, מי כמדינאי ומי כמושל מחוז בבורמה, מי כמנהלן במשרד ממשלתי בלונדון ומי כמושל מושבת כתר, מי כחבר פרלמנט ומי כשגריר בבירה זרה. כל אלה ראו עצמם חייבים נאמנות לאימפריה במידה לא פחותה, ולרוב במידה גדולה מזו, שהם חשו למשפחותיהם. דימוים העצמי, כבודם העצמי, מקור הערכים המקובלים עליהם, נורמות ההתנהגות הראויה וכל יתר מרכיבי זהותו של האדם, באו להם מן ה"פבליק סקול". את התפקיד הזה בחינוכם של משרתי האימפריה הבריטית, כמו את התפקיד המקביל בחינוכם של בני האריסטוקרטיה בימי הביניים, כמו את התפקיד המקביל בחינוכם של קצינים בכירים בפנימיות צבאיות בימנו, לא יכלו למלא המשפחות, אפילו כל אהדתן הייתה נתונה לארגונים האלה. כדי לחנך את שומרי האימפריה או את האריסטוקרטים וכו' צריך היה להוציא את הצעירים ממשפחותיהם ולחבר אותם רגשית למערכת חברתית חליפית, שכלפיה ירגישו מחויבים ושלה ירצו לציית.

תנועות נוער הופיעו בעם היהודי בתקופה שבה לא היה עוד בכוחה של המשפחה לטעת בבניה באמצעות החינוך טעם ומשמעות של קיום. המשפחה הזאת עבר זמנה וכינונה מחדש חייב יצירתה של מסגרת חינוכית חדשה. תנועות הנוער היו המסגרת הזאת. פה ושם נמצאו משפחות שקלטו את המסר של תנועות הנוער ונכנסו עמן ביחסי סימביוזה. פה ושם היו מורים (בבתי ספר עבריים) שקלטו את המסר של תנועות הנוער ותמכו בו. אך ככלל צריך לקבוע שתנועות הנוער היו תחליף לכל, שאמור היה למלא תפקיד חינוכי באותה התקופה, של משפחות ושל בתי ספר, של

בתי כנסת ושל מועדוני נוער. בתפקידיהם אלה היו התנועות דפוס מיוחד במינו של חינוך בבית זר – דפוס שייחודו היה בכך שלא היה זה "בית" זר כפשוטו כמו פנימייה צבאית של "פבליק סקול" או כמו חצרו של הסוכרן. ואף על פי כן היה זה בית שניתק את הצעירים ממשפחותיהם והעביר את מחויבויותיהם לקולקטיב אחר, והוא עשה זאת בלא פחות אפקטיביות משנעשה הדבר בידי מוסדות חינוך מחוץ למשפחה לסוגיהם, שפעלו במרוצת ההיסטוריה.

דפוסי חינוך אינם נעלמים מיד עם סיום תפקידם. כוח האינרציה פועל בתחום הזה כמו בתחומי חיים אחרים. עוד בשעה שקיומן של תנועות היה פונקציונלי בחיי הנוער היהודי שהקים אותן, התחיל מיסודן. המיסוד הזה הפך אותן בהדרגה לתנועות למען הנוער. תנועות למען הנוער ממלאות לפעמים תפקידים חשובים בחיי הצעירים הנמנים עם שורותיהן. אך אין הן ממלאות את התפקידים שמילאו תנועות נוער בחיי דורות של מייסדיהם. דורות ראשונים של מייסדי התנועות גיבשו אותן מכוח הצרכים הנפשיים שלהם. היו אלה צרכים שנוצרו במצב היסטורי של התפוררות של חברה ותרבות, שבה הצעירים האלה נולדו. על ידי יוזמתם הם הניחו יסוד לחברה חדשה ולתרבות חדשה. תנועות למען הנוער נותנות סיפוק לצרכים מסוימים של הנוער על פי נורמות וערכים של התרבות המצויה, שמשום מה אינה מצליחה להיענות לכל צורכי הדור הגדל בה באמצעות דפוסי ארגון ופעולה הקיימים בתוכה. עם המיסוד של תנועות הנוער והיותם לתנועות למען הנוער, מצאו הדורות שבאו אחרי המייסדים הכל מוכן: דפוסי חיים ועיקרי אמונה שכבר אסור היה לגעת בהם. הפילוגים התכופים, שבשלב הזה פקדו את תנועות הנוער, מלמדים על קיומם של הדחפים המקוריים של מרד שלא באו על סיפוקם אצל כל בני אותו הדור. אך בהדרגה שוככים גם הגילויים האלה של ניסיונות להמשיך את מרד הנוער. יסוד של תנועות נוער ומיסודן הולך ומתהדק; הן הופכות לארגונים פוליטיים, חברתיים, כלכליים, כמו כן ארגונים אחרים הפועלים בחברות המודרניות. בשל המחויבות של חבריהן לתנועות שמילאו תפקיד חשוב בחייהם, איתנה יותר יציבותם של הארגונים האלה מזו של רוב הגופים החברתיים האחרים מסוגם. היציבות הזאת פוגמת בהכרח באופים הדמוקרטי של הארגונים האלה. יציבות ההנהגות של תנועות הנוער, שהפכו למפלגות, לתנועות התיישבות ולארגונים כלכליים, התגלתה כרבה לאין-ערוך יותר מיציבותן של הנהגות של ארגונים שמקורם היה שונה. היא עדות לכך עד כמה יחס חבריהם נק ממוחיבויות נעורים, שלא הלמו את אופים של הארגונים האלה כארגונים פוליטיים, כלכליים או התיישבותיים.

ההנהגות של תנועות הנוער בעבר ואחר כך של תנועות פוליטיות-כלכליות-התיישבותיות ניסו לקיים את תנועות הנוער שהיו גם יצירי רוחם וגם מקורות כוחם הפוליטי. הם הצליחו בכך כל עוד מילאו התנועות האלה תפקיד ממשי בחייהם של הצעירים. אך משאלה חדלו למלא את התפקיד הזה, התברר כי התמורות החברתיות והפוליטיות רוקנו את תנועות הנוער מתפקידיהן המקוריים בחיי הנוער. תנועות הנוער היו תופעה היסטורית ובתורת כזאת אין היא ניתנת לשכפול. הן נוצרו מתוך דחפים שמקורם היה בקונפליקט שלתוכו נקלע דור של צעירים. בזכות מעשיהם נפתר הקונפליקט הזה. הצלחתן היחסית של תנועות הנוער במימוש חזונן הביא אותן לסוף דרכן.

הנוער הציוני פולין לודז'

12.3.1933 — 10/1933

(דו"ח אסיפה מיום 12.3.1933)

באסיפה הראשונה דיברנו על מבנה התנועה (ארגון). התנועה מורכבת משלוש שכבות. 1 — שכבת זאבים, 2 — שכבת צופים, 3 — שכבת קשישים. בראש התנועה עומדים שני ראשי הקן, אשר מנהלים את התנועה. והם שייכים להנהגה. ההנהגה היא גוף מבצע, אשר מבצע את ההחלטות של הגוף המחוקק. הגוף המחוקק הוא הגוף המחליט וקובע בענין כלשהו. אצלנו הגוף המחוקק היא המחלקה המיעצת, אשר נמצאים בה כל ראשי הקבוצות. כל שכבה מתחלקת לגדודים. גדוד הוא כמה קבוצות מאוחדות. קבוצה היא התא הקטן ביותר בתנועה, אשר כוללת מספר מסוים של אנשים אשר עובדים ביחד. בראש הגדוד והקבוצה עומדים ראש הגדוד והקבוצה.

דו"ח אסיפה מיום 15.3.1933

באסיפה השניה דברנו על השפה העברית. השפה העברית היא שפת אבות היהודים. לכן השפה העברית היא שפת אבות אבותינו שהיו עוד כולם בפלסטינה ודיברו בשפה העברית, וגם התנ"ך והספרות כתובים בשפה העברית. חלק מהיהודים משתמשים בשפת יידיש, אשר מורכבת מכמה שפות. היהודים המאמינים קובעים שעברית היא שפת קודש ובה אפשר רק להתפלל ולדבר בפלסטינה, אבל לא בגלות, כי חטא הוא לדבר בגלות בעברית. אחר כך בחרנו את הנהלת הקבוצה. בחרנו גזבר, אשר יאסוף תרומות לתנועה, אחד אשר יאסוף לקרן קיימת ואחת תאסוף לצרכי התנועה.

דו"ח אסיפה מיום 19.3.1933

באסיפה השלישית בחרנו שם לקבוצה שלנו. החלטנו לקרוא לקבוצה שלנו "בנות המולדת" אחר כך ערכנו רשימת חברות הקבוצה. החלטנו להחליף את שמותנו לשמות עבריים... אחרי כן דברנו על ההבדלים בין העם היהודי לבין עמים אחרים. עם הוא — אנשים אשר יושבים על

אדמתם, מדברים שפה אחת, ויש להם תרבות (ספרות, דת, שירים, תלבושות, שמות, ריקודים, הרגלים ומנהגים). העם היהודי אינו נורמלי, כי אין לו אדמה, לא מדבר עברית, וזה בגלל שהיהודים מפוזרים בכל העולם.... התנועה הציונית שואפת להחזיר ליהודים את אדמתם...

דו"ח אסיפה מיום 2.4.1933

באסיפה הרביעית דברנו על התנועה הציונית העולמית...

דו"ח אסיפה מיום...

באסיפה החמישית דברנו על הקרן הקיימת. מטרת הקרן הקיימת לרכוש מחדש את האדמות בפלסטינה.... כל יהודי אפילו העני ביותר תורם לקרן הקיימת....

דו"ח אסיפה מיום 5.5

קבענו שחברותינו לא באות לאסיפות באופן סדיר, אי לכך אנו נאלצות לקבוע שכל מי שלא תגיע לאסיפה תאלץ לשלם 10 פרוטות לקרן הקיימת. אחר כך קראנו סיפור בשם "קרן קיימת". מטרת הקרן קיימת היא רכישת אדמות בפלסטינה ומסירתם לרשות היהודים. האדם שיש לו איזה מטרה בחיים, מוותר על אושרו הפרטי למען מטרה זו, נקרא אידיאליסט....

דו"ח אסיפה מיום 5.9.1933

באסיפה דברנו על צופים. צופה הוא אדם האוהב את מולדתו. דובר אמת, ומשתדל לחיות בחיק הטבע. אבל ישנם הבדלים גדולים בין צופה פולני לצופה יהודי. צופה פולני יש לו מולדת. אז אם הוא אוהב אותה הוא אזרח טוב. אז מבחינתו הוא שילם את התחייבותו לה. אצל צופה יהודי זה שונה. אצל הצופה היהודי לא רק לאהוב את מולדתו, אלא גם לעבוד בשבילה ולבנות אותה...

דו"ח אסיפה

באסיפה הקודמת דיברנו על חשיבותו של מפעל ההתיישבות דברנו על ההבדלים בין החלוצים הראשונים של תנועתנו ובין חלוצים מתנועות אחרות...

פעילות ציונית בתוניס בשנות ה־30

מעדותו של שושן כהן

בשנת 1936 אני ועוד קבוצת אחרים הקמנו תנועה ציונית בשם "עטרת ציון" ושם אנחנו הזמנו עיתון מארץ־ישראל, עיתון "הארץ". והיינו לומדים שם במועדון הזה, קוראים עיתון. אז שם דיברנו רק עברית.

— היו עוד תנועות נוער?

— לא

— אז מאין בא לכם הרעיון?

— הרבנות מתנגדת אולי הערבים ישמעו ויעשו לנו בעיות. אז בהתחלה עשינו בשקט, בשקט. סוף סוף הערבים ידעו והתחילו לעשות בעיות אז הפסקנו.

— איך היה מבחינת האנטישמיות?

— האנטישמיות הייתה ככה. ערבי רוצה משהו, רוצה הלוואה, רוצה לקנות ממך משהו. אז הוא בא אליך, אתה נותן לו, מחתים לך על משהו וזהו. אם שילם — שילם. אם לא שילם אתה צריך כבר להביא למשפט. אז כבר אתה יהודי לא טוב. אז מתחילה האנטישמיות. מתי התחילה באמת האנטישמיות? כשהסוכנות היהודית העולמית התחילה לפרסם בעיתונות העולמית על הרצל, אז הערבים שם דיברו גם בצרפתית, ובתוניס עצמה היו הרבה כאלה מהציונות, יש בית־ר של ז'בוטינסקי ויש של וייצמן. אז עשו פדרציה ביד. שם היה מימכר שקל. חתיכת ניר כזאת שכתוב עליה שקל. מה המטרה? לקנות אדמות בישראל. היינו מוכרים שקל. בזמן הזה שאני רוצה לנסוע לאבא שלי, אספתי את כל מה שהיה לי בבית. מה אני רואה? שבזמן שאני נולדתי, 20 שנה לפני זה, אבא שלי היה קונה בשמי שקל. היות ואני ילד קטן הוא קונה חצי שקל. כמה שווה? לך תדע. אז התחלתי להתעניין בהסתדרות הציונית העולמית, לכתוב להם מכתבים.

— לא היו בבית דיבורים על ארץ־ישראל, בשנה הבאה בירושלים?

— הייתה לנו ספריה בבית של עיתון "העולם" של נחום סוקולוב, הוא היה גם העיתון העברי. הייתה ספריה מלמטה למעלה, לפי התאריך. זה לא דף אלא חוברת, לפי תאריך, אחד אחרי השני, מלמטה למעלה. אני הייתי ילד אז, אבל נחום סוקולוב נכנס לי בראש. מתי זה נכנס לי בראש? כשהקמנו את התנועה הציונית אז כבר היה העיתון והתחלנו...
— יכולתם לקרוא? יכולתם להבין עיתון שבא מהארץ?
— כן. איך אנחנו מתפללים?
— כן, אבל יש מילים חדשות.
— קראנו פעם פעמיים. היה לנו גם מילון עברי. הביאו מהארץ. אם יש מילה חדשה, אתה פותח את המילון ומזה למדנו. רצינו בשעתו, בשנים 8-7-1936 לפתוח בית ספר קטן, שאנשים ילמדו עברית, אבל הרבנות התנגדה: אתם לוקחים את הילדים האלה, אחר־כך ישכחו ללמוד תורה, אז ילדים לא ילמדו תורה, אז מה עשינו? אז גם בתורה אנחנו מתפללים עברית. אנחנו לא מתפללים בערבית. מילד קטן אתה לומד א"ב ואחר־כך אתה לומד תורה...

מיומנו של משה אולקניצקי (יולי 1935)

פעם בא החב' יפה לקבוץ. זוהי חברת המשלחת הא"י וחברה למרכז הארצי בפולין. בערב קראו לאסיפה. ישבתי גם אני יחד עם החברים. כרבע שעה דברו והתווכחו ואני לא ידעתי במה הענין נוגע. כנראה יראו החברים להוציא הדבר מפיהם. שאלתי את החברים והחברות שישבו לצדי אבל הם לא רצו לספר אמרו שתכף אבין בעצמי ובאמת כעבור זמן מה הבינותי. בחור ובחורה או כפי שקוראים לזוג כזה בקבוץ – פרובלמה. היו להם יחסים מיניים והיא קרבה ללדת. עמדה השאלה: מה לעשות? הענין כבר נמשך זמן רב. כחצי שנה ולא נפתר. כעת החליטה ההנהלה להרחיקם מהקבוץ. האסיפה היתה צריכה להסכים להחלטת ההנהלה. קם וכוח. גם אני לקחתי רשות דבור ודנתי לחובה את הדבר. ומה גדל תמהון כלם כאח"כ בעת ההצבעה היה הרוב המכריע נגד החלטת ההנהלה. הענין שוב נדחה. אני מצדי אמרתי להם שההצבעה מראה על אי-חלוציות של החברים זה בכלל טפלות להצביע על דבר יסודי שכזה. זה ... כאילו החברים מעמידים לפניהם את השאלה: הלהכנס בארץ לקבוץ או לא? אי אפשר בכלל להציג את השאלה הזו. כי המציג אותה יוצא מהכלל ואינו נחשב לחלוץ. זהו דבר יסודי. ובאמת כך תפסו את זה חברי המרכז בזה נוכחו כלם כשלקבוץ בא חב' הדרי. נקראה שוב אסיפה. שוב וכוחים ולבסוף נתקבלה החלטת האסיפה. החברה עזבה את הקבוץ לפני החב' ורק החב' נשאר לעת עתה. למחרת בבוקר עזב גם הוא. והנה קרה המקרה והגזבר נוכח כי אותו החב' גנב זוג פוזמקאות ובמקומו השאיר פתקה, כי לא היה לו מה ללבוש ועל כן יסלחו לו. ובכלל הגזבר יוכל בעצמו לקנות פוזמקאות היות ולו יש כסף... אחרי מאורע זה הבינו החברים מי היה הבחור... וכלם התחרטו פה אחד על הצבעתם הראשונה.

מיומנו של משה אולקניצקי (יולי 1935)

היה לי גם רומנס בקבוץ. באחד הימים באה לקבוץ בחורה יפיפיה ובגדים לה מצוינים וחדשים. טובה שמה והיא מפלוגה קרובה לבריסק – טרספול שמה. היא מצאה חן בעיני ברגע הראשון. הלכנו לטיול כל היום ליוויתיה אל הרופא (היא באה להתרפא כי היתה צרודה מאד). בקצור היא מצאה חן בעיני אבל במדה כה גדולה עד אשר כשנסעה חזרה לטרספול הרגשתי את עצמי גלמוד ושום דבר לא ענין אותי. כנראה שהתאהבתי – חשבתי. והנה השבת של שבוע זה הלכתי אל טרספול יחד עם עוד הרבה חברים. הטיול היה נעים ומצוין. ראשית כל סביבות ומראה נוף חדשים. הרי זה הענין הכי עקרי בחיי. הן כמעט לשם זה נסעתי לבריסק. דבר אחד יפה ראיתי בפעם הראשונה. עלינו על גשר גדול כ־200 מטרים ארכו ראיתי מתחת והנה אין מים, אלא מישור גדול ועליו עצים יער ובין העצים שביל קטן הולך ומתפתל. למה הגשר חשבתי והנה ראיתי טבלה ועליה הכתבת ... כלומר כאן שטף הבוג לפניו ואחרי כן עבר לשטוף במקום אחר ואמנם כעבר כמה דקות הגענו אל הבוג. שלשה גשרים היו במקום זה, אבל כלם נהרסו אם בעת מלחמה או סתם מפני שנתקלקלו. כעת הגשר מוצק עליו ברזל ואבן. מלפנינו סוללות גבוהות מכוסות יערות. אלה הן סוללות מלאכותיות המחביאות בצילן את המבצר הגדול. ומסביב לסוללות בריכת מים עומדים. והמים עמוקים עד למאד ומכוסים ירקון כך שקשה להבדיל בין העשב והמים.

כשבאנו לטרספול אכלנו את ארוחת הבוקר, כי יצאנו בחמש שעות מבריסק. ראיתי והנה יש שם בחורות יפות מאד עוד יותר יפות מאשר טובה. אבל היות ואני באתי אליה טילתי אתה כל היום. הצטלמנו יחד ולפנות ערב שבנו בחזרה הביתה. בחזרה לא הלכנו בדרך המלך, כי אם דרך אותו המקום ששטף הבוג. הלכנו בשביל המתפתל דרך עצים סבוכים, מענין מאד היה. ולבסוף יצאנו ופתאום לפנינו שטח גדול ורחב ושם למרחוק נשקפת בריסק.

כל הזמן התכתבתי עם טובה, אבל המכתבים העידו שהיא בחורה
לא מפותחה. המשפטים לא התקשרו. הסגנון היה רעוע אם כי כתבה
אידיש ועברית בכלל לא ידעה. והיא כתבה אלי גם בהיותי בבית. השיבותי
פעמים אחדות ולבסוף הפסקתי.

לקראת הקיץ

תנועת השומר הצעיר בפולין ערב השואה

אלי צור

המחקר ההיסטורי מציג על פי רוב את השנים שקדמו לפרוץ המלחמה, השנים האחרונות לקיומה של יהדות פולין, כמבוא לשואה ובודק אותן בהקשר זה. נוצר הרושם שיהודי פולין התעלמו מהכתובת שהיתה על הקיר, ושהשואה היא תופעה דטרמיניסטית שרק סומא לא חש בבואה. בהקשר הזה נשכח הכלל כי העבר של היום היה מחר לבני התקופה. המאמר מתרכז בשנה וחצי שקדמו למלחמה ובימי ספטמבר 1939, או בתקופה מאז פרשת זבונשין עד לכניעתה של פולין. הוא מביט על אירועי התקופה דרך הפריזמה של תנועת נוער אחת – "השומר הצעיר", ודרך הפריזמה המצמצמת הזאת הוא מנסה לקבל תמונה רחבה יותר של קורות יהודי פולין לקראת חורבנם.

התנועה הציונית בכלל ותנועת הציונות הכללית בפרט היו במשבר מתמשך מאז 1937. צמצום העלייה ארצה עקב המרד הערבי דילל את שורות התנועה הציונית. "הבונדר", שהתמיכה בה גדלה בשלהי שנות השלושים והיא היתה למפלגה היהודית הדומיננטית במרכזה העירוניים של המדינה, ניצלה את המצב. כמו כן, סבלה התנועה הציונית מהמלחמה בינה ובין התנועה הרוויזיוניסטית. על רקע שקיעת התנועה הציונית בולט התהליך ההפוך שעברה תנועת השומר הצעיר ב-1939. השומר הצעיר התאוששה גם כמותית וגם איכותית לאחר השפל הממושך מאז 1936, ומספר חבריה שעלו ארצה גדל מאוד. התאוששות זו לא פסקה עקב המלחמה, ותנועות הנוער החלוציות הוסיפו לפעול גם כשנעלמה התנועה הציונית הממוסדת ומנהיגיה ראו את נטישת פולין כמוצא היחיד ויהי מה.

עניין אחד נמשך למרות כל השינויים – המתח בין התנועות החלוציות. הזרם

החלוצי הקשור לקיבוץ המאוחד, "הגוש הכללי", ותנועת השומר הצעיר נאבקו זה בזה בכל הפרשיות המתוארות במאמר. המאבק נבע גם מן המסורת המקומית שעיצבה את יחסי שתי התנועות בפולין וגם מצורכי שני הזרמים הקיבוציים שקלטו את בוגרי שתי התנועות בארץ. מאבקים אלה נולדו מתוך השאיפה לשמר גם את הזהויות של התנועות וגם את הרציפות ההיסטורית. ההכרה כי המציאות החדשה מבטלת את כל שיקולי העבר היתה עלולה למוטט את התנועה ולהביא גל של ניהיליזם הרסני. הנהגת התנועה התנהגה כלפי חוץ כאילו מדובר בסטייה קטנה מן המסלול ההיסטורי שצעדה בו עד אז. ואכן, הקו המרכזי של תולדות השומר הצעיר בפולין בתקופה המתוארת הוא קו של "מהפכנות שמרנית", שימור הרדיקליזם האידיאולוגי הישן והאתוס החברתי המסורתי של תנועת הנוער. התנועה ניסתה להתאים את עצמה ואת דרכיה למציאות שונה מכל מה שהיה עד אז בלי לשנות את זהותה, והמתח שנגרם בניסיון זה עומד במוקד המאמר.

בשלהי שנות השלושים הרגישו יהודי פולין כי מצבם הולך ומתדרדר. לאחר מותו של פילסודסקי נפתח מאבק הירושה, ובו ניסה כל אחד מן היורשים להתחבר אל המחנה הפוליטי של אֶנְדְּצִיָה (המחנה הלאומי, שהאנטישמיות היתה אחת מעקרונותיו המרכזיים) ולזכות בתמיכה הציבורית. השימוש באנטישמיות היה אחד האמצעים לחבור אל הימין הרדיקלי, וגם אלה מיורשיו של פילסודסקי שהיו אנטישמים מתונים לא נרתעו מלעשות שימוש בסיסמאות אנטי-יהודיות. באווירה זו פתחו הגופים האנטישמיים למיניהם במאבק ביהודים, בייחוד בשתי זירות: הזירה החינוכית והזירה הכלכלית.

המאבק הכלכלי ביהודים, שהתבטא בחרם על הסוחרים היהודים והתדרדר לעתים לפרעות בעיירות שרוב תושביהן יהודים, עמד במוקד תשומת הלב של הציבור היהודי בפולין ובארצות אחרות, שהגיש עזרה ליהודי העיירות הנפגעות. לעומת זאת, המאבק בזירה החינוכית נגע מטבעו לקבוצה מצומצמת בקרב היהודים, ובעיקר לבני המעמד הבינוני שלמדו באוניברסיטה. הסטודנטים האנטישמים שאפו למנוע מן הנוער היהודי, בסיוע גורמים פוליטיים, גישה להשכלה הגבוהה על ידי דרישה מהנהלת האוניברסיטה להטיל מכסות ולצמצם את שיעור הסטודנטים היהודים (נומרוס קלאוזוס). הם פגעו בכבודם ובגופם כדי לשכנעם להדיר את רגליהם מן הקמפוס. הסטודנטים היהודים הוכו והושפלו ונדחקו לפינות מבודדות של אולמות ההרצאות, ושם נאלצו ללמוד ללא מקומות ישיבה ("גטו" ספסלים). אף שהמאבק הכלכלי היה עניינו של כל הציבור היהודי בפולין, השומר הצעיר, בהתאם למדיניותה

הקבועה, לא השתתפה בפוליטיקה היום-יומית בארצות הגולה, ועל אף הזדהותה עם מצוקות העם היהודי, לא השתתפה במאבק זה השתתפות פעילה. התנועה לא הוציאה את חניכיה לרחוב בעת ההפגנות ושביתות המחאה. לעומת זאת, הרדיפות של תלמידי בתי-הספר, שהיו עלולות להתפשט לבתי-הספר התיכוניים שלמדו בהם רבים מחבריה, עוררו את תגובתה. לכן כאשר החליטו גופי הציבור היהודי לקרוא לשביתה כללית במחאה על האירועים במוסדות להשכלה גבוהה, פרסמה ההנהגה הראשית בפולין כרוז לשכבת הבוגרים, ובו הם נקראו להשתתף בשביתה כללית של יהודי פולין. השביתה נערכה במחאה על תקיפת תלמידים יהודים וקביעת ה"גטו" לשומעים היהודים במכללות בוורשה, אירועים שזעזעו את כל הציבור היהודי במדינה. הכרוז ראה בהזדהות עם הנרדפים ביטוי להיותם של חברי התנועה חלק מכלל ישראל בפולין והציג את הפגיעות כחוליה נוספת בשרשרת הארוכה של לחץ על העם היהודי ונישולו ממקורות פרנסתו ומעמדותיו אשר רכש לו במדינה. הוא מסתיים בקריאה, "הננו קוראים אתכם להצטרף ליום שביתה ומחאה בשעות 8:00-12:00. הציבור היהודי ידע לשמור על כבודו וללחום למען זכויותיו".¹

יהודי פולין ראו בצעדים האנטי-יהודיים, שהיו גם פרי יוזמה של הממשלה וגם תוצאה של פעולות הרחוב, מפגש בין שתי השפעות: האנטישמיות הפולנית המסורתית מכאן והנאציזם הגרמני מכאן. עליית היטלר לשלטון עוררה חרדה מובנת בתנועת השומר הצעיר. צעדי היטלר כונו נגד שני מיני ציבור שתנועת השומר הצעיר ראתה את עצמה כחלק מהם: התנועה הסוציאליסטית ויהודי גרמניה. הזדהות התנועה עם הללו באה לידי ביטוי במאמרים רבים שנכתבו בעיתוני התנועה ובגופי הפעולות, אך זו לא חרגה מכלל תמיכה רוחנית, ולא היה לה תרגום מוחשי. רק באוקטובר 1938 הפכה שאלת היחס ליהודי גרמניה מסוגיה מופשטת לנושא מוחשי. מ-1936 עלתה הסבירות שיהודים בעלי אזרחות פולנית יוחזרו מגרמניה לפולין עקב מדיניות הנאצים כלפי היהודים, והמחלקה הקונסולרית במשרד החוץ של פולין גיבשה תקנה שתמנע מיהודים אלה לשוב לפולין. אף שהצעת התקנה גובשה זמן רב, כאשר נפלה ההחלטה לשלול את האזרחות הפולנית מאנשים שאינם מקיימים את כללי "הממלכתיות" הפולנית (אנשים שלא שירתו בצבא או כאלה שמנותקים מן התרבות והשפה הפולנית) בסיים הפולני ב-31 במרס 1938, התעוררו ספקות בנוגע לתקפותה המשפטית. חפזון אישור ההחלטה נבע מחששם של הפקידים הפולנים כי גרמניה תגרש את היהודים הפולנים המתגוררים בה ופולין תיאלץ לקלוט אותם.²

החלטת הסיים, שעסקה ב"מנותקים מהממלכתיות הפולנית", לא הגדירה במדויק את התחום הגאוגרפי שבו תופעל ולא סיווגה את האנשים שעליהם תחול. על משטרת פולין הוטל להגדיר מי הם האנשים שאזרחותם הפולנית צפויה להישלל, וזו הגדירה בחוזר סודי, שהופץ בין ראשי המשטרה במחוזות, את הקטגוריות שחל עליהן החוק החדש. לפי החוזר, הוא יחול על אזרח פולני אם זה פעל לרעת המדינה הפולנית או שהיה מחוץ למדינה ברצף חמש שנים לפחות לפני הקמת המדינה הפולנית ואיבד קשר עם ממלכתיותה או שלא שב לפולין במועד שקבעה הקונסוליה של פולין.³ הסימנים מעידים כי החוק נועד לשלול את האזרחות הפולנית בעיקר מן היהודים. לפי נתוני משרד החוץ של פולין מאפריל 1939 כמעט 90% מן המועמדים לשלילת אזרחות פולנית היו יהודים, רובם תושבי ארץ-ישראל.⁴ שגריר פולין בברלין התעקש, שלא כנציגי פולין במקומות אחרים, למלא את ההוראה לשלילת האזרחות ככתבה וכלשונוה,⁵ ולכן סבלו היהודים תושבי גרמניה יותר מאחיהם בארצות אחרות מהחלטת הסיים. באמצע אוקטובר 1938 פרסם משרד החוץ של פולין תקנה המחייבת לחדש את הדרכון הפולני ומונעת מאזרחי פולין שאין בידם דרכון תקף לחזור לפולין, ובכך חסמה את השיבה של יהודי פולין החיים בגרמניה לארץ מוצאם.⁶ תקנה זו נועדה להיכנס לתוקף ב-29 באוקטובר 1938, וימים אחדים קודם לכן העביר משרד החוץ של גרמניה תזכיר לממשלת פולין, ובו הוזרה פולין כי מאחר שהתקנה מונעת את שיבת יהודי פולין מגרמניה למולדתם, ייאלץ הרייך לפתוח בגירושם לפני כניסת התקנה לתוקף.⁷ שלטונות פולין פתחו בצעדים שנועדו להשוות את תגובת גרמניה, אך הממשל הנאצי החל בגירוש יהודי פולין מאדמתו עוד ב-27 בחודש.

מבצע גירוש זה התנהל בשם הצופן פּוֹלֶנְאָקצִיּוֹן (Polenaktion). הוא החל כאמור ב-27 באוקטובר והסתיים כעבור ארבעה ימים, וגורשו בו יותר מ-15 אלף יהודים. יעדי הגירוש היו מעברי גבול בין פולין לגרמניה, אך החשובים בהם היו העיר ביטום בשלזיה עילית ועיירת הגבול זבונשין, אשר בה ובסביבתה התרכזו יותר מ-9,000 פליטים. רבים מן הפליטים נשלפו ממיטותיהם ולא קיבלו שהות להתלבש, ולכן עזבו את בתיהם בלבוש תחתון בלבד. רק מעטים הצטיידו בחפצים הנחוצים לגירוש, וכך היו פליטים שצעדו בליל קר לעבר גבול פולין כשלגופם פיג'מה דקה. בהגיעם לפולין התברר להם שאין בכליהם ספלים, סכומים, צלחות וכלי רחצה.⁸ בתוך שעות אחדות היו מאנשים מיושבים לחסרי צלם אנוש. מעבר זה, שהיה בתוך שנים מועטות למעשה שבשגרה, היה האירוע הראשון מסוגו. הפליטים עצמם תיארו את מצבם באיגרת ששיגרו לנשיא פולין:

אנו נמצאים זה עשרה ימים בזבונשין, שם אנו מוחזקים בכפייה באורוות עץ ישנות מתחת לגגות דולפים. אנו, ילדינו, זקנינו ונשותינו סובלים מקור מקפיא וחסרים את דברי הנוחות הפרימיטיביים ביותר (תאורה ומים) וסובלים משלילת חירותנו האישית. אין אנו יכולים להתקשר לעולם החיצון.⁹

אף שתושבי העיר הפולנים היו מסורתית בעלי נטיות אנטישמיות, הם הגישו עזרה ראשונית לפליטים, וגם מעט התושבים היהודים שגרו באזור סייעו כמיטב יכולתם, ואף על פי כן נידונו הפליטים לחרפת רעב. הודות להתארגנות המהירה של הממסד היהודי בפולין, שהקים בעזרת הג'וינט את "הוועד הוורשאי לסיוע לפליטים", יכלו הפליטים חסרי הכול לשרוד. ב־4 בנובמבר הוקם הוועד הכללי לעזרה לפליטים, וכל הוועדים המקומיים שעסקו בסיוע לפליטים היו לסניפיו. בראש הוועד עמד משה שור, רב בית־הכנסת הגדול של ורשה, והיו בו נציגים של התנועות הציוניות מכל גוני הקשת (ובכלל זה הרוויזיוניסטים) וחלקים מן הממסד הרבני. הבונד ותנועות הקשורות אליה לא הצטרפו אל הוועד הכללי והקימו ארגון מקביל – "ועד הפועלים לעזרה".¹⁰ בראש משלחת הוועד הכללי לזבונשין הועמד ההיסטוריון הצעיר עמנואל רינגלבלום, והוא שיתף פעולה עם נציג הג'וינט בפולין. שני הוועדים התמקדו בהגשת עזרה חומרית לפליטים, וארגונים למיניהם עסקו בטיפול בנזק. כך קלט בית־ההכרזה הנודע של הבונד על שם מעדעם קבוצה גדולה של ילדים, ותנועות הנוער היהודיות נרתמו לטיפול בנזק. כיוון שהשתתפות הנוער היהודי בתנועות הנוער הציוניות בגרמניה הנאצית היתה נרחבת, גם כתוצאה מלחץ השלטונות וגם מתוך צורכי הצעירים, היתה פעילות תנועות הנוער בזבונשין טבעית. במפתיע לא הזכיר יז' טומֶשֶבסקי, בעל המונוגרפיה הגדולה על פרשת זבונשין, את השומר הצעיר בין התנועות שעסקו בפעילות בקרב הנוער הפליט, ובייחוד בקליטתו בקיבוצי הכשרה מקומיים.¹¹ אך תנועת השומר הצעיר, ובייחוד שכבת הבוגרים שלה, עסקה רבות ביוצאי תנועת השומר הצעיר הגרמנית שגורשו בשלהי 1938 מגרמניה לפולין. השומר הצעיר הפולני החלה לפעול בקרב צעירי הפליטים מיד בהגיעם לפולין, אך פעילות זו קיבלה משנה דחיפות משום שהתפתחה תחרות בין הגורמים למיניהם בציונות על קליטתם במוסדותיהם. זו לא היתה תחרות בין שווים. "החלוץ", בהנהגתו של שורה אושרוביץ', איש גבעת ברנר, הסכימה לרכז בחוות הכשרה של התנועה בצ'נסטוחובה רק את בוגרי השומר הצעיר הגרמנית וחברי ה"וורקלויטה", תנועת הנוער הגרמנית שהתאחדה עם השומר הצעיר, ודרשה להפנות את האחרים לקיבוצי

ההכשרה שלה. בראשית 1939 שהו בצ'נסטוחובה ארבעה מבוגרי התנועה הגרמנית, ואילו בוגרים אחרים מיאנו לעזוב את משפחותיהם. כדי להגדיל את מספר הצעירים מזבונשין המצטרפים לקיבוצי הכשרה שומריים החליטה ההנהגה הראשית לקיים פעולות הסברה ותעמולה בקרב בני נוער שאינם שייכים לתנועה, לגייס עזרה חיצונית למימון קליטת בני נוער אלה בחוות ההכשרה ולהדק את הקשרים עם חברי התנועה בזבונשין.¹² כל הצעדים הללו היו תלויים בהסכמת החלון, אך התנועה ראתה במגמת תנועות אחרות לפתוח בצעדי קליטת הפליטים בקיבוצי הכשרה שלהן אליבי למעשיה. הקשר בין חברי התנועה הגרמנית ובין ההנהגה הראשית בפולין נוצר בו בזמן משני הכיוונים, עם שילוח איגרת של בוגרי התנועה, פליטים בזבונשין, לוורשה בראשית ינואר 1939 ומשלוח פרסומי התנועה הפולנית לזבונשין.¹³ אך הקשר בדואר לא ענה על צורכי הנוער במחנה הפליטים, ובמרכז פעילות התנועה עמד, כמו בתנועות האחרות, גיוס ילדי הפליטים להכשרות. הגוף שקיבל עליו את המשימה היה "ברית הקיבוצים השומריים", וזה דיווח על ריכוז בוגרי התנועה הגרמנית, ובכללם גם בוגרים שעזבו את מחנה הפליטים והגיעו עצמאית לערי פולין, בחוות צ'נסטוחובה. גם כאן השאלה המרכזית היתה הפעילות בקרב אנשי החלון הגרמנית, שלא השתייכו לתנועה: "רבים מבין הבלתי מאורגנים עדיין בתנועה החלוצית מחפשים ויחפשו דרך להכשרתנו, והיא תהא פתוחה להם".¹⁴

שאלת הקליטה של צעירי הפליטים בהכשרת התנועה נתפסה בשני מישורים: מצד אחד, היה זה מבצע הצלה לצעירים שהיו במצוקה חומרית ונפשית קשה, ומצד אחר, היה זה נימוק במאבק הפוליטי. בארץ נאבקו קיבוצי "הקיבוץ הארצי" לזכות במקצת קבוצות עליית הנוער מגרמניה שהגיעו ארצה. זה היה מאבק גם על ההשלמה וגם על המעמד בתוך התנועה הקיבוצית. מלבד זאת, לנוכח המשבר בתנועה החלוצית בפולין, העניקו הצעירים בגרמניה משקל יתר לתנועות בפולין שקלטו אותם. בשל כך דרבן הקיבוץ הארצי את ההנהגה הפולנית לנקוט יוזמות חדשות נמרצות בקליטת הנוער מזבונשין. לאחר קבלת המידע על פעילות שליחי הקיבוץ המאוחד בתנועת החלון הפולנית, הגיבו ראשי הקיבוץ הארצי בדרישות שכמעט גבלו בהיסטוריה; עקב המידע שהגיע ארצה, ש"הרתח את הדם", ועל רקע מאבקה הממושך של התנועה הפולנית על זכות ההגדרה העצמית של כל חלון, הם טענו כי מדרישות תנועת החלון נודף ריח של "גישה אינקביזיטורית לנוער ועם רצון לקבל זכות מונופוליסטית על כל הנוער מפליטי גרמניה פרט לחברים שהיו בתנועתנו עוד בגרמניה". היא דרשה מנמעניה להילחם ולעורר אפילו שערורייה ציבורית למרות

הנזק שמלחמה כזו יכולה לגרום לתנועת החלוץ כולה. היא אף האשימה את הקיבוץ המאוחד שהוא נוהג לפי השיטה הבדוקה של "צרת ישראל והצלת יהודים – לחוד, ושמירה תוך קור רוח על חשבון הכיס והתכלית – לחוד".¹⁵ ברוח זו נדרשה ההנהגה הראשית בפולין להצטרף לכל הגופים המטפלים בענייני הפליטים. בייחוד הודגש פן המאבק בתוך החלוץ: "אם 'החלוץ' מטפל בזה – בחובתנו להיות בכל המוסדות האלה ולא לסמוך בשום דבר על שליחי הקיבוץ המאוחד".¹⁶

בדרך זו קיבל נושא קליטת הנוער הגרמני בהכשרות פן "פולני" מובהק, ולפיו אין סוגיה שלא תתורגם למאבק פוליטי בין הקיבוץ המאוחד לקיבוץ הארצי, מאבק שמצדיק נקיטת תכסיסים ומשכיח את הסיבה העיקרית לטיפול בנושא. פרדוקס הוא שאנשי החלוץ לא היו בטוחים בינם ובין עצמם שיש טעם למאבקם באנשי השומר הצעיר על השליטה ביוצאי החלוץ הגרמנית. בעקבות החוזר של החלוץ הגרמנית, ולפיו רק אלה שאינם רצויים לה יעברו לידי החלוץ הפולנית, ציינה החלוץ בוורשה במכתב מחאה לחבריה כברלין: "איננו יכולים להעמיד עצמנו לצחוק ולהגיש תכניות בפולין ובחו"ל לסידור האנשים ולבוא בקשרים עם השלטונות, ולעשות הכנות בקיבוצים בשביל שאח"כ יתברר שכל זה היה לשוא".¹⁷

בעיני ההנהגה, הפעילות למען הנוער בזבונשין היתה למאבק פוליטי בין התנועות, ואילו בעיני הצעירים, שהיו עילת המאבק, נראו הדברים אחרת. באביב, זמן קצר לאחר בואם של הצעירים לצ'נסטוחובה, פרסמה המחלקה ליוצאי גרמניה שליד ההנהגה הראשית הפולנית (העתקה של מסגרת דומה בחלוץ) חוברת ובה דברי הצעירים עצמם. הכותבים ציינו את העמידה של חברי התנועה ואת שמירת ערכי התנועה למרות המצב הבלתי־אפשרי:

ראיתי את חבריכם הנמצאים יחד איתנו בצ'נסטוחובה בימי המבחן בזבונשין, בתוך העירבוביה ואי סדר, אפטיה של האבות והאמהות – אתם עמדתם במשמר [...] אתם ניחמתם, כי לפניכם הייתה פרספקטיבה של מפעל חיים בארץ.¹⁸

היה בדברים אלה ביטוי להשקפה שומרית קלאסית של מרד הבן בעיניים "יקיות" הדורשות "סדר". בקיץ 1939 קלטו רבים מקיבוצי ההכשרה של השומר הצעיר הפולנית קבוצות גרמניות, ולימים, כשפלשה גרמניה לפולין, יצאו עמם בדרכי הנדודים מזרחה. גורלה של אחת הקבוצות האלה מתואר בדיווח מווילנה, לשם

הגיעו פליטי חוות ההכשרה בצ'נסטוחובה. הדיווח מציין את הקשיים שנבעו מחשד הסביבה בילדים בגלל שפתם הגרמנית, ואת הקרבת המדריכים, חברי התנועה הפולנית, שהצליחו להציל את כל הילדים חוץ מאחד, שנפטר ממחלה בתנאי האנדרלמוסיה הבלתי־אפשריים. גם לאחר הבריחה נמשך הטיפול בילדים.¹⁹ לפרשת זבונשין היו שני היבטים שעמדו במרכז תשומת הלב של התנועה: מצד אחד, הפרשה היתה עוד מעשה נפשע בארסנל הנאצי, ומצד אחר, קליטת צעירי זבונשין בקיבוצי ההכשרה של התנועה השתלבה בסוגיות הדמוגרפיה התנועתית ועליית בוגריה. מדובר לא בשני נושאים הממודרים בשגרת התנועה, אלא בדיסוננס קוגניטיבי, שהעשייה היומ־יומית בו דוחה את רגשות החרדה מפני הבאות. התנועה בכלל והנהגתה בפרט חיו בחרדה, אך ביטאו אותה רק לעתים רחוקות. במכתב ההנהגה הראשית שנכתב עשרה ימים לאחר שצעד צבא היטלר לתוך פראג, עולים רגשות אלה על פני השטח:

קשה לנו כימים אלה של זעזועים בין־לאומיים לכתוב על עניינים סידוריים של התנועה [...] המאורעות האחרונים העמידונו בפני דאגות חדשות, על יד הפעולה הרגילה עלינו לעשות פעולות הכנה לשעת מצור כי תבוא [...] כעת הננו נמצאים ערב גזירות על א"י ובאווירת ערב מלחמה. באוירה זאת ומתוך הכרת הסכנה הקרובה — אנו עושים את עבודתנו.²⁰

אווירת חרדה זו עולה גם מחזור ההנהגה לקנים לכבוד 1 במאי 1939:

סכנת המלחמה מרחפת באויר. הפשיזם רוצה להפיל את חיתתו על עמים ומדינות. אין כיום מדינה שלא יסכן את שלומה [...] גם פולין המדינה נמצאת בסכנה המאיימת על עצמאותה ושלמות גבולותיה. תנועת הפועלים ואזרחי המדינה יעמדו כאחד להגנת גבולות מדינתם ועצמאותה המדינית בפני אלה שיעזו להתנקש בעצמאותה.²¹

נוסח החוזר היה יוצא דופן בפרץ הפטריוטיות הפולנית, שהיה רחוק עד אז מהתנועה, פרץ רגשי שמעיד על הצפוי לפולין וליהודיה אם יכבשו אותה הגרמנים. החרדות האלה גברו לנוכח שני אירועים בין־לאומיים: מפלת הרפובליקה הספרדית ומשפטי הראווה במוסקבה. מלחמתה של הרפובליקה הספרדית עוררה גל של הזדהות ברחבי

התנועה, ונפילתה נראתה כעוד אחד מסימני עליית הפשיזם; גם ההתרחשויות בברית-המועצות הרסו אפשרות להקים ברית אנטי-פשיסטית שרק בה נמצאת התשובה לסכנה הגרמנית; בד בבד עם המפנה לקראת החזית המאוחדת החלה פרשת המשפטים האיומים של סטלין, שהעטתה על הסוציאליזם קלון ועוררה חשדות באשר לכוונות ההשתלטות של אחד הצדדים.²²

חוץ מן החששות לגורל יהודי אירופה, עמדה הנהגת התנועה הפולנית מול שבר התנועה הציונית, שנפגעה בשני מישורים – האוריינטציה הבין-לאומית של ההסתדרות הציונית ועוצמת התנועה הציונית בפולין על כל זרועותיה. אחרי עשרים ושתיים שנות הסתמכות על אהדת האימפריה הבריטית, נעמדה התנועה הציונית מול תפנית במדיניות בריטניה בארץ-ישראל, וביטוייה הבוטה ביותר היה פרסום "הספר הלבן". המאבק ב"ספר הלבן" היה לצייר חינוך מרכזי של התנועה. במאי 1939 החל לצאת לאור "הנודד", כתב-עת הפונה אל "בני מדבר", השכבה הצעירה בתנועה. בדבר המערכת לגיליון הראשון מועבר הנושא לילדים בשפה אמוציונלית שמתאימה לבני עשר: בריטניה, שפרסמה את "הספר הלבן", שוללת מן הילדים היהודים את זכות הקיום; הספר, שאוסר עלינו לשוב לאדמת אבותינו, רוצה "לקחת לנו את הזכות לחיים ולחופש".²³

פרסום "הספר הלבן" והשפעתו על אופקי המדיניות הציונית השתלבו במשבר הפוליטי של התנועה הציונית בפולין. לנוכח הסכנות הצפויות עמדה הציונות הפולנית בשיברונה. בבחירות המוניציפליות ב-1939 ובבחירות לקהילות היהודיות בתקופה הנידונה היתה הבונד לכוח היהודי הדומיננטי בערים הגדולות, והציונות היתה לגורם משני. ההנהגה ניסתה לשכנע את בוגרי התנועה כי המהפך הפוליטי בעמדת הציבור היהודי בפולין הוא רק תופעה חולפת. הטענה המקובלת היתה כי עצירת העלייה מחזקת את הבונד, ועל כן חידוש העלייה יחזיר את הבונד לגורלה הטבעי ויחדש את מעמד התנועה הציונית כגורם הדומיננטי בקרב יהודי פולין.²⁴ טענת ההנהגה שילבה את התחזקות הבונד בהיחלשות הציונות. בקיץ 1939 ניסתה ההנהגה לעשות את ההתגייסות לאיסוף קולות למען תנועת העבודה הציונית בבחירות לקונגרס הציוני מנוף להפעלת שכבת הבוגרים. בפנייתה להנהגות הקנים דרשה ההנהגה הראשית לארגן את הצופים ואת הבוגרים ולקבוע כמה אנשים על כל אחד מהם להביא לקלפי.²⁵ מערכת הבחירות הוכיחה כי התנועה הציונית בפולין נמצאת בשפל מספרי לעומת מתחריה ברחוב היהודי ולעומת המתחרה הרעיונית שלה – התנועה הרוויזיוניסטית. בדיווח שנשלח ארצה תיארה ההנהגה הוורשאית תמונה קודרת של שקיעת התנועה

הציונית בפולין. המכתב מסתיים באזהרה כי ראשי התנועה הפולנית "מלאי חרדה למצב שיכול להתהוות באם ארץ ישראל העובדת לא תתגייס לפעולה".²⁶ הממסד הציוני בפולין התפצל לנוכח ההחלטות שהתקבלו בדיוני "השולחן העגול" בלונדון, דיונים שקדמו ל"ספר הלבן". ראשי "המזרחי" דרשו להפסיק את השיחות, ואילו הנהגת "ציונים ב" (האגף הימני של התנועה הכלל-ציונית), שוורצברט וחבריו, "התחילו בהצעת המרד וארגון גדוד צבא יהודי בפולין לעזרת המרד וסיימו [...] בהחלטה התובעת את התפטרות האכזקוטיבה". היתה בכך קבלת סיסמאות רוויזיוניסטיות. מנגד "היו חברים בפועלי ציון שהודו בכישלון האוריינטציה האנגלית".²⁷ המבוכה בקרב הממסד הציוני, מיעוט ההתגייסות של כלל התנועה הציונית בכלל ושל מפלגות הליגה בפרט, שיחקו לידי התנועה הרוויזיוניסטית, שחתרה לשכנע את המוני הציונים בפולין שלא להשתתף בבחירות לקונגרס הציוני:

נמצא כאן ז'בוטינסקי והוא עובר את ערי פולין. קבלת הפנים שערכה לו העתונות הפולנית היתה עוינת למפרע: "שוב בא הבלופר שהבטיח להוציא חצי מליון יהודים מפולין ולא קיים" [...] אולם ברחוב היהודי עוד רבים מקשיבים להם והולכים לאספותיהם.²⁸

התעמולה הרוויזיוניסטית פעלה בשני אפיקים: תיאור המציאות בארץ, שמחייבת לשנות את המדיניות הציונית ולהקים יחידות צבא יהודיות שילחמו נגד המרד הערבי (שהיה בעצם בימיו האחרונים), ופתיחת מסלולי העפלה בהיסגר העלייה הרשמית ארצה. המציאות בארץ תוארה בפרסומים רוויזיוניסטיים כמצב שעל סף חורבן. העיתון הפרו-רוויזיוניסטי "דער מאמענט" פרסם יום-יום ידיעות על 40 אלף ערבים שתוקפים את ירושלים, ובראשם קצינים וסוכנים גרמנים, והצהיר שרק הארגון הצבאי הלאומי מוכשר להגן על הארץ מפני הסכנה. הרוויזיוניסטים אף פתחו לשכות גיוס ליחידה צבאית, שהתקבלו אליה חיילי המילואים של צבא פולין בלבד. העיתון ניהל תעמולת זוועה ואף פרסם את הדברים האלה:

ידיעות על גולומב [אליהו] שעזב את הארץ עם 43.000 פונט וברח פריזה. והנביא אצ"ג מהנה את הקוראים יומיום במאמרי שיטנה שאין דוגמתם [...] בכוונתם ליצור אווירה של יאוש קודר ופחד ברחוב היהודי, כדי שהיהודים מרוב יאוש ילכדו ברשתם.²⁹

כותב המכתב מציין בייאוש כי "אין לדבר על מלחמת תנופה של כל ההסתדרות הציונית המאורגנת נגדם". הפרשה זכתה להארה מעניינת מכיוון לא־צפוי: המוסדות הממלכתיים הפולניים. בתזכיר שנשלח לראש מחלקת ההגירה תוארה הפרשה בזלזול מה; נכתב כי העיתונות הרוויזיוניסטית מדפיסה בעמודיה הראשונים את הידיעה הסנסציונית על "מצעד 50 אלף ערבים העולים על ירושלים". בעל התזכיר מציין כי השמועות האלה נולדו בוורשה והופצו בכוונה תחילה על ידי הסתדרות הציונים הרוויזיוניסטים, וזו אף פיזרה בתאי הדואר של מערכות העיתונים מידע אנונימי. את המידע, שכל העיתונים הרציניים התעלמו ממנו, הדפיסו רק הרוויזיוניסטים.³⁰ תיאור זה משתלב בהערכה כוללת של ממשלת פולין כלפי הרוויזיוניסטים, שהציגה אותם ככוח שולי אך נוח מבחינתה. בסקירה על הזירה הפוליטית היהודית נקבע חדר־משמעות כי "ארגונים יהודיים כמו הטריטוריאליסטים והצה"ר חסרים היום משקל בציבור היהודי, ומחלקת ההגירה רואה בהם קבוצות זעירות שאפשר להשתמש בהן לצורכי תמרון פוליטי".³¹

בעבר ראה הממסד הפולני במפלגות היהודיות מכשיר לגיוס מצביעים בבחירות לסיים או גורם שמסכן את החוק והסדר, ואילו עתה התמקדה תשומת לבו ביכולתן לעודד את הגירת היהודים, ובמרכזה העלייה ארצה. ב־1939 היתה העלייה הבלתי־לגלית השיטה היעילה ביותר להעלות עולים ארצה. חברי התנועה ראו בעלייה זו פרי מאמציהם ותוצאת התגייסות התנועה הציונית. גורם משמעותי לא פחות היה התגייסות הממשלה. זו חתרה ליציאה מרבית של היהודים מאדמת פולין. המניע העיקרי היה השינוי בדפוס ההגירה היהודית; עד 1938 היתה הגירה רצופה של יהודים מפולין, אך ב־1938 השתנתה המגמה. לפי נתוני ממשלת פולין, למחרת גירוש זבונשין הגיעו לפולין 25 אלף פליטים יהודים מגרמניה, צ'כוסלובקיה, הונגריה ורומניה, ולעומת זאת יצאו ממנה בשלושת הרבעים הראשונים של 1938 7,000 יהודים בלבד. יתר על כן, שלטונות פולין חששו מהיתוספות של 55 אלף מהגרים יהודים. החשש מנהירת היהודים לפולין באין יוצאים מגבולותיה הניע את ממשלת פולין לפעילות מוגברת.³² בקיץ 1939 הפיץ משרד הפנים של פולין חוזר המיועד למושלי המחוזות, ובו תיאור העלייה הבלתי־לגלית ארצה. בהיעדר סרטיפיקטים יצאו היהודים מפולין מצוידים באשרות יציאה של תיירים, ועל כן בקוד של ממשלת פולין נקראה יציאה זו "הגירה תיירותית". השלטונות ביקשו למנוע מגורמים חיצוניים להפריע בדרך כלשהי ליציאת היהודים מפולין.³³ החרדה מן הבאות הניעה את היהודים לחפש כל אפשרות לצאת מאירופה, ומאחר שהתנועה הרוויזיוניסטית הציעה

אפשרות לעלות ארצה בעלייה בלתי־לגלית, ביקשו רבים את שירותיה. גם בוגרי תנועה היו מוכנים להיעזר במערכת הרוויזיוניסטית כדי לעלות ארצה לאלתר. בדיווח ארצה נמסר כי "בקיבוצי השומר הצעיר נמצאו יחידים, חברים שעמדו להתגייס לצבא או כאלה שרצו לעלות מיד, שפנו אל הרביזיוניסטים. באחד הקיבוצים פנו 7 חברים למשרד הרביזיוניסטים". התעמולה הרוויזיוניסטית למען העפלת ההמונים היתה, לדעת הנהגת התנועה, מעשה הונאה, כי "הרביזיוניסטים לא מעלים רבים מפולין, אולם מסדרים רשימות של אלפים. כל מי ששוקל לידם 800 זהוב – ראוי לעלייה. יעלו אולי דרכם מועטים – אולם יובילו שולל רבים". על כן היתה עמדתה נחרצת: 'עמדתנו לעלייה זאת היא ברורה [...] נלחם בהתקשרות חברינו עם הרביזיוניסטים. אנו מוכרחים במקרים אלה לנהוג בכל חומר הדין פן יתפשט הנגע כמגפה בין הבוגרים'.³⁴ הנהגת השומר הצעיר ציינה בחרדה כי הימין הכריז על קץ התקופה החלוצית בבניין הארץ ונלחם נגד העלייה החלוצית ונגד המחנה המגשים בהכשרה. עתה הועמד המצב על חוד התער כי גורמי הימין "לא יחששו ולא יהססו לנצל את השעה הקשה לציונות למטרות מפלגתיות עצמיות צרות".³⁵

תנועת השומר הצעיר בפולין ראתה בצמצום העלייה, שנבע מהמדיניות הבריטית, סכנה כפולה: שינוי קיבוצי ההכשרה שלה ממוסדות מעֵבֶר לתופעת קבע, והשמטת האלמנט החינוכי החשוב בשכבות הצעירות. זמן קצר לאחר פרסום "הספר הלבן" שלחה מזכירות ברית הקיבוצים בפולין איגרת לקיבוצי ההכשרה, ובה קבעה כי רבים מבוגרי התנועה "נמצאים חודשים ואף שנים בביתם, ומצפים ליום עלייתם. בנוסף לכך, מאות חברים בהכשרה, בסטז' של שנים, מוכשרים ומוכנים לעלייה".³⁶ הכרזה נועדה לעודד את בוגרי התנועה בהכשרות וקבעה שני מסלולי עלייה: העלייה הלגלית וההעפלה.

העלייה התנועתית נפגעה בנקודת זמן רגישה. אחרי ירידה ממושכת, שהחלה ב־1936, בעקבות צמצום רישיונות העלייה ומיצוי שכבת הבוגרים בימי גל העלייה הגדול באמצע שנות השלושים, החלו ההכשרות של התנועה שוב לגדול. בחורף 1939 קמו חמישה קיבוצי הכשרה חדשים. תנועות חלוציות ניצלו בדרך כלל את האפשרויות והעלו אלפים גם בלי שאלה הוכשרו, ולאחר מכן הצטמקו מאוד, ולעומת זאת תנועת השומר הצעיר הסתמכה על מאגרי כוח האדם שלה בלבד והגדילה את כוחה בתוך תנועת החלוץ. כל הסימנים העידו כי תנועת השומר הצעיר גדלה גידול מוחלט לעומת תנועות אחרות המאוגדות בחלוץ. במפעל מכירת השקל, לקראת

הקונגרס הציוני בז'נווה, השתייכו רבע מכלל מצביעי הגוש הפועלי בפולין לשומר הצעיר. העולים היו בעיני ההנהגה בוורשה מכשיר לאלץ את התנועה הציונית ואת מוסדות החלוץ להעניק סרטיפיקטים לבוגרי התנועה או – בהיעדר אלה – לחדש את ההעפלה. אך אפשרות זו היתה תלויה בהכרת מוסדות החלוץ בגידולה של התנועה, וזו היתה תלויה בעריכת מפקד חברי ההכשרות. דרישה לעריכת מפקד זה, שרק באמצעותו היה אפשר להוכיח את כוחה היחסי של התנועה, היתה למוקד פעילות התנועה בהנהלת החלוץ.³⁷

מגמת הגידול במספר עולי השומר הצעיר מפולין עודדה את ההנהגה הראשית לפתוח במבצע גיוס חברי תנועה חדשים במסגרת "חודשי הביצור והגידול". למרות הציפיות "לגדול בכמה אלפי צופים", שררה בהנהגה הראשית בפולין פסימיות בנוגע לסיכויים לגדול, ואף יותר – בנוגע לכדאיות הצמיחה. במכתבו של אברהם (אברמק) ליפסקר, שליח הקיבוץ הארצי לתנועה בפולין, ארצה הוא תיאר את הרגשותיו בזה הלשון:

הסיכויים להרחבה הם לא רעים, אלא חסרים לנו מנהלים. בחדשים ראשונים לשהותי כאן הייתי יותר אופטימי וחשבתי שיש לנו מנהלים במידה מספיקה. אולם כשהתחלתי לתכנן תכנית ריאלית של הקמת קבוצות וגדודים – ראינו שטעינו בחשבוננו. חוסר כוחות מנהלים מספיקים לתכנית הרחבה מחייב ביתר תוקף חדירה לבתי ספר תיכוניים, כי שם נמצא את האנשים המבטיחים ביותר לכוחות הדרכה, יהא זה בעוד שנה או שנתיים. אנו נאלצים לעבוד מתוך חשבון מרחיק לכת ולא להגרר אחרי קוניונקטורה רגעית המאפשרת גידול במקומות באין לנו סיכויים.

גישה זו אמרה להתעלם מאותם קנים שקמו בשלהי 1938 בעיירות למיניהן לנוכח השמועות על חידוש העלייה, ולהשקיע את מרב המאמצים בערים הגדולות, שהיו בהן תלמידי גימנסיה רבים.³⁸ למרות החשש שמא ימשיך הנוער הלומד להדיר את רגליו מן התנועה, בפנייה אל שכבת הבוגרים עם פתיחת מבצע הגדלת התנועה נקבע כי התהליכים העוברים על הנוער הזה מאיצים את הצטרפותו לשורות התנועה: "הנוער הלומד, אשר עד עתה ראה את הכנסו לחיים דרך בית הספר הגבוה, הוא עובר היום משבר גדול, אשר כתוצאה ממנו מגיעים חלקים ניכרים ממנו אל קני הסדרויות, בחזרה לחלוציות". הנהגת התנועה הציגה את קליטת הנוער הלומד בתנועה כמבחן לבשלותם הרעיונית והחברתית של קניה.³⁹

זמן קצר לאחר סיום המבצע סיכם ליפסקר את הישגי המבצע ואת מצב התנועה באותו הזמן במכתב אישי ליערי. ביוני 1939 היו בתנועה יותר מ-15 אלף חניכים, ובהם 3,000 בוגרים, 7,000 צופים ויותר מ-5,000 "בני מדבר". התנועה, שאותה הגדיר "קטנה ומרוכזת", פעלה ב-150 קנים שרוכזו בערים ובעיירות גדולות. התנועה גדלה ב-3,000 חניכים, ובהם 400 תלמידי גימנסיה, שעשויים להיות מדריכי התנועה בעתיד. בהמשך למכתביו הקודמים ציין ליפסקר שיש סיכויים רבים לגידול נוסף, אך התנועה העדיפה לעצור את גידולה בהיעדר שכבת מדריכים. עם התרחבות שכבת הביניים אמנם יצמח בתוך שנים אחדות דור המדריכים העתידי, אך בינתיים מצאה התנועה את עצמה במלכוד: מצד אחד, היא נזקקה למדריכים משכבת הבוגרים, ומצד אחר, אסור היה לה לוותר על כל אפשרות להעלותם ארצה: "השכבה הבוגרת עולה, עולים מאות חברים ומאות נמצאים בהכשרה [...] אנו נצטרך להוציא מאות להכשרה לשמור על אחוזנו ב'החלוק'. לאחר שנים של חוסר עלייה, אל לה לתנועה לעצור את העלייה הגדולה שנמשכת זה חודשים". כדי לזרז את הכשרת החברים החדשים שיהיו מדריכים הציע ליפסקר להקים מערכת הכשרה ממוסדת וגדולה.⁴⁰ למרות החששות, שררה בקיץ 1939 בתנועה הפולנית ההרגשה כי התנועה שבה לגדול אחרי תקופה ממושכת של משבר. הרגשת ביטחון זו לא שררה בקרב ההנהגה של התנועה בגליציה.

התנועה בגליציה

בשנות העשרים ראתה ההנהגה הגליצאית את עצמה כמצפן התנועה העולמית, המתווה את הדרך לתנועות ארציות אחרות. הרגשה זו נסמכה קודם כול על הרגשת נבדלות מאזורים אחרים של המדינה הפולנית המתחדשת, נבדלות הנתמכת במסורות ייחודיות שצמחו בגליציה בעת השלטון האוסטרי. בשלהי שנות השלושים, עם צמיחת האחידות הפוליטית של המדינה הפולנית, הלך ונמוג הייחוד הגליצאי. שינוי זה בא לידי ביטוי ויזואלי בלוגו של התנועה. בעבר התנוסה בראש הפרסומים הרשמיים של התנועה המונח הפוליטי "גליציה", ואילו בסוף התקופה הוא הוחלף במונח גאוגרפי חסר ייחוד פוליטי – "פולין הקטנה ושלזיה" (אגב מחיקת מזרח גליציה, אשר גאוגרפית אינה אחד משני אזורים אלה). בכך נסללה הדרך לעשיית ההנהגה הגליצאית לשלוחה של ההנהגה הוורשאית (וזו לא יצאה לפועל עד פרוץ המלחמה). הגורם העיקרי שהיה מאפשר התפתחות ארגונית זו היה החולשה המתמשכת של התנועה בגליציה, שלא התאוששה מן המשבר הגדול של ראשית שנות השלושים.

המשבר בא לידי ביטוי בשני תחומים: גודלה ותפקודה של התנועה החינוכית וכוחה של התנועה בחלוץ.

מדיווח סודי ארצה, שהיה כה חשאי, עד שהנמען התבקש להסתיר אותו משאר חברי הוועד הפועל של הקיבוץ הארצי, מצטיירת תמונה עגומה של המצב בגליציה. בחורף 1939 היו בתנועה 3,150 חניכים (ובכלל זה בוגריה בהכשרה). בתנועה החינוכית היו 70 קנים, אך רוב חברי התנועה השתייכו ל-11 קניה המרכזיים. העלייה במספר החניכים בתנועה בשנת 1938 התרחשה בעיקר בשכבות הצעירות, שחבריהן התאפיינו בחוסר יציבות. במרוצת השנים הצטמצם אחוז השכבה הבוגרת בהרכב הגילים של התנועה, והדבר בא לידי ביטוי בירידה במספר קיבוצי ההכשרה של התנועה. בשלהי 1933 הוקמו שלושה קיבוצים חדשים, ולעומת זאת ב-1938 הוקם קיבוץ אחד בלבד, ולאחר הקמתו נשארו בשכבה הבוגרת פחות מ-150 בוגרים. בזמן סבלו שכבות הבוגרים והצופים מגלי עזיבה גדולים. העזיבות האלה היו בעיקר תוצאה של צמצום העלייה ארצה, ולאחר שחודשה העלייה בראשית 1939 נחלשה התופעה. חולשתה העיקרית של התנועה נבעה ממיעוט צעירים מתאימים להדרכה (בשל מיעוט תלמידי הגימנסיה בשורותיה). לדוח צורפה הערה בכתב-יד – "אל תקבלו תמונה יותר מדי פסימית. אופי המכתב נובע מזה שאיני רוצה להסתגל למצב שישנו. לא תמיד טוב לחפש תנחומים".⁴¹

הקשיים לקלוט נוער לומד בשורות התנועה נבעו מאפיוניו של אותו הנוער בשלהי שנות השלושים. לא מקרה הוא שהנוער המשכיל לא פנה לתנועה, למרות התעוררות האנטישמיות בפולין. הנוער העדיף להמשיך ללמוד, ואם עזב את פולין, הוא היגר למערב כדי להמשיך שם בלימודיו.⁴² הנוער בכללותו "שקוע במ"ט שערי הדנסינג, הקלפים, ואדישות לחשבון חיים יותר רציני. נוער זה נוטה לרביזיוניזם בעיקר עד כמה שמתעורר".⁴³ במכתב של שליח שעתה זה הגיע לגליציה מתואר סוד הקסם הרוויזיוניסטי בגליציה: "הרביזיוניסטים הם כוח עולה, הולך וגובר בגליציה, מפיצים מספרי שקר על מפעלם הכביר, והמספרים מגיעים לעשרות אלפים. תכניתם הפוליטית הדמגוגית, אבל הפשוטה, צדה בפשטותה זו לבבות יהודיים דוויים, מכה גלים". תוכנית פוליטית זו, שבמרכזה עמדה הצגה כוחנית של כיבוש הארץ, גם בניגוד לרצון הבריטים, משכה את יהודי גליציה, שהיו מודעים לחולשתם: "הרביזיוניסטים רוצים להעשות לכוח, אשר יכבוש את הגולה. אין כוח אשר יתיצב במלוא הקומה נגדם".⁴⁴ הנטייה לרוויזיוניזם היתה תגובה לגל האנטישמיות, ואפשר להציגה כתמונת ראי: להשיב לגויים כגמולם, גם אם הפגיעה ביהודים התרחשה

בפולין, ואילו צעדיהם של הרוויזיוניסטים הופנו נגד הערבים בארץ. כללית, הנוער הלומד בגליציה התרחק מן הציונות: "הוא שואל לדמוקרטיה בארץ זו [פולין], הוא דורש יותר לפעולה בגולה ואותו מנסה לצוד 'הבונד'".⁴⁵ אלה היו תוצאות מפגש בין שתי מגמות: צמצום דרסטי של העלייה בשנים 1936–1938 וחיוזוק הבונד ברחוב היהודי, שהמסר שלה היה כי אפשר לשפר את מצב היהודים בפולין, ואילו ההגירה ממנה היא הכרה בצדקת האנטישמיות.

התהליכים הכלליים שעברו על הנוער היהודי וחולשתה של התנועה בגליציה השפיעו על מעמדה במקום הרגיש ביותר מבחינתה – החלוץ. שנים רבות היתה תנועת השומר הצעיר הגורם הדומיננטי בחלוץ. היא זכתה במעמד הזה גם לאור שליטתה בתנועת "סתם חלוץ", חלוצים שהגיעו להכשרות ללא הרקע הקודם של תנועת הנוער. יחס השומר הצעיר ל"סתם חלוץ" היה מעיקרו יחס אינסטרומנטלי, שכן השומר הצעיר הסתייעה בה כדי להשיג שליטה בחלוץ, אך סירבה להשקיע בה כוחות הדרכה בגליציה ולטפח אותה במסגרת הקיבוץ הארצי לאחר הגיע חבריה ארצה. על טיב היחס כלפי "סתם חלוצים" מעידה אפיזודה המתוארת במכתב הקיבוץ הארצי:

הנכם מצרפים אותם לקיבוצים בארץ, אולם הקיבוצים האלה אינם רוצים לקלטם בארץ. השבוע העביר לנו קיבוץ המעפיל בחדרה שני חברים כאלה – ישר למזכירות ואפילו בלי רשיונות נסיעה חזרה. הננו מכינים להם כאן רשיונות על מנת לשלחם חזרה למעפיל. הגיעו הדברים לידי כך ששוב התחדשה ההצעה על סידור גרעין סתם קיבוצי נפרד, אשר אולי נצליח לסדרו באחד הקיבוצים.⁴⁶

עם הפסקת העלייה ב־1936 קרסה "סתם חלוץ" הגליצאית, ואילו הנהגתה הוציאה (ובצדק) את דיבת השומר הצעיר ברכים. חיסול "סתם חלוץ" ערער את ההגמוניה של השומר הצעיר. בקיץ 1939, עם חידוש העלייה, עלה בקיבוץ הארצי רעיון שיקום "סתם חלוץ" בגליציה, אלא שהפעם – מתוך מחויבות מוגדרת מצד התנועה: "יש לארגן סתם חלוצים ואת התנועה הזו, אולם רק בזהירות ידועה ומתוך התחייבות למפרע לקלוט אותם בקיבוצי ההכשרה שלנו בגולה".⁴⁷ לאחר התפוררות התנועה של ה"סתם חלוצים" קיוותה הנהגת השומר הצעיר בגליציה כי תצליח לשמר בידיה את השליטה בחלוץ על ידי פירוד בין הכוחות

היריבים. מתוך מגמה זו טיפחה את "ויתקניה" (תנועת סטודנטים בגליציה), כדי שזו תהיה לשון מאזניים בין השומר הצעיר ובין "גורדוניה", ובשעת הצורך תתמוך בה. תקווה זו נכזבה; גורדוניה התאחדה עם ויתקניה ואף הקימה ברית עם "עקיבא", תנועה שפרשה בזמנו מן השומר הצעיר ובשלהי שנות השלושים החלה לשלוח את בוגריה ליישובי חבר הקבוצות. גורדוניה, שהיתה לכוח העיקרי בחלוץ הגליצאי, אף הגיעה להסדר עם "דרור", למרות מאבקהן בעבר. לדעת חברי ההנהגה הראשית בגליציה, היתה זו ברית של בעלי עניין משותף: "עשו הסכם להתחלק בשלל על בשרנו [...] כרגע שניהם מעוניינים בירידה של השומר הצעיר". חלוקת הכוחות במרכז החלוץ באביב 1939 היתה כדלקמן: גורדוניה ובעלות-בריתה – 52%, דרור – 11% והשומר הצעיר – 37%. אף שפג ההסכם בתוך החלוץ בנוגע לחלוקת הסרטיפיקטים בין מרכיביה, העדיפה הנהגת השומר הצעיר לשמור את הסטטוס קוו בארגון מתוך ידיעה כי בעקבות המפקד, אם זה ייערך, תרד נציגות התנועה בחלוץ אף יותר מהחלק הקיים.⁴⁸ חולשת השומר הצעיר בחלוץ באה לידי ביטוי אפילו בחיי היום-יום של ההכשרות:

בהכשרות שרר חוסר שמירה על נקיון וסדר, והצפיפות הרבה איימה במחלות. היו אמנם הרבה הכשרות בהן לכל חבר יש מיטה, אבל באחרות ישנו בשניים. הפלוגות שגרו בדירות שכורות, מצבן מבחינת השיכון היה רע מאד. וכך לרשות הפלוגה המונה 28 אנשים עמדו שני חדרים, והאחד שימש גם חדר האוכל, חדר קריאה ולא פעם גם חדר איזולציה. במקומות כאלה משכיבים 20 איש בחדר.⁴⁹

לדעת השליחים מן הארץ, מצבה העגום של התנועה בגליציה נגזר מחולשת הצוות המוביל שלה. מצב ההנהגה השתקף בוועידת התנועה בקיץ 1938, שהתאפיינה בארגון לקוי ובהיעדר דיון רציני. לדעתם היתה הוועידה מיותרת ושימשה בסיס להתבסמות עצמית של חבר ההנהגה.

מצבה של התנועה נגזר לדעת השליחים מאופי ההנהגה הראשית, שנשחקה במשך הזמן והשאירה את הזירה ל"אישיות בעייתית".⁵⁰ הפתרון היחיד למצוקות התנועה בגליציה היה להגדיל את המשלחת, כמו שדרשו השליחים מן הארץ במכתביהם. במפתיע התנגדו שליחי הקיבוץ הארצי לפולין להגדיל את המשלחת וטענו שריבוי השליחים עלול לפגוע בעצמאותה של התנועה.⁵¹ תלות התנועה

הגליצאית בשליחים, ומנגד חשש התנועה הפולנית מהתגברות השפעתם על התנועה, מעידים יותר מכול על יחסי הכוחות ביניהן ועל האווירה ששררה בהנהגתן. למשך פרק-זמן של פחות משנה, בין אירועי זבונשין ובין פלישת גרמניה לפולין, חיה התנועה בפולין ובגליציה במתח שבין החרדה מפני הבאות ובין הניסיון להמשיך בחיי היום-יום. מבחינה זו היא לא היתה שונה משאר התנועות והארגונים ברחוב היהודי. אירועים כמו זבונשין אמנם עוררו מודעות לסכנות המאיימות, אך גם מצבים אלה תורגמו לשגרה הארגונית המסורתית. בשנים כתיקונן היו הישגי התנועה בפולין ובגליציה – הגדלת שורותיה, שיפור הרכבה האנושי והרחבת שורות העולים מבין בוגריה – בעלי חשיבות רבה, ואילו בתקופה הנידונה איבדו ההישגים האלה מחשיבותם. הישגיה בולטים לנוכח דעיכת התנועה הציונית בפולין, אך הם אינם פורצים את המלכודת שנמצאו בה יהודי פולין. מלכודת זו, שביטוייה המאיימים היו תחילה התפרצויות אנטישמיות ולאחר מכן פרשת זבונשין, נסגרה סופית בספטמבר 1939, כשכבשו הגרמנים את פולין.

ימי המלחמה

פלישת גרמניה לפולין שמה קץ לעשרים שנות עצמאותה של פולין. מבחינת יהודי פולין, נפתח עם הכיבוש הגרמני השחור שבפרקי ההיסטוריה היהודית, שהוביל לחורבן הציבור שחי על אדמת פולין כאלף שנה.

מאז ימי זבונשין ידעו ההנהגות בפולין ובגליציה כי הן פועלות על זמן שאול. הוודאות כי המלחמה בוא תבוא היתה נחלת הציבור הרחב, גם הכללי וגם היהודי. כמו שראינו לעיל, התנועה הוסיפה לפעול כאילו לא קרה דבר; כל התנהגות אחרת היתה מכתימה את שמה של התנועה בעיני הציבור כמפיצת בהלה. מלבד זה פעל המנגנון הפסיכולוגי הידוע של הדחקה. לפי דיווחו של ליפסקר (שנמסר למחרת בריחתו מוורשה הבוררת) על הכנות התנועה למקרה של פרוץ המלחמה, עוד בימי הסכם מינכן נעשו בתנועה ההכנות הראשונות כדי שתוכל להמשיך בעבודתה עם פרוץ המלחמה. ההנהגה הראשית וההנהגות הגליליות הורכבו בעיקר מחברות שעל שכמן הוטלה הדאגה להמשך הפעולה. על אופן גיוסה של ההנהגה החלופית אפשר ללמוד מעדותה של חייקה גרוסמן, אחת החברות המיועדות להשתתף בהנהגה החלופית:

והנה מברק אלי מורשה: בואי מיד. בלי היסוסים התיישבתי ברכבת לורשה.

ואני בת 19. שם נאמר לי כי מקימים את ההנהגה העתידה של השוה"צ במחתרת. המלחמה עומדת לפרוץ בכל רגע. הבנים יגויסו לצבא, הבנות ינהיגו את התנועה שתהיה בלתי לגלית.⁵²

כשפרצה המלחמה היתה התנועה בעצם ימי התארגנותה לקראת הרחבת הפעולה בכל השטחים. איש אמנם לא ידע מתי תפרוץ המלחמה, אבל ההנהגה הניחה כי עומד לרשותה זמן מספיק שאפשר לנצלו להכנות. יומיים לפני פרוץ המלחמה זומן בוורשה כינוס ארצי של מנהלי הגלילות והחברות שמתפקידן היה לנהל את העבודה בתנועה בזמן המלחמה. בכינוס זה ניתנו ההוראות האחרונות לארגון העבודה. כל אחד מהמשתתפים קיבל את סמכות המוסדות העליונים בתנועה למשך המלחמה. הדעת ניתנה על היעדר קיום מרכז אחד, התנועה חולקה לאזורים, ולכל אזור נשלחו נציגי ההנהגה הראשית כדי להדריך את הפעולה.⁵³

צעדי ההנהגה הראשית היו שחזור של מעשי התנועה בימי מלחמת פולין-רוסיה ב-1920. גם אז הוקמה הנהגה ראשית והנהגות קנים חלופיות, שהורכבו מבנות ומצעירים שהיו משוחררים מחובת הגיוס. פעילות זו ענתה על בעיות השליטה בתנועה גם במצב חירום ובהיעדר השליחים מן הארץ, אך התארגנות זו נגעה רק בצורכי ההנהגה. לעומת זאת, הפעילות בקרב החניכים נמשכה כתמול שלשום, אגב חיי שגרה. אפילו בקו ורשה, הקן בעל המודעות הרבה ביותר לאירועים חיצוניים, לא נערכו הכנות כלשהן לאפשרות של פרוץ מלחמה.⁵⁴

תעודות מהתקופה הנידונה ועדויות מאוחרות ממנה מציירות את תמונת המצב בתנועה בימים האחרונים ערב המלחמה. ההנהגה הראשית עיצבה את תמונת המלחמה לפי הנחות היסוד של ניהול המלחמה, שהיו מקובלות בכלל הציבוריות הפולנית ואף שימשו בסיס לתוכנית אופרטיבית של הצבא הפולני, תוכנית "מערב". התוכנית הזאת חילקה את פולין לשלושה אזורים: תחילה היה על הצבא הפולני להילחם לאורך הגבולות, ובגבור הלחץ הגרמני היה עליו לסגת אל קו ההגנה העיקרי, במרכז פולין, לאורך הנהר ויסלה. אילו נאלץ צבא פולין לעזוב את קו ההגנה העיקרי, היה עליו לתפוס את קו ההתנגדות האחרון מעבר לנהר בוג, שם יילחם עד שיתקפו אנגליה וצרפת, בעלות-בריתה של פולין במערב, את גרמניה מצד הריין. התוכנית הצבאית ודעת הקהל בפולין הניחו כי לצבא גרמניה יידרשו ימים רבים לכבוש את כל קו ההגנה של פולין, ואת הזמן הזה ינצלו הפולנים לחיזוק המגנה והמערב – לארגון המתקפה.⁵⁵ ההנחה של ההנהגה הראשית, שנבנתה על ההנחות המקובלות בציבור הרחב, היתה כי

ההתפתחויות בחזית יהיו אטיות, כמו קצב האירועים במלחמת העולם הראשונה, והתנועה תוכל לנצל את הזמן העומד לרשותה להתארגנות. כדי למנוע בהלה המריצה ההנהגה את הקנים להמשיך בפעילות שגרה והכינה תוכניות מגירה לשעת המלחמה, תוכניות שנגעו לא רק לקשריה עם הגלילות, אלא גם לפעילות השוטפת של הקנים. הפער בין החרדה מהבאות ובין השגרה בתנועה עולה מתיאור פעילות קן ורשה:

על אפשרות פרוץ המלחמה חשבנו זמן רב. עוד בחודש יוני התחלנו לדבר על רשימות ההזעקה והנהגת משנה [חלופית]. אולם בקצב הקדחתני של ההתכוננויות למושבות הדבר נשכח, כלא אקטואלי לעת עתה ונדחק.⁵⁶

המפעל המרכזי של התנועה בקיץ 1939 היה ארגון מושבות הקיץ (מחנה קיץ בשפת השומר הצעיר). המושבות היו המשך למגמת גידולה המספרי של התנועה. קורות המושבה שאורגנה בקן ולוצלבק ואופן חיסולה שיקפו את האווירה ששררה בה ואת המתחים ששררו בתוך החברה היהודית. מושבות הקיץ של 1939 זכו להצלחה, בייחוד בקרב המצטרפים החדשים מקרב הנוער הלומד, שהחלו להשתלב בקן ובתנועה. המחנה הסתיים במפתיע; משטרת פולין הפסיקה אותו באמתלה של התנגשות עם המחנה הבית"רי הסמוך. לפי דרישת המשטרה חצו 300 שומרים את הוויסלה "בגשם שוטף ובסופת רעמים וברקים".⁵⁷ ההתנגשויות עם חניכי בית"ר לא ייחדו את ולוצלבק. עקב הוצאתו להורג של שלמה בן-יוסף בארץ פתחו הרוויזיוניסטים בתעמולה נגד ההסתדרות הציונית. תעמולה זו הגבירה את המתח בין הבית"רים ובין חניכי השומר הצעיר. גם מועד סיום המושבות הציב לפני התנועה מציאות חדשה: החניכים יצאו למחנות בימי שלום ושבו הביתה ערב מלחמה. האירועים הפוליטיים הכריחו את ראשי הקנים לחשוב על האפשרות שתפרוץ מלחמה ולתכנן תוכנית פעולה למקרה הזה. היו כאלה שהתקשרו להנהגה הראשית ותכננו עמה תוכנית עבודה לשעת מלחמה. החשש המרכזי היה שמא תוצא התנועה אל מחוץ לחוק ולצדו עמד הכורח ליצור קשר רציף בין ההנהגה הראשית למועצת הקן וחבריו. כדי לאפשר את הפעילות גם בעתות המלחמה הוקמה הנהגת קן חלופית למקרה שההנהגה הקבועה תגויס והגדודים חולקו לחמישיות. דפוסי ההתארגנות הועתקו מספרות רומנטית לנוער והיו בה קשרים ומילות צופן. אולי הדבר המשמעותי והייחודי לתנועת השומר הצעיר היה המסר החינוכי: "בפעולות דרשנו מחברי התנועה לא לשכוח את היותם שומרים, את הזהות בין השומרות להומניזם".⁵⁸

הנושא של ההכנה הנפשית לקראת המלחמה העסיק גם את בוגרי התנועה בהכשרה. בשיחות הקיבוץ דנו החברים במהות המלחמה. גם כאן בלט הפן העקרוני, שהיה פציפיסטי והומניסטי, פרי החינוך הממושך בתנועה. חברי הקיבוץ פגשו לראשונה את אימי המלחמה כאשר צפו באסירים הגרמנים (אזרחי פולין) המתקדמים בליווי שאגות. ההמון הפולני דחף מכל הכיוונים, זרק אבנים, ירק ומשך בשערות. בין האסירים היו נשים זקנות ונערים, כמעט ילדים. חבר קיבוץ אחד רשם לעצמו לנוכח חוויה קשה זו: "המחשבה הראשונה הייתה להתייצב מול ההמון ולהגיש עזרה אף במחיר חיים".⁵⁹ התיאור של ההתפתחויות בקנים למיניהם עוקף את שאלה מתי היה פרוץ המלחמה לאפשרות ממשית. בדרך כלל שיקף המתח הפנימי בקן את האווירה ברחוב היהודי. ככל שהיו הידיעות בתקשורת קודרות יותר, כך השתנה אופן הפעילות בקן: בוולוצלבק שונו שעות הפעולות כדי לאפשר האזנה לחדשות, והנהגת הקן דנה בהכנות לשעת חירום "מתוך רגש של חובה ולא מתוך דחף חיצוני". ההכרעה על שינוי מבנה הקן, ובכלל זה פיזור עדרת "בני מדבר", נפלה מאוחר, ביום הכרזת גיוס המילואים. אז גם הוחלט על שינוי מבנה מוסדות הקן. התאמת פעילות הקן למצב החדש נעשתה עוד בימי המלחמה עצמה, אחרי 1 בספטמבר 1939.⁶⁰ היה אפשר להניח כי פעילות התנועה, הניזונה משמיעת החדשות ברדיו, ועשייה המפגרת תדיר אחרי ההתפתחויות, ייחדו את הקנים הפרובינציאליים, אך גם בקן ורשה לא היה המצב שונה. הנהגת קן ורשה הופתעה מן ההתפתחויות והגיבה באיחור; היא קלטה את אוירת המלחמה רק לאחר שהקונסול הבריטי בוורשה פנה אל שליחי התנועה, אזרחי ארץ-ישראל, וביקש מהם לעזוב את פולין. בקן שררה מבוכה, ובכל ערב התאספו בו חברות אנשים, העיתון העדכני עבר מיד ליד, הוויכוחים הסוערים לא פסקו לרגע. ההנהגה הכריזה על השתתפות חברי הקן בהכנה להתגוננות של העיר. מחשש שמא תיאסר פעולת הקן בתקופת המלחמה הוחלט לארגן את העבודה בחבורות, שיוקמו מתוך הגדודים. בימי אוגוסט האחרונים פחתה המתיחות. ההנהגה העמידה "אולטימטום" להיסטוריה מתוך ההרגשה כי הסכנה חלפה.⁶¹ מן התיאור עולה הנתק בין השליחים ובין הנהגת קן ורשה הסמוכה. מלבד זאת, באופן תמוה, הסכנה המידית שנצפתה בוורשה (ובקנים אחרים) היתה סכנת ההוצאה אל מחוץ לחוק, אולי בגין הסכם ריבנטרופ-מולוטוב והדימוי השמאלני של התנועה. במפתיע, כל העדויות מראשית המלחמה מעידות על שינוי משמעותי אחד שהרגישו בו חברי התנועה: כמו כלל אזרחי פולין, ובהם היהודים, נשטפו חברי התנועה בגל של פטריוטיות. תרם לכך גיוס האוכלוסייה האזרחית לחפירת ביצורים ועמדות נ"מ,

שהשתתפו בהן גם הפולנים וגם היהודים. כל העדויות מציינות שהרגשות האנטישמיים התמעטו, גם בקרב גורמים שבלטו בהתנהגותם האנטישמית, כמו משטרת פולין.

פרוץ המלחמה הפתיע את כל תושבי פולין, ובכללם חברי התנועה. הכול ציפו לפריצתה, אולם קצב ההתקדמות המהיר של הגרמנים הפתיע מאוד. ב־6 בספטמבר הודיע מפקד ההגנה האזרחית על צו המטכ"ל הפולני שמצווה על חייבי הגיוס לעבור למחוזות המזרח. עם קבלת הצו החליטו השליחים הארץ-ישראלים לחלוץ ולתנועות הנוער לצאת את ורשה בחבורה מאורגנת. החבורה המתינה לרכבת שעות רבות, ומשזו לא באה, יצאה החבורה ברגל מזרחה. השליחים, שצעדו בתוך המון עצום של פליטים, התקדמו בין הקהילות היהודיות מקהילה לקהילה. לאחר ההליכה, שנמשכה כשבועיים ימים, הגיעו השליחים אל גבול פולין-רומניה וחצו אותו. בחבורה הזאת היו גם שני שליחים לתנועת השומר הצעיר בוורשה.⁶² עזיבת השליחים לא היתה פרי של חולשת דעת מצדם או כמו שטענו חברי ההנהגה הראשית כעבור שנים רבות – תוצאת החלטתם. ימים אחדים לפני פרוץ הקרבות הודיעה שגרירות בריטניה לכל בעלי הדרכונים הפלשתיניים כי אם תפרוץ מלחמה, עליהם לעזוב את פולין. הסוגיה נידונה במשלחת השומר הצעיר לקונגרס הציוני שנערך בשווייץ ערב המלחמה, ואת ההחלטה שנפלה בהתייעצות זו תיאר מאיר יערי: "קברניטים יודעים לדאוג עד הסוף וגם להמלט ברגע האחרון. הנני מתגאה שהשליחים עמדו על משמרתם עד הסוף וידעו להמלט ברגע האחרון".⁶³ גורל דומה של נדודים בדרכי המלחמה היה נחלת רוב בוגרי התנועה. עם פרוץ המלחמה התאספו בוגרי הקן הוורשאי באולם ההנהגה הראשית. היה ברור להם שהתנועה טעתה בהערכותיה. התוכנית עובדה לפי הניסיון של שנת 1914 ולא ניתנה הדעת על אופי המלחמה המודרנית. ההנהגה הראשית החליטה לעבור לאזור המזרח, ואילו השליחים עמדו לחזור ארצה. למחרת פרסום צו ההגנה האזרחית, השכם בבוקר, יצאו גם בוגרי הקן, חבורות-חבורות, לדרך הארוכה, הנוראה. את דגל התנועה לקחו אִתם.⁶⁴ לא רק בוגרי הקן הוורשאי היו לפליטים, זה היה גורלם של רבים מבוגרי התנועה ומחברי קיבוצי ההכשרה.

במכתב הראשון של חברי ההנהגה הפולנית ארצה הם תיארו את החוויות שעברו על הבוגרים:

בן רגע נהפך ציבור מאורגן לאבק אדם, אשר בשם פליטים ייקרא – ללא

בגד, ללא לחם וללא גג על הראש [...] במצב כזה – לא תתואר הוצאה לפועל [של] תכנית קבועה מראש. גל של פליטים שומרים הציף את קני התנועה במזרח [...] עם עזוב האנשים את קנם עשו קפיצה גסה [...] והפכו לשבט נודדים במדבר. ללא צורך וללא מטרה נדרו ממקום למישנהו. נדרו מעיר לעיר ומכפר לכפר שבועות שלמים. הרכבות היו מלאות על גדותיהן ואף שומרים לא חסרו בהן. באופן כזה נמצא הקשר "ההמוני" בין השומרים – דבר בעל ערך במידת מה.⁶⁵

לפתע היו רבים מקרב השכבה הבוגרת של התנועה הפולנית לפליטים. השליחים ששבו ארצה דיווחו למזכירות הקיבוץ הארצי כי כמעט כל שכבת הבוגרים ורוב התנועה החינוכית בפולין נמצאים בשטח שכבשו הרוסים וייחסו זאת ל"עצם בניינה של התנועה וגם לעובדת הבריחה של המוני נוער למזרח פולין וגליציה בימי המלחמה הראשונים".⁶⁶ על רקע שינויי המצב המהירים שררה בקרב הפליטים מבוכה רבה: "המאורעות התפתחו באופן מהיר מאד, וטרם נקלטה והתאקלמה עובדה אחת, טרם הספיק חבר להסתגל לה והנה קפצה שניה ושלישית במקומה, אשר אותה לא יכלו לחזות מראש".⁶⁷ הדרך היחידה לגבש ציבור נבון זה של הצעירים לכדי תנועה מתפקדת ופעילה היתה להציב קווי פעולה ברורים. אף שמצב חברי ההנהגה הראשית דמה למצבם של שאר הבוגרים, הם התכנסו ברובנו כדי לקבוע קווים אלה. ההנהגה הראשית בפולין עמדה במבחן האישי של ימי הבריחה: כל חברי הנהגה הקיימת וכמעט כל חברי ההנהגה החלופית נעו מזרחה והמשיכו בפעילותם בתנועה. מירה אפשטיין, היחידה היוצאת מן הכלל, העידה על הכלל. היא, שעברה את אימי המצור הגרמני על ורשה, ניתקה בעקבותיהם את קשריה עם התנועה ושבה אל בית הוריה בברנוביץ'.⁶⁸

הבחירה ברובנו לא היתה מקרית; רובנו היתה העיר החשובה בוהלין, על ציר תנועה ראשי בין ליטא לרומניה, שתי האפשרויות הסבירות ליציאה לעבר ארץ-ישראל. בשיבה סוכמו ההתפתחויות שהיו עד אז בציבור הציוני, ובכלל זה התנועה. המסגרות הציוניות הקיימות התפוררו, וכל ראשיהן חדלו מלהנהיג והתחילו מחפשים דרך למלט את עצמם מפולין הכבושה. מקצת התנועות החלוציות הוסיפו להתקיים, והנהגתן המשיכה להיות כתובת לחניכים. הצורך להיות מוקד משיכה לחניכים (ובמידת מה גם להחצין את הרגשת הגאווה על אי-קיפול הדגל, בזמן שהאחרים התפזרו לכל עבר) הכתיב להנהגות המקומיות את דפוסי ההתנהגות, ואלה התבררו

בתוך זמן קצר כמסוכנים. הן פנו אל השלטונות וביקשו שיאשרו את המשך פעילות התנועה, ודאגו לשמור נוכחות מופגנת במקומות השונים. בהתנהגותה עוררה התנועה את תשומת לבו של הממסד הסובייטי, שאך החל להתבסס באזורים המסופחים. המדיניות הסובייטית השפיעה על אותם חברי התנועה ששאפו להמשיך בפעילות התנועה למרות עמדת השלטונות. בקנים למיניהם קמו התארגנויות חשאיות לא-פורמליות, שהמשיכו בחיי התנועה. בקוֹבֶל, כאשר רצה השלטון החדש להחרים את הספרייה העברית, פרצו חברי התנועה למשכנה והעבירוה לביתם. לעומת זאת, בקנים מרכזיים כמו ברנוביץ' וביאליסטוק, עזבו כמעט כל בוגרי הקן את התנועה והצטרפו אל הארגונים הקומוניסטיים. כללית, המצב בקנים שבעיירות הקטנות היה קשה יותר כי חבריהם היו מופרים לכול ולא יכלו להיעלם בקהל האנונימי. אפשר לומר כי מצב החברים באזור הכיבוש הסובייטי הטריד את ההנהגה יותר ממצבם של חברי התנועה שנשארו באזור הכיבוש הגרמני. התנועה הזדהתה עם המגמות הכלליות של ברית-המועצות וידעה כי השלטון הסובייטי פותח לפני הנוער היהודי אפשרויות שחסמו בפניו שלטונות פולין, ועל כן עוררה הפעילות המחתרתית בתוכו לבטים קשים. כמו כן, היה ברור כי הכיבוש הסובייטי גוזר על התנועה הציונית כליה ומונע מחבריה כל אפשרות להגיע ארצה.⁶⁹

לעומת זאת, הכיבוש הנאצי, למרות האנטישמיות הגלויה שלו והאכזריות של קלגסיו, נתפס כפשוט יותר מבחינת דפוסי ההתנהגות. היה ברור כי התנועה חייבת להוסיף ולפעול באזור שנשארו בו כמחצית מחברי התנועה. ההנהגה קבעה לעצמה כלל מחייב: "איך שלא תהיינה תוצאות המלחמה, הרי אין ספק שיהיה מקום לקיום תנועתנו שם [...] הננו רואים הכרח שחברים מרכזיים יימצאו שם".⁷⁰ גישה זו מזכירה את תשובתו של ג'ורג' מלורי, מטפס הרים בריטי מפורסם, לשאלה מדוע הוא רוצה לכבוש את פסגת האוורסט. תשובתו היתה, "כי הוא שם". מאחר שהיו חניכים בפולין, היה צורך לשקם את התנועה. למרות ההיגיון שעמד בבסיס הגישה הזאת, היא עוררה בעיה ממשית וכואבת: רבים מחברי התנועה התכוונו לעבור מאזור הכיבוש הגרמני לאזור הסובייטי, ומשום שצעד זה היה משאיר את הקנים ללא השכבה הבוגרת והמדריכה, עלתה השאלה אם יש להנהגה הראשית, הנמצאת מחוץ לאזור הכיבוש הגרמני, זכות לדרוש מחניכים אלה להישאר תחת המגף הנאצי.⁷¹ חברי התנועה בפולין, בעיקר בני שכבת הבוגרים וקבוצתה המובילה, מצטיירים כציבור של פליטים שהיו מודעים לזמניות מצבם והאמינו כי הפתרון היחיד למצב הוא העלייה ארצה.

התנועה בעת הכיבוש הסובייטי

התמונה בגליציה היתה שונה לחלוטין. רוב־רובה של התנועה בגליציה היה במזרח, באזור שכבש הצבא האדום. על כן, שלא כחלקים ניכרים של התנועה הפולנית, ובייחוד קבוצתה המובילה, שחבריה היו לפליטים, המלחמה לא פיזרה את הקנים ואת מדריכיהם בגליציה. שוני זה השפיע על התנהגות חברי התנועות בפולין ובגליציה בחודשים הראשונים לסיום הקרבות. הוא הושפע מדפוסי ההתנהגות של שתי ההנהגות הראשיות לפני פרוץ המלחמה. בפולין יוחדה תשומת לב מרבית להגברת העלייה, ואילו בגליציה היה קו הפעולה הזה מצומצם יחסית, וכאן לחמה התנועה בעיקר לשיקום קניה לאחר שנות הקיפאון, מאז ראשית העשור. התנועה הפולנית עודדה את הבריחה מזרחה, ואילו התנועה הגליצאית העדיפה להתמקד בהמשך הפעולה החינוכית, למרות התנאים החדשים. המשכיות זו נתמכה גם ביחסי הכוחות בהנהגת התנועה. בפולין עזבו השליחים את ורשה באופן מאורגן, וההנהגה הראשית מילאה את מקומם בקלות יחסית. בגליציה, בייחוד במערבה, לבשה עזיבת השליחים אופי של הימלטות. סבינה, אשתו של מרדכי צוקרמן, נעלמה בעת הבריחה, והיעלמה (עד ששבה והתגלתה) עורר חילופי מכתבים קשים בין בעלה, שהאשים את היושבים בארץ בהפקרת השליחים, ובין הנהגת הקיבוץ הארצי.⁷² ההנהגה הגליצאית, שהיתה צעירה וחדשה בתפקידה, המשיכה בתוואי שגובש עוד ערב המלחמה. עתה גררה המשכיות זו פעילות חינוכית בלתי־לגלית.

המבחן המידי שנאלצו לעמוד בו קני פולין וגליציה באזור הסובייטי היה הנכונות לוותר על אפשרויות הקידום שהעניק המשטר החדש בתחום התעסוקה והלימודים. הכיבוש הסובייטי נתפס בראשיתו כהצלחה מידי הנאצים, ורבים ראו בו פתרון יחיד, ואילו בתוך תקופה קצרה ראו כל אלה שנשארו נאמנים לרעיון הציוני את החיים באזור כמלכודת ללא מוצא: "הסתגלות למצב החדש, התחילו נראים ניצנים של מחשבה אחרת: יציאה ולו אפילו לאזור כליף [ורשה]. מוטב גיהינום עם דלת מגן עדן סגור".⁷³ לעומת פיתויי הקריירה לנוער היהודי, המשיכו רוב חברי התנועה בקו התנועה המסורתי: "לשבח תנועתנו יוגד שביסודה לא נשברה, לא נראו תופעות של תסיסה רעיונית ומי שעזב, עשה זאת בסתר מתוך בושה". לנוכח צורכי התנועה בתקופה בעייתית זו, חדלה ההנהגה הראשית בגליציה לתפקד כאשר שלושה מחבריה הסתלקו מסיבות אישיות. באוגוסט 1939 אמנם הוחלט להקים הנהגה חלופית, כמו בפולין, אולם מספר חברי ההנהגה לא ענה על הצרכים. המצב בגליציה עורר דאגה בהנהגה הפולנית, שראתה את עצמה אחראית לכל המרחב של פולין. חברי ההנהגה

הפולנית דיווחו ארצה, במידה מסוימת של התנשאות: "חברי ההנהגה [בגליציה] היו כנראה זמן רב משותקים. אנו מצדנו כאן דרשנו מאת חברינו באזור השני [הסובייטי] שיתקשרו בהחלט עם חברי ההנהגה בלבוב וישתפו אותם בכל הפעולות אצלכם".⁷⁴ ואכן, בעצה אחת עם ההנהגה בפולין הוחלט על שיתוף הפעולה בין שתי ההנהגות ועל הקמת מזכירות מצומצמת, שיהיו בה שני חברים שיעסקו בארגון פעילות התנועה ועוד חבר שיעסוק בעליית בוגריה. למרות הפגנת הנאמנות של בוגרי התנועה לברית-המועצות, התלבטה ההנהגה כיצד לפעול מבלי לעורר את תגובת השלטונות.⁷⁵ זמן קצר לאחר בוא הצבא האדום החליטו ראשי התנועה להופיע לפני הממשל החדש בדרגלים מונפים מתוך ההנחה כי ההופעה הגלויה תוכיח את אהדת התנועה למשטר הסובייטי ותשכנע את נציגיו כי אין פניה למחתרת. הופעת התנועה, כך קיוו מגבשי מגמה זו, תפתח מחדש את הוויכוח בתוך הממסד הסובייטי על מהות הציונות ועל יחסה לקומוניזם. בראשית אוקטובר 1939 התכנסה המועצה הראשית המצומצמת בלבוב לדון בדרכה של התנועה. כל הנאספים תמכו בקו הרעיוני המזדהה עם המשטר הסובייטי, אך התפלגו בשאלת דרך החינוך. לעומת אלה שדרשו פעילות של התנועה בכל מחיר, היו חברי מועצה שדרשו להימנע מכל פעולה שלא תקבל את הגושפנקה של השלטונות החדשים ותתפרש בעיניהם כפעילות חתרנית. המפגש הסתיים ללא הכרעה ברורה.⁷⁶

בתוך זמן קצר התברר כי הופעתה הגלויה של התנועה היתה מרשם בדוק להתאבדות, ועל כן ירדה התנועה למחתרת. יצחק זלמסון (זיו), חבר ההנהגה הפולנית, שלא היה מופר מחוץ לתנועה, מונה על הורדת התנועה למחתרת. בהמשך לתכנוני הארגון, שהתרוצצו בתנועה ערב המלחמה, נקבע כי היחידה הארגונית היא חמישייה. כדי למנוע את הסכנה שחברי התנועה הנמצאים במחתרת יוסגרו הוגבל מספר חבריה בשלב הראשון לכ-300-400 חברים, מתוך תקווה להרחיב את המסגרת במשך הזמן. ההנהגה הפולנית החליטה, מתוך מודעות לשינוי המהיר של המציאות, לראות במספר חברי המסגרת החדשה ביטוי לנאמנות החניכים: "בינתיים נוכל לבחון את מי אנחנו יכולים למשוך. אין ספק שחלק יעזוב אותנו, אחרים ישארו ברוחם נאמנים לנו, אולם יפחדו ולא ימצאו די עוז להצטרף לפעולתנו".⁷⁷ תפקידה של מחתרת הוא על פי רוב לבצע פעולות בעלות משמעות צבאית או פוליטית, ולכן לא היתה המסגרת החדשה מחתרת במובן המקובל. יותר מכול היתה מבחן נאמנות החניכים מכאן ומבחו הפנמת ערכי התנועה מכאן.

המגמה ביטאה את לבטי ההנהגה בנוגע לאופן שבו על התנועה לפעול בתנאים

חדשים ולא מוכרים, והספרות הרומנטית, שתיארה את פעילות הנרודניקים בימי שלטון הצאר, שימשה מדריך יחיד להקמת המחתרת. בתוך זמן קצר התברר כי רבים מאלה שנטשו את התנועה הציונית ועברו לארגונים קומוניסטיים ויתרו על הסולידריות עם חבריהם מאתמול. חשש דומה קינן גם בתנועה, ועל כן הידיעות על המגמה החדשה "פסחו על פקפוקים והיסוסים".⁷⁸ ההנהגה בארץ לא הבינה את המצב לאשורו ופסלה את דרך התנועה הפולנית להקמת המחתרת. יערי, במכתבו לוויילנה, ציין בנימת פטרונות:

באנו למסקנה שאין מקום לחיסול התנועה באיזו צורה שלא תהיה [...] מי שמוכן להתחסל ללא התנגדות הוא מאבד לא לבד את העולם הזה, אלא גם את הזכות להתנער ולפרוח בבוא השעה [...] היו לנו בשנים האחרונות בתנועת הפועלים דוגמאות של מלחמת גבורה. אמנם התאבקות כזאת לא פעם נגמרה באופן טרגי, אך זאת היא הדרך היחידה של תנועה המשחרת לקראת מוצא.⁷⁹

יצחק זלמנסון, שעל פעילותו דיווח ארצה זליג גיער, הגיע ליעדו בדצמבר 1939, ובסיריו ברחבי אזור הכיבוש הסובייטי למד כי לאחר השלב הראשוני של התלהבות מן המשטר החדש ולאחר נשירת אלה שקשרו בו את גורלם, החלה בתנועה התארגנות מקומית ספונטנית של חזרה אל המסגרות הישנות. ערב השנה הנוצרית 1940 התכנסו ברובנו חמישה פעילי ההנהגה הפולנית וההנהגה הגליצאית באזור הכיבוש הסובייטי והחליטו להקים מרחב פעילות שיכלול את מזרח גליציה ואת מזרח פולין (והלינייה). המרחב יחולק לארבעה גלילות, והוא ינוהל בידי הנהגה ראשית מצומצמת שמקום מושבה בלבוב. התנועה במבנה החדש שלה תשכפל כתב־עת משלה, "ממעמקים". עצם בחירת השם, הזהה לשם עיתון התנועה הפולנית שהתפרסם בקובנה, מעידה, מלבד הסמל הגלום בו, על תהליכי האיחוד בין שתי התנועות הארציות.

מבחינתה של תנועת השומר הצעיר היו ההחלטות אלה שלב ברצף המתמשך. איחוד התנועה הפולנית היה סיומו של התהליך שנמשך גם בתנועה וגם במדינה הפולנית – האחדה מתוך ביטול ההפרדות שנוצרו עם חלוקתה של פולין במאה ה־18. למרות המציאות החדשה ראתה התנועה בה חזרה על הדפוסים מן העבר. כמו שבעת מלחמת רוסיה־פולין, בשנת 1920, ברחה ההנהגה הראשית של גליציה ללודז', כך עתה היא נמלטה לוויילנה, וכמו שהתנועה השתקמה לאחר המלחמה ההיא, כך היא תחזור לפעילותה עתה. איש לא העלה על דעתו אפשרויות אחרות,

ודאי לא אפשרות של שואה. כל הדוגמאות וכל הלקחים הופקו מן העבר, ולא היה בעבר אירוע כלשהו שיכול היה לרמוז על מה שיקרה ליהודי פולין בתוך שנים ספורות. לא היו נביאים בשומר הצעיר, רק אנשים צעירים אשר בשעת המבחן התעלו ורשמו את פועלם בתולדות העם היהודי באותיות של זהב.

הערות

ארכיונים

אש"צ – ארכיון השומר הצעיר, גבעת חביבה
Archiwum Akt Nowych, Warszawa – AAN

- (1) הנה"ר בפולניה, משרד הבוגרים, להנהגות הקנים, ורשה, 17 באוקטובר 1937, אש"צ, 2-1, 37.
- (2) Tomaszewski J., *Preludium Zagłady*, Warszawa 1998, pp. 84-95
- (3) Warszawa, Tajne, 10 Od Naczelnika Centrali Sledczej do Komendanta Wojewodzkiego, Maja 1938, AAN, KGPP 1308, p. 1
- (4) AAN MSZ 1205 k. 5-7
- (5) Tomaszewski J., *Preludium Zagłady*, p. 101
- (6) Ibid., p. 107
- (7) ibid., p. 109
- (8) *Robotnik*, 5 November 1938
- (9) Do P. Prezydenta Polskiej, 7 November 1938, AAN MSZ 12291, k.85
- (10) *Preludium Zagłady*, pp. 218-219 Tomaszewski J
- (11) Ibid., pp. 226-227
- (12) הנה"ר פולניה לקיבוץ הארצי, ורשה, 11 בינואר 1939, אש"צ, ה-3, 22 (ב2).
- (13) הנה"ר פולניה לשומרים במחנה הפליטים, 16 בינואר 1939, אש"צ, ה-3, 22 (ב2).
- (14) ברית קיבוצי השומר הצעיר, איגרת, ורשה, 17 בינואר 1939, אש"צ, 1, 2-47, (3).
- (15) הקיבוץ הארצי להנה"ר בפולין, 31 בינואר 1939, אש"צ, ה-3, 31 (1).
- (16) שם, הקיבוץ הארצי להנה"ר בפולין, 22 בינואר 1939.
- (17) מרְכָּז החלון בפולין לרכו החלון בגרמניה, 5 בדצמבר 1938, אל"ג (א114), Z 8/1.
- (18) אייזיק זלישבסקי, על המשמר; לדרור, השומר הצעיר, קבוצת יוצאי גרמניה, 1939, אש"צ, 2-1, (5)47.
- (19) השומר הצעיר בימי המלחמה, יעקב ליסק, חיסול הקיבוץ בצ'נסטוחובה, אש"צ, C./78(1).
- (20) ליפסקר לקיבוץ הארצי, ורשה, 27 במארס 1939, אש"צ, ה-3, 22 (ב2).
- (21) הנה"ר בפולניה, חוזר 72 לאחד במאי, ורשה, 25 באפריל 1939, אש"צ, 1, 2, 47 (6).
- (22) הנה"ר בפולניה, משרד הבוגרים איגרת מס' 4, ורשה, ינואר 1939, אש"צ, 2-1, (5) 47.

- (23) "הנודד", כתב-עת של השכבה הראשונה, ורשה, לבוב, מאי 1939.
- (24) שם.
- (25) הנה"ר בפולניה, חוזר 131, ורשה, 17 ביולי 1939, אש"צ, 2-1, 47 (6).
- (26) הנה"ר בפולניה לקיבוץ הארצי, ורשה, 15 במאי 1939, אש"צ, ה-3, 22 (ב2).
- (27) הנה"ר בפולניה לקיבוץ הארצי, ורשה, 27 במאי 1939, אש"צ, ה-3, 22 (ב2).
- (28) הנה"ר בפולניה לקיבוץ הארצי, ורשה, 15 במאי 1939, אש"צ, ה-3, 22 (ב2).
- (29) הנה"ר בפולניה לקיבוץ הארצי, ורשה, 27 במאי 1939, אש"צ, ה-3, 22 (ב2).
- (30) Antony Paprocki, *Notatka w sprawie sytuacji na odcinku żydowskim*, Tajne, 23 Marca 1939, AAN MSZ 9917, pp. 109-110
- (31) *Notatka dla Pana Ministra*, Tajne, 1 Marca 1939, AAN MSZ 9920, p. 6
- (32) *Notatka dla ambasadora R.P. w Londynie, E. Raczyńskiego*, circa December 1938, AAN MSZ 9907, pp. 51-54
- (33) W. Zyboriski, Dyr. Departamentu, *MSW do Wojewodow*, Warszawa, 22Czerwca 1939, (33 AAN KGPP, 258 pp.4-5
- (34) הנה"ר בפולניה לקיבוץ הארצי, ורשה, 9 בפברואר 1939, אש"צ, ה-3, 22 (ב2).
- (35) מזכירות ברית הקיבוצים בפולניה, איגרת, 14 ביולי 1939, אש"צ, 1, 47-2, (3).
- (36) איגרת, מזכירות ברית הקיבוצים בפולניה, ורשה, 14 ביולי 1939, אש"צ, 2-1, 47 (3).
- (37) הנה"ר בפולניה לקיבוץ הארצי, ורשה, 20 באפריל 1939, אש"צ, ה-3, 22 (ב2).
- (38) הנה"ר בפולניה לקיבוץ הארצי, ורשה, 9 בפברואר 1939, אש"צ, ה-3, 22 (ב2).
- (39) הנה"ר בפולניה, משרד הבוגרים, איגרת מס' 5, מארס 1939, אש"צ, 2-1, 47 (5).
- (40) ליפסקר ליערי, ורשה, 26 ביולי 1939, אש"צ, 7-95, 8 (3).
- (41) מ' צוקרמן למזכירות הוועד הפועל של הקיבוץ הארצי, לבוב, 30 במארס 1939, המכתב שרד בשני חלקים נפרדים. הם מופיעים באש"צ, ה-3, 29 (א); 7-95, 8 (9).
- (42) שם.
- (43) הנה"ר בגליציה לקיבוץ הארצי, לבוב, 2 במאי 1939, אש"צ, ה-3, 29 (א2).
- (44) חנוך וילנר לקיבוץ הארצי, לבוב, 15 במארס 1939, אש"צ, ה-3, 29 (א2).
- (45) הנה"ר בגליציה לקיבוץ הארצי, לבוב, 2 במאי 1939, אש"צ, ה-3, 29 (א2).
- (46) מזכירות הקיבוץ הארצי להנה"ר בגליציה, 14 במארס 1939, אש"צ, ה-3, 31 (1).
- (47) הקיבוץ הארצי לשליחים בלבוב, 7 ביוני 1939, אש"צ, ה-3, 29 (א2).
- (48) חנוך וילנר לקיבוץ הארצי, לבוב, 19 במאי 1939, אש"צ, ה-3, 29 (א2).
- (49) חנוך וילנר לקיבוץ הארצי, לבוב, 15 במארס 1939, אש"צ, ה-3, 29 (א2).
- (50) מ' צוקרמן ליערי, אין תאריך, אש"צ, 7-95, 8 (9).
- (51) ליפסקר ליערי, ורשה, 26 ביוני 1939, אש"צ, 7-59, 8 (3).
- (52) ח' גרוסמן, "כמעט וידוי", ילקוט מורשת, 69, מאי 2000, עמ' 108.
- (53) א' ליפסקר, "בימי המלחמה בפולניה", השומר הצעיר, 39, 12 באוקטובר 1939, עמ' 2.
- (54) עדות מתתיהו מינץ למחבר, 29 בנובמבר 1999.
- (55) Zielinski H., *Historia Polski, 1914-1939*, Wroclaw 1983, pp 370-371

- (56) שמואל ב' (ברסלב), "בקן ורשה", ממעמקים, קובנו, ינואר 1940, עמ' 5.
- (57) השומר הצעיר בימי המלחמה, יהושע, קן וולוצלבק, אש"צ, c.78/1.
- (58) שם, השומר הצעיר בימי המלחמה, לודו'.
- (59) שם, השומר הצעיר בימי המלחמה, משה, ורשה, קיבוץ מנוף, וולוצלבק.
- (60) שם, השומר הצעיר בימי המלחמה, יהושע, קן וולוצלבק.
- (61) שמואל ב' (ברסלב), "בקן ורשה", ממעמקים, קובנו, ינואר 1940, עמ' 5.
- (62) על משואות פולין, ספריית פועלים, 1940, עמ' צט-קיג.
- (63) יערי לצוקרמן, מרחביה, 20 בספטמבר 1939, אש"צ, 7, 95-9 (8).
- (64) שמואל ב' (ברסלב), "בקן ורשה", ממעמקים, עמ' 6-7.
- (65) הנה"ר בפולניה לקיבוץ הארצי, וילנה, אש"צ, ה-3, 28 (2).
- (66) יומן המזכירות של הקיבוץ הארצי, מס' 18/39, 9 באוקטובר 1939, עמ' 1.
- (67) הנה"ר פולניה לקיבוץ הארצי, וילנה, 9 בנובמבר 1939, אש"צ, ה-3, 28 (2).
- (68) זליג גייער לוועד הפועל של הקיבוץ הארצי, 9 בנובמבר 1939, אש"צ, ה-3, 28 (2).
- see Jan T. Gross, *Revolution from Abroad, Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine (69 and Western Belorussia*, Princeton 1988
- הנה"ר פולניה לקיבוץ הארצי, וילנה, 9 בנובמבר 1939, אש"צ, ה-3, 28 (2).
- (70) גייער לקיבוץ הארצי, וילנה, 7 בדצמבר 1939, אש"צ, ה-3, 28 (2).
- (71) שם, הנה"ר פולניה לקיבוץ הארצי, וילנה, 9 בנובמבר 1939.
- (72) זליג גייער לקיבוץ הארצי, וילנה, 4 בינואר 1940, אש"צ, ה-3, 28 (2).
- (73) הנה"ר פולניה לקיבוץ הארצי, וילנה, 7 בדצמבר 1939, אש"צ, ה-3, 28 (3).
- (74) הנה"ר גליציה לקיבוץ הארצי, וילנה, 15 בינואר 1940, אש"צ, ה-3, 28 (2).
- (75) הנה"ר בגליציה לוועד הפועל של הקיבוץ הארצי, וילנה, 15 בינואר 1940, אש"צ, ה-3, 28 (2).
- (76) שם, זליג גייער לקיבוץ הארצי, וילנה, 13 בפברואר 1940.
- (77) שמעון דנהרש, דו"ח על פעולות התנועה בשטח הכיבוש הרוסי בפולניה עד סוף 1940, אפריל 1941, אש"צ, D.1.4820.
- (78) יערי להנה"ר פולניה, מרחביה, 10 בינואר 1940, אש"צ, 59-7, 9 (2).
- (79) שמעון דנהרש, דו"ח על פעולות התנועה בשטח הכיבוש הרוסי בפולניה עד סוף 1940, אפריל 1941, עמ' 1-2, אש"צ, D.1.4820; עדות יצחק זיו, אש"צ, A.813.

דוד ברגר, דצמבר 1940 – על הפעילות התרבותית בוויילנה והגעגועים לארץ־ישראל

4.12.1940

שלום אלזה,

את הגלויה מה24/10 – קיבלתי ואני אסיר תודה לך. כל ידיעה מהארץ
ובמיוחד ממך גורמת לי נחת רוח ומחזקת אותי. הלוואי שהידיעות תהיינה
תכופות יותר.

את מכירה את השיר הנפלא של ביאליק "אל הציפור" בו הוא כותב
כי כשבא האביב מתעורר אצל כל פייטן געגוע לארצו – והוא פונה
לציפור ששבה מהארץ שתספר לו על הנעשה בנכר. הגעגועים שלי
שונים. החורף הקר מתקרב ויחד עם העננים השחורים שמכסים את
השמים משחירה גם נשמתי ומחשבות קשות מלוות אותי. ואז נשאלת
השאלה "כמה זמן". אני צעיר ויש לי מרץ רב לחיות, אך אין לי לאן
להפנות אותו. לפעמים אני מתפוצץ אך אין לי לאן לפנות. פעם הכל חי
אצלי. יצרתי, חייתי. היום אני חי אך מסביבי הכל מת. דבר אחד עוזר לי
להתגבר על מצבי הגרוע: ספר ועבודה. לפעמים אנשים מתלוננים על
עבודה קשה ומשתדלים לא לבצע אותה. לדעתי אין להם יחס לעבודה.
לדעתי עייפות כתוצאה מעבודה היא דבר טוב. כשאני עייף אני נכנס
ברצון למיטה עם הרגשה טובה אך בבוקר שבה תחושת הטינה. לעיתים
קרובות אני עובד במקצועי. העבודה נותנת לי סיפוק כשאני רואה את
התוצאות. בערב יש לי "ידיד" הספר. אני קורא פעם שנייה את הספר
"הלהבה" וספר ביידיש "געשיכטע פון חסידים". בזמן האחרון התחלנו
גם ללמוד עברית. קבלת השבת מעשירה אותי גם בידע על ההיסטוריה
של עמנו. ייתכן שאת כבר יודעת כי אנו חיים... לאט לאט אנחנו מתחילים
להכיר אחד את השני ולהתקרב אחד אל השני. חגגנו לנו יום הולדת
פעם שנייה שהצליחה מאוד. הלוואי ויהיה כך גם הלאה. בימים אלה
היחד מקל. קשה מאוד לחיות לבד. רק אדם חזק יכול לשרוד.
חג החנוכה מתקרב. אף פעם בחיי לא הרגשתי צורך לחוג את החג

הזה. היום התעורר בי צורך עז לחוג. יש לי כבר תכנית וגם בניית חנוכיה. כן אני בדרכי לבצע את המשימה. אני מאמין!!! עוד לא אבדה תקוותנו. כתבי לי בדיוק על העניינים הקשורים לקיבוץ. לגבי משפחתי העניין הוא כזה: כתבתי מספר פעמים הבייתה אבל לא קבלתי תשובה. לפני חודשיים קבלתי גלויה מאמי ואחר כך מכתב. כתבתי מייד להניו על הידיעות מהבית. במכתב כותבים אמא, סבתא ומונדזיו. מונדזיו עובד בבית חרושת ומרוויח 4.50 רובל לחודש. לאחרונה הוא עמד להתגייס אך השנתון שלו כבר לא התקבל. אמא וסבתא תעבודנה באותו בית חרושת. אבא ואמא בריאים ומנהלים את העסק הישן. מהניו מישראל לא קיבלנו אף מכתב וגם לא מפוניו. אני עניתי מייד ומצפה לתשובה. להניו לא אכתוב לחוד. יש לי שני תצלומים שהצטלמנו לפני נסיעתכם. אשלח לך בהזדמנות. מסרי דרישת שלום חמה לדנקה, פולה, גנה. אני מרגיש טוב. אני מרוצה ועליז.

דוד
רב רב שלום לך

שבועון הקיבוץ

"מ פ ל ט"

כלי מבטא קבוץ ארגון ב' ל"הנוער הציוני" בוילנה

גליון א'

כ' אדר ב' ת"ש

עם הגליון הראשון

פליטי התנועה בוילנה עד היום לא מצאו להם ניב. בנחשול הימים הטרופים משתכחים עיקרים ששימשו נר לרגלינו שנים כתקונן. האדם שלנו, אשר ראשו ורובו תחת רושם הבלהות, עודו מרגיש את עצמו אוד עשן ממשואות יהדות פולין — אדם זה, נשתנו וטושטשו תחומי המחשבה שלו, הרי הוא בוחל בדברים גרידא, בגבוב של מלים מצלצלות ריקניות והרירהו שואף לבמתו הקבועה בו ישקיפו החיים. במה צנועה אך מסורה וכנה.

עוד עדים אנו לחורבננו העצום ומתוך פרספקטיבה של חצי שנה אנו מעריכים אותה. ברור לנו, עוד שוממים ואבלים שבילי ההרס ועדיין לא פג הכאב והפצע מוגלה הוא. גדול הוא כוחו של דור העשרים, העד למפלת העולם והנושא בפיו בשורת הגאולה והתחייה לאנושיות ולעם העברי. במה עברית — יהיה זה לטפח נחמה בימים הטרופים כשהזמן אורב מאחורינו ומפחיד וממלא חרדה ליום המחרת — עדיין לא ויתרנו על המלה העברית, על הניב והביטוי העברי. עוד ער ופועם הרצון בנו להתקשר עם רבבות האחים אשר לא הכזיבו ואשר לא שכחו — רבבות ממשיכים. יום-יום מגיעות אלינו ידיעות על פעולה חשאית, עקשנית וקנאית בשני אזורי הכיבוש על אף כל האיומים והגזרות.

ובمولדת — גזירת הקרקע מהידיד האנגלי דווקא בזמן שאלפי מעפילים מתדפקים לאים על שערי הארץ. הישוב מפגין, נאבק, נלחם

על זכויותיו. הרי הוא נשתרש כבר בקרקע ולא יוותר. איתן ושלו הוא עומד במערכה בסערת הימים וידיו בונות ומחזיקות בשלח המגן. ואנו – בכפל מאמץ, בכפל אמונה נתחשל לבאות. כן נגיב על כל מיני הספרים הלבנים ועל כל מיני גזרות 'ממשלת הוד מלכותו'.

אנחנו – אי קטן בחיק השטף מסביב. עם בוא האביב עתידה המלחמה להתלקח ולהקיף בסרט אש את אירופה. מחד ומאידך – מעצמות הדוגלות ברוב חילן וזינן.

ואנו מאמינים אמונה שלמה שהמלחמה תשים קץ לסטרא אחרא שבעולם ותשרש את הרע. הרי אנו מצפים וחרדים לכל מפנה מדיני שיש לו ערך גדול או קטן. מחשבות ורעיונות מתגבבים זו על גב זו ודורשות ניב נאמן אשר ירשה בחיק העולם הגועש לבנות עולם צנוע שלנו.

שבועוננו "מפלט" – כי פליטים אנו. נעשה מונח זה לשם קלון המסמל חולשה ורפיון ידים. לא ולא. בכל רגע טוב שנזכיר לנו כי פליטי תנועה ציונית אנו אשר עזבו בית והורים, גהינום והבטחות, גנבו גבולות והסירו סייגים בחשק נעורים לוחט למצוא שוב את היכולת להתמדה רעיונית ציונית ולהגיע סוף סוף לחוף המבטחים – למולדת המחכה לנו. לא לגנאי יחשב לנו כינוי זה כי לאות כבוד ולבגרות אידיאולוגית. שם זה מזכיר לנו גם את החובות לתנועה שאנו פליטיה ושוב לכבוד ייחשב לנו תואר זה.

אין אנו מבטיחים חגיגית כי הרי צנוע מפעלנו ותום יש בו. מאמינים אנו רק שיעלה לו לרכז סביבו את קיבוצי התנועה ולשמש להם קביעות. אם לא ישימו מכשולים על דרכנו – נגיע לכך.

העורך

שער שני

בעין הסערה

בתקופת הכיבוש הגרמני

ורשה, 1941

המנון הנוער בגטו

מלים: שמרקה קצ'רגינסקי

לחן: בתיה רובין

תרגום מיידיש: יוסף אחאי

מזמורנו נמלא צער,
אך צעדנו עוד נכון
אף כי צר עומד בשער –
נוער מסתער ברון.

פזמון חוזר:

בן-הנוער כל שואף וכל לוחם הוא
לשנים אין משמעות;
גם זקנים יוכלו היות גם המה
בני גיל נוער וחירות.

אל נודד ללא מרגוע
הפוסע בבטחה –
לו יביא, ישא הנוער
מן הגטו שיר ברכה

לא נשכח את משנאינו,
כל ידיד זכור נזכור;
בין תמולנו למחרנו
קשר עדי-עד נקשור

נתיישר, אל נתמהמה
והטור שוב יערך;
בא יוצר עמל פוסע
בואו ואתם נלך!

כ"ח אלול תרצ"ט — ירושלים — 12.9.1939

רב שלום ונשיקות רבות וחמות לכם חביבי ויקירי!
אינני יודע מה אכתוב לכם יקירי. איני יודע אם בכלל יגיע אליכם המכתב
ואם יש לכם מצב רוח לקרא את מכתבי, באם יגיע. איני יכול לתאר
לעצמי מה נשמע אצלכם. מי יודע מה יהיה המצב כשהמכתב יגיע
אליכם. מחשבות שונות עולות: אחת יותר רעה מהשניה. ו...: מי יודע?
מי יודע? אצלנו בארץ ואצלי באופן פרטי כלום לא נשתנה, כאילו אין
אתם נמצאים בצרה. אבל מפעם לפעם עולות מחשבות נוראות —
בעבודה בהקיץ ובשינה בחלום. והמחשבות לא נותנות ממש מנוח. וכי
מה אפשר לעשות מרחוק? הדבר היחיד לבקש ולהתפלל. והנה מחרתיים
מתחילים הימים הנוראים. כמה נוראים הם באמת הימים האלה
בשבילכם. אני נוסע מחר לתל־אביב ולפתח־תקוה ואתפלל יחד עם
הסבא לשלומכם. אולי זה יועיל. הנה אני מחזיק את המפה על ידי. היא
פרושה תמיד על שולחני ומסתכל בה עד היכן הגיעו הגרמנים מצד זה
ועד היכן הגיעו הצרפתים והאנגלים מהצד השני. עכשו הגרמנים נמצאים
כבר על יד ורשה והלב רועד ומצפה לנס. אולי יקרה לפולנים אותו הנס
מ־1921 – כשהם הדפו את הרוסים והנחילו להם מפלה נצחת. אולי!
שמעתי זה עתה ברדיו שהרבה חיילים גרמנים עזבו את הצבא הגרמני
וברחו לצרפת. זה מראה על אי שביעת רצון, על תסיסה בגרמניה. הן ...
מחכים. זו תהיה התחלת מפלתו של ההמן הרשע צורר היהודים והעולם
המודרני. אולי באמת לא תמשך המלחמה אלא ימים. אמנם אנגליה
הכינה את תכניתיה לשלש שנים, אבל אי אפשר להאמין שהדבר ימשך
כל כך הרבה זמן. אוי ואבוי מה שיכול לעבור עליכם במשך זמן כה רב.
עוד אני מקוה שזהו ענין לימים ולא לשנים. אמנם גם בהתחלת המלחמה
הקודמת חשבו שזוהי שאלת ימים וזה נמשך ארבע שנים, אבל אולי
הפעם יקרה הנס. הן כבר הגיעו מים עד נפש. ואם יש אלוהים בשמים
הרי עכשו הגיע זמנו להראות את כחו ולשבר את גזר הדין ולמגר את
שלטון העריץ י"ש. אני מקוה, אנו כלנו מקוים, מאמינים ומתפללים

לאלוהים שישלח את עזרתו המהירה, אבל שהיא תגיע מהר ככל האפשר. סוף כל סוף ימוגר שלטון הרשע, אבל חשוב שזה יבוא מיד תכף עכשו. ולא, אז השערות מסתמרות מפחד. נתפלל יקירי, נתפלל ונאמין. הנה באה שנה חדשה, שנת ת"ש, אולי באמת יתש כחו של העריץ ותבוא הגאולה לעולם ולנו. נתפלל לשנת שלום, ישועה ופדות לשנה שבה ישתלט הצדק והשלום בעולם שלא ישא גוי אל גוי חרב ולא ילמדון מלחמה, לשנת גאולה לעמנו הנדכא בעמים, השבוי בחשך זה אלפים שנה. אולי כבר תציץ קרן אור באפלה זו ותביא בכנפיה מרפא לכאב הגדול התוסס בלב. נקוה ונתפלל. מה אכתוב לכם עוד יקירי. לבי הולם יחד עם לבכם באותו קצב כאילו אנכי הנני חלק בלתי נפרד מגופכם, כי אמנם סובל אני יחד אתכם. אמנם חי אני את חיי כרגיל, בעבודה במשרד וכו' אבל אני מרגיש בכל ישותי את יסוריכם וכאביכם ואת צערכם ואת פחדכם לימים הבאים. בולע אני בכל רגע חדשות בעתון וברדיו ונדמה לי ששומע אני את זמזום הכדורים מעל הראש ואת ההתפוצצויות. קוו יקירי שזה יעבור בשלום. שבכם לא תגע הרעה. שבקרוב יבוא הקץ לרשע ולמלחמה ומהר יבוא השלום.

כבר שבועים לא קבלתי מכם שום ידיעה. קדם מכתב היה מגיע מדי שבוע והיה בדרך רק יומיים וכעת איזה מעבר פתאומי. אמנם בשבוע שעבר היה פה אדון גלרט שליח הק.ק.ל. שהיה אצלכם וכתב גם אלי מלים אחדות. הוא סיפר לי עליכם עוד מלפני המלחמה, אבל מה הוא יודע מעכשיו. הוא סיפר לי שלא האמינו שכזאת יקרה. ואמנם גם אנו האמנו שכזאת לא יקרה. הגלויה האחרונה שקבלתי היא מלפני הסכם גרמניה-רוסיה. ומאז לא קבלנו שום ידיעה מכם. אני מחכה בכל יום אולי יבוא המכתב המקווה. כשהילד מהמשרד שלנו בא מהדאר אני תכף מסתכל עליו בעינים מבקשות ומתחננות: אולי?! אבל הוא יודע כבר והוא עונה לי ממש בבכי: אין.

מה אשאל אתכם יקירי ולא תדעו בעצמכם מה לכתוב לי? כתבו לי כרגיל בכל שבוע. באם יגיעו המכתבים מוטב ולא – אז לא. אבל כתבו עד כמה שיש אפשרות לכם.

אמצו וחזקו יקירי, הישועה תבוא בקרוב. כל העולם עומד לצדה של פולניה. ועל כל אלה: הצדק אתה וסופו לנצח. הן כך חונכנו מילדותנו שיש רע וטוב בעולם, ותמיד הטוב מנצח.

לפני פרוץ המלחמה כשבועיים בערך שלחתי לכם קופסת דבש כמו בכל שנה. כתבו אם קבלתם אותה. באם כן קבלתם או לא, אבל בין כה וכה הלואי ותהיה זו שנה טובה ומתוקה שנת שלום ושלוה לכל העמים ולכם בפרט, ושנת גאולה ובנין לארצנו.

דרישת שלום לבבית לסבתה ולמשפחה וברכת שנה טובה לכלם. נשיקות רבות וחמות לאבא, אמא, שיינעלע, לאה'לה וחנל'ה החביבים והיקרים לי מכל וכל!

שלום! שלום! בנכם ואחיכם אוהבכם בכל לב משה

טרנסניסטריה

הנוער הציוני במשימות הצלה

יצחק ארצי*

טרנסניסטריה, גיא היסורים של יהודי רומניה. חבל הארץ בין נהרות הדנייסטר והבוג, ניתן לרומניה על ידי היטלר, כפיצוי על אובדן טרנסילבניה. רכבות יהודים גורשו לטרנסניסטריה. על אדמתה מצאו את מותם ברעב, במגיפות, בעבודות פרך ובחיסולים שיטתיים. בשנת 1942 הגיעו אלינו הידיעות הראשונות על המתחולל שם. מפי השליחים הראשונים שהצליחו להגיע פרד שרגא ויוסף עבר-כהן, שמענו עדות מזעזעת. במוגילב בירת טרנסניסטריה ובגיטאות שבסביבה נמקו יהודי בסרביה ובקובינה ממגיפת הטיפוס ונספו באלפיהם.

המשימה הדחופה ביותר היתה להקים מפעל הצלה. הייתי החבר הצעיר ביותר ב"ועדת העזרה וההצלה" של ההסתדרות הציונית, בראשותו של משה "מישו" בנבנישתי. בגוף שהוקם על ידי ההסתדרות הציונית במחתרת ופעל תחת שם מוסווה "עזרה", היו מיוצגים כל הזרמים הציונים ברומניה. בינואר 1942 הוקם "מרכז היהודים" בידי הגרמנים. כעבור למעלה משנה הוקמה ועדה רשמית לסיוע לגולי טרנסניסטריה, תחת השם "הועד היוזם לתמיכת מפעלי סיוע שליד מרכז היהודים ברומניה". נציג הג'וינט וילהלם פישר היה ידיד ותיק. בשעתו לימדתי אותו עברית ונוצר בינינו קשר חם. פישר נזקק לאדם שיפעל בשטח והטיל עלי את המשימה לארגן רשת של עזרה.

לאחר חיפושים הגעתי אל נתן קליפר, אחד מספקי העצים של ה"רייכסווהר" הגרמני. לרשותו של קליפר הועמדו קצינים גרמנים שליוו את משלוחי העצים

* עיבוד לפרק מתוך הספר "דווקא ציוני", בהוצאת ידיעות אחרונות, 1999 (עמ' 84-99)

לטרנסניסטרסיה. מסרתי לספק העצים כתובות של אנשי קשר וכספים ואלה הועברו באמצעות הקצינים הגרמנים לתעודתם תמורת עמלה נדיבה. אחדים שלשלו את הכסף לכיסם ונעלמו. ממוגילב התרחב הקשר גם אל הגיטאות בסביבה. בגיטו דז'ורין שימש הרב ברוך האגר כאיש קשר. רבה של סירט הקים בגיטו מוסד לעזרה שכלל גם את חברי "הנוער הציוני".

בהתרגשות עצומה הייתי אוחד בידי פתקים זעירים שהחזירו הקצינים הגרמנים, מעין "קבלות" להוכחה כי אמנם מילאו את שליחותם. "לא נשכח", "תבורך". המלים הספורות העבירו בי צמרמורת. מדי פעם זיהיתי שמותיהם של ידידים ומכרים שחתמו על הפתקים הזעירים. לעולם לא אשכח את הפתק שהגיע מקטה וייסמן מסירט שנכלאה בגיטו בראשארד ונפטרה אחר כך ממחלת הטיפוס. "איציו, היצלת אותנו." במרכז העזרה בצ'רנוביץ פעלו כל העת ליאו רוזנשטוק (אריה ורדי ז"ל) וטורי הולצהאקר, ואולם הסיוע ממרחק לא הספיק. הרגשתי שאני חייב להגיע בעצמי לטרנסניסטרסיה. רציתי להיות עם החברים בסבלם ולבחון אפשרויות של בריחה. בין המגורשים היו גם בני משפחתי. למרות שחיו בכפר מיהלן שהשתייך למולדובה ולא לבוקובינה שהוגדרה כאזור טרנספר ליהודים, גורשו דודתי אווה שטיר, בתה אנני, והדודה רבקה מביתם לגיטו דז'ורין. דודי איזק שטיר, רופא שיניים במקצועו, שהה בעת הגירוש במחנה עבודה. למרות שבגיטו היו הנשים תחת חסותו של אחיו יוליוס שטיר, אף הוא מרפא שיניים, נאבקו קשות על קיומן. באמצעות נציג ה"ג'וינט" וילהלם פישר הצלחתי להעביר להן כספים. הדוד איזק ניצל את קשריו עם קצינים גרמניים והצליח אף הוא להבריח אליהן מעט כסף.

בחג המולד 1943 נסעתי לצ'רנוביץ כדי לבקר את חברי "הנוער הציוני". נטלתי סיכון כבד, שכן הייתי חסר תעודות ונוסע בלתי־חוקי. חבשתי כובע גדול ומשקפי זכוכית עבים, כדי להסוות את זהותי. איתרע מזלי וברכבת הדחוסה זיהה אותי חברי לשעבר לכיתה הרומני גיורגא מוררו.

"הרציג, מה אתה עושה כאן?"

מוררו לא הניח לי. לבסוף איימתי עליו שאם לא יחדול להציק לי אסגיר אותו למשטרה. עברתי לקרון אחר כשאני שוקע במושב, מייחל לנסיעה שתסתיים. בצ'רנוביץ עצרה הרכבת בתחנת ה"פולקסגארטן" – הפארק העירוני. רכבת אחרת חלפה ממולי. בחלונות הבחנתי בדמויות עלובות, לבושות בסחכות. הייתי בטוח שזוהי רכבת המובילה שבויים רוסיים.

"אלה היהודים מטרנסניסטריה", אמר מבקר הכרטיסים. ירדתי מיד, עושה דרכי במרוצה לעבר הרכבת שממול. לפתע בקעו זעקות שבר. דודותי אווה, רבקה והבת אנני זיהו אותי על המסילה. גם אני פרצתי בבכי, רץ אחרי הרכבת העוזבת את הרציף וזועק.

הרצון לנסוע לטרנסניסטריה הפך אצלי לדיבוק. פניתי למאוריצי (משה) בלומנטל, שכינה אז כממונה על ענייני הנוער בהנהלה הציונית שבמחתרת ומראשי תנועת "דור חדש". ביקשתי להיפגש עם פרד שרגא, מראשי ארגון ההגירה היהודי אמריקאי "היאס", שהיה ממונה על הגשת סיוע למחנות בטרנסניסטריה מטעם "המרכז היהודי". שרגא נמנה על המשלחת היהודית הראשונה שיצאה לאיזור הגירוש באישור השלטונות, והיה אחראי לקשרים עם המינהל הרומני ועם המפקדים הממונים על הגיטאות. בכל פעם שעמד להגיע היו תושבי הגיטו מבשרים בחרוזים "אווגה אווגה (הקשב הקשב) מגיע שרגא". הוא ניהל קשר שוטף עם ראשי הקהילות בגיטאות עצמם, ותודות למאמצייהם של הרב הראשי ברומניה ד"ר אלכסנדר שפרן, ד"ר וילהלם פולדרמן, דוברם של יהודי רומניה בפני השלטונות, וראש ועד ההצלה "מישו" בנבנישתי, עלה בידי ההנהגה במחתרת לארגן שדולה למען פעולה הומניטרית למגורשים. גם הצלב האדום הבינלאומי, המלכה האם הלנה וראשי הכנסיה האורתודוקסית נרתמו לעזרה.

בדצמבר 1942 הסכים המרשל אנטונסקו להעביר כסף למגורשים, בעיקר תרופות, וזאת כדי לבלום את מגפת הטיפוס המשתוללת. פניתי לכל מי שהיה מעורב במפעל העזרה לטרנסניסטריה, אך הסיכוי להגיע לשם בעצמי היה קלוש. בראשית דצמבר 1943 ישבתי בבית הכנסת "אוניריה פרטרנה" בבוקרשט. היה זה ערב ספרותי לזכרו של שלום עליכם, שאורגן על ידי קבוצת אידישיסטים ככיסוי לפעילות ה"בונד". אירועים מסוג זה נועדו לאפשר לארגוני המחתרת להעביר מסרים. לפני האירוע ניגש אלי מאוריצי בלומנטל. "תנחש איזו ידיעה חשובה יש לי בשבילך". על פניו עטה ארשת מסתורין. בלומנטל היה ידוע כחובב מתיחות, ואולם כשהודיע לי שאני נוסע לטרנסניסטריה נשארתי פעור פה. הוא חשף את התוכנית החשאית להוציא מבתי יתומים בטרנסניסטריה חמשת אלפים יתומים, "כאשר בשלב הראשון יש צורך לרשום אותם." במשלחת הקטנה היינו חמישה: פרד שרגא, משה בלומנטל, דאדו רוזנקרנץ, סלומון דיאמנט ואנוכי.

פרד שרגא יעץ לי לקבל את משימת רישום היתומים באזור ימפול-זוגסטרו שלא היה מוכר לי. אמנם העדפתי אזור שבו מרוכזים חברי מהתנועה, אך שרגא הבטיח כי אוכל לשהות ימים אחדים גם במוגילב שנחשבה למרכז התנועה שלנו. בינואר 1944 יצאנו לדרך. הנסיעה מבוקרשט אל גבול טרנסניסטריה נמשכה שעות. לאחר שנים רבות נסעתי שוב ברכבת, מבלי לחשוש מפני ביקורת תעודות. הפעם הייתי "חוקי". פרד שרגא גולל באוזני את דרכי פעולתו מאז החל במבצע ההצלה. התוכנית להחזרת הילדים היתומים היתה פתח להחזרת מגורשים נוספים. בתחנת אטאקי ירדנו מן הרכבת. מכאן המשכנו ברגל לעבר נהר הדנייסטר. הרחובות הצרים של אטאקי נשאו את צלקות המלחמה; בתים הרוסים, חלקי קירות שרופים. שיחזרתי שוב ושוב בדמויני את מראות הגירוש. מעברו האחר של הנהר הצטיירה מוגילב. אלפי מגורשים נצטוו לחצות מעל גשר צר, ללא מעקה. רבים צנחו למים וטבעו. אחרים נצטוו לעבור אל הגדה השנייה בשחיה ומצאו מותם במימי הדנייסטר הקפואים. לפתע, בסמוך לגשר, נפלו עיני על קיר חרב. כתובת באידיש נרשמה עליו. הגשמים והבוץ לא מחקו את המלים: "אנו צועדים את דרכנו האחרונה. יהודים, אימרו 'קדיש'."

היינו היחידים שצעדו על הגשר הצר שהוקם על ידי הגרמנים. מתחת געש הנהר הגואה מהפשרת השלגים. חשבתי על דם היהודים שנמהל במים. לאלה שהצליחו לחצות המתינה מוגילב על בתיה ההרוסים, תחנת מעבר לגיטאות האחרים. מי שהצליח להבריק כסף, או חפצים בעלי ערך, שיחד את החיילים והצליח להישאר במקום. ואולם מרבית המגורשים נשלחו למקומות מרוחקים יותר.

עברנו בשער הכניסה של גיטו מוגילב. בכל מקום עמדו אנשים מזוקנים, מלוכלכים, עטופים בסחבות עשויות משקים ושמיות בלויות. הם נעצו בנו עיניים והתלחשו. איש לא העז לפנות אלינו בדברים. תוך דקות נפוצה השמועה על בואנו. הגענו לביתו של ראש הקהילה – ה"אופצ'ינה" משה כץ והוא מיהר לכבד אותנו בקפה ועוגות. אני זוכר את העוגה נתקעת בגרוני. בכל מקום שרר מחסור ואילו פה על השולחן עוגות. האם קיימת מציאות כפולה?

ביקשתי להאריך את שהותי במוגילב. הזכרתי את שמות ידידי. כולם היו מוכרים לראש הקהילה. מכיוון שנסיעתי לימפול נדחתה ביומיים, מיהרתי לחפש את החברים. טוטי ובלונבר (יצחק ילון), מילו דרך, גרשו רוזנר, מושקו רוזנצווייג, הרי רודיך הרטה ובינה רוזנברג – כולם נפלו על צווארי. מאחר ולא התאפשר לי להודיע מראש על בואי, היתה הפתעתם מוחלטת. בשנה השלישית לגירוש כבר היו החיים

בגיטו מאורגנים, אבל תושביו שקעו בניוון חסר תקווה. ואולם גם בתנאים אלה נשארו ידידי מהתנועה חבורה מלוכדת. את הערכים כיליתי בדירה ששימשה להם מקום מפגש. לא היו בה רהיטים, רק בפינה היתה מונחת ערימת ספרים בעברית ובאידיש, מעין ספריה מאולתרת. ישבנו על הריצפה לאור ה"קאניצל" – פתיליה מתוצרת טרנסניסטריה.

מה יקרה כאשר יתחיל הצבא הגרמני לסגת? שאלו החברים. חששנו שהגרמנים ינצלו את הנסיגה לחיסול המוני של כל שרידי הגיטאות. העלינו רעיונות לברוח ברכבת, כשם שעשו חברינו מצ'רנוביץ מייקו אורנשטיין ודוידקה סגל. ואולם במצב הנוכחי התוכנית לבריחה המונית היתה בלתי־אפשרית. לבי היה כבד. כל שיחה עם החברים נראתה לי כפרידה סופית.

בינתיים החליטו מילו וטוטיו להפגיש אותי עם המהנדס זיגפריד יגנדורף, ממגורשי העיר רדאון. את שמו כבר שמעתי במפעלי העזרה למען טרנסניסטריה. יגנדורף היה איש שנוי במחלוקת. בעיני רבים נחשב מלאך ומושיע שהציל חיי יהודים, ובעיני אחרים משתף פעולה עם הגרמנים. בין שתי מלחמות העולם עשה קריירה מזהירה כמהנדס ואף עבד במפעלי "סימנס" הגרמנים. באוקטובר 1940 גורש יגנדורף מרדאון עם שאר בני הקהילה, ואולם במוגילב נטל יוזמה שנועדה להקל על המגורשים. הוא פנה למפקד הרומני המקומי קולונל בליאנו והציע לשקם את מערכת החשמל ההרוסה ולהקים במוגילב מפעל תעשייתי שיספק לאוכלוסיה פריטים נחוצים. לצורך זה דרש מכסה קבועה של עובדים מקרב המגורשים. מעשרים עובדים הצליח יגנדורף להעלות את המכסה למאות. כל עובדיו במפעל המתכת "טורנטוריה" זכו לחסינות מפני גירוש למחנות עבודה אחרים. למעשה היה מעין "אוסקר שינדלר" של טרנסניסטריה, אך בניגוד לשינדלר, היה יגנדורף יהודי. גם טוטיו ומילו נמנו על עובדי המפעל, השתכרו מארק ליום וקיבלו שלוש מאות גרם לחם.

נפגשתי עם זיגפריד יגנדורף במשרדו. שני סדרנים שמרו על הכניסה. יגנדורף היה לבוש בקפידה, כיאה למנהל מפעל. אדם סמכותי, שופע ביטחון עצמי, ואילו אני איש צעיר ונבוך. רק כאשר סיפרתי לו על התוכנית להציל חמשת אלפים ילדים, התרכך יגנדורף.

"מי יודע אם תספיקו לבצע את התוכנית. הצבא האדום כבר עומד בשער", אמר. הוא קיווה שהמפקדים הרומנים לא יתנו יד לפגיעה ביהודים שנותרו בחיים. הסברתי לו עד כמה חשובים טוטיו ומילו לתנועה שלנו, בנוסף להיותם עובדים

מסורים במפעלו. יגנדורף הבטיח כי לא יאונה להם כל רע. יצאתי נבוך מהמפגש. האם פגשתי גיבור, או משתף פעולה שתרם למאמץ המלחמתי הנאצי? מקץ חמישים שנה אני נוטה לדון את יגנדורף לכף זכות ולא לכף חובה.

ביום השלישי סידר לי ראש הקהילה כץ מקום במשאית גרמנית. הנהג לא העלה על דעתו כי הטרמפיסט שלו הוא יהודי. לתומו סבר שאני פקיד רומני בשליחות. את ארבעים הקילומטרים בין מוגילב וימפול עברנו ללא תקלות. ימפול נראתה ככפר גדול. רחוב ראשי ולאורכו שורת בתים קטנים. בדרך ממשרד הז'נדרמריה אל הגיטו גיליתי למרבה הזוועה, כי אני צועד על מדרכה העשויה ממצבות של יהודים. עדיין אפשר היה לקרוא אחדים משמות המתים.

התייצבתי בפני ראש הקהילה היהודית בימפול. ה"אובצ'ינה" המקומי היה יוצא קימפולונג וגם שמו היה כץ. הסברתי את שליחותי וביקשתי את עזרתו.

גיטו ימפול היה קטן יחסית. הוא מנה כחמש מאות איש, מרביתם בעלי מלאכה מצ'רנוביץ שנותרו במקום כדי לספק את צרכי השלטונות. ב־1941 היתה ימפול תחנת מעבר חשובה למגורשים, ממנה פוזרו למחנות האחרים על נהר הבוג. הגיטו היה מוקף בגדרות תיל ומרוכז בארבעה רחובות צפופים. הרס והזנחה נראו בכל מקום. את מי השתיה נאלצו אנשי הגיטו לקבל מבאר שמחוץ לחומות.

ראש הקהילה כץ היה אדם בעל תושיה. באחד הימים הייתי עד לתפיסתם של שני יהודים שנמלטו מגיטו אחר וביקשו מיקלט בימפול. על פי החוק צפוי היה להם עונש מוות. באמצעות קשריו הטובים וכושר השכנוע שלו הצליח כץ להגיע להסדר עם המפקד הרומני המקומי והבורחים הוחזרו בחשאי וללא פגע למקום ממנו באו. ה"אובצ'ינה" אף התלווה אלי לפגישה עם המפקד הרומני, קצין בדרגת קולונל שהיה ממונה על ענייני היהודים באיזור. ביקשתי לסייר ולרשום מועמדים בהתאם לקריטריונים שסוכמו – ילדים עד גיל חמש-עשרה, שהתייתמו משני הוריהם.

"מטעמי ביטחון לא אוכל לאפשר לך לנוע", הודיע הקצין, "ואולם אני מוכן להעמיד לרשותך את מכשירי הטלפון שלי. תוכל להתקשר לכל הגיטאות באזור ז'יגסְטְרו".

תוכנתי ליצור מגע ישיר השתבשה. שהרי רק באופן אישי יכולתי להדריך את המבוגרים כיצד להגדיל את כמות היתומים בצורה חוקית ולהתאים את הילדים לקריטריונים הנדרשים, גם אם לא היו יתומים. ידעתי שהתקשרות טלפונית ממשרדו של הקולונל פירושה מעקב וציתות. בינתיים החלטתי למצות את כל האפשרויות בגיטו ימפול עצמו.

עברתי מבית לבית ודיברתי על לב ההורים. הודעתי שאסתפק בהצהרה לפיה ילדיהם אינם ילדיהם, אלא יתומים שנותרו מבני משפחותיהם שניספו, או כאלה שאומצו על ידם, ובלבד שיתאפשר להם לצאת. בהעדר מסמכים מסודרים ותעודות רשמיות יכולתי לעשות בניירת ככל העולה על רוחי. בימפול היו שמונה יתומים בלבד, ואילו הרשימה שלי הכילה מספר גדול בהרבה. גם בנושא הגיל לא דייקתי. כך יכולתי להגדיל באופן משמעותי את מספר היתומים הזכאים לאישור יציאה. הויכוח עם ההורים לא היה קל. באווירת היאוש והחרדה מפני הנסיגה הצפויה של הגרמנים ניסיתי לשכנע כי זו ההזדמנות האחרונה להציל את הילדים.

"הפרידה היא קשה וכואבת, אבל אם העולם עדיין יהיה עולם, תפגשו את ילדיכם אחרי השחרור. ואם חס וחלילה יתרחש הרע מכל, לפחות תצילו את הילדים ממוות". כך טענתי בפני בני הזוג רויטמן מחוטיין, משפחה רבנית עניפה ולהם בנות רבות. לבסוף שוכנעו ההורים לרשום את בנותיהם כיתומות. מקץ חודשים אחדים התאחדה כל המשפחה בבוקרשט.

לקראת סוף ביקורי התארחתי בביתו של הסופר האידי יצחק פאנער. התחזית שלו לעתיד היתה קודרת במיוחד. הוא האמין שהגרמנים והרומנים כאחד יחסלו את כל היהודים. על הסף פנה בבקשה אישית.

"כתבתי שיר אחרון", אמר, "צוואתי הספרותית היא חזון על ארץ-ישראל. אנא העבר את השיר לבוקרשט. זו בקשתי האחרונה."

התרגשתי מאד, אבל חששתי. אם אתפס ויתגלה כבגדי טקסט פיוטי, יחשדו השלטונות שזהו מסר מוצפן ויעצרו אותי כמרגל. לפתע נזכרתי בספרו של היינריך היינה "מסע בהרץ". כאשר חשש להעביר חומר מסוכן מצרפת לגרמניה עלה בדעתו של המשורר הגרמני רעיון מבריק: "מה שיש בראשי אי אפשר ליטול ממני". הצעתי למשורר האידי ללמוד את השיר בעל-פה. "בבואי לבוקרשט ארשום אותו ואפקידו בארכיון", הבטחתי.

שיננתי את שורות השיר שוב ושוב ומסרתי אותו לתעודתו מזכרוני. עד היום חקוקות המלים במוחי. "הרחק מכאן, הרחק מכאן, ישנה ארץ פלאות".

אחר כך הגיע השיר ארצה עם אחד העולים. תחזיתו הקודרת של יצחק פאנער התבדתה. הוא ומשפחתו שוחררו ועלו ארצה. במשך שנים שימש כמזכירו האישי של הסופר הדגול שלום אש. כעבור שנים הולחן השיר בידי האמן לייבו לעווין ועד היום שרה אותו בתו הזמרת רות לעווין.

למסע חזרה למוגילב הצטרף אלי ראש הקהילה. שוב תפסנו "טרמפ" במכונית גרמנית. בדרך גילה לי כן את הסיבה האמיתית לסירובו של המפקד הרומני לאפשר לי סיור בגיטאות הסמוכים לימפול. מחנה ואפרניארקה לעצירים פוליטיים שכן בקירבת מקום ומרבית אסיריו היהודים נודעו כפעילי המפלגה הקומוניסטית. "אתה איש צעיר והמפקד חשד שעניין היתומים הוא רק אמתלה בשבילך לקשור קשר עם האסירים הפוליטיים".

היה זה חודש פברואר 1944. דרכי טרנסניסטריה התכסו בכוכן טובעני. המשאית הגרמנית שקעה, בלי יכולת להיחלץ. חושך ירד. המפקד הגרמני החליט לעצור. "נלון בכפר", הודיע, "בבוקר נשיג שוורים שיחלצו את המשאית מן הכוכן". הנהג הגרמני מיהר לכפר ודאג למפקדו לבלות את הלילה בחיקה של אשה. אני והוא שוכנו בבית אחר. זה היה לילי הראשון בטרנסניסטריה, מחוץ לגדרות הגיטו. כאחים לצרה הזמין אותי הנהג הגרמני לשתות איתו תה. בעל הבית לא העלה, כמובן, על דעתו שאני יהודי וחשב אותי לפקיד אזרחי בתפקיד. בשעת הארוחה נשמעה המולה בחצר. קבוצת לובשי מדים של הוורמכט הגיעה אף היא ללון במקום. היו אלה אנשיו של הגנרל האוקראיני וְלֶסֶב שערך מן הצבא האדום ולחם לצד הנאצים. מחשש שיפלו בידי הסובייטים ויוצאו להורג כבוגדים, נסוגו החיילים למערב. קפואים ומלוכלכים הצטרפו לשולחננו. אחדים מהם דיברו רומנית בניב מולדבי. מסביב לכוסות התה המהבילות התפארו במעשי גבורתם ברצח יהודים באודסה. איש איש התחרה בסיפורים על מספר היהודים שחיסל ועל הדרך שבה חוסלו. ישבתי בקרבם, קרבי מתהפכים ואני אנוס להעמיד פנים אדישות ולהאזין לעלילות הזוועה של החיילים המתרברים. אסור היה לי לעורר ולו חשד קל שאני יהודי. גם "ידידי" החדש – הנהג הגרמני לא היה נוקף אצבע למעני, אילו נודע מי אני. בקושי לגמתי מהתה הרוחת. התנצלתי ברומנית באמרי כי אני מותש ופרשתי. כל הלילה התהפכתי על משכבי, כשאיני מסוגל לעצום עין. חיכיתי לבוקר שיעלה, שאוכל להתרחק מחבר הרוצחים המתועב.

בהגיענו למוגילב מיהרתי לחפש מכרים וידידים. ב"קזינו" – אחד מהמקומות המרכזיים בגיטו, בו נדחסו מאות יהודים, מצאתי את הוריו של ברל. הבנקאי האמיד מדורנה ובני משפחתו חיו בתנאי מצוקה קשים, ואולם דרישת השלום שהבאתי מבנם פיצתה על הכל.

ה"אובצ'ינה" המקומית סידרה לי משרד. משעות הבוקר המוקדמות צבאו המונים

על חדרי, חוקרים ודורשים לגורל קרוביהם ומבקשים שאמסור בשובי דרישות שלום. תור גדול השתרך במסדרון ובמדרגות. רשמתי את הפרטים במחברת עבה, וזו הלכה והתמלאה בכתובות והודעות. ישבתי בחדר והניצולים סיפרו לי על מסע היסורים שלהם.

במגפת הטיפוס שהשתוללה בחורף הראשון לגירוש מתו המונים, סיפר טוטיו. רופאים שנדבקו בטיפוס מהחולים מתו תוך מילוי תפקידם. אחדים הזריקו זריקות מוות להוריהם כדי לגאול אותם מיסוריהם. באקציות השבועיות גורשו רבים למחנות הגרמנים פצ'ורה וסקאזינץ ולא שבו.

רק העזרה ההרדית היתה זיק באפלה. "העזרה הממוסדת שהחלה להגיע בשנת 1942 הצילה מספר לא מבוטל של משפחות ממוות", כתב מילו דרך בעדותו ל"יד ושם". הוא האיש שקיבל את הכסף מקציניו הגרמנים של ספק העצים קליפר וחילק לנזקקים.

מכל העדויות התחזקה בי הגאווה על כך שגם בארץ הגזירה עלה בידי חברי "הנוער הציוני" ותנועות אחרות לקיים חיים המבוססים על מתן כתף ופעילות ציונית. הם ניהלו דיונים, שרו שירי ארץ-ישראל והמשיכו לחלום. נסיונם למצוא טעם בחייהם הקשים בגיטו נגע ללב. טוטיו שר לי את השיר שכתב על ה"קאניצל" – אותו נר פתיליה המבקיע את החשיכה. פויו רינצלר ופולדי אונגאריש מסרו לי עיתון בכתב יד שהוציאו לאור ואשר עבר מחבר לחבר. בראשית חודש מרץ 1944 בטרם כניסת הצבא האדום, קבר טוטיו את העיתונים במחבוא. האם טמונות העדויות האלה אי שם באדמת טרנסניסטריה, גם לאחר חמישים שנה?

ביום השלישי לביקורי סירת ביית היתומים המרכזי. בראש מפעל ההתנדבות עמדו האחים זוניו ופייביש טאובר. את משפחת טאובר היכרתי היטב, שכן אביהם היה אחד מלקוחותיו של סבא. היתומים היו בבת עינם. אלפי ילדים כאלה שוטטו בטרנסניסטריה, שרידים למשפחות שנספו. רבים נאספו בדרכים ולא ידעו לומר מי הם ומה ארע למשפחותיהם. מכרי מהתנועה אשר הופר וזאב רנר פעלו בבית היתומים כמדריכים.

במבנה הפרוץ שרר קור מחריד. נדמה היה לי כאילו הגעתי לתופת של דנטה. במיטות רעועות שכבו ילדים חסרי ידיים ורגליים, שאיבריהם קפאו בעת הנדודים בחורף 1941-1942. הם היו מכוסים בסמרטוטים ובשמכות בלות, פניהם נפולים ומעיניהם נשקף הרעב. לארוחת הצהריים קיבלו צלחת מרק ופרוסת לחם. צחנה כבדה עמדה באוויר הקר. עברתי בין המיטות, מביט בפנים החיוורות ובגופות

המצומקים. התמונות הללו ילוו אותי כל חיי. הצלחתי להבקיע את חומת אדישותם רק כאשר סיפרתי להם שבאתי להוציא אותם מהמקום הנורא הזה ולהובילם לארץ-ישראל. עיניהם אורו. אחדים זינקו מהמיטות. "מתי?? היום? מחר? איך ניסע?" הקיפו אותי הילדים בשאלות. ואולם היו גם אלה שהיו מנותקים לחלוטין. עברתי בין המיטות שוב ושוב. את ילדיו של הדוד סרול-לייב לא מצאתי. תקוותי האחרונה נגוזה.

פרד שרגא רשם את שמות הילדים וחזר לבוקרשט עם שאר השליחים. גם אני נדרשתי לשוב. הצבא האדום התקדם לעבר מוגילב. את הערב האחרון שלי כיליתי עם החברים. האווירה היתה קודרת. האם זו ראשית השחרור, או רגע ההשמדה הסופית? איש לא ידע אם נתראה שוב. במה זכיתי? שאלתי את עצמי. הרי הייתי אחד מהם. רק מפני שנמלטתי לבוקרשט בשנת 1940 שפר גורלי, ולא גורשתי לטרנסניסטריה. למרות שכבר היה כפסע ביני ובין המוות וחיי בתקופה היו רחוקים מלהיות גן-עדן, עדיין היתה לי החירות לצאת מבוקרשט ולשוב אליה כרצוני.

טוטיו והרי רודיך ליוו אותי עד לגדר הגיטו. הרי, בן למשפחה אמידה, שהיו בעלי מינסרות ויערות, עמד לצידו לבוש בבלווי סחבות ונעליו המחוררות עטופות בבד שק. פסעתי לאיטי לעבר הפשפש שבגדר, כשהזקיף במגדל השמירה עוקב אחרי כל העת. בהגיעי לשער עיין ברשיון המעבר שלי, לא ערך חיפוש בכלי וסימן לי לצאת. חברי נותרו בשבי, ואילו אני חציתי את הגשר המפריד בין יסורים לחיים תקינים למחצה. סובבתי את ראשי. הרי עמד מעבר לגדר. מבטינו הצטלבו. לא יכולתי להתאפק. עיני זלגו דמעות כל הדרך עד לדנייסטר. בדעבר סימן הביקור שלי תקווה לחברים שאכן קיים סיכוי, ולו גם קלוש, שיום אחד גם הם יצמדו על אותו גשר בדרך הביתה.

ישבתי ברכבת שפוף. עדיין לא ידעתי כי בימי היעדרי נאסרו כל חברי ההנהגה של התנועה הציונית וראשי תנועות הנוער. כל זה נודע לי כאשר התעכבתי בעיר פוקשן לביקור אצל חברת התנועה פנינה רבינוביץ. המידע המקוטע שבידיה החמיר את תחושת אי-הוודאות. בתחנת הרכבת של בוקרשט המתין לי רודולף "רז'ה" רוזנברגר. תוך כדי הליכה השלים את המידע החסר. מכיון שהשוטרים לא מצאו אותי בבית נאסרה אמי במקומי. היכו אותה ועינו אותה כדי לגרום לה לדבר.

אמי התעקשה: "בני נסע למקום לא ידוע, לבקר את אהובתו".

למזלי לא ידעה אמא על נסיעתי לטרנסניסטריה. העדפתי להסתיר את דבר הנסיעה המסוכנת, כדי לחסוך ממנה דאגה. בסופו של דבר, משלא הצליחו החוקרים להציל מאמא שום מידע, שוחררה.

לדירתי לא יכולתי לשוב. מיהרתי לקנות עיתון. חיפשתי בעמוד המודעות דירה בשכונה מרוחקת מן האזור היהודי. עלי להיעלם, עד יעבור זעם.

הדירה שמצאתי שכנה ליד תחנת הרכבת והמשכיר היה גנרל רומני. לבוש במכנסי רכיבה, מעיל ספורט ומגפיים ניגשתי לביתו. סיפרתי לו שאני סטודנט ששב מן החזית. "קיבלתי חופשה מיוחדת על מנת להתכונן לבחינות".

זה היה ההסבר לכך שאני מתכוון להמעיט ככל האפשר ביציאות מהבית. ברוב אדיבותי הצעתי לגנרל לחסוך לו את הטירחה הבירוקרטית ולמלא את טופס הרישום למגורים בעצמי, אותו זייפתי כמובן. בשל העדר רישומים איבדה המשטרה את עקבותי ואני ירדתי למחתרת.

מפברואר ועד מרץ התגוררתי בחדר לא מוסק וריק מרהיטים. כל היום הייתי מכורבל מתחת לערימת שמיכות וקראתי ספרים. הבידוד החל למרוט את עצבי. הרגשתי שאני יוצא מדעתי. התחלתי לעשן. לרחוב העזתי לצאת רק עם רדת החשיכה. לאכול משהו, ולפגוש במועדים קבועים את חנה'לה וקוקה סגל אשר שימשו מקשרות עם העולם החיצון, גם לברל שהסתתר במקום אחר. השתיים העבירו את מכתבי הארגעה שלי לאמא וסיפקו לי ידיעות על המתרחש.

מבית־הכלא הסתננו ידיעות על החקירות. החוגים הפרו־גרמנים בממשלה הרומנית היו מעוניינים במשפט ראווה שיאשים את פעילי הציונות בריגול ובחתימה נגד השלטון. ידענו גם על המאמץ הדיפלומטי והלחץ מקושטא על מנת לשכנע את הרומנים שלא להעמיד לדין את הפעילים הציונים. באותם ימים טרופים הספקתי לשגר לקושטא דין וחשבון על הביקור שלי בטרנסניסטריה ואת רשימות הילדים. כתבתי: "הוציאו אותם משם, לפני שיהיה מאוחר מדי!" לימים מצאתי את המסמך בארכיון הציוני.

המקשרת קוקה סגל באה מהעיר גאלאץ. ממנה נודע לי על קבוצות של עובדי כפיה שהובאו לבוקרשט ועומדים לשוב לעירה. האחראי על הקבוצה היה סיגי שפיגל, חבר התנועה שלנו. אחד האסירים ביקש להישאר בבירה בסיוע קרובתו קוקה. הצעתי לסיגי שפיגל עיסקת חליפין. אני אבוא במקומו של אותו נח סגלוביץ ואחזור עם הקבוצה לגאלאץ. מכיוון שלאיש לא היתה תעודה עם צילום התאפשרו החילופין בקלות.

לגאלאץ הגעתי כשאני מתחזה לעובד כפיה. הסתתרתי בדירתו של חברי נחום אדלשטיין המכונה "צופ", כשאני שומר על חשאי מרבית. ידעתי כי המשטרה

הרומנית יכולה לעלות על עקבותי בכל רגע. באחד הערבים נשברתי והחלטתי לצאת לקולנוע. נכנסתי לאולם כאשר כבו האורות. לפתע נקרע הסרט והאור נדלק. חברים מ"הנוער הציוני" שהיו באולם זיהו אותי מיד. השמועה התפשטה. "איציו נמצא בגלאץ".

כעת הייתי חייב לעזוב את העיר במהירות האפשרית. עליתי על הרכבת לפוקשן. לירידי פנינה רבינוביץ ושלוש וייסמן סיפרתי את האמת על בריחתי והם מצאו לי חדר בדירתה של יהודיה ישישה. לגברת סיפרתי שאני עובד כפיה במחנה הידוע לשמצה "דואגה" ובשל פציעתי עלי לשהות בבית במנוחה מוחלטת.

פנינה ושלוש הפכו למקשרים שלי בפוקשן. כל יומיים פקדו את הדירה, הביאו אוכל וידיעות על המתרחש בבוקרשט. ב־4 באפריל 1944 הופצצה בירת רומניה על ידי בעלות הברית. אלפי אנשים נלכדו בחשמליות, בקרונות הרכבת ובבתים. איזורים שלמים הפכו לעיי חורבות. מניין ההרוגים היה רב. החלטתי לשוב הביתה. לא רק הדאגה לגורל אמא והחברים הניעה אותי, אלא ההנחה כי ידי השוטרים עמוסות עבודה וכי איש לא יטרח לחפש אחרי במהומה. ליתר ביטחון, ענרתי על הזרוע סרט של הצלב האדום.

בעקבות המהפכה ברומניה שהפילה את משטרו של צ'אושסקו, נפתחו ארכיוני משטרת הביטחון ה"סקוריטטה". יכולתי להגיע למסמכים החושפים את החקירה שהתנהלה נגדי באותם ימים רחוקים. באחד המסמכים מזהה אותי המשטרה כמנהיג "השומר הצעיר" דווקא. ב־9 במרס 1944 הגיש התובע הצבאי דומיטרו ג'יקוביאיינו כתב אישום נגדי. "הנאשם ניהל את התנועה והיה פעיל בה במשך כל הזמן מאז חיסולה על פי החוק. הנאשם קיבל תמיכות עבור תנועתו, עמד בקשר מכתבים עם חוץ-לארץ וקיבל משם כספים והוראות". את גזר הדין לא מצאתי בארכיון. לא קשה לנחש מהו.

מבצע הצלת ילדי טרנסניסטריה המשיך בלעדי. ברגע האחרון, לפני כניסת הצבא האדום לרומניה, הוצאו הילדים מהגיטאות ופוזרו בקהילות רומניה. רבים מהם פגשתי שוב כאשר עלו על ספינות המעפילים בדרך לארץ-ישראל. התקשיתי להכירם. משלדי אדם אומללים היו לצעירים שרוח החיים שוב פיעמה בהם. חלקם לא הצליחו להגיע הביתה וירדו למצולות בספינה "מפקודה" שטובעה.

רעיון הלחימה בתפיסת תנועות הנוער בתקופת השואה: היבטים פסיכולוגיים והיסטוריים

אביהו רונן, יוסי הדר*

1. מבוא

א. הבעייתיות המתודולוגית

בהיסטוריוגרפיה הישראלית של השואה, מוקדש מקום נכבד לתופעה ההיסטורית של "מרד הגיטאות". בשל מחקר נרחב זה, קרה לתיאור ההיסטורי של הלחימה בגיטאות, מה שקורה לעיתים לתופעות היסטוריות חריגות ויוצאות דופן בתקופתן: כאשר הן מתקבעות בזכרון הקולקטיבי, הן הופכות להיות מובנות מאליהן, ולפעמים אף לאמת המידה אליה מושוות אותן פעילויות ההיסטוריות שנחשבו בתקופתן כ"סבירות" או כמייצגות את הרוב. בקצרה, התנהגות המיעוט החריג הופכת להיות לנורמה ואילו התנהגות הרוב לחריגה כביכול.¹ השאלה, מדוע אירע הדבר לזכרון ההתגוננות בגיטאות ורעיון הלחימה היהודית בכללו, היא כמובן מעבר לתחומי מאמר זה. אך ברצוננו להדגיש כי נקודת המוצא לדיון זה, אנו לוקחים את ההנחה כי התופעה של הגנת הגיטאות היא רחוקה עד מאוד מלהיות מובנת מאליה, והיא מהווה למעשה מעין "חידה היסטורית".

חידתיות זו של התופעה הנדונה היא גם נקודת המוצא לנסיון להבין את רעיון הלחימה באמצעות דרכים החורגות משהו מהדרכים ההיסטוריוגרפיות המקובלות, ולעסוק בו באמצעות שילוב של גישה היסטורית וגישה פסיכולוגית. בין שתי גישות אלה קיים פער הכרחי: ההיסטוריון עוסק בתהליכים חברתיים המתרחשים במרחב וזמן מוגדרים ובעלי היקף רחב, בעוד שהפסיכולוג עוסק בעולמו של היחיד.

* המאמר מתפרסם בשנתון זה באישורו של ד"ר אביהו רונן. המאמר פורסם לראשונה ב"דפים לחקר תקופת השואה", איניברסיטת חיפה ובית לוחמי הגטאות, 1991.

ההיסטוריון מתמקד בחקר מנגנונים חברתיים ופוליטיים, ואילו הפסיכולוג מנסה להבין את מערכי הנפש ואת המנגנונים באמצעותם פועל היחיד ומנווט את עצמו במהלך חייו. יתרה מזו: בעוד שגורם הזמן הוא יסוד דומיננטי בדיסציפלינה ההיסטורית (הכרונולוגיה, למשל), הרי שעד כה עסקה הדיסציפלינה הפסיכולוגית אך מעט בגורם הזמן, ולמעשה קיבלה אותו כנתון המוגבל לחיי הפרט ואשר אין בו ענין לכשעצמו. בנסיון למצוא את נקודת התפר שבין פסיכולוגיה והיסטוריה, בהקשר זה של גורם הזמן, אנו נתקלים אפוא בעולמות, מושגים, ושפות שונות. יש לציין עם זאת, כי בשנים האחרונות חלה תזווה לקראת יתר התקרבות של דיסציפלינות אלה, ושילוב של פסיכולוגיה והיסטוריה כבר אינו בבחינת חידוש מכל וכל. קיימים כמה וכמה נסיונות לבניית מתודולוגיה פסיכו-היסטורית, ונראה שלא במקרה, התפתחו אחדים מהם מתוך נסיון ממוקד להבין את תופעות הנאציזם והשואה.² אך בהרצאה זו נמנע מאימוץ האחד מהם, גם משום נטייתם היתרה לאימוץ מודלים פרוידיאניים; וגם בשל הטעם הפשוט, שאנו טרם בשלים להציע מודל קוהרנטי משלנו.

את הדרך בה בחרנו ללכת, ניתן להגדיר כנסיון לדיון משותף ברעיון הלחימה של אנשי תנועות הנוער בפולין משתי פרספקטיבות מקבילות: פסיכולוגית והיסטורית. במסגרת ההרצאה יבואו לידי ביטוי שתי תיזות מקבילות שפותחו בנפרד עוד קודם לכן. האחת, היא "עקרון ההמשכיות" הפסיכולוגי של יוסי הדר, שיושם עד כה בחקר ההעברה הבינדורית במשפחות של ניצולי שואה וכן בחקירתם של תהליכי ההשרדות של יהודים בתקופת השואה.³ התיזה השנייה היא "ההסבר התרבותי" של אביהו רונן, שיושמה כבר ברמה ההיסטוריוגרפית, לגבי הבנת פעולת תנועות הנוער בפולין בתקופת השואה.⁴ אנו מוצאים מידה רבה של הקבלה בין שתי תיזות אלה. שתיהן מבליטות את חשיבות ההתפתחות האנושית על ציר הזמן, הן ממוקדות בתהליכי המשכיות וניתוק, והן עוסקות מזוויות שונות ביחסים שבין פרט וחברה. הקבלה זו, אנו מוצאים כפוריה עבור הבנת התופעה ההיסטורית של רעיון הגנת הגיטאות בפולין. אך כאמור, לא ננסה במסגרת זו, לסגור את הפער שבין שתי הפרספקטיבות שבמסגרתן פותחו תיזות אלו, והוא יישאר בעינו. זהו אפוא, נסיון לדיאלוג בין שתי פרספקטיבות לנוכח רעיון הלחימה בגיטאות.

ב. הפרספקטיבה ההיסטורית: תנועות הנוער כמערכת תרבותית

נקודת המוצא לתיזה ההיסטורית או ל"הסבר התרבותי", היא ההנחה כי את התפקיד

המיוחד שמילאו תנועות הנוער היהודיות באירופה בתקופת השואה, אין לתלות באופן בלבדי באידיאולוגיה שפיתחו גופים אלה ואף לא בהשתייכותם של אנשי התנועות לשכבת גיל צעירה בקהילות היהודיות ולאחר מכן בגיטאות. זהות אידיאולוגית ברורה ומחויבות להשקפת עולם איפיינה את מרבית המפלגות היהודיות בפולין ובין שתי מלחמות עולם: ה"בונד", הציונים או "אגודת ישראל". אך האידיאולוגיה לכשעצמה לא הובילה את היהודים בגיטאות למחתרת לוחמת, וכך למשל, רבים מהעסקנים הציוניים מצאו את דרכם ליודנראט דווקא. מצד שני – מרבית הצעירים היהודיים בקהילה היהודית שבין שתי מלחמות עולם, לא השתייכו לתנועות הנוער, וככאלה הגיעו רק מעטים מהם לשורות ארגוני המחתרת בגיטאות. שני איפיונים טיפוסים אלה של תנועות הנוער, האידיאולוגיה והגיל, כשהם עומדים לעצמם, לא הבדילו את תנועות הנוער מיחידים, קבוצות וארגונים שונים בקהילה שפנו לדרכים אחרות.⁵

את תנועות הנוער בבחינת ארגון חברתי, יש לתפוס קודם כל כמערכות תרבותיות הכוללות סמלים, ערכים, אמונות, נורמות וכו', אשר הבדילו אותן ממערכות תרבותיות אחרות בקהילה ובחברה היהודית והאירופאית. במערכות תרבותיות אלה נודע אמנם תפקיד חשוב לאידיאולוגיה כקובעת את האמונות הבסיסיות, וכן לגיל שהחיה גורם דומיננטי בקביעת ההשתייכות לחבורת הנעורים ופיתוח הנורמות המיוחדות לה, אך לא פחות מכך למכלול היחסים והזיקות שבין הפרט (החניך או החבר) לבין התנועה ומסגרתה. כל אלה התמזגו במכלול תרבותי אחד שניתן לכנותו במונח בן הזמן, שהושאל מתנועות הנוער הגרמניות: "תרבות נעורים" (Jugendkultur).

להלן נראה, כי תנועות הנוער הגיעו לשיא פריחתן כתרבות נעורים אוטונומית בעלות פוטנציאל מרדני עוד בתקופה שבין שתי מלחמות עולם; ואילו פעילותן בתקופת המלחמה, יכולתן להתאים את עצמן לתנאי הגיטו, ולאחר מכן לפתח כלים להתנגדות להשמדה היוו בגדר המשך, דיאלקטי אמנם, למהותן כתרבויות נעורים ייחודיות.

ג. הפרספקטיבה הפסיכולוגית: "העצמי" ו"עקרון ההמשכיות"

מושגי ה"אני", ה"אני העליון" וה"סתמי" של פרויד, המתייחסים למבנה המנגנון הנפשי, קנו להם מהלכים זה מכבר. חסרונם הוא בדלותם: באמצעותם מוצגת הנפש האנושית כמעין מכונה מורכבת, או מכניזם משוכלל הפועל על פי מבנה נתון וחוקיות

משלו. אלא שהמושגים הפרוידיאניים מתייחסים למבנה הנפש, מבלי שיקחו בחשבון את התוכן הרגשי השוכן וממלא מבנה זה. עם הצגת מושג ה"עצמי" (self), בשנים האחרונות, התחוללה פריצת דרך בתיאוריה הפסיכואנליטית, לקראת גיבושה של מערכת מושגית חדשה, העשויה לתת בידינו ראייה רחבה יותר של התהליכים הנפשיים המתהווים בקונטקסט חברתי והיסטורי. הרקע לשינוי היה זניחתה של התיאוריה האינסטינקטואלית, כתיאוריה הפסיכואנליטית המובילה. את מקום תורת האינסטינקטים הרואה את הקיום האנושי כמבוסס ומונחה על ידי הדחפים האנושיים הבסיסיים, תפס מושג ה"עצמי".⁶

מושג ה"עצמי" בנוי על ההנחה שהחווייה האנושית עומדת במרכז של החוויה האנושית, או במילים אחרות: החוויה האנושית הינה אכן היסוד של המבנה הנפשי. במושג זה חבויה הנחה נוספת, שאין צורך להוכיחה, כי במהותה, שואפת החוויה האנושית לקיום המשכיות רציפה. חווית ההמשכיות היא חשובה וחיונית לקיומם של עצמי אינטגרטיבי, וחוויה קיומית קוהורנטית.

מכאן נובע המושג השני, והוא "עקרון ההמשכיות". זהו למעשה, עקרון היסוד של החוויה האנושית או של ה"עצמי". עקרון זה נרמז כבר בכתביו המוקדמים של פרויד, למרות שלא צוין במפורש. יש לראות ב"עקרון ההמשכיות" עקרון אקסיומטי-גנטי, המתייחס לנטייתו של האדם לשימור המין האנושי ולקיום המשכיות פסיכו-ביולוגית, כתופעה שהיא למעשה בסיס תופעת החיים.

בראשית החיים, בא "עקרון ההמשכיות" לידי ביטוי, בעיקר דרך ציר הרצף הביולוגי, ומאוחר יותר, באמצעות צירי-רצף אחרים. בתקופת הילדות, ניתן לזהות צירים אלה כצירי הקשר המחברים את הילד, קודם לאימו המשמשת לו כ"אובייקט ראשוני", ולאחר מכן לאביו ול"אובייקטים" אחרים. בגיל ההתבגרות תופסת, לעיתים, הקבוצה את תפקיד המשפחה הגרעינית, ובאמצעות הזדהות עימה ועם ערכיה, עורך הצעיר המתבגר נסיון להנתק מהיחידה המשפחתית על מנת למצוא לו דרך עצמאית. עם הבגרות בא לידי ביטוי מחודש הצורך בהמשכיות, בקשר שמקיים הפרט עם משפחתו, עם קבוצת ההתייחסות החברתית שלו, עם התרבות והערכים הלאומיים. הדרך שבה מבטא היחיד את ההמשכיות שלו לגבי ערכי התרבות והלאום, מתבצעת באמצעות תהליכי הזדהות. היחיד מזדהה עם דמויות ומאויים לאומיים ומתייחס לעצמו כמי שמצוי על ציר הרצף התרבותי וההיסטורי של הקבוצה הלאומית שלו. תהליכי שינוי שעובר היחיד, ניתנים אף הם להסבר באמצעות עקרון ההמשכיות, כניתוק של צירי רצף קיימים, כמו, למשל, פרידה מההורים והמשפחה או מבני הזוג.

ניתוק צירי רצף אלו יוצר מצב הנתפס כמחייב תיקון, וה"עצמי" פועל אז במגמה לתקן את קיטוע צירי הרצף על ידי יצירת צירי-רצף חדשים. כפי שנראה בהמשך, קווי רצף אלה ותהליכי ההמשכיות והניתוק הטמונים בהם, מאפיינים את אנשי תנועות הנוער בפולין לפני מלחמה"ע השניה. בפרט, אופייני לאנשי תנועות הנוער תופעת ההנתקות מציר הרצף של המסגרת המשפחתית, והנסיון ליצור ציר רצף חדש אל קווי ההמשכיות של הקבוצה והלאום.

2. תנועות הנוער בפולין: מהפיכת הנעורים

א. היסטוריה: תרבות נעורים מהפכנית

בתקופה שבין שתי מלחמות עולם, הציגו תנועות הנוער בפולין, מערכת תרבותית ייחודית בעלת היבטים מרדניים ומהפכניים. תנועות הנוער היהודיות הושפעו מדפוסי הפעילות של תנועות הנוער האירופאיות ובעיקר מתנועות הסקאוטים למיניהן וכן מתנועת ה"וואנדרפוגל" הגרמנית, אך יצקו בדפוסים אלה תוכן מהפכני. בדומה לתנועות הנוער האירופאיות, מבוססות היו גם תנועות הנוער היהודיות על יסודות רומנטיים כמו היציאה לטבע; הרעות האינטימיות של חברות הנעורים; הערצת המדריך או המנהיג; הסתייגות מהנורמות הדקדנטיות של חברת המבוגרים; אסתטיות וחתירה לטוהר המידות; ופיתוח מערכות אידיאלים המבוססות על השאיפה לשלימות.⁷ בצורה דומה גם השתלב בתפיסתן ובפעילותן של תנועות הנוער היהודיות היסוד הלאומי כמשלים את היסוד הרומנטי. תחיתו הלאומית של העם היהודי; החייאת השפה העברית; יצירת תרבות של שירים וריקודים לאומיים וטיפוח רעיון העצמאות היהודית; היו חלק בלתי נפרד מתרבותן האוטונומית של תנועות הנוער. האידיאולוגיה, היוותה אמנם את הגורם שהבדיל את התנועות אלה מאלה בבחינת תנועות חלוציות-סוציאליסטיות ("השומר הצעיר", "גורדוניה", "החלוץ הצעיר", "פרייהייט"), סוציאליסטיות ("צוקונפט"), לאומיות ("בית"ר"), ציוניות כלליות ("הנוער הציוני", "עקיבא"), ודתיות ("השומר הדתי"). אך גם כיסוד מבדיל היוותה האידיאולוגיה רכיב באותה מערכת תרבותית, בספקה את השקפת העולם שמיזגה כביכול, את כל מרכיבי התנועה למכלול אחד.

אך התוכן החברתי והלאומי שיצקו אנשי תנועות הנוער היהודיות לתוך דפוסי תנועת הנוער האירופאית היה מרחיק לכת בהרבה מכך. במקומות רבים, תפקדה הקבוצה התנועתית, הגדוד, או הקן, כמעין ישות חברתית שהוותה תחליף למשפחה היהודית הגרעינית או הרחבה. המדריך/כה היו מייצגים ואף נתפסים פעמים רבות

כדמות האב, האם או האח והאחות הבוגרים. הקבוצה התנועתית – כחבורת אחים (ביטוי שהיה אגב נפוץ במספר תנועות).⁸ מערכת הערכים התנועתית נתפסה כמערכת ערכים חדשה ומחייבת יותר מזו של החברה או המשפחה היהודית, והאידיאולוגיה כתחליף תאורטי חדש למסורת בית אבא אמא.

תנועה רדיקלית כ"השומר הצעיר" חרטה על דגלה את עקרונות "מרד הבן" ו"שלילת הגולה" על פיהם נקראו הבנים למרוד ישירות במסורת המשפחה היהודית והחברה היהודית באירופה. תנועות סוציאליסטיות דוגמת "פרייה"ט" חנכו את אנשיהן על פי תורת בורוכוב שקראה למהפיכה חברתית ולאומית של העם היהודי. תנועה לאומנית כבית"ר חנכה את אנשיה על יסוד עקרונות "ההדר והגאון" כאנטיטיזה לכפיפות הקומה של "היהודי הגלותי". אפילו תנועה כמו "השומר הדתי" ככל שהקפידה לקיים את מצוות הדת, שיחקה תפקיד מהפכני כלפי הציבור הדתי, ועל כן התרחקה והלכה מהחברה החרדית. שלילת "החברה הגלותית" או על דרך החיוב – ה"פלשתינצנטריות" היתה מקובלת הלכה למעשה במרבית התנועות החלוציות, שראו את תפקידן ביצירת מהפיכה לאומית שתוביל את העם אחריהן לארץ ישראל.⁹ ביסוד תרבותן של תנועות הנוער היה טמון אפוא יסוד מרדני ואף יותר מזה, יסוד מהפכני. מהפכנות דומה טמונה היתה לא רק בתנועות הנוער הקלאסיות, אלא גם לגבי ה"צוקונפט", תנועת הנוער של ה"בונד", שככל שהיתה ארגון צעירים פוליטי, נשאה בחובה יסודות מהפכניים משלה.¹⁰

אך ליסוד המהפכני שבתנועות הנוער, היה ביטוי חזק עוד יותר, שהיה טמון בעצם החינוך לקראת התנתקות מוחלטת מהחברה היהודית "הגלותית", וכפועל יוצא מכך, גם ממשפחותיהם. החברות בתנועת הנוער ככל שהיתה בעלת איפיונים אוטונומיים משלה, אמורה היתה להיות בעלת המשכיות. על הצעירים, חברי התנועה, היה לממש את מחויבותם לתנועה ולרעיון הלכה למעשה – בעליה לארץ ישראל. מבחינתם של אנשי תנועות הנוער היוותה העליה לא את סיום התהליך של החברות בתנועה, אלא את שיאו: אקט של "הגשמה עצמית", בבחינת מימוש האידיאה לקראתה התחנכו, והוצאתה מהכח אל הפועל.¹¹ זאת, לא רק כפרטים המגשימים את מאווי הנעורים שלהם, אלא גם כסוכנים חלוציים של מהפיכה חברתית, אותה היה אמור לעבור העם היהודי כולו בעקבותיהם.

ב. פסיכולוגית: מהפיכת הנעורים

"מהפיכת הנעורים" הינה תופעה המתרחשת כחלק מהתהליך הטבעי העובר על בני

הנעורים במהלך התבגרותם. תופעה זו מוכרת בשמות רבים: "גיל ההתבגרות", "משבר הנעורים", או "מרד הנעורים". נער או נערה המגיעים לגיל זה, עוברים באופן טבעי תהליך של פרידה מהמסגרת המשפחתית. אך מכיוון שהקשרים בין הנער לבין המסגרת המשפחתית הינם חזקים ומורכבים ביותר, הרי שעל הניתוק להיות משמעותי ובעל עצמה חזקה, על מנת שיפתח דרך של ממש לביסוס תחושת העצמאות של הנער המתבגר. על הנער המתבגר להלחם לא רק בחרדה הפנימית הכרוכה בהנתקות מחבל הטבור המשפחתי, אלא גם כנגד התנגדותם (הטבעית) של הוריו. הכוחות הנפשיים המשפיעים על הנער הם כה חזקים, עד שלעיתים לא נותרת לנער ברירה פנימית, אלא למרוד בהוריו, ולבצע, הלכה למעשה, אקט שבמהותו הינו אלים ופוגע.

חלק מהתהליך הפנימי אותו עובר הנער הינו תהליך פנטזמטי, קונפליקטואלי, שבו מנתק הנער את הקשר להוריו ולמשפחתו המקורית. זאת, לא רק על ידי פנטזיות שבהן רואה את עצמו כאדם עצמאי וחופשי, אלא גם באמצעות יצירת מצב חדש בתוך עולמו הפנימי. הצעיר אומר לעצמו כביכול: "האשמים במצוקה בה אני מצוי הם הורי, שכן הם נלחמים בחירותי ובדרכי החדשה. אם יעלמו הבית, המסגרת המשפחתית, מערכת הערכים של ההורים, ולבסוף, הם עצמם – תהיה דרכי לגיבוש חיים עצמאיים משלי פשוטה יותר". פנטזיות מסוג זה ודומות לה, הן נורמליות ומקובלות בגיל ההתבגרות.

כיצד ניתן להסביר זאת באמצעות "עקרון ההמשכיות"?

במצבים רגילים, נורמליים, מלווה אקט המרד בדיעת הרקע כי הפנטזיה המכלה וההורסת, הינה פנטזיה זמנית בלבד. על כן, גם הניתוק והניתוץ של "המשטר" המשפחתי הישן, הם זמניים בלבד. כאשר ייתם פרק המרד, יוכל הנער המורד לשוב, מתוך בחירה לקשר מחודש עם משפחתו. ידיעת רקע זו משמרת אפוא את ציר הרצף המשפחתי, שנותק בתהליך המרד הנפשי. "עקרון ההמשכיות" בא אפוא לידי ביטוי באמצעות שני מסלולי חוויה מקבילים של ה"עצמי": האחד, גלוי ומודע, אשר בו מנתק המתבגר המורד את צירי הקשר הקיימים (ממשפחתו); במסלול השני, שהינו סמוי ולא מודע בחלקו הגדול, ממשיך להתקיים ציר הרצף, למרות האקט הדרמטי (הגלוי) של הניתוק.

אלא שזו, רק מחצית התהליך. מכיוון שעל פניו מביא מרד הנעורים לתהליך אקטיבי של ניתוק קווי הרצף עם ההורים והמשפחה, על הצעיר למצוא תחליף שיהווה פיצוי לקשר שנותק ויצדיק את התחושות הסוערות והעמוקות שחש הנער

כלפי הוריו. תחליף משפחה מסוג זה הן קבוצות הנוערים. ניתן לומר, כי תנועות הנוער החלוציות באירופה, שימשו עבור הצעיר המתבגר, "תחליף משפחה", ובעת ובעונה אחת יצרו עבורו צירי המשך חדשים. לתנועת הנוער כקבוצה היתה תרבות עצמאית ומערכת ערכים משלה, והיא בנתה את עצמה במודע בהתייחס לציר המשכיות המכוון לעתיד. הנער, חבר התנועה, הפקיד אפוא בתוך הקבוצה חלק מה"עצמי" שלו, וחווה את עצמו כמשתייך לישות רוחנית קבוצתית, אותה ניתן להגדיר כ"עצמי קולקטיבי".

לא נגדיר כאן, מעבר לכך, את מושג "העצמי הקולקטיבי", אך נציין, כי ככל שהניתוק הנפשי של הנער ממסגרת המקור חזק יותר, כך גוברת הזדהותו עם הקבוצה וערכיה. לעיתים חש הנער, מעין חוויה מיסטית של התמזגות עם אותה ישות קבוצתית, בפרט כאשר בראש הקבוצה עומד מנהיג כריזמטי הממלא באורח לא מודע את תפקידו של האב במשפחה המקורית. נדגים זאת בציטטה אחת, הלוקחה כבר מימי הכיבוש הראשונים. כותבת גוסטה דוידזון (יוסטינה) לגבי חברה ב"עקיבא":

הם אהבו איש את רעהו אהבה מוזרה, תמיד התגעגעו זה לזה, אף שלכאורה רק במקרה היו נפגשים בקבוצות גדולות. צחוקם עליז היה והרגשתם – חירות מוזרה. [...] מאה פעמים הוזהרו: אל תתגורדו בקבוצות. מאה פעמים החליטו: שוב לא נתקהל יחד, אך כל פעם ששניים מהם נפגשו ברחוב, מייד הצטרף אליהם עוד אחד ועוד אחד, ולא ארכה השעה וכבר היו פוסעים בשורה ארוכה לכל רוחב הכביש. [...] הם ידעו כי אין לנהוג כך, אולם בהיותם בצוותא, הרגישו את עצמם חזקים כל כך, ששום אויב, סמוי או גלוי שוב לא הפחיד אותם.¹²

חווית ההתמזגות היתה חזקה כל כך, עד שלעיתים התבטל האינטרס של החיים האישיים מול האינטרס של חיי הקבוצה. בפרט, הועצמו מצבים רגשיים מוקצנים אלה של חווית ההתמזגות עם ה"עצמי הקולקטיבי" של הקבוצה, במצבים של ניתוק חריף. ככל שהניתוק היה קיצוני יותר, כך נעשה התהליך המפצה והמשלים שעבר הצעיר, חבר תנועת הנוער, בעל עוצמה רבה יותר. ניתן לראות מבחינה זו הקבלה בתהליך זה, כפי שנעשה מתוך החלטה לפני המלחמה, ובין התהליך שנוצר לאור המצב החדש שנכפה על ידי הכיבוש הנאצי באירופה. ושוב, נדגים את הדבר באמצעות יומנה של יוסטינה:

הם היו תנועת נוער בכל מהותם. המפנה היה חד, משיוכל להתבצע בזמן קצר כל כך. בהתקרב הקץ, נתחזקו בהוויית כל אחד מהם, היסודות הרגשיים. רובם ככולם, אבדו להם ביתם ומשפחתם ועדת הצעירים הזאת היתה עכשיו מפלטם האחרון, הקן האחד לרגשותיהם ולו נתונה היתה כל אהבתם. ככל שדעכה בהם האמונה באדם, שכן עדים היו שעה-שעה למראות חמס ואובדן צלם האדם, כן גברה והלכה בהם האמונה בקומץ הצעירים היחידים והשונים כל כך מהעולם מסביב.¹³

3. תנועות הנוער בגיטו: אדאפטציה באמצעות כלי המהפיכה

א. היסטורית: המשך ושינוי בתנועות הנוער בגיטו

בתקופת הכיבוש הראשונה (1939-1941), התגלו תנועות הנוער כארגון חברתי המסוגל לא רק לשקם את פעילותו שנפגעה עקב תנאי הגיטו, אלא גם להרחיבה ולחזקה. חזרת שליחי "דרור" ו"השומר הצעיר" מוילנה ומשטחי הכיבוש הרוסי לוארשה ולגיטאות "הגנראלגוברנמנט", שיקום ההנהגות הארציות בוארשה, הפעלת הקינים בערי השדה, שיקום הקבוצות והגדודים, עומדים בניגוד בולט לתהליך ההתפוררות אותו עברו חלק ניכר מהארגונים והמפלגות היהודיות.

הסתבר, כי דווקא בתנאי הרעב, המגיפות והמוות ששררו בגיטאות, תפקדו הכלים החברתיים והתרבותיים הייחודיים של תנועות הנוער ביתר אפקטיביות מכלים חברתיים אחרים. הקבוצה התנועתית תפקדה כקבוצת נערים מחתרנית למחצה שחבריה נפגשו בתחילה בבתים פרטיים, או ברחובות הגיטו, ולאחר מכן גם במקומות רשמיים למחצה. לצד המשך הפעילות החינוכית המקובלת, התפתחו בקבוצות רבות דפוסי פעילות של לימודים סדירים כתחליף לבית ספר וכן של דפוסים של עזרה הדדית. הקינים, הסניפים המקומיים ולעיתים גם קיבוצי הכשרה ששרדו בגיטאות, זכו לעיתים לתמיכה מצד היודנראט, פיתחו במהרה מערכת ארגונית רחבה שכללה פעילות תרבותית עניפה, סמינרים חינוכיים שנמשכו לעיתים שבועות רצופים, מועצות אידיאולוגיות וחינוכיות, הוצאת עיתוני מחתרת, קיום רשת ארצית של שליחים, ושמירת קשר עם מרכזי התנועות בחו"ל. לדוגמא: קן "השומר הצעיר" בוארשה מנה בשנים 1940-1941 כ-1,000 חניכים; סניף "דרור" כ-800; מרכז "הנוער הציוני" ו"עקיבא" כ-700; מספר כל חברי תנועות הנוער בבניין סוסנוביץ כ-2,000. לצידם של אלה פעלו עוד מאות קינים נוספים של מרבית תנועות הנוער בגיטאות ה"גנראל גוברנמנט".¹⁴

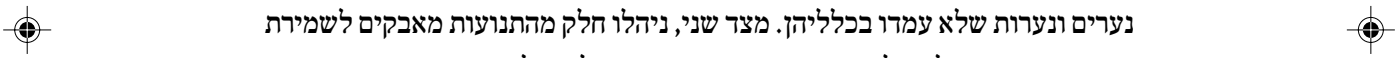

בתקופת הגיטאות ניתן לזהות בבירור קו של המשכיות לגבי פעילותן של תנועות הנוער מלפני המלחמה. להוציא מספר ריטואלים חיצוניים דוגמת מצעדים או תלבושות, הן שימרו בהקפדה את כל מאפייניהן הקודמים כתרבויות נעורים אוטונומיות, ואחדים מהם אף התחזקו, דווקא לנוכח תנאי הגיטאות. כך למשל, ניכרה בכמה תנועות מידה רבה יותר של עצמאות אידיאולוגית, ונטיה לפתח עמדות שלא עמדו תמיד בקנה אחד עם עמדות מרכזי התנועות בחו"ל או עם דעת אנשי המפלגות שהיו בזיקה עימן. בהקשר זה ניתן להזכיר את העמדות הפרו-סובייטיות הרדיקליות של "השומר הצעיר" בקו וארשה; את תהליך ההשמאלה המקבילה בתנועת "דרור"; ומצד שני, את עליית כוחם של צעירי ה"צוקונפט" תנועת הנוער של ה"בונד".¹⁵

במישור אחר, התחזקה הלכידות החברתית של הקבוצות התנועתיות, ולמרות הנטיה לפתוח את השורות בפני נערים רבים יותר (אשר בהעדר בית ספר ומקורות תעסוקה הסתובבו רעבים וחסרי מעש ברחובות), נשמרה ההקפדה על שמירת נורמות התנועה והמחויבות לערכיה. ויכוחים יסודיים התנהלו בתנועות כגון "השומר הצעיר", "דרור" או "גורדוניה" על הדרכים לשמירת הזהות הרעיונית והחינוכית של התנועות ולנוכח תפקידיהן החדשים. במקרים מסוימים אף הוצאו משורות תנועות הנוער נערים ונערות שלא עמדו בכלליהן. מצד שני, ניהלו חלק מהתנועות מאבקים לשמירת אנשיהן מפני שילוח למחנות עבודה, ובמקרה שלא עלה הדבר בידיהן, פיתחו ההנהגות דרכים לשמירת קשר מכתבים ותמיכה עם החברים במחנות.

ניתן לומר כי האוטונומיה שהיתה אינהרנטית לתרבות הנעורים של תנועות הנוער עוד מלפני המלחמה, התעצמה דווקא לנוכח תנאי הבידוד, הרעב והמוות שבגיטאות. הצצה חטופה לעתונות המחתרת של וארשה, או לדיווחים על פעילויות של תנועות נוער בלודז', קרקוב, או בנדין – מגלה עולם תרבותי, תוסס, פורח ועתיר דמיון: בקו "השומר הצעיר" בוארשה מחברים את "מאניפסט האביב"; במרכז "הנוער הציוני" מחליטים להגביר לימודי העברית; ב"גורדוניה" מפרסמים תוכנית ללימודי צופיות בגיטו; גידול עגבניות בשדה; בקיבוצי "דרור" מעמיקים בלימוד תורת בורוכוב.¹⁶ עולמם התרבותי של תנועות הנוער שבגיטו התנתק כביכול מהעולם האחר, המציאותי, עולם הדיכוי והסבל, והיה לעולם חברתי עצמאי.

להתפתחות זו היתה גם משמעות ארגונית, ובעיקר לגבי מערכת היחסים עם היודנראט. בגיטאות שונים, קיימו על פי רוב תנועות הנוער שיתוף פעולה מסוים עם מוסדות היודנראט בתקופת הכיבוש הראשונה. זאת, בעיקר בנושאי חינוך, תרבות והכשרות חקלאיות, אך זאת תוך שמירה על האוטונומיה הארגונית שלהן.¹⁷ אך

במקביל, נשמר במידת האפשר הקשר בין מרכזי התנועות (בוילנה ובוארשה) והסניפים בערי השדה, ואף קשר מסוים עם לשכת הקשר של "החלוץ" בז'נבה. מערכת קשר מקבילה ועצמאית זו, ביססה את האוטונומיה הארגונית של תנועות הנוער, ואת מעמדן העצמאי כלפי היודנראט. בהתאמה לכך, ראו אנשי התנועות את עצמם כמי שמשתייכים למסגרות ייחודיות בתוך הקהילה היהודית בגיטו, מסגרות אשר לא איבדו את זהותן הקודמת, ואשר לא נכנעו לשלילת החירות ולדהומניזציה שנכפו עליהם על ידי מציאות הגיטו שיצרו הנאצים.

ב. פסיכולוגיות: הסתגלות מהפכנית

יתרונם של אנשי תנועות הנוער בגיטאות, היה טמון בתהליך הנפשי המוקדם, שעברו עם הצטרפותם לתנועת הנוער, והוא ניתוקם מהמשפחה המקורית ובחירת התנועה כמעין משפחה חלופית. אם נהרהר לרגע בהבדל שבין חברי תנועות הנוער ובני גילים האחרים שנשארו קשורים למסגרות המשפחתיות, נמצא שתהליך הניתוק הנפשי ממשפחותיהם, הקדים את תהליך הניתוק המציאותי שכפו עליהם הנאצים. במובן זה נמצאו בני תנועות הנוער "מוכנים" טוב יותר, ובעלי רזרבות נפשיות גדולות יותר בהתמודדות עם המציאות החדשה שהתרגשה עליהם.

נוכר עתה, בתהליך הנורמלי שתואר קודם לכן, אותו תהליך העובר כרגיל על בן הנעורים במאבקו לעצמאות והשתחררות מהמסגרת המשפחתית. התהליך הנורמלי הוא למעשה הפיך – תהליך המרידה והשחרור הינו אפקטיבי בתנאי שהמסגרת הקודמת ממשיכה להתקיים אינה נהרסת, כך שניתן יהיה לשוב אליה בעתיד, וליצור מחדש, מתוך בחירה, את צירי הקשר עימה. אלא שלהבדיל מהתהליך הנורמלי, הרסה המלחמה הלכה למעשה את המסגרות המשפחתיות, וכך העצימה את תהליך חילופי המסגרת, אך בעיקר עשתה את התהליך כולו לבלתי הפיך. בשלב זה או אחר, של מציאות הגיטו, ומאוחר יותר בתקופת הגירוש, חדלו המשפחות מלהתקיים, וליחיד חבר התנועה שוב לא היה לאן לחזור. ושוב יוסטינה:

עתה חופשיים היו. נותקו קשריהם האחרונים עם חיי משפחה רגילים, יומיומיים. מי שהיסס קודם לכן לנטוש אח צעיר, או הורים זקנים, עתה לאחר ה"אקציה", הרגיש, כי הותרו הכבלים וכי בן חורין הוא, בלא נקיפת לב, להטיל את עצמו אל מערכולת העבודה. היתה זו הרגשת חופש שצמחה על משואות חיי המשפחה, הרגשה טראגית.¹⁸

עוד נחזור בהמשך למימד הטראגי של תהליך זה. כאן מן הראוי שנתייחס באופן בו חווה היחיד את עצמו בתוך המסגרת הקבוצתית. עוצמתה של חווית ההשתייכות וההזדהות עם הקבוצה, נבעה מצד אחד, מכך שבתנאי הגיטו, היה ה"עצמי הקולקטיבי" שלה היה בעל קווי רצף רחבים ומסועפים יותר מקווי הרצף המשפחתיים. מצד שני, נבעה עוצמה זו מכך, שהמשך קיומה של הקבוצה ככזו לא היה מותנה בהמשך קיומם הפיסי של חבריה. זאת, להבדיל מהתא המשפחתי, אשר המשכיותו מותנה בהמשך קיומם של הפרטים היוצרים אותו, שכן, כל אובדן של אחד מבני המשפחה הוא אובדן שאין לו תחליף (אב שנלקח למחנה עבודה, אם שנפטרה ממגיפה, אח שניספה ברעב, ולבסוף – בני המשפחה המגורשים).

"העצמי הקולקטיבי" של תנועות הנוער בגיטאות השתרע אפוא, על ציר זמן עתידי שנפרש אף מעבר לקיומן של התנועות עצמן: "הרי אני הנציג היחיד של הדורות הבאים", כתב מרדכי טננבוים לחברתו ברונקה.¹⁹ מוטיב זה חוזר ועלה גם ביומנים ומכתבים נוספים של אנשי תנועות הנוער. כיצד להבין משפט זה? המפתח להבנתו טמון בתהליך שעבר היחיד בשעת הזדהותו והתמזגותו עם "העצמי הקולקטיבי" – ההכרה שחיי הפרט עומדים לפני סיום, אך שחיי הקבוצה (התנועה) לא יסתיימו. האפשרות של ויתור על החיים הפיסיים קיימת היתה לגבי היחיד שראה את עצמו כחבר הקבוצה, בתנאי שהחיים המגולמים בתנועה והמשכיותה יישמרו.

ככל שתהליך מקביל זה התחזק והתעצם, כך התפנו בפרט, חבר התנועה, כוחות הנפש שיכול היה לפנות לתפקוד ופעולה, תחילה בגיטו ולאחר מכן לנוכח הגירוש. ככל שהסכנה המציאותית ועימה החרדה הנפשית גברו, כך התחזק הקשר אל הקבוצה ועימו אל "העצמי הקולקטיבי". היחיד עבר תהליך הזדהות מלא עם הקבוצה, עד כדי נכונות לויתור על חייו שלו. חיי היחיד יסתיימו, אך חיי הקבוצה חייבים להמשך:

בעומק ליבם עוד ניקרה תמיד השאלה, כתבה יוסינה, כיצד להחזיק מעמד עד סוף המלחמה. הם עצמם התאוו לנפול פה בקרב, אבל עדיין לא יכלו להשלים עם המחשבה, כי אמנם כולם יפלו. קשה היה פשוט, להסכין עם המחשבה, כי בהסתיים סוף המלחמה, לא יוותר אף אחד שיוכל להעיד על מה שקרה.²⁰

4. תנועות הנוער לנוכח ההשמדה: הלחימה כפתרון לקונפליקט המהפיכה

א. היסטורית: הגנת הגיטאות כפעולה כלפי ההיסטוריה

ראשית ההשמדה השיטתית בקיץ 1941, תחילה במזרח בשטחים שנכבשו מידי ברית המועצות ומספר חודשים לאחר מכן במחנות ההשמדה בשטחים הפולניים המסופחים ל"רייך" (חלמנו, אושוויץ) וב"גנראלגוברנמנט" (טרבלינקה, מיידנק וכו'), העמידה את הארגונים היהודיים בגיטאות ובשטחי הכיבוש בפני סיטואציה חדשה ובלתי מוכרת עד כה. שתי שאלות עלו בו זמנית לנוכח פיסות המידע אודות הטבח השיטתי שהחלו להסתנן אל הציבור היהודי: האחת, נגעה לפירושן של ידיעות אלה, והשניה לתגובה אליהן. למרות ההתלבטות הפנימית ביחס לשתי שאלות אלה גם בקרב אנשי תנועות הנוער, ניתן לומר, כי הנהגות תנועות הנוער בגיטאות המרכזיים, אחזו על פי רוב בתשובות חותכות לגביהן: א. פירוש הידיעות הוא כי מתחוללת השמדה שיטתית של העם היהודי בפולין וכנראה גם באירופה כולה; ב. התגובה ההולמת לידיעות אלה, היא התארגנות לקראת התגוננות בגיטאות.

למעשה, כמעט בכל מקום שהחלה התארגנות מחתרנית לוחמת בגיטאות, אנו מוצאים בגרעין ההתארגנות את אנשי תנועות הנוער. דוגמאות מספר יספיקו: ההחלטה בהנהגת "השומר הצעיר" ובקרב הקואורדינציה של תנועות הנוער בוילנה, בינואר 1942 על הקריאה להתנגדות ועל הקמת ארגון הפרטיזנים המאוחד. המגעים להקמת ארגון יהודי לוחם בוארשה במארס-אפריל 1942, בין תנועות הנוער לבין מפלגות השמאל במחתרת, ולאחר מכן הקמתו הראשונה של אי"ל ע"י תנועות הנוער, בתחילת גל הגירוש הגדול מוארשה בסוף יולי 1942. הקמת שתי מחתרות של תנועות הנוער בקרקוב בקיץ 1942, האחת מהן בעלת אוריינטציה פרטיזנית והשניה בעלת אוריינטציה של לחימה בגיטו. הקמת המחתרת החלוצית בזגלמביה על טהרת אנשי תנועות הנוער החלוציות באוגוסט 1942. הקמת "חזית א'" בביאליסטוק (שם הושגה תמימות דעים בין "דרור" ו"השומר הצעיר" רק בתקופה מאוחרת יותר). המחתרת הלוחמת בקובנה, בבילורוסיה ועוד.²¹

יתרה מזו. בדיונים שקדמו להקמת הארגונים הלוחמים, כמו גם בהתלבטויות שנמשכו לאחר מכן, היוו על פי רוב מנהיגי תנועות הנוער, למרות ההבדלים שביניהם, את הגורם הדינמי והנחוץ ביותר שדחף בעקביות לקראת מימוש רעיון הלחימה בגיטאות, בעוד שהשותפים הסמויים או הגלויים להתארגנותם גילו עמדות ספקניות יותר.²² עניין זה בלט במיוחד בהתארגנות אי"ל בוארשה (היכוחים עם הבונד, פועלי ציון והעסקנים היהודיים). אך בא לידי ביטוי גם בבקורת שהופנתה לאנשי "החלוצ

הלוחם" בקרקוב; בקונפליקט הסמוי והגלוי בין ראשי המחתרות לבין ראשי היודנראטים בביאליסטוק, ווילנה וסוסנוביץ (זגלמביה); ולבסוף, בהתעקשותם של אנשי תנועות הנוער בצ'נסטוכובה ובבנדין לערוך פעולת התגוננות בגיטו לאחר שקיבלו הנחיות מראשי אי"ל עצמם ואף מארץ ישראל, שלא לעשות כן.²³

אך השאלה העומדת לדיון כאן, אינה הויכוח ההיסטוריוגרפי, לגבי ראשונות הקריאה למרד; ואף לא הויכוח הקונטמפוראלי, לגבי צדקת קריאה זו.²⁴ עיקר ענינו הוא דווקא במהפך הפנימי שהתחולל בתפיסת אנשי תנועות הנוער לגבי תפקידם ההיסטורי. למעשה, רעיון הלחימה לכשעצמו לא נבע באורח ליניארי מתרבותם של תנועות הנוער, כפי שטופחה לפני מלחמת העולם ובתקופת הגיטו. מנהיגי תנועות הנוער, לא היו במרביתם אנשי צבא או בעלי נטיות מיליטריסטיות כלשהן (להוציא אולי את אנשי בית"ר). עיקר התמחותם של צעירים אלה גם בתקופת הגיטו היה בשאלות חינוך, תרבות ואידיאולוגיה והם היו חסרי הכשרה צבאית כלשהי.

הם היו גם חסרים כמעט את כל התנאים ההכרחיים לארגון פעולת לחימה אפקטיבית בגיטו (נשק, מיומנות צבאית, תמיכה של גוף צבאי, תמיכה אוכלוסיה אזרחית). ויתרה מזו, למנהיגי התנועות ברור היה מלכתחילה, כי מימוש רעיון הלחימה בגיטו, עלול להסתיים במותם של כל הלוחמים, ולהביא את הקץ על המשך קיומן של התנועות, שבאותה עת היו מאורגנות טוב יותר מגופים אחרים, לקראת פעולות הצלה. הסתייגויות מסוג זה העלו אמנם בתקופות מוקדמות של ההתארגנות, אחדים ממנהיגי תנועות הנוער כמו אליעזר גלר, מנהיג "גורדוניה" בוארשה, שנעשה לאחר מכן מראשי הלוחמים, או יוזק קוז'וך, מנהיג "הנוער הציוני" בזגלמביה.²⁵ יתרה מזו, לא בכל הגיטאות בהן פעלו תנועות הנוער, התחולל המעבר מפעילות חינוכית לפעילות מחתרטית, והדוגמא של לודז' תספיק בהקשר זה.²⁶

מעבר לכל אלה, עמדה בפני יוזמי ההתגוננות בגיטו בעיה חמורה עוד יותר, והיא ההנחה כי כל פעולה בנשק כנגד הגרמנים עלולה להביא לתוצאות הוות אסון לגבי האוכלוסיה היהודית ששרדה עדין. ועל כן יותר משתמוהה התלבטותם ולעיתים התנגדותם של מנהיגים יהודיים ביחס לשאלת ההתגוננות בגיטו, תמוהה הצמדותם העיקשת של אנשי תנועות הנוער לרעיון הלחימה. גם בדרך שמביא אנטק את דברי מתנגדיו בדיונים לקראת הקמת הארגון היהודי הלוחם בוארשה באפריל-יולי 1942, מצטיירים אוז'ך, שיפר ואישי ציבור אחרים, כמנהיגים שקולים ואחראיים הדוחים את רעיון ההתגוננות בנימוקים כבדי משקל, בעוד שתומכי המרד מצטיירים כצעירים נלהבים אשר אצה להם הדרך למות.²⁷

נראה כי את עמדתם של אנשי תנועות הנוער, ניתן להסביר דווקא במשבר שהתחולל לנוכח תנאי ההשמדה בתרבות הנעורים שטופחה עד כה בגיטו, ובמפנה שהתרחש עקב כך בתפיסת תפקידם. לנוכח ההכרה בקיום פונאר, חלמנו, אושוויץ וטרבלינקה, מודעות שחדרה אמנם לעיתים בהדרגה, נעשו פעולות החינוך והתרבות העצמית שפותחו בשלבים קודמים חסרי-תכלית ומשוללי-משמעות. בדיעבד, אף היו ממנהיגי המחתרת, כגון מרדכי אנילביץ, שהצרו על בזבוז הזמן בשנות הכיבוש שחלפו. מאידך, אנשי תנועות הנוער ששמרו על זהותן ואף טיפחוה בתנאי הגיטו והמלחמה, ביקשו למצוא ביטוי לתפקידן הייחודי גם לנוכח ההשמדה. אם היה ברצונם להמשיך ולתפקד כתנועה היה עליהם להגדיר מחדש את תפקידם לנוכח נסיבות ההשמדה, ועל ידי כך לצקת תוכן מחודש בחייהם כפרטים וכחברי תנועה. רעיון הלחימה בגיטאות סיפק את התשובה לחיפושי תוכן מחודש זה. מצד אחד, נשמרה המשכיות התנועה כגוף קולקטיבי; מצד שני, ניתן היה לממש על דרך ההגשמה האישית ובדרך רדיקלית יותר מאי-פעם, את הייחודיות המהפכנית של תנועות הנוער כלפי העם היהודי וכלפי ההיסטוריה.

ואכן, הגדרה מחודשת זו של תפקיד תנועות הנוער, נעשתה מתוך ראייה המייחדת לתנועה ככזו תפקיד מיוחד לא רק לגבי חבריה ולגבי הקהילה היהודית, אלא גם לגבי ההיסטוריה היהודית. "שומה על התייעצותנו לקבוע את המשך דרכה ופעולתה של התנועה" פתחה חייקה גרוסמן את הישיבה הגורלית של הנהגת השומר הצעיר בוילנה, בחורף 1941. "מי מאלה שיישארו יהא העוז בידו להשיב בראש מורם לילד בארץ ישראל שישאל: מה עשית אתה?", שאלה רייזל קורצ'ק באותה התייעצות. "זה היה חינוכנו בגולה, בסניף, ב'החלוצ', בתנועת הנוער – לחתור בכל מאמצי הנפש לשינוי הסדר הקיים, היהודי והאנושי. היתה זו נחלת היחיד ונחלת התנועה כולה. אם כי לא יכלה עדיין למדוד כלל עמקה של התהום, מוכנה היתה לקראת הרע יותר מאשר לקראת הטוב", כתב אנטק צוקרמן. "אנחנו, כקיבוץ אנשים, חייבים למצוא במשותף תשובה קולקטיבית לשאלה הכללית", סיכם מרדכי טננבוים את דבריו, לאחר שהעמיד בפני חברי קיבוץ "דרור" בביאליסטוק בפברואר 1943, את אפשרויות הפעולה וסיכויי ההשרדות במלוא הבהירות והחרפות. "ההגנה היתה עבורנו מעשה המכוון להיסטוריה וכן הצורך האינדיווידואלי של הפרט", כתבה חייקה קלינגר בבנדין, ובמקום אחר הוסיפה: "במקום שם גווע העם, שם חייב לגווע גם האוונגרד שלו". ואילו דולק ליבסקינד, איש "החלוצ הלוחם" בקרקוב, סיכם כל זאת באמירה אחת: "אנו נלחמים עבור שלוש שורות בהיסטוריה".²⁸

על פי רוב, נאמרו או נכתבו הדברים בנפרד או במבודד, מבלי שידע האחד על דברי השני, אך רוחם היתה דומה: רעיון הלחימה בגיטאות נתן את המשמעות החדשה לפעולה במציאות המוות, וסיפק את הפתרון לשאלת תפקידה המהפכני החדש של אותה ישות עימה הזדהו – תנועת הנוער. הלחימה, כפי שברור היה למנהיגי התנועות מלכתחילה, לא היתה אמורה להשיג נצחון על הגרמנים ובודאי שלא הצלה ללוחמים. מצד שני, הלחימה גם לא נתפסה כפעולת התאבדות גרידא: דחייתם החוזרת ונשנית של רעיונות התאבדות בחוגי המחתרת, מצביעה על הבחנה ברורה בין התאבדות למעשה הלחימה, הגם שכביכול אמורים היו השנים להסתיים באותה תוצאה.²⁹ הלחימה אמורה היתה קודם כל להשפיע על ההיסטוריה, אך לא כשינוי מיידי של מציאות ההשמדה הבלתי נמנעת, אלא כאקט סימבולי המכוון לשינוי היסטורי עתידי. המחיר שאותו אמורים היו לשלם תמורת זאת, לא היה גבוה מדי בעיניהם. הוא היה המחיר הראוי. מחיר חייהם הפרטיים, תמורת מחאתם כלפי המציאות והטבעת חותמם המהפכני בהיסטוריה.

ב. פסיכולוגית: לחימה ומוות כפתרון הקונפליקט

בינואר 1943, תיאור מרדכי טננבוים דו שיח בינו לבין חברו כמילניק:

הבטיח לי לכתוב פרקי זכרונות משנות המלחמה – בעיקר על עבודת התנועה וההתארגנות. שאל אותי אם מקום ההשמנה בטוח. עניתיו: "אנו לא נשאר בחיים – אך הכתבים האלו שהננו מאספים, נבטיחם ונצפינם מחוץ לגיטו". [...] "אינני מקבל שום אוונטואליות שאנו לא נשאר בחיים", ענה לו כמילניק, וטננבוים השיב: "הלואי".³⁰

ואילו ביומנה של יוסטינה מתואר האירוע הבא:

למחרת היה יום ראשון לשבוע, אסף דולק חמישיה חדשה... יצאו לפעולה. כל אחד מהם הלך לנקודה אחרת. הוא מסר להם הוראות אחרונות ומשהו מעין ברכת אב לדרך. לא, זאת לא היתה ברכה. היו אלה דברי עידוד, מלאי של כוח שצריך להספיק להם לימים הרבה, אם כי הכל היה אפוף מחשבה אחת: אתם הולכים לקראת מוות ודאי.³¹

הויכוח שהתעורר באותם הימים בענין הפטליזם והמלחמה למען המוות בכבוד,³² היה ויכוח ברמה אידיאית ופילוסופית, שלא הביא בחשבון שאלות הקשורות למוטיבציות הלא מודעות ולתהליכים הנפשיים הקשורים לעולם הפנימי של הפרט, חבר התנועה. ויכוח זה מייצג שני קטבים רגשיים המקפלים בתוכם עולמות רגשיים לא מודעים. מהו הדחף המניע את טננבוים ואת גוסטה דוידזון לתעד את פעולתם?

הדיון קודם לכן, עסק בצורך שבשימור ההמשכיות. ההזדהות עם הישות הקבוצתית והמשכיותה על פני ציר הזמן הנמשך אל העתיד הוא המפתח לצורך בתייעוד בתקופת השואה. צורך זה התקיים לא רק אצל חברי תנועות הנוער (כמו למשל פעולת ארכיון "עונג שבת" בראשותו של ההיסטוריון עמנואל רינגלבלום). אך הצורך בתייעוד של טננבוים, גוסטה דוידזון וחבריהם, מבטא את האכזריות המיוחדת של "העצמי הקולקטיבי" בתקופת הגירושים. שכן, "העצמי הקולקטיבי" של תנועות הנוער אינו עומד לעצמו, הוא קשור ומשתייך לישות הקולקטיבית הרחבה יותר של העם היהודי, ומצד שני, הוא עומד כתחליף לקווי הרצף של המשפחה והחברה היהודית המסורתית. ניתן לראות את אנשי תנועות הנוער כמי שלא יכלו לחוות את עצמם אלא כמי שנמצאים על פני קווי הרצף החוויתיים וההיסטוריים של העם היהודי. הם ייצגו תפיסה שהעמידה אל מול התפיסה הלאומית הגרמנית, את התפיסה הלאומית היהודית – עם מול עם. זאת בשונה מתפיסתו של היהודי הבודד, או אף של אנשי היודנרארט שראו את עצמם כפרטים העומדים במאבק השרדות כנגד האיום הגרמני להשמדם.

אלא שלתפיסה זו היה מחיר כבד, שהיה קשור בניתוק מקווי הרצף המשפחתיים, ועל כן כרוך בקונפליקט נפשי לא מודע. מכיוון שתפיסה זו היתה נעוצה מלכתחילה בתביעה הבסיסית של אנשי תנועות הנוער לשינוי דפוסי חייו והתנהגותו של העם היהודי. בחלקה, היתה הדרישה לשינוי זה, נעוצה בתפיסות אידיאולוגיות שמלפני המלחמה, אך בחלקה היא היתה נעוצה כבר בויכוח על מוות בכבוד, ועל לחימה לעומת הליכה כצאן לטבח. אך בכל המקרים היא ייצגה את הדרישה לשינוי העם. דרישה זו היתה מהפכנית: על הסדר הישן היה להיגרס, ומתחתיו צריכה היתה לקום תשתית חברתית חדשה. יש להניח, כי הזדהותם של אנשי תנועות הנוער כפרטים עם הישות הקולקטיבית הלאומית החדשה היתה כרוכה גם בהזדהותם עם ביטול הסדר הישן. מעשי הגרמנים, הביאו להוצרות מצב פרדוקסלי של הקבלה נפשית לא מודעת בין השאיפה לשינוי הסדרים בעם היהודי לבין מעשי הנאצים. היו אלה

קישורים לא מודעים שיצרו מצבים קונפליקטואליים הדורשים פתרון. נסתפק בדוגמא אחת לצורך זה. ברשימותיה, כותבת חיקה קלינגר, כי –

חלו תמורות במציאות ובמנטליות היהודית. העברת היהודים מנכסיהם ודחיקת רגליהם מהעמדות הכלכליות, שבירת מטה לחמם – זו אימתם של היהודים מפני המהפיכה הסוציאליסטית, זה הגורם אשר כמעט דן למיתת רעב את יהודי ברית המועצות בשעתו – חדלו עתה להטיל אימה. הגרמנים כבר עשו את המלאכה. חלה תמורה במנטליות היהודית. העבודה, חיים של יגיע כפיים, חדלו להיות בבחינת קללה.³³

ברצוני להניח הנחה, שאם גם היא נשמעת נועזת, הרי יש מקום לשקול אותה. לפי הנחה זו היה הפרדוקס הגדול של הצירוף בין ההזדהות עם גורל העם היהודי שהתבטאה ברצון לתעד ולשמר את כל שאירע תחת הנאצים, ובין ההשלמה שבה התקבלה סופיותם המתקרבת של החיים, נעוץ בעובדה שמרד הגיטאות והמוות שבא בעקבותיו היוו פתרון לקונפליקט שתואר למעלה.

הלחימה בגיטאות הגשימה שתי מטרות: מצד אחד, העם היהודי כישות קולקטיבית נלחם על חייו ועושה להמשך קיומו של ציר הזמן הלאומי, ומצד שני, באמצעות הלחימה בגיטאות המשיכו אנשי תנועות הנוער את הרצף המהפכני שלהם לשינוי פני העם, ובעת ובעונה אחת גם שילמו בחייהם שלהם את מחיר המרד האישי שלהם במשפחה שנכחדה, ומחיר המרד הלאומי בעם שנספה.

הערות

1) כדוגמאות טיפוסיות, לספרות זו, ראה: ישראל גוטמן, *יהודי וארשה 1939-1943, גיטאות מחתרת מרד*, הוצאת יד ושם 1977; יצחק ארד, *וילנה היהודית במאבק ובכליון*, תל אביב 1976. מצד שני, אופייני הדבר, כי בשנות הארבעים הופנתה לא אחת לניצולים מפולין השאלה: "מדוע לא התמרדתם?" שאלות דומות, הופנו בזמנו גם לאנשי המחתרת החלוצית בהונגריה; ולהבדיל, אל הד"ר קסטנר (ע"י שמואל תמיר) בזמן המשפט בשנות החמישים.

2) על בעייתיות נסיונות המפגש בין פסיכולוגיה להיסטוריה, ראה:

H. G. Eysenck: "What is Wrong with Psychoanalysis?" in *Psycho History - Readings in the Method of Psychology, Psychoanalysis and History*, (7) G. Cocks, T.L. Crosby (ed.), Yale University Press, 1987

- Erik H. Erikson, "On the Nature of Psychohistorical Evidence: in Search of Gahndi", *Dedalus* 97, No. 3 Summer 1968, p. 709
- בין הנסיונות שנערכו בארץ, יש להזכיר את הקורס המשותף של יהודה באואר והילל קליין, שהועבר בשעתו באוניברסיטה העברית בירושלים.
- Yossi Hadar, "Zeiterfahrung und Kontinuitätserleben bei Überlebenden des Holocaust - Eine Psychoanalytische Betrachtung ...in Doron Kiesel et. al. (ed.) *Wer zum Leben Wer zum Tod*, Campus Verlag 1992, pp. 115-130.
- (4) ראה אביהו רונן: "שליחותה של הלינקה", *ילקוט מורשת* מ"ב, דצמבר 1986, ע' 55-80; "מרדכי אנילביץ בזגלמביה", *ילקוט מורשת* מ"ז, נובמבר 1989, ע' 105-138; ראה אביהו רונן, "תרבות נעורים וצמיחת רעיון הההגנה בגיטאות: תנועות הנוער בזגלמביה בתקופת הכיבוש הנאצי", *הציונות*, מאסף ט"ז, תשנ"ב, ע' 141-166.
- (5) שם.
- (6) מושג ה"עצמי" הופיע בשנות החמישים. הוא פותח על ידי ד. ה. ויניקוט D. H. Winnicott, *The Maturation Process and the Facilitating Environment*, 1985 ובהמשך על ידי אדית ג'קובסון ואחרים. בשנות השבעים פיתח ה. קוהוט את "תיאורית העצמי" כמודל פסיכואנליטי חדש, המתאפיין גם ליחסי ה"עצמי" עם המרחב החברתי, ההיסטורי והלאומי של היחיד.
- H. Kohut, *The Analysis of the Self*, Connecticut 1975.
- (7) ראה למשל, *ספר השומר הצעיר*, כרך א', בעריכת ישראל רוזנוווייג ולוי דרור, הוצאת ספרית פועלים, 1956; יוחנן כהן, *ספר הנוער הציוני*, הוצאת משואה, תשל"ו; אלקנה מרגלית, *השומר הצעיר מעדת נעורים למרכסיום מהפכני*, תל אביב תשל"א.
- (8) תפיסה זו היתה נפוצה בעיקר ב"שומר הצעיר" ובתנועות שפרשו ממנה בסוף שנות העשרים, כגון "השומר הלאומי", "השומר הטהור" וכו'.
- (9) לגבי חקר תנועות הנוער ו"החלוץ" בפולין בין שתי מלחמות העולם, ראה: ישראל אופנהיים, "החלוץ" בפולין, 1929-1917, ירושלים תשמ"ב; אריה לוי שריד, "החלוץ ותנועות הנוער בפולין, 1939-1917, תל אביב 1979. כמו כן קיימים מספר מחקרים העוסקים חלקית או במלואם בתנועות מוגדרות, כמו מחקריהם של יוחנן כהן ואלקנה מרגלית (ראה, הערה קודמת), ברוך יחיאלי, *תנועת "עקיבא"*, תל אביב, 1988 ועוד. כמו כן ניתן לציין מספר גדול מאוד של אנתולוגיות וספרי עדות של תנועות נוער שונות, כגון *ספר השומר הצעיר*, *ספר דרור*, בעריכת דוד גוטספרוכט, חיים הדרי, אהרון ריכמן, הוצאת הקיבוץ המאוחד תש"ז. אליהם התווספו בשנים האחרונות מספר אנתולוגיות חדשות, כגון *השומר הצעיר בפולין*, בעריכת יוסף שמיר ודוד זית, הוצאת יד יערי, 1991, ואחרות.
- (10) נושא זה עולה במחקרו החדש של דניאל בלטמן, "אברשה בלום וצעירי הבונד בתקופת השואה" בתוך "אביהו רונן ויהויקים כוכבי (עורכים), *גוף שלישי יחיד*, חלק א', ע' 305-341.
- (11) בהקשר זה קיים היה אמנם הבדל מסוים בין תנועות הנוער לבין "החלוץ" אליו השתייכו ארגונות. לא כל חברי "החלוץ" השתייכו לתנועות הנוער, ועבור חלק מאלה, היווה "החלוץ" גם ארגון הגירה (אידיאליסטי אמנם) שיאפשר להם למצוא פתרון למצוקה הכלכלית והחברתית של יהודי פולין. ראה בעיקר, אריה לוי שריד, *החלוץ בפולין, 1929-1917*.

- (12) גוסטה דוידזון, **יומנה של יוסטינה**, הוצאת בית לוחמי הגיטאות, תשל"ג, ע' 25.
- (13) שם, שם.
- (14) לגבי פרטים מדויקים, ראה בעיקר, רבקה פרליס, **תנועות הנוער החלוציות בפולין הכבושה**, הוצאת בית לוחמי הגיטאות, תשמ"ז. לגבי תנועות הנוער בוארשה, ראה ישראל גוטמן, **מרד הנצורים**, הוצאת ספרית פועלים 1963; וכן, ישראל גוטמן, **יהודי וארשה 1939-1943, גיטור מחתרת-מרד**, הוצאת יד ושם 1977.
- (15) אלי צור, "שמואל ברסלב", **גוף שלישי יחיד** (ראה הערה 9); בלטמן, שם.
- (16) על תרבות נעורים זו ניתן ללמוד בעיקר **מעטונות המחתרת היהודית בגיטו וארשה**, כרכים א'-ד', בעריכת יוסף קרמיש, הוצאת יד ושם, תש"ס.
- (17) שיתוף פעולה מסווג זה, אופייני בעיקר לגיטאות גדולים אשר בראשם עמדו ראשי יודנראטים חזקים, כמו זגלמביה ולודז'. ראה, אביהו רונן, "יודנראט ותנועות נוער בזגלמביה בתקופת הכיבוש הנאצי", **דברי הקונגרס היהודי העולמי העשירי למדעי היהדות**, חטיבה ב', כרך ראשון, ירושלים 1990, ע' 487-494; אלי צור, "קן השומר הצעיר בגיטו ולודז'", **יהדות זמננו**, כרך 7, תשנ"ב, ע' 157-189.
- (18) **יומנה של יוסטינה**, שם, ע' 80.
- (19) מרדכי טננבוים-תמרורף, **דפים מן הדליקה**, הוצאת בית לוחמי הגיטאות, תשמ"ו, ע' 133.
- (20) **יומנה של יוסטינה**, שם, ע' 81.
- (21) הסיכום השיטתי והמפורט של כל אלה, ראה בספרה של פרליס, שם (הערה 14).
- (22) ישראל גוטמן, מייחס לאנשי תנועות הנוער אף מעמד של מנהיגות בהקשר זה. ראה ישראל גוטמן, "תנועות הנוער החלוציות כמנהיגות לאומית בימי משבר", **בעלטה ובמאבק**, הוצאת ספרית פועלים 1975, ע' 202-215.
- (23) חייקה קלינגר, **מיומן בגיטו**, הוצאת ספרית פועלים 1959, ע' 95-96.
- (24) כמו למשל, הפולמוס סביב ספרו של נתן אלתרמן **על שתי הדרכים**, **דפים מן הפנקס**, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תשמ"ד.
- (25) נתן עק, **התועים בדרכי המוות**, הוצאת יד ושם, תש"ך, ע' 169-182; פרדקה מזיא, **רעים בפער**, הוצאת יד ושם 1964, ע' 120-121.
- (26) אלי צור, שם.
- (27) יצחק צוקרמן, **שבע השנים ההן**, הוצאת בית לוחמי הגיטאות והקיבוץ המאוחד, ע' 150-153.
- (28) רייזל קורצ'ק, **להבות באפר**, הוצאת ספרית פועלים 1946, ע' 50; **ספר מלחמת הגיטאות**, בעריכת יצחק צוקרמן ומשה בסוק, הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1956, ע' 110; טננבוים שם, ע' 78; יומני חייקה קלינגר, (1943), ארכיון מורשת C.36; יוסטינה, שם, ע' 112.
- (29) המקרה הידוע ביותר של תכנית התאבדות קולקטיבית שנדחתה כאלטרנטיבה ללחימה ממשית, הוא "ליל ספטמבר 1942", לאחר המפולת בארגון היהודי הלוחם. ראה, צביה לובטקין, **בימי בליון ומרד**, הוצאת בית לוחמי הגיטאות 1979, ע' 86-87.
- (30) טננבוים, שם, ע' 15.
- (31) יוסטינה, שם, ע' 96.
- (32) ראה, "החלוצין הלוחם", גליונות 28-38, הוצאת בית לוחמי הגיטאות, תשמ"ד.
- (33) קלינגר, 1959, ע' 56.

"שלוש שורות בהיסטוריה"

לדמותה של המחתרת היהודית בקרקוב*

יעל פלד

בקרקוב היהודית התקיימה לפני המלחמה פעילות ענפה של תנועות נוער מן הימין ועד השמאל, ואת רובה ריכוז תנועות הנוער הציוניות. הגדולה מכולם היתה תנועת "עקיבא", שהיו בה 1,200 חברים ומרכז היה בקרקוב; השנייה בגודלה היתה תנועת "השומר הצעיר", וכן פעלו בה "דרור" – פרייהייט, "השומר הדתי", "הצופה", "עקיבא ב'", "גורדוניה", "הנוער הציוני", "בית ר", "הנוער הקומוניסטי" וכו'. לריכוז הגדול של תנועות נוער יהודיות-ציוניות בקרקוב היתה משמעות מכרעת בהתארגנות המחתרית, כי תנועות הנוער הללו שימשו תשתית לתנועות המחתרת היהודיות בתקופת הכיבוש הגרמני.

תנועת מחתרת מתחילה בדרך כלל את פעילותה המחתרית עוד בטרם החליטה על מטרותיה הסופית – לחימה באויב. החלטה כזאת והמוכנות לבצעה הן פועל יוצא של תהליכים ארגוניים ורעיוניים המשולבים זה בזה. אין זה סיפורו של עם היושב על אדמתו ונאבק על חירותו ועל שחרור מולדתו; זהו סיפורו של נוער שצריך לקבל על עצמו אחריות לגורלו של ציבור שלם בתנאים של משטר טרור שנוקט שיטות הענשה קולקטיביות. אחריות כזאת מעולם לא קיבל על עצמו שום נוער בעבר. זהו סיפורו של נוער שנאלץ לבצע את מאבקו המזוין שלא בתנאים הרציונליים והראליים הנדרשים למאבק מסוג זה – מאבק שאין בו כל סיכוי לנצח! זהו סיפורו של מאבק שנישא בידי צעירים שפועלים בסביבה מתנכרת, לעתים הסביבה היהודית עצמה, ולא כל שכן האוכלוסייה המקומית העוינת, שאין כל סיכוי להיעזר בה. ובאין עורף

* החומר עובד למאמר מהרצאה שנשאה המחברת בנושא זה.

אוהד ומסייע – קיים סיכוי אפסי להחזיק מעמד לאורך זמן; זהו מאבק של מעטים שאין בידיהם אפילו האמצעים האלמנטריים לעמוד מול אויב כה קשה שקבע מראש את כללי המשחק והכתיב את העיתוי, אם נמצא בכלל עיתוי ראוי; זהו מאבק של צעירים אשר חונכו על רעיונות אנטי־מלחמתיים, אנטי־קונספירטיביים, רעיונות של אהבה – אחוות רעים, אהבת האדם, אהבת מולדת רחוקה והגשמה חלוצית. כדי לעמוד ביעדי המאבק המזוין היה צריך לעבור ממש טרנספורמציה פסיכולוגית (כמו שהיטיבה יוסטינה¹ לתאר זאת ביומנה). יתרה מזאת, זהו נוער שרובו הגדול לא החזיק מעולם נשק ביד, אך שאיפת הנקם בערה בעצמותיו. צעירים אלה חלמו על מאבק עד מוות מתוך חירות גם כשלא היתה להם חירות לחיות בה, בתוך ציבור מבוגרים שנאבק מאבק יום־יומי על הסיכוי, ולו הזעיר ביותר, להישרד ונאחז בקש ומוכן לשלם כל מחיר.

לארגוני המחתרת היהודיים בפולין יש ללא ספק הרבה קווים משותפים, ובכל זאת, המחתרת היהודית בקרקוב התייחדה מכמה סיבות: ראשית, משום שהעיר היתה בירת הגנרלגוברנמן (להלן "ג") בשנות הכיבוש הגרמני; ושנית, משום שהיתה מרוחקת מרחק רב מאזורי יערות.

מהן הנסיבות שהשפיעו על ההתארגנות המחתרתית בקרקוב?

א. השלטונות הגרמניים ובראשם ד"ר הנס פרנק, מושל הג"ג, התנגדו לנוכחותם של 68,482 יהודים (על פי רישום מדויק שנערך בין התאריכים 8–24 בנובמבר 1939), שגרו בעיר וסביבותיה, בבירה, בפקודת משטרת ביטחון. לפיכך, במקום לרכז את יהודי הסביבה בעיר, כמו שגרסה מדיניותם בכל רחבי פולין, הם גירשו אותם מתוכה והשאירו בה רק 15,000 "מועילים", שרוכזו ב"אידישער וינבאצירק" (רובע המגורים היהודי – אפילו השימוש במונח "גטו" נאסר בתחילה). הם כינו גירוש זה "גירוש מרצון" לעיירות הסמוכות.

ב. מאז 3 ביוני 1942, בעיצומה של האקציה הראשונה, עבר הגטו לשלטונם הבלעדי של הס"ס ומשטרת הביטחון. משמעות הדבר – "היהודים נעלמים לחלוטין מיומן הפקודות ומפסיקים להתקיים מבחינה חוקית", על כל המשתמע מכך. היודנט חוסל, ובמקומו הוקם קומיסריאט. בראשו הוצב דוד גוטר, יהודי מגרמניה; הקומיסריאט היה מכשיר ביצוע כמעט בלעדי בידי הגרמנים.

ג. הגטו של קרקוב, שהוקם כ־20 במרס 1941, אמנם ידע קשיים למיניהם, אבל לא היו בו רעב ומגפות נוסח ורשה או גטו לודז'; אלה שהיו צריכים לצאת ולבוא,

תחילה מטעמים כלכליים ואחר כך מטעמים קונספירטיביים, יכלו לעשות זאת ביתר קלות מאשר בגטאות אחרים.

ד. מאז האקציה של יוני 1942 ועד לחיסול הגטו, ב־13 במרס 1943, הלך וגבר קצב השינויים, גם מבחינת משלוח האוכלוסייה למוות והבאת אוכלוסייה מבחוץ וגם מבחינת גודלו של הגטו (שהיה קטן בלאו הכי). שטחו הלך והצטמצם, וכדצמבר 1942 נחלק לגטו א' וגטו ב'. במרס 1943 חוסל הגטו סופית.

ה. במחוז קרקוב חנו כוחות מוגברים של צבא ומשטרה כדי להגן על שלטונות הג"ג ועל המפקדות הגרמניות הצבאיות והמשטרתיות שנמצאו בקרקוב.

הנסיבות הללו בלמו את התפתחותה של פעילות פרטיזנית במחוז, אולם גם היעדרם של שטחי יער בקרבת העיר שיכלו להיות מקום מסתור זמני במקרה של מרד ופריצה מן הגטו תרמו לקושי זה. לאלה יש להוסיף כי בקרקוב, ובייחוד בגטו, פעלה משטרה יהודית אשר שיתפה פעולה עם השלטונות הגרמניים ונעזרה במלשינים רבים, עובדה שהיו לה השלכות על גורלם של "חשודים", בעיקר בגטו ששטחו קטן כל כך. גורמים אלה ואחרים שעוד יתוארו להלן תרמו לאופי המיוחד של פעילות המחתרת היהודית. בקרקוב, שרבים עזבו אותה מיד עם הכיבוש ונסו מן האויב מזרחה, התפרקו כל המסגרות הארגוניות. צווי הגירוש רק הקשו על התנועות להתארגן מחדש. היה אפוא צורך לאסוף את החברים וללכד אותם. הדבר היה נכון לכל תנועות הנוער, הציוניות והאחרות. היה צורך מידי להוציא את הנוער מן ההלם שתקף את כל הציבור ולהחזיר לו את ביטחונו העצמי, להגביר בו את האופטימיות ואת התקווה להגשמת חזון ההגשמה. היה צריך לחזק בו את צלם האנוש, את הגאווה האנושית בתוך משטר ההשפלה והדיכוי ואת הגאווה הלאומית בתוך משטר של השפלה וביזוי הרואה ביהודי אויב ראשון במעלה של הנאציזם, שכל אמצעי כשר כדי לחסלו. היה צורך דחוף לחדש את הקשר עם הסניפים באזור, עם המרכזים בוורשה.

החשיבות של חידוש המסגרות וחזוקן גברה והלכה ככל שהאסונות האישיים של אוכדן יקירים ובני משפחה הלכו ורבו והתנועה הפכה להיות החלופה למשפחה שאבדה.

בתנועת "עקיבא" היה המרכיב הזה חזק במיוחד, ועל כן היה קשה מאוד לשמור על אוירת הקונספירציה אפילו לפני שהתארגנו הצעירים בחמישיות הלוחמות – קבוצות קטנות שגודלן הקל את כושר הניידות שלהן והפחית את הסיכון שמספר רב של חברים יתפסו או יוסגרו. מנהיגות הנוער הכירה בחולשות אלה – חוסר הניסיון

הקונספירטיבי, המחסור בנשק והאי־ידיעה כיצד להשתמש בנשק, כדברי יוסטינה:

קצינים לא היו אפוא מעולם ולא ראו את עצמם בני סמכא להוליך את הנוער שלהם לקרבות בנשק. הם עצמם היו מוכנים לשרת כחיילי שורה פשוטים, לסור לפיקודו של מצביא גדול אשר יבין את צרכי השעה וידע להפוך את התלהבותם למעשי גבורה. אכן חיפשו מצביא שיהיה לו ניסיון צבאי, שכן זה מה שחסר להם. כל אי־כבוד מזויף סילקו מעל עצמם ויצאו לבקשו. בדרך זו התחברו עם המפלגה העממית הפולנית (P.P.R.)².

החוט המקשר נוצר בדמותה של גולה מירה,³ דמות מופלאה, אישה קטנה בגופה אך גדולה ברוחה. לוחמת, אמיצה, חכמה ואינטליגנטית, שהיתה בעלת אישיות מוסרית נעלה ואפילו אויביה הרכינו ראשם בפניה. בשנת 1932 עזבה גולה את תנועת השומר הצעיר והצטרפה אל התנועה הקומוניסטית הבלתי־לגלית בפולין של אותם ימים ואף שילמה על כך בגזר דין של חמש־עשרה שנות מאסר בכלא. היא ברחת משם עם הכיבוש הגרמני.

גולה נפגשה עם יוסטינה (גוסטה דוידזון) בכלא מונטלופי,⁴ ובין השתיים נקשרו ידידות אמיצה ואחוזה אפילו בתנאי הכלא הקשים. אף שגולה היתה קומוניסטית לא נשכח ממנה אף לא לרגע היותה יהודייה חמה. מיד זכתה לאמון מלא של מנהיגי הנוער בעקיבא – דולק (אהרון) ליבסקינד,⁵ סימק (שמשון) דרנגר,⁶ לאבאן (אברהם) לייבוויץ,⁷ ועל אף ניגודי הדעות ביניהם היו משוכנעים שכמוה, כך גם חבריה בפפ"ר אמינים. אמון זה הביא אותם להיענות לגולה מירה וליצור קשר עם אנשי הפפ"ר ולצאת עמה אל היער מתוך הנחה כי בבוא העת יקבלו את העזרה המובטחת. לימים, כשנחלו אכזבה מן השותפות הזאת, לא הטילו את האשם בגולה, אלא בחבריה ובנסיבות שבהן פעלה.

אליהם יש להוסיף את צבי (הישק) באומינגר,⁸ שהכיר את גולה ב־1940 בלבוב עוד לפני שובו לקרקוב ונוצרה ביניהם קרבה רעיונית שבמרכזה הרחף להילחם בגרמנים. הישק התגייס לצבא האדום, וביוני 1941 נלחם באזור חרקוב. הוא נפל בשבי הגרמני, והצליח לברוח ממנו כשנוכח כי נשקפת לו סכנה בהיותו יהודי. בסוף 1941 הגיע הישק לקרקוב. בזכות סאלק שיין,⁹ חבר נעורים מן השומר הדתי, נמצאה לו עבודה במוסך גרמני. שם התחיל לארגן חבורת צעירים מן הגטו, ובהם אנשי השומר הדתי ואנשי השומר הצעיר. הישק, שהגיע משטחי ברית־המועצות הכבושים,

הביא אתו מידע על הרצח ההמוני שהתבצע באזורים אלה; הוא אף הכיר את אכזריות הגרמנים ושיטותיהם חסרות-הרחמים. כל אלה מילאו אותו תשוקה עזה להתחיל במאבק עוד לפני שהיו די אנשים. כבר כשעבד במוסך ביקש לבצע פעולות חבלה, אך ידידו סאלק בלם אותו ושכנע אותו כי מקום עבודתם נחוץ מאוד להתארגנות שבהיעדרה נידונה כל פעולה לכישלון. היותו של הישק בעל ניסיון צבאי ולהיטותו לפעול מיד ריתקו אליו צעירים שואפי נקם כמותו. תאוות הנקמה הביאה אותם להתארגן מיד בחמישיות. הישק יצר מיד קשר עם הפפ"ר.

במאי 1942 הוקם מטה, וחבריו היו הישק – המפקד, בנייק (בנימין) הלברייך – חניכו מתנועת השומר הצעיר, איש ההדרכה והמבצעים, וסאלק – הממונה על ארגון החברים וסידור "ניירות אריים". גולה מירה היתה המקשרת בינם ובין הפפ"ר. באין עזרה וכלי נשק החליטו אנשיו של הישק לתקוף חיילים גרמנים בלילות ברחובות חשוכים והכינו פצצות תבערה פרימיטיביות. הישק הבין כי יש להגדיל את השורות ופנה ללא דיחוי אל חבריו מן התנועה. באספת חברים שהתקיימה בספטמבר 1942 סיפר חבר מקן ורשה שברח מטרבלינקה על רצח היהודים שם, ודבריו אלה הכשירו את הקרקע לפנייתו של הישק.

תנועת השומר הצעיר גם היא, כמו עקיבא, חזרה וארגנה את חבריה עוד קודם לכן. המוטיבציה כבר היתה קיימת, ומה שחסר היה מנהיג אשר יוביל את החברים אלי קרב; את המנהיג מצאו בהישק, מדריכם האהוב משכבר הימים.

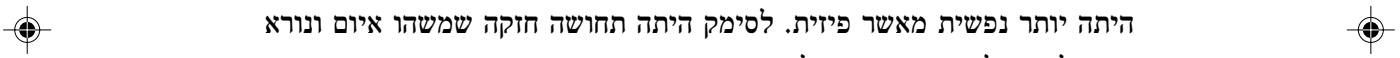
שורות הארגון התרחבו, ורוב החברים השתייכו בעיקר לשומר הצעיר ולתנועות אחרות. התשתית כבר היתה קיימת, והיא נבנתה על ההסתייעות בפפ"ר, ועל כן נשמר הקשר עם ארגון זה. האידאולוגיה של החברים מן השומר הצעיר לא היתה זהה לזו של הפפ"ר. לחברי התנועה היה חשוב מאוד לקיים מסגרת שתאפשר להם להיאבק בצורך הנאצי ביהודים. לגולה היתה האידאולוגיה הקומוניסטית חשובה לא פחות, וגם להישק היו מניעים אידאולוגיים אחרים לצד מניעיו היהודיים. המקורות הפולניים הגדירו את הקבוצה הזאת "הקבוצה היהודית מהגטו", והיא נקראה – "איסקרא" (ניצוץ),¹⁰ והיתה חלק מהגוורדיה לדובה (ג"ל). אנשיו של הישק העדיפו את המסגרת של הפפ"ר כי ראו בה את הארגון היחיד שיכול לסייע להם לממש את מטרותם – מלחמת נקם בגרמנים, בהבטיחה להם פעילות מידית ועזרה בנשק. לא היה להם חלק בארגון היהודי הלוחם¹¹ בקרקוב או במטה שלו בוורשה. הקשר שלהם עם המטה בוורשה נותק אחרי 22 ביולי ואחרי הירצחם של יוסף קפלן¹² ושמואל ברסלב,¹³ ממנהיגי השומר הצעיר, ב-3 בספטמבר 1942.

הזרוע השנייה של המחתרת היהודית בקרקוב השתייכה למחתרת החלוצית נוסח ורשה, ביאליסטוק ווילנה. חבריה נמנו עם תנועות הנוער החלוציות. עקיבא היתה הדומיננטית שבהן כי היתה כאמור לעיל תנועת הנוער המרכזית בקרקוב עוד לפני המלחמה. כמו כן השתתפו בזרוע זו אנשי דרור, השומר הדתי, הנוער הציוני, הצופה וכמה חברים מהשומר הצעיר. בשני הארגונים נמצאו חברי תנועות שלא היו תושבי קרקוב והגיעו לקרקוב מן העיירות הסמוכות או נשלחו לעזרת הארגונים מורשה (בעיקר ל"ארגון היהודי הלוחם").

גם תנועת עקיבא ארגנה את חברה לפני שעלה רעיון הלחימה. תנועה זו זכתה שמנהיגיה נשארו בקרקוב ושמו להם למטרה לאסוף את החברים שהתפזרו, לארגנם מחדש ביחידות, להפעיל אותם בנושאים שברוח (חוגים לתנ"ך, היסטוריה יהודית, ציונות וכו') כדי להחזירם אל שורשיהם היהודיים, שכן לא כולם היו חניכי הגימנסיה העברית. סימק (שמשון) דרנגר היה הרוח החיה בנושא זה. הוא, כמו הישק, ראה את נחת זרועם של הגרמנים במחנה הריכוז טרופאו, לשם הובא עם גוסטה מיד לאחר כיבוש העיר. גוסטה וסימק נפגעו מכך קשות; הם לא אהבו לספר את אשר עבר עליהם, וכנראה הגרמנים גם אסרו עליהם להתבטא בסוגיה זו. הפגיעה שנפגעו היתה יותר נפשית מאשר פיזית. לסימק היתה תחושה חזקה שמשוהו איום ונורא עומד לקרות לעם היהודי והיא לא הרפתה ממנו. תחושה קשה זו היתה הדחף העיקרי שלו לארגן את חניכיו, לרומם את רוחם ולהכניסם לקראת שעת המבחן. הוא וגוסטה נסעו לשם כך עד ורשה והחזירו חברים מן התנועה בקרקוב הביתה. בין החודשים דצמבר 1941 – אוגוסט 1942 ניהל סימק את חוות ההכשרה בקופליני.¹⁴ לקראת סוף התקופה, לאחר האקציה של יוני, גמלה בלבם של דולק, סימק, גוסטה ואחרים ההחלטה שהגיעה העת "להפסיק לשחק" בהכשרה חקלאית ולהשתעשע בחלומות על סיכויי ההגשמה החלוצית בארץ-ישראל ולעבור לפעילות מזוינת. זו היתה הסיבה שהפגישה עם גולה מירה מצאה קרקע פורייה (ראו לעיל).

ואולם ראש התנועה, דולק ליבסקינד, היה הדמות המרכזית והמתכנן הראשי של כל הפעולות. הוא היה האדם שעניי הכול נשואות אליו, כמו שאמר עליו אחד מחבריו, "אינטלקטואליסט, בעבודה קפדן והחלטי, הדורש מעצמו ומאחרים הקרבה שלימה, הקרבת 'ההכי יקר'. לכל פעולה מלחמתית היה ראשון". נתן גרוס כתב עליו, "דולק היה איש שהיו מוכרחים לאהוב, היה תמיד שמח, צנוע, חביב, עוזר לכל אחד. נחמה לכולם. יחד עם זאת נכח עצב בעיניו הבהירות. היה שייך לאנשים המועטים שהייתה להם נשמה".

דולק זכה בהמלצת ד"ר חיים הילפשטיין, וקיבל תפקיד ב"ארגון הסעד העצמי היהודי" (זס"ס), שבראשו עמד ד"ר מיכאל וייכרט.¹⁵ תפקידו היה לפקח מטעם הארגון על ההכשרה המקצועית והחקלאית שהגרמנים עודדו בתקופה זו (1941 עד מחצית 1942). במסגרת זו היה יכול לפקח על החווה בקופליני שסימק דרנגר ניהלה והזס"ס מימנה. בתוקף תפקידו יכול היה לצאת ולבוא בגטו בחופשיות ולנסוע ברכבות בקרקוב וסביבתה. דולק ניצל את הזכות הזאת היטב כדי לקיים מגעים קבועים עם סניפי התנועה ובייחוד עם ההכשרה החלוצית של חניכיו בקופליני – שם הלך ונרקם רעיון המאבק המזוין.

דולק הגיע גם לוורשה כדי לחזק שם את הקומונה הוורשאית, שתגברו אותה חברים מקרקוב. חברים אלה הגיעו לוורשה עם הקמת הגטו בקרקוב בשליחות תנועתם מתוך הנחה שבוורשה יהיה אפשר לפעול ולהחזיק מעמד ביתר קלות. (גם השומר הצעיר נקטה דרך דומה, כאמור לעיל). אולם משהורע המצב בוורשה החל מיולי 1942 התבקשו החברים לחזור לקרקוב ולהצטרף אל תנועותיהם.

דולק הוא שניהל את ההתכתבות הרשמית של הזס"ס הנוגעת להכשרה המקצועית והלימוד החקלאי, וכך יכול לשלוח במעטפות רשמיות של "ארגון הסעד העצמי היהודי" חוזרים והוראות של ארגון המחתרת בקרקוב לצד הדואר הרשמי שנשלח למקומות השונים.

גם לדולק, כמו לסימק, אצה הדרך: איך לקדם את פני הרעה? במה? מתי? היה לו ברור כי ראשית יש ללכד את השורות ולפנות לחברים מכל התנועות החלוציות. ההבדלים האידאולוגיים לא נראו להם משמעותיים, שהרי כולם היו יהודים וגורל אחד נכון להם.

כבר בתחילת 1942 הם יצרו קשר עם לאבאן מדרור, מאנייק אייזנשטיין מהסדרות הנוער החלוצי, בנייק הלברייך מהשומר הצעיר ואחר כך גם עם הישק באומינגר, טולק ראב ורחל שפריצר מהשומר הדתי. הוחלט להקים הנהגה משותפת שעם חבריה נמנו דולק, לאבאן, סימק ומאנייק. אחר כך הצטרף גם הישק לזמן מוגבל. הישק עזב כאשר החליט לחזק את הקשר עם הפפ"ר (ראו לעיל).

ההנהגה הפכה למפקדה לקראת הפעילות המחתרתית, ונעשתה חלוקת תפקידים. דולק, מנהיג התנועה הגדולה ביותר, מונה למפקד, לאבאן – לגזבר, סימק – למנהל "המשרד הטכני", שהיה ממונה על ייצור תעודות מזויפות ששימשו כשהן לעצמן מקור הכנסה חשוב, ואולם חשיבותן היתה בכך שהן אפשרו לחברים לצאת ולבוא בגטו, לשהות בו בהיתר, לנסוע ברכבות לערים למיניהן בתוקף תפקיד וכדומה.

סימק היה גם העורך של עיתון המחתרת "החלוץ הלוחם".¹⁶ לפרק זמן מסוים אף חיבר והוציא כרוזים במשותף עם גולה מירה. מאניק איזנשטיין היה צעיר חברי המפקדה וייצג את הסתדרות הנוער החלוצי.

חשוב לציין כי המפקדה לא היתה בנויה על מערכת הייררכית. היחסים בין דולק לסימק או בינו ללאבאן היו יחסים של רעות אמיצה והבנה. דולק וסימק היו חברים משכבר הימים, אך גם עם לאבאן, איש דרור, קיים דולק יחסי אמון וקרבה. לאבאן הצטרף למחתרת שארגנה עקיבא אף שלא הביא עמו "צבא" גדול, כי חברים מעטים מבני תנועתו נשארו בקרקוב. אחת העדויות מספרת עליו כי "לאבאן היה טיפוס דומה יותר לדולק מאשר סימק. בעוד שאת סימק היה צריך למתן. הוא היה מאד נוקשה הן ביחס לעצמו והן ביחס לזולתו. המטרה היתה קדושה בעיניו והיא תבעה את כל-כולו, וזאת הייתה תביעתו גם מאחרים. לאבאן ודולק שמרו על חום וגמישות. את לאבאן אהבו כמו שאהבו את דולק. למרות שהיה קצת יותר תכליתי מדולק הם מצאו ביניהם שפה משותפת, ורוח זו הקרינה על כולם [...] בשבילנו דולק ולאבאן היו המפקדים. לא היה מפקד מוכתר". ואילו יוסטינה כתבה עליו, "רומק (הוא לאבאן) בחור חסון [...] מפליאה הייתה גישתו הישירה לזולתו; היה בו משהו שובה לב ממבט ראשון. ההתרשמות ממנו הייתה כאילו דבר לא איכפת לו ואינו עשוי להפחידו או להוציאו משיווי משקל. עם זאת היתה ראייתו את העניינים מפוכחת ומעשית כל-כך, עד שהיה עובר בנקל את הגבול הצר המבדיל בין הקומי והטראגי. חוש ההומור שלו עשה כל פגישה למשהו נעים ומהנה". תפקיד הגזבר שקיבל על עצמו לא היה מן הקלים בתנאי התקופה ההיא. פעם סיפר לקשרית שלו כשדמעות בעיניו שפגע ביהודייה זקנה כדי לאלצה לתת כסף לרכישת נשק. לאבאן ידע תמיד למצוא מקורות כסף נוספים מבלי שאיש ידע מאין וכיצד.

מה היו השקפותיה של המחתרת היהודית בקרקוב ובמה הן ייחדו אותה ממחתרות אחרות?

גם בקרקוב נקראה המחתרת הלוחמת "הארגון היהודי הלוחם של הנוער היהודי החלוצי", או בקיצור "החלוץ הלוחם", אך רק בינואר 1943 התפרסמה פקודה מס' 21 ובה הוכרז רשמית שם הארגון. לפני שהוחלט במפקדת "החלוץ הלוחם" על מאבק מזוין היו ניסיונות לפנות תחילה לפעולות הצלה. לאבאן פעל עוד במסגרת תנועתו, דרור, לפני שאורגנה המחתרת המזוינת, להעביר את חברי התנועה לסלובקיה והונגריה. אחד ממרכזי הפעילות הללו היה העיר לבוב. חברים מחוץ לקרקוב ידעו

שהוא פעל במישור זה על פי הנחיות המרכז בוורשה עד יוני 1941. הישגים ניכרים נזקפו לזכותו. "מבצע ברברוסה" שם קץ לפעילות זו. גם סימק דרנגר פעל בנושא זה מטעם תנועתו וגם הוא שהה בלבוב לשם כך, כשהוא דואג לניירות מזויפים עבור החברים. אך התוצאות היו דלות, והפעילות נכשלה. המיועדים למעבר הגבול, ובהם שני חברים מוורשה שהגיעו לטרנוב למטרה זו, נתפסו. באותם ימים עוד האמינו שיהיה אפשר בכל זאת להגיע לארץ-ישראל, ועל כן ניסו לנקוט דרך זו. דולק חלק על אמונה זו כי לא ראה בה פתרון. לדבריו פתרון זה עשוי היה להתאים רק ליחידים אם יצליח, ולכן לא היתה לו הצדקה. הכישלון שם קץ לניסיונות ההצלה האלה.

בין יולי לאוגוסט 1942 הוחלט לפעול במחתרת ולאחוז בנשק. באוגוסט 1942 עלתה הצעתה של גולה מירה לצאת ליערות ז'שוב ומשם להילחם באויב מתוך הסתייעות מובטחת בחברים מהפפ"ר. גולה היתה בעלת הידע הקונספירטיבי. היה לה ניסיון; היא הסבירה שאורח החיים התנועתי, בייחוד אורח החיים שהתנהל בקומונה העירונית, הוא אנטיטזה לחיי מחתרת. היא כיוונה בדבריה להתארגנות ברחוב יוזפינסקה 13, בבית הוריו של שמעון לוסטגרטן, שנספו באקציה של יוני. ממנה למדו החברים להתארגן ב"חמישיות". היה להם קשה מאוד לעמוד בתנאי הקונספירציה כפי שתיארה יוסטינה ביומנה, אולם בכל זאת הצליחו החברים לעמוד בפעילות בחמישיות בעזרתו של סימק. החיים בדירה ברחוב יוזפינסקה היו מסגרת תנועתית ולא מסגרת מחתרתית לוחמת.

רעיון היציאה ליער לא התקבל על דעתם של הישק וחבריו. הישק לא האמין כי השעה כבר כשרה לכך מבחינת הנתונים וההיערכות. הוא ידע כי ביער עוד לא התארגן כלום. אבל דולק, לאבאן, סימק וחבריהם האמינו כל כך בגולה, עד שרצו להאמין גם שחבריה בפפ"ר כבר מוכנים לתת את הסיוע. הם נעתרו לה ושלחו בערב יום כיפור 1942 את החמישייה הראשונה ליערות ז'שוב. המרחק היה רב והיה צורך בהכנת "נקודות" בעיירות הסמוכות. בכך תרמו את תרומתן חברות בעלות חזות ארית, קשריות כדוגמת הלה שיפר-רופאייזן, שהביאה חמישה אקדחים מוורשה, ורייזה קלינברג, הקשרית של לאבאן, שהביאה אקדח מאיכר פולני שגר במרחק מהעיר. חברות אלה גם הכינו את הנקודות בעיירות הסמוכות לז'שוב, שם קיבלו היוצאים ליער נשק, מזון ובגדים חמים כאשר יצאו מן היער לאחר ביצוע משימותיהם. פרטים על פעולותיהם אפשר לקרוא ב"יומנה של יוסטינה" וב"החלוץ הלוחם".

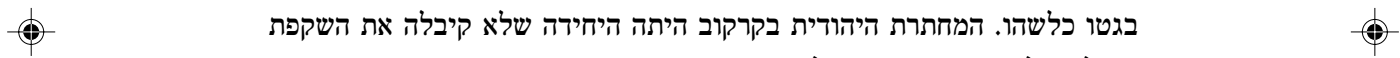
אולם האכזבה הגדולה מאוזלת היד של הפפ"ר הולידה את הקונספירציה שייחדה את המחתרת היהודית בקרקוב על שני ארגוניה. בעניין זה היו הישק, דולק וחבריהם

תמימי דעים – המאבק חייב להתנהל מחוץ לתחומי הגטו, בלב לבנה של בירת הג'ג. יוסטינה היטיבה לנתח החלטה זו ביומנה:

נסתמנה, אפוא, תכנית חדשה. הנה נמצאים הם בעיר הבירה. האם הכרח הוא לחפש אובייקטים לחבלה דווקא במרחקים? הרי יכולים הם לפעול כאן, במקום שבתם. בלי הצורך להקים מנגנון סודי גדול ביער. כל פעולה, אף הפעוטה ביותר, עשויה פה לפגוע בלב הארץ, לחבל במנועים הראשיים של מכונת השלטון – זאת המטרה שהציבו לעצמם. ביערות ניתן לבצע פעולות פרטיזניות רק בקבוצות גדולות; קומץ אנשים אין בכוחו לפעול גדולות. אולם פה כל התקפה שיכולה להתבצע בידי לוחם אחד או שניים, עשויה להדריך את מנוחת השלטונות. ואף יותר מזה, יש לזעזע את בטחונם העצמי ויהירותם. יש להוכיח להם כי העם הנרמס התעורר, כי נשא את סבלו בדומיה רק עד בוא המועד.

זו היתה אפוא חבורה פרטיזנית עירונית שכמותה לא היתה בשום מחתרת יהודית בגטו כלשהו. המחתרת היהודית בקרקוב היתה היחידה שלא קיבלה את השקפת העולם של "הארגון היהודי הלוחם" בוורשה, דהיינו שמקום המאבק בנאצים צריך להיות בעיקר בתוך תחומי הגטו. מלחמה יהודית למען עניין יהודי ובפיקוד יהודי מקומה, כך טענו, בראש ובראשונה במקום שבו סובלים היהודים – הגטו. בנוסף לכך, טענו אנשי ורשה, בגטאות לא קיים שום כוח לוחם אחר מלבד היהודים ואילו מחוץ לגטו, בצד הארי, יש מחתרות פולניות. יש לחסל את כל משתפי הפעולה ולהשתלט על הגטו כפי שהתרחש לימים בוורשה ולהכינו למרד בעת שתגיע שעת החיסול. הישק באומינגר וחבריו, שזיהו את עצמם כקבוצה יהודית לוחמת במסגרת הפפ"ד, ראו את עצמם פטורים מן הוויכוח עם יצחק (אנטק) צוקרמן,¹⁷ שייצג את השקפת העולם של הארגון היהודי הלוחם בוורשה. אבל דולק ולאבאן עמדו בעקשנות על כך שאין דינו של גטו קרקוב כדינו של גטו ורשה. כמו שכבר נאמר לעיל, הגטו היה קטן ולא סטטי. הוא הלך והצטמק מאז יוני 1942, דבר שהקשה מאוד למצוא מקומות מסתור. אוכלוסיית הגטו התחלפה כל העת ונאחזה בכל זיק של תקווה. אפילו מחנה פלשוב נראה כסיכוי לחיים. אנשי הגטו לא יכלו להיחשב לעורף מסייע. הגרמנים הקפידו לשמור על ביטחונם והאקציות נערכו רק לאחר שהכניסו את הגטו כוחות גדולים וחמושים היטב. המלשינים ומשטרת הגטו היו עלולים לזהות כל

אחד. יתר על כן, אפילו נשק בסיסי ביותר כדי ללחום בתוך הגטו לא היה בהישג יד, ולכן לא היה אפשר להעלות על הדעת מרד בתחומי הגטו. אנטק ניסה בכל כוחו לעכב פעולות מחוץ לגטו. הדבר התבטא בהתנגדותו לפעולה בבית-הקפה "ציגנריה"¹⁸ ב-24 בדצמבר 1942. גם בעדות שנתן הוא עצמו בשנת 1980 לא נסוג מהשקפתו על המרד בתוך הגטו. הוא הגיע לידי פשרה עם לאבאן ודולק שאחרי פעולת "ציגנריה" יעברו החברים לפעול בתוך הגטו בביעור המלשינים ומשתפי הפעולה. ללוחמים לעומת זאת היתה תוכנית אחרת: הם התכוונו לצאת אל היער לאחר הפעולה. זו היתה גם תוכניתם של הישק וחבריו, אך מסיבות שונות הם לא ביצעו אותה. בסוף 1942 היה היער ערוך ומוכן לקבל את הלוחמים היהודים. המחתרת החלוצית בקרקוב לא פרשה מ"הארגון היהודי הלוחם" על רקע חילוקי הדעות הללו, אך ראתה את עצמה אוטונומית, ולא קיבלה תכתיבים מן המרכז בוורשה.

פעולתה של המחתרת

בשלב זה של המאבק מחוץ לגטו לא נפגשו שני הארגונים (ארגונו של הישק וארגונו של דולק). בפעולות בודדות, כמו נטילת נשק מחיילים גרמנים, ובפיגועים באובייקטים גרמניים אמנם לא הפריעו אלה לאלה אבל לא פעלו יחד, עד שהוחלט על פעולת ראויה. לשם כך הוקמה כבר באוקטובר-נובמבר מפקדה משותפת, אשר עם חבריה נמנו דולק, לאבאן, סימק, הישק, בנייק הלברייך וגולה מירה – המקשרת עם הפפ"ר; שהרי הפעולה נעשתה לדבריהם בשיתוף עם הקבוצה הלוחמת היהודית של הפפ"ר בגטו, כלשונו של יוזף זיוניץ, מפקד הגברדיה לודובה בקרקוב. הפעולה נועדה לזעזע את ביטחונו העצמי של האויב בשעה שהעיר הומה אנשי צבא שבאים לנפוש בה בחג המולד. זו היתה פעולת ראויה מכוונת ועל כן רבת-מוקדים ורחבת-היקף. ואולם נוסף על כך, היא ביקשה להעיר את הפולנים מ"תרדמתם" ולעורר בהם רגשות פטריוטיים אקטיביים על ידי כרוזים הקוראים למרד, הנפת דגלים פולניים על הגשרים וכו'. אך לפולנים לא אצה הדרך. אותם לא היתה כוונה להשמיד, לפחות בטווח הקרוב. ואכן, חוץ מחברי הפפ"ר לא עורר המבצע את הפולנים מאדישותם.

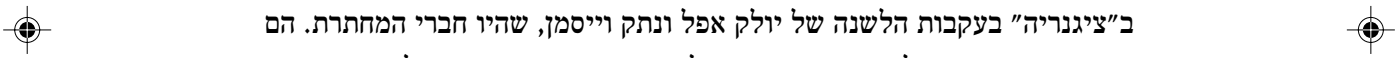
זו היתה הפעולה המזוינת הראשונה בהיקף כה רחב, גם מבחינת יעדיה וגם מבחינת סוג הפעילות שהחל בה ארגון יהודי לוחם כלשהו (קפה "ציגנריה" היה רק אחד היעדים העיקריים). בכך הקדימה המחתרת היהודית בקרקוב את חבריה בגטאות אחרים. הפעולה היתה מותנית, בין השאר, בכך שרוב חברי הארגונים ובעיקר חברי

המפקדות לא ישהו בגטו, אלא בעיר עצמה. ב־25 בנובמבר 1942 התפרקה הקומונה ביוזפינסקה 13 לאחר שהתחקו על עקבותיו של דולק. חברי המפקדה עזבו כולם את הגטו. גם מצב זה היה ייחודי לקרקוב. מפקדתו של הישק וכמה מחברי ארגונו מצאו מסתור בפברברי פועלים בעיר בעזרת הפפ"ר, ואילו חברי החלוץ הלוחם, שיועדו להשתתף בפעולה, מצאו מסתור בצריף בחצר בית־החולים היהודי, ששכן בעבר ברחוב סקבינסקה.

כאמור, אחת הסיבות לכך שבחרו לפגוע באויב בעיר עצמה היתה שבגטו הקטן לא היתה אפשרות לפגוע בו, אך הסיבה העיקרית היתה שמחוץ לגטו יכלו החברים להעלים את זהותם; שכן מי יעלה על הדעת שהיהודים יעזו לשלוח ידם בחיילי גזע האדונים! ומסיבה זו (כדברי סימק ב"החלוץ הלוחם", עמ' 76), "החלטנו שלא להטיל את האחריות על מעשינו על שארית הפליטה, אלא להעלים את יהדותנו, לצאת אל מחוץ לגטו ולפעול מהמארב. היה זה לנו מבחן חמור. העלמת יהדותנו שלמענה היינו מוכנים להקריב הכל, הייתה לנו חוויה קשה. הלא ביקשנו להציל את כבודו של העם האובד; [...] כרענו תחת העול הכבד של מחתרת כפולה" (ההרגשות שלי – י"פ).

הטרגדיה לא הסתיימה בכך; הגרמנים התחקו על עקבות הלוחמים לאחר הפעולה ב"ציגנריה" בעקבות הלשנה של יולק אפל ונתק וייסמן, שהיו חברי המחתרת. הם ידעו היטב כי ידם של יהודים היתה במעל. ב־25 בדצמבר 1942 נשלח מברק סודי אל המטה הכללי של הפיהרר ובו דיווח שהטוריסט היהודי הנודע לאבאן נתפס אחרי התקפה חוזרת, וכן נתפסו דולק ליבסקינד ויהודה טננבוים במרתף הבניין שבו גר פקיד רכבת גרמני. כמו כן פורטו במברק החפצים שנמצאו שם – כלי נשק, מדים, מכונת כתיבה ועוד. מברק זה מלמד שהגרמנים אכן ידעו מי היו המבצעים. הם לא פרסמו את המידע ברבים ועל כן הוא לא נודע בציבור הרחב. זו גם הסיבה לכך שלא הוטל על יהודי הגטו עונש קולקטיבי. הגרמנים לא רצו שתהיה אינדיקציה כלשהי מי הם אלה שביצעו את ההתקפה על הגרמנים בלב בירתם, שכן היתה זו השפלה גדולה עבורם. עוד אישור לכך נמצא ביומנו של מושל הג'ג, הנס פרנק. שם נכתב כי בדיווח שמסר קריגר ב־31 במאי 1943 בנוכחות גנרל המשטרה קלטנברונר¹⁹ ונכבדים אחרים נמסר כי "את רצח הגרמנים בקרקוב יש ליחס ללא צל של ספק לארגון היהודי של 'צעירי התנועה הציונית'. ארגון זה נחשף על־ידי המשטרה; על פי מה שנחשף מדובר ביהודים שברחו מהגטו, אשר בעזרת מרכז לזיוף השיגו תעודות זהות מזויפות". והוא עוד מוסיף ואומר: "הוראת החיסול שנתקבלה לאחרונה (רמז לחיסול הגטו) דורשת חיסול מהיר ואפילו היינו נאלצים להוציא את היהודים

שהועסקו בתעשיית התחמושת ומפעלים בעלי חשיבות כלכלית לצרכי הגנה, פרט למקרים בהם נמצאו יהודים במקומות בעלי אינטרס מלחמתי חשוב ביותר". פעולת "ציגנריה" השיגה את עיקר יעדה, אך הביאה לחיסול יכולת התפקוד של "החלוץ הלוחם" עקב ההלשנה והמאסר של רבים מן החברים. לעומת זאת, ארגונו של הישק המשיך בפעילות חבלנית והסתייע בפפ"ר עד נפול מפקדיו. בינואר 1943 הובא סאלק שיין אל כלא מונטלופי עקב הלשנה, ובפברואר נתפס הישק חולה בחדרו ונפל בשעת המאבק. בנייק הלברייך נתפס על ידי אורבים שחיכו לו בדרכו למפגש עם חבריו ונהרג בקרב. גולה מירה נתפסה תוך כדי עבודתה בבית-הדפוס והושלכה לכלא מונטלופי.

כולם כאחד נתפסו בעקבות הלשנות.

קולו של ארגון "החלוץ הלוחם" נדם עד לבריחה מכלא מונטלופי ב-29 באפריל 1943. מבצע הבריחה היה מורכב ונועז מאין כמוהו. בשעת הבריחה נהרגו גולה מירה ואחרים. גוסטה נפצעה אך הצליחה להגיע לבוכניה. לאבאן נתפס ונורה בפלשוב. משה צוקרמן ניצל, אך בסופו של דבר הגיע לפלשוב ומצא את מותו כעבור זמן קצר. סימק הגיע לבוכניה ושם התאחד עם גוסטה בת-זוגו. חבר אחר, הלל ודיסלבסקי, הכשיר בונקרים ביערות וישניץ וכן יצר קשרים עם איכרים פולנים מתוך ציפייה לבוא חבריו, כפי שתוכנן עוד לפני הפעולה. עם הופעתם של סימק וגוסטה התחדשה הפעילות הפרטיזנית ביערות וישניץ.

היתה בכך מעין סגירת מעגל: גיליונות "החלוץ הלוחם", שסימק שב והוציא לאור, חשפו את פועלם. חזונו של סימק, עוד לפני שהרים את נס המאבק, היה לעבור מעיר לעיר ולקרוא לעם שלא להאמין לדברי הפיתוי והרמייה של הגרמנים ולהסביר ליהודים כי הם נועדו כולם לחיסול. הוא שאף לכך שהיהודים יתנגדו לגרמנים בכל דרך ובלבד שלא ייענו לדרישותיהם ולא יתרכזו לצורך שילוח. הוא ביקש שיקשו על הגרמנים לקחתם "כצאן לטבח". וכן, גם ממעבר היער הוא הוציא פקודת קרב אל כל ריכוזי היהודים בתחום הג"ג (גיליון 31, 27 באוגוסט 1943):

יהודים – מי שתש כוחו למאבק פעיל, מי שנבצר ממנו לאחוז בנשק, יציל את חייו שלו; כל בריחה מידי התליין היא היום פעולה קרבית. עליו להקשות עליהם את מלאכת ההשמדה. הימלטו מכל סדק, התערבו בהמון העירוני האלמוני, אכלסו את ההרים ואת היערות, נצלו כל דרך בריחה. נתקו סוף-סוף את הכבלים שבהם כבלו אתכם האויב וכניעותכם.

סימק דרגר רצה להציל ולהישאר נאמן לעקרונותיו. בכל הצלה של יהודי ראה ניצחון על האויב הגרמני, שרצה להשמיד את העם היהודי עד תום. שם, ביערות וישניץ, הבטיח ליהודים את חסותו ואת חסות חבריו. ואכן, הם הכו קשות באיכרים שהסגירו יהודים. הם גם יצאו בכרוז אל האיכרים הפולנים לבל יראו ביהודים אויבים, שהרי הגרמנים הם האויב המשותף. הוא קרא להם שלא לעמוד בדרישת הצבא הגרמני למכסות. אבל המלשינים והמסגירים היו רבים, ובאחת מפעולות העונשין שנערכו על רקע זה, ביום כיפור 1943, נהרג הלל ודיסלבסקי. פעולותיהם ביער התמקדו בראש ובראשונה בהצלת יהודים, אך גם בפגיעות בגרמנים. העדות החשובה ביותר לכך מצויה בעיתון המחתרת, "החלוץ הלוחם". חובה להדגיש כי עצם הוצאתו של עיתון מחתרת בתנאי היער הנו מעשה נועז בזכות עצמו. לאחר נתק של שנה מהפפ"ר נוצר שוב קשר ונכרתה ברית למאבק באויב המשותף.

ואולם המציאות הטרגית שליוותה את הפעילות המחתרנית לא הסתיימה גם ביער; בצד הברית עם הפפ"ר התגלתה כל העת עוינות מצד הא"ק (ארמיה קראיובה),²⁰ שהתחילה לפעול ביערות. מחתרת זו, שהיתה לאומנית ואנטישמית, השקיעה רבות בחיסולם של יהודים, אולי אף יותר מאשר במאבק באויב המשותף – הגרמנים. כתוצאה מכך השהייה ביער, במקום שתהיה קרש הצלה, הפכה למלכודת מוות. לאחר הירצחו של הלל הסיק סימק כי הפתרון שנשאר הוא לחצות את הגבול להונגריה. בניסיון זה הוא נתפס, כנראה בעקבות הלשנה, כאשר הגיע אל קרקוב לקבל ניירות מזויפים. גוסטה, כדרכה, לא העלתה על דעתה חיים בלעדיו והסגירה את עצמה. זו היתה החלטה משותפת שלהם, להשלים את מעגל חייהם יחד – לחיים או למוות.

גוסטה לא היתה רק אשתו האוהבת והמסורה של סימק; היא היתה לוחמת בזכות עצמה. אהבתה לסימק היתה מלאת ייסורים, שכן הוא הקדיש את כל-כולו לרעיון, שאף שהיתה מזוהה אתו, הסב לה דאגה וסבל. דווקא בשעות שבהן נזקקה לקרבתו ולחיבוקו הוא היה אי-שם בלב המאבק. כאשר היו שניהם אסירים בכלא מונטלופי הראה חוקר הגסטפו לסימק את גוסטה הפצועה והמוכה כדי לשבור אותו ולהוציא ממנו מידע. גוסטה הכריזה בגאווה באוזני שוביה: "כן, נכון, אירגנו קבוצות יהודיות לוחמות ואני מבטיחה לכם שאם ניצל מכם נעשה זאת עוד פעם!"

על מה נאבקו צעירים אלה? האם היה סיכוי למאבקם? האם חיפשו סיכוי לחיים?

הישק באומינגר וחבריו רצו לנקום את נקמת הדם היהודי השפוך. הם היו מוכנים לעשות זאת אפילו במסגרת הפפ"ר, שאמנם היו לה מטרות נקם, אך מטרותיה העיקריות היו ללא ספק מטרות פוליטיות. הלוחמים היהודים בקבוצת "איסקרא" לא ייחסו חשיבות להשקפות הפפ"ר. להם היתה חשובה המסגרת שאפשרה להם להילחם ולמות בכבוד, כי הרי "לא היה מה להפסיד".

לחברי "החלוץ הלוחם" היה עוד שיקול. גם בהם קינן הרצון לנקום. הם לא ראו כל סיכוי לחיים. "אנו צועדים בנתיב המוות", אמר דולק ליבסקינד בסעודת השבת האחרונה ברחוב יוזפינסקה 13. "זיכרו זאת מי שחושק בחיים, אל נא נבקש אותם אצלנו. אנחנו על סף האחרית, אלא שהאחרית שלנו איננה דמדומי שקיעה. האחרית שלנו פירושה מוות אשר לקראתו צועד האדם החזק לבדו". כששאלה אותו אחת החברות אם לא כדאי לנסות ולהציל את אנשי הגטו, השיב: "מאוחר מדי [...] שוב אין מפלט לאיש. לא נשאר לנו אלא מוות על כבוד. אם להשאיר אגדה — הנה ניצור אנחנו, המעטים, את אגדת הגבורה".

אולם חוץ ממוות של כבוד ונקם אישי היה לחברי "החלוץ הלוחם" עוד מניע, אולי משום שהאופי התנועתי-החלוצי היה טבוע בהם, או ליתר דיוק — הם לא רצו לוותר עליו. וכך הסביר זאת סימק:

בראשית דרכנו בפעולת הלחימה חיפשנו סביבנו בעל ברית שנוכל להישען עליו. בעיקר גוף שעמדתו כלפי המעשה הקונקרטי קרובה לנו. בה בעת לא שכחנו אף לרגע את הרעיון הציוני שלנו. בחפשנו מגעים פוליטיים לשיתוף פעולה היינו מדגישים ענין רעיוני זה. לא העלמנו מעולם כי בליבנו נשמור תמיד אמונים קודם כל לאינטרסים היהודיים ולהגנה עליהם מכל התקפה שהיא. לא יצאנו לנצח בנשק — לא לנו ניתן הניצחון. יצאנו להגן על הרוח ואת רוחנו לא קטל האויב. הישגנו את מטרותנו — אחזנו בנשק כי לא רצינו שיוליכו אותנו כצאן לטבח.

בנקודה זו הוא פיתח את משפטו המפורסם של דולק באותה "סעודה אחרונה": "אנחנו נלחמים על שלוש שורות בהיסטוריה". וסימק הוסיף ברוח זו: "לא רצינו שבכוא היום תאמר ההיסטוריה שיהודי פולין מתו מיתה עלובה ללא סימן אחד של התנגדות; לנו כבוד העם היהודי שנגן עליו עד הסוף".

במלאות שמונה שנים לפעולת "ציגנריה" אפילו יצחק צוקרמן, ממנהיגי אי"ל בוורשה, שהתנגד ללוחמה מחוץ לגטו וניסה לעצור את הפעולה, הודה בחשיבותה והביע הערכה כנה ללוחמים: "קרקוב הייתה הראשונה במלחמה, וזו זכותה. מפקדיה – ליבסקינד, לאבאן ודרנגר – הראו לנו את הדרך להצלת כבודנו. ואם אנו חיים היום לא רק במועקת לב, אלא גם בראש מורם – הרי להם אנו חייבים את ההרגשה הזאת".

לאחר הניצחון העניקה ממשלת פולין את צלב גרונוולד – אות הגבורה הגבוה ביותר – להישק באומינגר, דולק ליבסקינד וגולה מירה.

מקורות

1. באומינגר אריה, תנועת המרי בגטו קרקוב, מורשת, תל-אביב 1995.
2. דודזון גוסטה, יומנה של יוסטינה, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב 1953.
3. דרנגר שמשון, החלוץ הלוחם (הוצאה חדשה), בית לוחמי הגטאות 2006.
4. פלד יעל, קרקוב היהודית 1939-1943 – עמידה, מחתרת, מאבק, תל-אביב 1993.
5. פרליס רבקה, תנועות הנוער החלוציות בפולין הכבושה, בית לוחמי הגטאות והקיבוץ המאוחד, תל-אביב 1987.
6. קרקובסקי שמואל, המחתרת של תנועות הנוער בפולין, אוניברסיטת חיפה, חיפה 1989.

הערות

- (1) דרנגר (דוידזון) גוסטה (יוסטינה)
חברה פעילה ב"עקיבא", ערכה עיתונים וכתבה יומן (ראו רשימת מקורות). היתה נשואה לשמשון דרנגר והסגירה את עצמה לגסטפו שלוש פעמים כדי להיות במחיצתו. לאחר פעולת "ציגנריה" התרוצצה בין בתי-הכלא לאתרו. סוכם ביניהם שאם אחד מהם ייפול בידי הגסטפו, יסגיר גם השני את עצמו. משלא הצליחה לאתרו, הסגירה את עצמה ב-18 בינואר 1943. שניהם נשלחו לכלא מונטלופי, ושם הנציחה גוסטה את זיכרונותיה בספרה "יומנה של יוסטינה". במרס נמלטה גוסטה עם דרנגר וחברים נוספים ליערות וישניץ, ושם המשיכו להפיץ את "החלוץ הלוחם". ואולם בנובמבר התהדקה הטבעת סביבם, וכשניסו לחצות את הגבול להונגריה נתפסו שניהם ונרצחו בידי הגסטפו.
- (2) פפ"ר (P.P.R.)
המפלגה הקומוניסטית הפולנית. היתה לה זרוע מחתרתית ושמה גווארדיה לודובה (ג"ל),

שהמחתרת היהודית קיימה אתה קשרים.

(3) **גולה מירה**

חברת השומר הצעיר מז'שוב. לפני פרוץ המלחמה הצטרפה למפלגה הקומוניסטית הפולנית; שימשה מקשרת בין הפפ"ר ובין ארגוני המחתרת היהודיים בקרקוב. היתה חברת המפקדה של ארגון "איסקרא". נתפסה בידי הגרמנים במרס 1943, לאחר פעולת "ציגנריה", ונאסרה. נהרגה באפריל 1943 בניסיון בריחה מן הכלא.

(4) **מינטלופי**

בית-הכלא של הגסטפו ברובע קלפוז' בצפון העיר קרקוב.

(5) **דולק (אהרון) ליבסקינד**

ממנהיגי עקיבא, מדרך ומחנך. היה פעיל מאוד בפעילות המחתרת הציונית בקרקוב. דולק ליבסקינד הפך בזמן הכיבוש, בזכות אישיותו הכריזמטית, למנהיג הבלתי-מוכתר של התנועה. בהיותו בן למשפחה שומרת מסורת, היו טבועות בו גאוה ותודעה יהודית שורשית. דולק החל מגלגל רעיון להקים ארגון לוחם שיכלול את כל התנועות החלוציות ופתח במגעים עם מנהיגיהן. ב-20 באוגוסט 1942 הוקם בחשאי, בחוות קופליני, "הארגון הלוחם של הנוער היהודי החלוצי" או בקיצור "החלוצ' הלוחם". עם חבריו נמנו חברי עקיבא, דרור-פרייהייט, השומר הדתי, הסתדרות הנוער החלוצי (עקיבא ב'), הנוער הציוני, "חוג הסופרים הצעירים" ואחרים מחברי השומר הצעיר. לאחר פעולת "ציגנריה" הסתתר דולק עם חברים. בניירותיו של לאבאן היתה רשומה כתובתו, רחוב ז'ולאבסקי 5, שהיתה גם כתובת המפקדה. ב-24 בדצמבר 1942 הגיעו לשם אנשי הגסטפו. באותה עת שהו במפקדה דולק ליבסקינד ואידק טננבוים. הם התנגדו למעצר והצליחו להרוג שלושה אנשי גסטפו, אך נפלו בקרב.

(6) **סימק (שמשון) דרנגר**

יליד קרקוב ממוצא דתי. מגיל שלוש-עשרה היה חניך בעקיבא. הצטיין בזיוף מסמכים. עיקר כישורו היה כתיבה ועריכה. ערך את עיתון המחתרת "החלוצ' הלוחם". בעלה של גוסטה. בעת הפעולה בציגנריה שהה במאקוב. הוא נתפס ונכלא בינואר 1943. במרס 1943 ברחו דרנגר ויוסטינה ליערות וישניץ והמשיכו להפיץ משם את עיתון התנועה "החלוצ' הלוחם". בראשית נובמבר 1943 נתפסו והוצאו להורג.

(7) **לאבאן (אברהם) לייבוויץ**

בילדותו קיבל חינוך דתי והיה קשור לתנועת הנוער דרור-פרייהייט בלבוב. הגיע לקרקוב לקריאתו של דולק לקראת ארגון המחתרת. כשהוקמה המחתרת נקבע תפקידו להיות גזבר, ובכוא היום קצין מבצעים. לאחר פעולת "ציגנריה", ב-23 בדצמבר 1942, בשעה 17:00, הגיעו לאבאן וצוקרמן לפגוש את החברים שהסתתרו בבונקר ברח' סקבינסקה ונפלו במלכודת הגסטפו. צוקרמן נפצע אך הצליח להסתלק. לאבאן, שנכנס ראשון, נלכד ונשלח לכלא מונטלופי. הוא מצא את מותו ב-28 באפריל 1943, בזמן שניסה לברוח ולחמוק מהוצאתו להורג במחנה פלשוב. בכיסו נמצא פתק עליו כתוב: "אברהם לייבוויץ, אני יהודי!"

(8) **הישק (צבי) באומינגר**

ממשפחת מנהיג המזרחי. בעבר פעיל בשומר הדתי. בפרוץ המלחמה הגיע באומינגר למזרח פולין, קיבל אזרחות סובייטית והתנדב לצבא האדום. במלחמת גרמניה-ברית-המועצות נפל

בשבי הגרמני, והצליח להשתחרר בהעמידו פני אוקראיני. כשהיה בשבי נוכח כיצר הפרידו הגרמנים את היהודים משאר חיילי הצבא האדום ורצחו אותם במקום. הוא חזר לקרקוב, מוצף רגשות נקם, וגיבש רעיון להקים קבוצה שתנהל מאבק מזוין בגרמנים. הארגון שהוקם במאי 1942, "איסקרא", היה למעשה הארגון המחתרת הלוחם היהודי הראשון שקם בקרקוב, ומטרתו הבלעדית להילחם בגרמנים, כדי לנקום על אשר עוללו לבני משפחות החברים ועמם. באומינגר עמד בראשו. לאחר פעולת "ציגנריה" נתפסו רוב החברים. הישק באומינגר נתפס בסוף פברואר 1943 במחבוא ברובע הפועלים בקרקוב, עם חברו הפולני שהתגורר בביתו. הוא נהרג תוך כדי קרב. יש אומרים שהותיר את הכדור האחרון לעצמו.

9. סאלק שיין

חבר קרוב של הישק עוד מימי השומר הדתי שעבר עמו לשומר הצעיר והיה ממנהיגי "איסקרא". עם התארגנותה של הקבוצה חולקו תפקידים לחברים המרכזיים, וסאלק שיין מונה על השגת כספים, אפסנאות וניירות מזויפים. אחרי "ציגנריה" נתפס סאלק אצל משפחה פולנית שהסתירה אותו ועונה במשך שישה שבועות בכלא מונטלופי, ושם גם נרצח.

10. איסקרא

שמה של הקבוצה היהודית שלחמה מן הגטו בפיקודו של הישק (צבי) באומינגר, בעבר איש השומר הצעיר. אנשי הקבוצה חברו לפפ"ר בתיווכה של גולה מירה. לאחר פעולת "ציגנריה" העניקו הפולנים לקבוצה את השם "איסקרא" (הניצוץ).

חברי "איסקרא" שהיו בגטו נתפסו, כנראה כתוצאה מהלשנה, ובתוך זמן קצר נלכדו כל חברי הנהגת "איסקרא".

11. הארגון היהודי הלוחם (אי"ל)

מחתרת יהודית חמושה. הוקמה בוורשה ב־28 ביולי 1942, בידי ארגון "החלוץ" וארגוני הנוער שפעלו במסגרתו בגטו ורשה – השומר הצעיר, דרור ועקיבא. שמו של הארגון ביידיש "ידישע קאמף ארגאניזאציע" ובפולנית – Organizacja Bojowa. הארגון נטל חלק מרכזי במרד גטו ורשה ובפעולות התנגדות נוספות, וכן במרד ורשה בשנת 1944. הארגון היהודי הלוחם הוקם בגטו קרקוב באוקטובר 1942, בידי חברי התנועות עקיבא, דרור, השומר הצעיר ופעילים נוספים. פעולת הארגון שותקה עקב המתקפה ב"ציגנריה" עקב מות רבים מחבריו ומאסרם של אחרים.

12. יוסף קפלן

ממנהיגי השומר הצעיר, מראשי המחתרת היהודית וממייסדי אי"ל בוורשה. ב־3 בספטמבר 1942, בעיצומו של הגירוש הגדול, עצרו אותו הגרמנים בעוון הכנת תעודות מזויפות לקבוצת לוחמים שיצאו אל הפרטיזנים וחבשוהו בבית־הסוהר של הגסטפו, הקרוי "פּוּוּיאָק". שמואל ברסלב, שחש להצילו, נספה בעת ניסיון החילוץ. מאוחר יותר הוצא קפלן להורג.

13. שמואל ברסלב

מראשי אי"ל בגטו ורשה. נולד במוסקבה ב־1920. עבר עם משפחתו לוורשה בגיל צעיר והצטרף לשומר הצעיר. עם פרוץ מלחמת העולם השנייה נדד לוויילנה והביא אתו את דגל הקן של סניף השומר הצעיר בוורשה. הוא התנדב לחזור לוורשה, אך תנועתו שלחה אותו לוויילקומיר, ליטא. בפברואר 1940 חזר לוורשה, התמסר לשיקום התנועה ועסק בפעילות מחתרית, וגם ערך את עיתון התנועה, "נגד הזרם". ב־3 בספטמבר 1942 עצרו הגרמנים את יוסף קפלן, איש השומר

הצעיר וממקימי ארגון אי"ל. שמואל, שדבר המאסר הגיע אליו, החליט לשחרר את יוסף ויצא לדרך חמוש בסכין קפיצית. בהיותו ברחוב גנשה עצרו אותו הגרמנים וירו בו למוות.

(14) קופלני

מקום משכנה של חוות ההכשרה של אנשי עקיבא באישור ושיניץ ממזרח לקרקוב.

(15) זס"ם

ארגון הסעד העצמי היהודי (בפולנית Spoleczna Zydowska Samopomoc). מוסד זה ביקש לעזור ליהודים הנצרכים מבחינה כלכלית וחברתית, ופעילותו ניכרה כמעט בכל הגטאות הגדולים בגנרלגוברנמן. הוא היה כפוף לענף לענייני האוכלוסייה של שלטון הגרמני ומבוקר על ידיו. משרדו המרכזי היה בקרקוב, בירת הגנרלגוברנמן, ברחוב סטרדום 10 (Stradom). בראש המשרד הוזה עמדה הנהלה ארצית, ומנהלה הכללית היה ד"ר מיכאל וייכרט. הכנסותיו של זס"ם באו מן הצלב האדום וכן מתרומותיו של ארגון הג'וינט. הארגון גם קיבל תרופות, מזון ומלבושים, שנשלחו מחוץ לארץ באמצעות חברות צדקה בין-לאומיות ומוסדות יהודיים פילנתרופיים בשווייץ ושוודיה.

(16) החלוצי הלוחם

עיתונו של הארגון בעל אותו שם שהחל לצאת לאור כנראה באוגוסט 1942. השתמרו רק עשרת גיליונותיו האחרונים, שהראשון שבהם, מס' 10, הוא מתאריך 13 באוגוסט 1943. עורכו היה שמשון דרגנר. יותר משביקש לתת מידע רלוונטי לזמנו הוא ביקש לתעד למען הדורות הבאים.

(17) יצחק (אנטק) צוקרמן

ממייסדיו ומנהיגיו של הארגון היהודי הלוחם (אי"ל) בימי מרד גטו ורשה. הפך לאחד המנהיגים הבולטים של המחתרת בוורשה ובפולין כולה. ארגן סמינרים וכינוסים חשאיים וכך ארגן את הגימנסיה של תנועת דרור. ביקר באורח לא-חוקי בגטאות בשטח הכיבוש הגרמני, היה פעיל בהתארגנות ובהכוונה של הסניפים והתאים של תנועתו בערי השדה ובארגון והכשרות בתנאי המחתרת. התנגד ללחימה מחוץ לגטו. הגיע לקרקוב ערב פעולת "ציגנריה" כדי להניא את החברים מלפעול מחוץ לגטו אך איחר את המועד. השתתף במרד גטו ורשה. לאחר המלחמה היה צוקרמן פעיל בהעלאת יהודים לארץ-ישראל במסגרת ארגון "הבריחה", ומשעלה לארץ היה פעיל בהנצחת פעולות הארגון היהודי הלוחם ובשימור מורשת הגבורה של הפועלים במסגרתו. ממקימי קיבוץ לוחמי הגטאות.

(18) ציגנריה

בית-קפה גדול במרכז קרקוב, שנכלל בתוכנית ההתקפה הראשונה בקרקוב. התוכנית שהתגבשה במפקדה המשותפת כללה פשיטה בוזמנית על יעדים מרכזיים בשטח ה"ארי" וכמה סוגי פעולות: התקפות על בתי-קפה יוקרתיים ששימשו את הקצונה הגרמנית וכן על מועדון הקצינים "זקופיאנקה" ובית-הקולנוע "סקאלה", שאותו פקדו חיילים גרמנים, הצתת תחנת סירות של הצבא הגרמני על הוויסלה ומוסכים של הצבא הגרמני, וחטיפות נשק מחיילים גרמנים אקראיים. כמו כן תוכננו פעולות שמטרתן לעורר את האוכלוסייה הפולנית למרד, אך בו זמנית, כדי שלא יתנקמו בתושבי הגטו, יצרו אצל הגרמנים את הרושם שמדובר במרד פולני. בין הפעולות האלה היו הנפת דגלי פולין על הגשרים של הוויסלה ועל בניינים מרכזיים, הנחת זרים על קברו של החייל האלמוני ומצבת המשורר הלאומי אדם מיצקביץ, והדבקת כרוזים על קירות בתים, גשרים

ומכוניות בכל חלקי העיר. למטרת הסחה, וכדי להרבות מבוכה ומהומה, הוחלט להזעיק את מכבי האש בכל מיני מקומות בעיר. התוכנית בוצעה ברובה, והפגיעה העיקרית היתה ב"ציגנריה". בית-הקפה הותקף ברימוני-יד, שנזרקו פנימה והסבו לגרמנים אבדות בנפש.

(19) ארנסט קלטנברונר

משפטן ופוליטיקאי נאצי. השתתף באופן פעיל ב"אנשלוס" – סיפוחה של אוסטריה לגרמניה, ולאחר סיומו הועלה לדרגת "גרופנפיהרר" בס"ס הגרמני. הוא היה אף נציג "אוסטמרק" היא אוסטריה ברייכסטג בשנת 1938, ובשנת 1941 היה לגנרל במשטרה. מיום 30 בינואר 1943 היה קלטנברונר מפקד המשרד הראשי לביטחון הרייך (RSHA), אשר כלל את "משטרת הביטחון" (SIPO) ואת "המשטרה החשאית" (SD). הוא החליף בתפקיד את ריינהרד היידריך, אשר חוסל בידי פרטיזנים צ'כים פטריוטים ביוני 1942. במשרה זו החזיק עד סופה של המלחמה. נידון למוות במשפטי נירנברג והוצא להורג בתלייה ב-16 באוקטובר 1946.

(20) א.ק. – ארמיה קראיובה

המחתרת הלאומנית הפולנית שהייתה קשורה לממשלה הפולנית הגולה בלונדון. בניגוד לארמיה לודובה שהייתה בעלת אידיאולוגיה קומוניסטית ה-א.ק. גילתה נטיות אנטישמיות וחבריה התנכלו ליהודים במחתרת או ביערות.

אל ההנהגה העליונה של הנוער הציוני

12.11.43

יושב אני לכתוב אליכם במצב מדוכא, פשוט איני יודע במה להתחיל כדי לבטא את הרגשותינו, מצבינו הפסיכי בו אנו נמצאים פה. אשתדל לכן בסעיפים מיוחדים לכתוב על כל הדברים.

עזרה וטיול. נמצאים אנו פה קבוצה קטנה של חברים שעזבנו את פולין בשנת 1941 באנו לסלובקיה ושם הצטרפנו למכבי והעמדנו יחד את הפלוגות הראשונות החקלאיות של תנועה זו. בתקופה קצרה עלה בידנו לשנות את מהותה של תנועה זו מספורטאית לחלוצית. הפלוגות התפתחו יפה ובזמן קצר הגיע מספרם למעלה מ־70 איש. אולם לאסוננו השתנה המצב וכבר אחרי חצי שנה החלו הגזרות נגד היהודים. טיול מפולין שאורגן שמה הופסק. בתחילת האביב החלו בדיפורטציות (שילוחים). על מצבנו לאחר שהגענו להונגריה, סיפרה לכם בודאי בלומקה. היינו כמעט היחידים מפולין שניצלנו הנה. במשך הזמן השתנה המצב ולאט לאט התחילו להגיע חברים. באותו הזמן הוקמה גם ועדת הטיול ובזמן האחרון ועדת העזרה וההצלה. יש גם ככה אפשרות של גליזציה בתור פולנים קתולים ע"י הועדה הפולנית.

אולם עבודתנו פה היא כה מצומצמת לעומת אסוננו הגדול עד שא"א לקוות ולדבר על עזרה ממשית והצלה ממשית. משתדלים להעמיד קשר גם עם חברינו הנמצאים שם. מחפשים אנו דרכים אליהם אולם עד עכשיו דלות הן התוצאות. מגיעים יחידים. ולפולניה המרכזית בכלל א"א להגיע. הבאים הנה, הם ערומים ומחוסרי כל וכל האמצעים הם כאין וכאפס לעומת הצרכים. אני פה שבוע לאחר חזרי ממחנה ריכוז מסתכל ולבי נהרס לרסיסים. מה לעשות, איך לסדר עבודה, עזרה. לשמחתנו גדל מספרם מיום ליום. כעת נמצאים פה מתנועותינו הכלל ציוניות עד מאה חברים. מובן מאליו ברגע כזה אין אנו מבדילים בין חברינו מ"א" או "ב" כולם חברים יקרים לנו ולדידי איני רואה עכשיו את ההבדל. ואם אצלכם בארץ עוד לא בא האיחוד מרגיש אני את זה כאסון לאומי ורק אנשים

שלא למדו מן המציאות ותקועים עוד בדברים הקטנטנים מלפני המלחמה יכולים עוד להחזיק בפילוג ולדקדק בקוצו של "י". אינני רוצה להרבות בדברים על זה. אנחנו פה איננו רואים כל הבדל ולא נבדיל. גורלנו הוא אחד ומשותף וביחד נדאג לכל. מצב חברינו הוא הקשה ביותר כי פליטי רכס עוד הביאו איתם חלק מרכושם ונוסף לכך מקבלים עוד סכומים קטנים מאת חברים בקושטא. חוץ מהעזרה הכללית הרי אנשינו לא הצילו כלום ומוכרחים להסתפק בעזרה הכללית. כמובן שזה מעורר התמרמרות כללית של אנשינו ומקטין את האימון בנו, אם אנו מנהלי התנועה בכלל דואגים להם וחוששים לגורלם. קשה לבאר להם שאתם שליחינו בקושטא פחות תומכים בנו. עניין זה עורר זיגפריד במכתביו אולם עד עכשיו טרם קיבלנו תשובה מכם. האם תנועותינו בארץ פחות מעוניינות בנו מאשר תנועות אחרות? האם מסתפקים אתם בידיעה שכספים כלליים נשלחו הנה? נפגש אני בכל יום עם חברים שלנו ומקשיב לטענותיהם, ואין לי מה לענות להם.

ישנם לנו עכשיו דרכים חדשות להצלה דרך סלובקיה. הגיעה בזמן האחרון חברה של עשרים וחמישה איש מבנדין ביניהם עשרה חברי תנועותינו ומחכים אנו עוד לנוספים. חברינו בסלובקיה תומכים בהם במה שרק אפשר, מכסים את הוצאותיהם ומעבירים אותם הנה. דרך זו רוצים אנו לנצל ועומדים בעניין זה בקשר מתמיד עם חברינו משם.

ארגון חברינו הבוגרים. חברינו הבוגרים לא היו עד עכשיו מאורגנים. בזמן האחרון עלה בידי להתקשר עם אחדים מהם ארגנו ועדה ומצפים לעבוד יפה גם בסעיף זה. אולם גם פה נחוצה עזרה כספית. (בישיבה האחרונה של הועדה המרכזית אורגנה לפי הצעתנו ועדה לעזרה ותמיכה בעד החברים המבוגרים). חשוב מאד שהסוכנות מצדה תתעניין מעט בגורלם של האנשים האלה. ומה עם העלייה של שארית פליטה זו?

גם מצבנו פה מתקשה מדי יום ביומו. מרגישים כבר באוויר עננים כבדים. הידיעה בדבר הכנסייה (התכנסות) בברלין בהתחלת נובמבר בשאלת היהודים מעמידה אותנו את שארית הפליטה לפני ניסיון קשה. עמדתנו פה תלויה באוויר, שוב נהיה מוכרחים לחפש מקומות הצלה

חדשים ועכשיו איננו רואים כבר מקום באירופה לאן נוכל לנוס. הלוואי ואהיה נביא שקר חוששני שזה יהיה קצנו ואז לא נוכל להיחבא בתור הונגריים קתוליים. הדבר היחידי שיכול להציל אותנו היא העלייה. עליה. בהגיעי לסוג זה קשה לי להביע בדברים את העוול הגדול שנעשה לחברינו פה. זה כבר מזמן יצאה העלייה מפה ועד עכשיו אף חלוץ לא עלה. יוצאים אנשים שמעולם לא היו ציונים ביניהם גם אנטי ציונים ידועים כבר נעשה למנהג פה: כדי לעלות לא"י צריכים להיות אנטי ציוני. חרפה ובושה. בזמן שאנשים פרטיים יודעים לאן להגיע ומסדרים בעד קרוביהם ומכריהם עליה — אתם מסתפקים באינטרוונציות (התערבויות) כלליות, במקום לסדר צרטיפיקטים (רשיונות עלייה) אינדיודואליים כמו שעושים פה בכל שבוע יהודי הרחוב. מפברואר עד נובמבר לא עלה אף חלוץ אחד ובאותו זמן יצאו מפה משפחות שלמות של אנטי ציונים על ידי סידור פרטי בארץ. אנשים פרטיים המגיעים הנה ומיועדים ארצה מקבלים במשך 4 שבועות ידיעה במברק על קבלת הוויזה התורכית, ורק חלוצים שמסרו את חייהם בעד התנועה הציונית נמצאים פה בלי שום סיכויים לעליה. התמרמרות האנשים הגיעה למרום פסגתה. הציניזם (ציניות) משתלט בין האנשים, חדלים להאמין באידיאל, וגם לנו חסר הכוח המוסרי לנהל את עבודתנו פה. אנשינו בבואם הנה אחרי עברם שבעה מדורי גיהנום, קיוו שתיכף תחושו לעזרתם, עומדים עכשיו מאוכזבים. ובאם בזמן מן הזמנים נצא בשלום מפה, לא נהיה יותר חומר חיובי בארץ ובקבוץ. וחייבים תהיו אתם ההנהלה בארץ שלא עזרה באופן פעיל לסדר את עליית חברינו. דרישתנו היא שתסדרו תיכף בעד אנשינו מפה לפי תור העלייה שהעברנו — רשיונות אינדיודואליים או של ותיקים. בל תאחרו את המועד.

מחסן. שאלת המחסן היא אחת הקשות. האנשים באים ערומים. אנו חושבים להעביר את מפעל של אוסף בגדים ישנים. מפעל זה מתפתח רק לאט. חסרה עוד ליהדות הונגריה ההבנה הדרושה. התקציב שנמסר מטעם הועדה המרכזית לקניית בגדים לא יכסה אף חלק קטן מן הצורך. דאגתנו הכי גדולה היא בעד האנשים הנמצאים במחנות הריכוז בלי שום יכולת של סידור עצמאי.

עבודה. עוזרים אנו לחברינו במציאת עבודה. כעת מסתדרים החברים הנמצאים בבודפשט (הנשארים נמצאים במחנות ריכוז או פולנים). ארבעים עובדים אולם משכורתם אינה מספיקה כדי הוצאותיהם ואנו מוכרחים באופן תמידי לתמוך בהם. לנשארים אין כעת עבודה ואנו מכסים את הוצאותיהם.

חנוך. כשלושים קילומטר מפה אורגן בית ספר בעד ילדים פולנים. הילדים לומדים שם גרים ומקבלים את כל צרכיהם. תקציבם מכוסה על ידי הועדה הפולנית. נמצאים שם כעת שבעים ילדים (יתומים ועזובים). מנהל בית הספר הוא חברנו ד"ר יצחק ברסלר מקוסוב. חבר פעיל ומסור. למרות דרישת הועדה הפולנית שיחנך את הילדים למתבוללים, התקשר אתנו, הבטחנו לו עזרה חומרית ומוסרית. שלחנו ספרים ללימודי היהדות והשפה העברית ורצוננו העז הוא לחנך נוער חיובי בעד העם ועתידו.

תנועה מקומית. התנועה פה עברה משבר פנימי. אחרי פרוץ המלחמה נאסרה העבודה והיא נהפכה לבלתי חוקית. הרבה חברים גויסו למחנות עבודה. חוסר המנהלים מורגש על כל צעד ושעל.

במשך השנה האחרונה אורגנה העבודה ע"י אנשים אחדים מסורים לתנועה. במשך זמן קצר הקימו קנים חדשים, פלוגות הכשרה עירונית וחקלאית. בקיץ התקיימה המושבה הראשונה במלחמה זאת והיא פתחה תקופה חדשה בתנועה. בכל יום מתקבלים מכתבים ממקומות שונים על הקמת קנים חדשים, דורשים חומר תרבותי ושליחים. עכשיו מארגנים הכשרה של 60-70 איש. חלק מהם ילמד מקצועות והנשארים יעבדו בעיר. לקראת האביב הם רוצים לארגן פלוגה חקלאית בעד שלושים חלוצים. לתנועותינו ישנם כעת סיכויים יפים להשתנות בהסתדרות יפה וחזקה. אנו נמצאים פה עם הנהגתנו מפה ביחסים הכי טובים, ועובדים בהבנה הדדית מלאה.

חושבני שכבר כתבתי על הכול ואבקש שתדונו על הכול ותמלאו את הכול.

שלום לכם
שרגאי ועוזיאל

שער שלישי

גשר על פני תהום

בדרך לארץ-ישראל

הביתה

מלים: אהרון אשמן
מנגינה: ידידיה אדמון

ממזרח ומים ומכל האפסיים
מכפי ישימון ומנדף המים
בוערים לבבות, מושטות הידיים
הביתה.

ומה אש הרובים ואימת בור הכלא
מחשכי מצולה ושיני בור הסלע
לנשמת יהודי שביתת קול הפלא
הביתה.

ועטור עשב־ים לראשי כמקלעת
בעיניים כבויות מצניעות את הלהט
אתרפק על החוף בדממה משוועת
הביתה.

וראיתם את דמותי בענן הנוסע
וראיתם את דמותי באור יום הגווע
וקולי ירדפכם לא נוחם לא רוגע
הביתה.

16.7.1946

משה שלום!

עתה נמצאת אני בלודז'. באתי לישיבות ההנהגה הראשית וכמו תמיד נדחית האסיפה לכמה ימים. קראתי את מכתבך ששלחת לקונדה. נכון שהנך שואל על פרטי פרטים ועל מחשבותיהם של "מנהיגינו".

הרבה, הרבה יש לכתוב, אבל אני זאת לא אעשה, קונדה על הכל יכתוב לך. זאב שטרנפינקל רצה גם הוא לכל הפחות בתור אורח לצאת לקונגרס, אבל לא אפשרו לו. קשה — כך הוא תמיד.

משה, כמה פעמים כבר כתבתי לך, אבל עד עתה בלי כל תשובה. אצלנו בגליל נשארו עתה רק שני קיבוצים — האלמנט הוא שונה בהם — רוב אנשים הנם אלה שאין ברצונם עוד לצאת. הקיבוצים עתה רק כלפי חוץ. רב קיבוצינו הועברו לליניץ ומשמה עוברים הם לאיטליה. שמה רק רואים ומוצאים את האנשים שבאמת מחשבתם לעלות ולהיות בקיבוצינו בארץ — האחרים נשארים באוסטריה — אלה הם שמחשבתם ורצונם להיות נתיני אמריקה. מאוסטריה ודאי קיבלת ידיעות מאת חיים ציצוביץ ומשה טננבוים — להם יש הרבה מה לספר. לפני כמה שבועות העברנו את בית הילדים שלנו מגלוביץ יחד עם בית הילדים בילובה לצרפת. אתמול קבלנו מכתב מד"ר מנדל מקרקוב שנסע יחד עם הילדים לצרפת. כתב שאיש לא התעניין בהם. שלחו אותם לפרווינציות הרחוקות של צרפת. נמצאים הם תחת השגחתם של אזא — אלצינו TOZ. גישתם לכל הענינים היא בלתי ציונית. אסרו הם אפילו שמורים משלנו ילמדו את הילדים. כותב הנו גם כן כי בעלית הנוער אין לנו כל השפעה. תאמין לי משה לו הייתי אני יודעת כי קבלת פנים ממין זה תהיה לילדינו אף פעם לא היתי מסכימה לשלוח את בית הילדים שלנו מגלוביץ בלי שום מורה ובלי כל אדם משלנו. צריך היה לצאת עם הילדים מונק גרין מנובי סונץ — חבר ההנהגה הגלילית שלנו — אבל הילק תאר לנו את המצב בצרפת בצבעים בהירים. אמר שמחכים שם אנשינו ומורינו ואפילו הכינו כבר עבורם בית — (דירה).

אני מאד מבקשת אותך שתשפיע על נציגי צרפת נבון סם סגל
ואחרים שסוף סוף יותרו על גדולתם ויתענינו בדברים יום יומיים –
ועבודה יום יומית ויבואו לישיבות קואורדינציה ואז תוכל השפעתם להיות
גם בעלית הנוער יותר כבירה. חשבוני שאחרי גמור הקונגרס חברינו
יסעו לצרפת. בבקשה ממך ספר להם על כל הענין. ישתדלו המה שמורים
משלנו ומחנכים משלנו יעברו לעבודה לבית הילדים.
משה, בשבועות הקרובים יוצאת אני לאיטליה ומשמה אשתדל
בהזדמנות הראשונה לעלות ארצה. די ומספיק ישבתי פה.

מאחלת אני לכולכם שעבודתכם תתן תוצאות פוריות ובקרוב נזכה כולנו
להפגש בארצנו ולחוג את חנוכת ביתנו הלאומי – בציון המשחררת.
חזקו ואמצו
סוניה זליקסון...

"עוד לא נותקה השלשלת"

תנועות הנוער במחנות העקורים כסוכנות חברות לאומיות

עדה שיין

הקדמה

מדיניות הרצח של הגרמנים עיצבה את חברת הניצולים על אדמת גרמניה ואוסטריה. כ-50,000 מבין האסירים היהודים שהובאו לשם בשלבים האחרונים של הפתרון הסופי זכו להגיע ליום השחרור. ילדים קטנים וזקנים לא היו ביניהם. נתונים סטטיסטיים מיולי 1945 מלמדים כי יותר מ-67% מן המשוחררים היו בני 21-45, כ-22% היו צעירים בני 16-20; קרוב ל-4% היו ילדים ונערים עד גיל 15 ו-7% מבוגרים מעל גיל 45.¹ ריכוז ניכר של ילדים ונערים יתומים נמצא בבוכנוולד ובברגן-בלזן.²

רוב הניצולים היהודים מארצות מזרח אירופה סירבו לשוב לארצות מוצאם לאחר השחרור. הם רוכזו במחנות איסוף (Assembly Centers) וקיבלו מעמד של עקורים (Displaced Persons), והטיפול בהם הופקד בידיה של אונרר"א. מחנות העקורים באזור הכיבוש האמריקני בגרמניה הפכו ליעד עבור הניצולים והפליטים היהודים.

בתוך שנה ומחצה התרכזו שם ציבור יהודי ובו יותר מרבע מיליון נפש, ניצולים שהבריתו את הגבולות ממזרח אירופה ובאו משלושה ציבורים שונים: פרטיזנים ולוחמי גטאות; יהודי פולין ששהו במלחמה בברית-המועצות ושבּו לפולין במסגרת של הסכמי הריפאטריאציה (שיבת פליטים למולדתם) בין פולין לברית-המועצות, אך האנטישמיות הקשה ששררה בפולין דחפה אותם לעזוב את פולין; ויהודים מרומניה, הונגריה וצ'כוסלובקיה.³

בסתיו 1945 הסתמנה עלייה קלה במספר הילדים באזור האמריקני בגרמניה עם

בואן של קבוצות ילדים ממזרח אירופה, כשהן מאורגנות על פי שיוך תנועתי במסגרת ה"בריתה". במינוח של אונרר"א זכו הילדים לכינוי "ילדים ללא ליווי" (unaccompanied children). בנובמבר 1945 נוצר ריכוז ניכר של ילדים ובני נוער במחנה העקורים בפרנוולד (Föhrenwald).⁴ עד אפריל 1946 עלה מספר הילדים האלה ליותר מ-3,600.⁵ בסוף אותה שנה היה מנינם 5,700, פחות מרבע מכלל אוכלוסיית הילדים שנמצאה אז באזור הכיבוש האמריקני בגרמניה.⁶ מניין הצעירים שמתחת לגיל 18 היה באותה עת 27,600 נפש, כ-23% מכלל האוכלוסייה באזור הכיבוש האמריקני בגרמניה.⁷

אוכלוסיית הילדים ובני הנוער היתה מורכבת מארבע קבוצות: בני נוער ששרדו ממחנות הריכוז; ילדים שניצלו ביערות; ילדים שחיו בזהות שאולה במנזרים או אצל משפחות נוצריות; וילדי ריפאטריאנטים שחיו עם הוריהם, או לפחות עם אחד מהם.

המגע הבלתי-פוסק עם מוות, רעב, מחלות וזיהומיות, סבל פיזי קיצוני מתמשך, התפוררות המשפחה, יתמות, בדידות ומאבק הישרדות יומיומי, הסתתרות וחיים בזהות שאולה, ארעיות וחוסר-ודאות קיצוניים – כל אלה היו מנת חלקם של הילדים ובני הנוער.

המלחמה פגעה גם ביכולתם לרכוש השכלה סדירה. על פי דוח של מי שעמד בראש מחלקת החינוך של הג'וינט באזור האמריקני בגרמניה, רוב התלמידים בני פחות מ-15 היו אנאלפביתים, וצעירים בני 15–25 היו בעלי ידע בסיסי בלבד.⁸ רושם זה לא היה מדויק. הפגיעה בהשכלה לא היתה אחידה כפי שעולה מסקר שערכו פקידי אונרר"א במחנה פרנוולד בחודשים מרס-אפריל 1946 בקרב 342 "ילדים ללא ליווי" שגילם הממוצע 16 שנים. מספר שנות הלימוד היה 5.7 בממוצע, אך הנערים נבדלו זה מזה בהתאם לארצות המוצא: נערים שבאו מהונגריה היו בעלי 7.4 שנות לימוד, מצ'כוסלובקיה – 6.9, מרומניה – 5.6 מפולין – 4.5 ומליטא – 4.9.⁹ ההתמודדות הראשונה עם ציבור הניצולים הצעיר לאחר השחרור היתה של שרידי תנועות הנוער החלוציות, שדאגו להניח את היסודות לפעילות הציונית במחנות העקורים והיו הראשונים שהעמידו את שאלת חינוכם של היתומים הצעירים על סדר היום.

מה היה חלקן של תנועות הנוער במחנות העקורים בהפיכת הניצולים הצעירים לשותפים במפעל הציוני ומה אפיין את דפוס פעולתן, על כך מבקש המאמר לענות. המאמר יטען כי על אף ההבדלים ביניהן, ראו כל תנועות הנוער בהקמת מדינה

יהודית פתרון מלא למצוקותיו האישיות, החברתיות והתרבותיות של הנוער היהודי באירופה. במהלך השהייה במחנות העקורים הפכו תנועות הנוער לסוכנות החברות הפעילות ביותר בהבנייתה של תודעה לאומית בקרב הנוער הניצול והסתייעו לשם כך בשליחים הארץ-ישראלים. מעורבות זו הגבירה את המאבקים הפוליטיים בין התנועות עצמן. המאמר יתמקד בתנועות הנוער באזור הכיבוש האמריקני בגרמניה, שם התרכז ציבור גדול של ילדים ונוער.

היתומים באתגר ציוני

הראגה לחינוכם של היתומים עמדה על סדר יומם של הניצולים מיד לאחר השחרור. שרידי התנועות הציוניות שבין הניצולים סירבו לחזור לארצות מוצאם והחליטו להיאבק על הכרתם כקבוצה לאומית נפרדת. הם שללו את האפשרות להחזיר את היתומים לארצות מוצאם במזרח אירופה ואימצו את התפיסה כי יש להזדרז ולהוציא את הילדים מגרמניה לארצות שכנות לצורך טיפול והבראה, בהנחה שמשם יקל להעבירם לארץ-ישראל.

במחנה הריכוז בוכנוולד קמה "ועדת הנוער החלוצית", שביקשה למנוע את החזרתם של הנערים לפולין. הוועדה שיגרה מכתבים אל נתן שוולב, שישב במרכז "החלוץ" בשווייץ, וביקשה שישלח אליהם מהר סרטיפיקטים כדי "לשכנע את הנוער ששיבה לארץ-ישראל אקטואלית וזה בקרוב, כי רק זה יכול להחליש את חשק הנוער לשוב לפולניה".¹⁰

נתן שוולב, שניהל באותה עת תכתובת עם שרידי התנועות החלוציות ברחבי אירופה, דחק בהם שלא לשוב לארצותיהם, בנימוק כי "בארצות המוצא שלכם אין לכם מה לחפש, אין משפחה, אין ציבור, אין קשר עם עולמסקי".¹¹ הוא הפיח בהם תקווה כי יוכל לארגן סרטיפיקטים. לשם כך הורה לפעילים במחנות השונים לשלוח אליו רשימות של צעירים, עם כל הפרטים הנחוצים, כולל מצב הבריאות ו"המצב הפסיכי והרוחני של הצעירים".¹²

כדי להרחיק את הנערים מן ההשפעה השלילית של המחנה נקטו הניצולים במחנה בוכנוולד יוזמה נוספת והקימו הכשרה חקלאית בחוות אגנדורף, שליד המחנה. ההכשרה החקלאית, שנתפסה בעיני יוזמיה כ"גשר לנדירה הלאה לארץ-ישראל", מילאה תפקיד כפול: היא העניקה לצעירים את האפשרות להתנתק מן הסביבה ההרסנית של מחנה הריכוז בהווה, ואפשרה להם להתנסות בסגנון חיים חלוצי, בחיי שיתוף, התארגנות עצמית וחיי חברותא במחשבה לעתיד.¹³ היה בכך המשך לסגנון

הפעולה של תנועות הנוער בשלטון הנאצי, שבשלב הראשון ביקשו להוציא במהרה את הנערים מן המקום כדי להצילם. משלא עלה בידיהן, עשו שימוש בהכשרות חקלאיות מחוץ לגטו כדרך לבניית מציאות חלופית, שתפיג מעט את הלחץ מחיי הגטו ותאפשר לנערים להתנתק מן המציאות הקשה.¹⁴

מבצעי השיבה למולדת שאורגנו על ידי צבאות הכיבוש ואונרר"א סייעו גם למגמות הציוניות. בהסכמת ממשלת דה-גול הועברו 535 ילדים ונערים מבוכנוולד לצרפת.¹⁵ קבוצה נוספת של 375 ילדים הועברה מבוכנוולד לשווייץ, לאחר שהג'וינט השיג את הסכמתה של ממשלת שווייץ.¹⁶

ברצונם להוציא את הילדים מגרמניה הסתייעו הניצולים בחיילי הבריגדה.¹⁷ פעילים מבין הניצולים שיגרו פניות חוזרות ונשנות אל הסוכנות היהודית:

אנו כבר 3-4 חודשים לאחר השחרור המיוחל והמצב חסר תקווה כמו קודם [...] רק במחנות מעטים מאוד הצליח לקום ארגון. ברוב המחנות מתגוררים כולם או רובם ללא מטרה, ורבים ללא תקווה לעתיד טוב יותר. אם אתם לא תצליחו להביא עזרה מבחוץ, לארגן את היהודים, הרי אז נצטרך לנטוש את התקווה שיחיו כאנשים נורמליים [...] מה שנחוץ זוהי עלייה גדולה, במיוחד של צעירים, אם רוצים שנוער זה לא יושחת או יאבד. צריך לבוא צוות אנשים עם מכוניות שיבקרו בכל המחנות, יארגנו, ימסרו מידע וירכזו את הכל. דבר זה יוכל לשאת תוצאות במהירות, אם יבואו אנשים מן החוץ.¹⁸

בסיועם של חיילי הבריגדה התכנסו הניצולים לראשונה במחנה פלאק-קאזרנה (Flak-Kaserne) שליד מינכן ב-25 ביוני 1945, והצהירו כי מטרת הפעולה הציונית "לחסל את גלות אירופה ולהעלות את הנותרים לארץ-ישראל".¹⁹ במפגש נוסף, שנערך ב-25 ביולי במנזר סט. אוטיליין (St. Ottilien), כרכו הניצולים את הסירוב לחזור לארצות מוצאם בתביעה הפוליטית לפתוח את שערי ארץ-ישראל לעלייה המונית ולהכיר בזכותו של העם היהודי להקים מדינה עצמאית בארץ-ישראל. נציגי המחנות הביעו את הצורך לרכז את היהודים במחנות גדולים כדי להופכם למרכזי הכשרה לקראת עלייה לארץ-ישראל.²⁰

באותו הכינוס הצהירו הניצולים על זיקתם למוסדותיו של היישוב הארץ-ישראלי והביעו את נכונותם לקבל את הממסד הציוני כמרכזם הלאומי. מסר ציוני זה היה מכוון אל שלטונות הכיבוש, אך לא פחות מכך אל הסוכנות היהודית. מעתה נדרשה

זו להוכיח שביכולתה לא רק לספק את הסרטיפיקטים המיוחלים, אלא גם להיענות לקריאותיהם של הניצולים לטפח חינוך ציוני במחנות העקורים. אל המסר הפוליטי התלוותה ההכרה כי ההגירה לארץ-ישראל לא תתמש במהרה ויהא צורך להיאבק עליה.²¹

התארגנות הניצולים בגרמניה הושפעה מן ההתפתחויות בוועידה הציונית, שהתקיימה בלונדון בראשית אוגוסט 1945 ובמהלכה נפלה ההכרעה לפרק את המסגרת התנועתית המאוחדת שנוצרה בפולין בין קיבוצי העלייה של "השומר הצעיר" ו"דרור".²² באותה ועידה אימצה התנועה הציונית את התפיסה האטטיסטית של בן-גוריון, הרואה במדינה אמצעי בלעדי לקיומה של התרבות העברית ומכשיר יחיד להבטחתו של הקשר בין כל חלקי העם היהודי.²³ מבחינה ארגונית, הוועידה החליטה להקים הסתדרויות ציוניות אחידות בכל ארץ וארץ. "הכוונה היא להסתדרות ציונית אחידה, שתקיף את כל הציונים באותה ארץ, תפקח על המוסדות והקרנות הציוניים ותנהל את כל הפעולה הציונית בארץ".²⁴

ביומה האחרון של הוועידה בלונדון התנהל ויכוח בשאלת החינוך היהודי לאחר השואה. ההכרה בדבר נחיצותה של מדינה יהודית למען המשך הקיום התרבותי היהודי הניעה את הוועידה לתבוע לעצמה את הזכות לקבל על עצמה את חינוך היתומים היהודים באירופה. חוגי "המזרחי" תבעו שיהא זה חינוך דתי-לאומי. לבסוף התקבל נוסח של פשרה ולפיו "בכל המוסדות המטפלים בילדים יינתן חינוך והכשרה להכנתם לעליה לארץ-ישראל".²⁵ בכך הבלית הכינוס את המשותף לכל הזרמים הציוניים ונמנע מהגדרה באשר להבחנה בין חינוך דתי לחינוך חילוני.

הדי הוועידה הציונית השפיעו על החלטות הניצולים בכינוס הציוני השני, שנערך במחנה לנדסברג ב־20 באוגוסט. ההחלטות קבעו כי אופיו של החינוך הציוני במחנות העקורים יהיה חלוצי ויכלול הכשרה תרבותית, מקצועית והגנתית. מבחינה ארגונית, נקבע שיש לשאוף "כתנועה מאוחדת [...] לאיחוד התנועה הקיבוצית והסתדרות עובדים אחידה". כמו כן, הוכרז על הקמתן של הסתדרות ציונית אחידה (להלן: הצ"א) ותנועת נוער ושמה הנוער החלוצי המאוחד נוח"ם. המחנה הציוני הציב לעצמו למטרה לכבוש את העמדות הראשיות בעבודה הכללית ו"לנהל עבודה חינוכית הסברתית כדי להכשיר את הלבבות וליצור טיפוס יהודי חדש".²⁶ הדוברים לא פירשו מה כוונתם במושג זה, אך ראו בחינוך החלוצי דרך "לקראת חיים נורמליים".²⁷ הסניף הראשון של נוח"ם הוקם במחנה פלדפינג, בבית שהיה שייך בעבר ליוז'וס שטרייכר ועתה הוחרם בידי הצבא האמריקני. הוא נמסר לניצולים היהודים ושמו

הוסב ל"בית הרצל".²⁸ הפעילים הציונים במחנה כרכו את פעילותם בעשייה חינוכית, שתכליתה חינוך מחדש, והצהירו שברצונם "לעקור את המציאות הדמורליזציונית של מחנות הריכוז על ידי עבודה תרבותית ברוח חלוצית וציונית".²⁹ עוד הצהירו כי "מטרתנו הסופית (endziel) לתת לנוער הבלתי מאורגן השכלה לאומית וכללית בסיסית וחישול גופני. החינוך הרוחני עומד בעיקר בזמן זה על לימוד השפה העברית ועיסוק בהיסטוריה ובספרות לאומית שלנו כמו גם בבעיות הלאומיות שלנו".³⁰ עקרונות המצע של הצ"א ושל תנועת הנוער נוח"ם אושרו בוועידה הציונית בפרנקפורט, ב-11-12 בספטמבר 1945, ונמנו עמהם: "מדינה עברית, בניין הארץ על יסודות סוציאליסטיים, עבודה עצמית, שאיפה וזיקה להסתדרות העובדים האחידה, כיבוש העבודה, בכורה לחקלאות, הכשרה גופנית, רוחנית והגנתית, התיישבות עובדת לכל צורותיה, שפה ותרבות עברית, עלייה בכל התנאים". המצע ביטא את השאיפה לאחדות הכוחות הפוליטיים, שאפיינה את השרידים בגרמניה ונדמתה בעיניהם הן כתנאי להשגת משימתם להביא מהפכה ציונית בקרב שארית הפלטה³¹ והן כאמצעי למימושה של מהפכה רוחנית בציונות, שתכליתה "להבטיח ולהנציח את קיום עם ישראל, את קיום היהדות".³² ואולם בהחלטות המועצה בפרנקפורט היה נעוץ זרע הפילוג. המועצה הדגישה את הזיקה להסתדרות הציונית העולמית והטילה על חבריה להעביר את מפעל השקל. החינוך לקראת ההסתדרות הכללית בארץ-ישראל הוכר כאחד היסודות החינוכיים של תנועת הנוער החלוצי המאוחד. בכך הוצא מכלל אפשרות שילובה של בית"ר במסגרת של הצ"א.

המחנה החלוצי בגרמניה התלבט בשאלה היכן לרכז את מאמצי הפעולה הציונית בקרב ההמונים במחנות העקורים עצמם, או בקרב המיעוט שהצטרף לקיבוצי ההכשרה של המחנה החלוצי. הגישה האחת הניחה כי הכוחות החלוציים יצליחו לסחוף אחריהם את הציבור כולו, ועל כן עליהם לפעול בקרב ההמונים במחנה העקורים.³³ הגישה השנייה קראה לנתק את הנוער מחיי המחנה, לרכזו בקיבוצי הכשרה ולטפח חיים עצמאיים, קולקטיביים ופרודוקטיביים, כדי ש"בזמן הקרוב יעמוד לרשותנו חומר אנושי, שיהיה מוכשר בכל המובנים לעלייה בכל התנאים".³⁴

גישה זו עלתה בקנה אחד עם תפיסותיו של נתן שוולב, שקרא לפעילים הציונים לרבוך בדפוסי הפעולה הציוניים הקלאסיים ובמיוחד בהכשרה החקלאית, שאותה ראה כמפעל נחוץ ל"חינוך מחדש והסבה מקצועית של הנוער היהודי העני בזמן מצוקה הזה". הוא קרא להם "לארגן גרעינים, לחזק אותם, להקנות גישה חלוצית

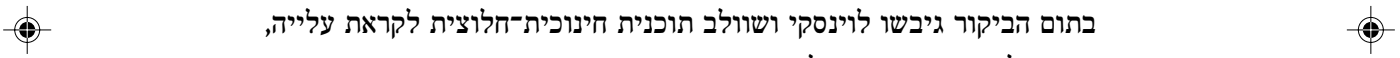

יהודית וכללית, שהרי הארץ שלנו מחכה לכם כרזרבה יקרה".³⁵ שוולב הצהיר מפורשות שעמדתו החינוכית היא המשך ישיר לדפוס הפעולה הציוני מלפני המלחמה, והוסיף: "החומר האנושי בחלקו הנו קשה מאוד, אבל לא נמלא את תפקידנו החינוכי אם לא נטפל בהם (הדגשה שלי, ע"ש).³⁶

על בסיס הבנה זו הונחו היסודות לפעולתה של עליית הנוער במחנות העקורים. בספטמבר 1945 התקיים מפגש ישיר ראשון בין פעילי הצ"א ונוח"ם ובין נתן שוולב, עקיבא לוינסקי, שעמד בראש המשרד הקונטיננטלי של עליית הנוער, ומרים ורבורג, מזכירת המשרד לעליית הנוער בלונדון, שפעלה במחנה פרנוולד במסגרת הג'וינט. מרים ורבורג השיגה אישור מיוחד מאונרר"א להקים מקום מחוץ למחנה פרנוולד עבור 100-150 צעירים, שהתאים לדעתה לסגנון העבודה של עליית הנוער, וגייסה מורים מבין אנשי המחנה. סוכם "להשתמש בתכנית הלימודים של עליית הנוער: מחצית היום לעבודה פיסית ומחצית היום ללימודים".³⁷ ואילו עקיבא לוינסקי קבע את ההסדרים להוצאת 300 צעירים שנמצאו אותה עת בשבעה מחנות שבהם ביקר למסגרותיה של עליית הנוער בשווייץ.³⁸

בתום הביקור גיבשו לוינסקי ושוולב תוכנית חינוכית-חלוצית לקראת עלייה, שהורתה על ריכוז הכוחות וחלוקתם באופן הגיוני בין המחנות וההכשרות; הפרדה בין עליית הנוער לחלוצים; עריכת מפקד כללי של כל החלוצים והנוער, בדיקות רפואיות, ארגון בקבוצות עלייה בהתאם לסדר הנוהג בארץ, העמקת לימודי העברית, שיפור התנאים הפיזיים של הנוער והוצאת המועמדים לעליית הנוער לשווייץ. בשאלת האיחוד טענו השניים שאין לדבר על איחוד במובן של מיזוג אידאולוגי ופוליטי בלי בירור עמוק ויסודי.³⁹

באוקטובר 1945 חל מפנה בהשקפתה של הנהגת שארית הפלטה באשר להוצאת הילדים מגרמניה. ממשלת בריטניה ניאותה להוציא 1,000 ילדים ממחנות העקורים ולהעבירם לטיפול בבריטניה. מוסדות ההנהגה, כשני אזורי הכיבוש בגרמניה, סירבו להתיר את הוצאתם של הילדים. ב-19 באוקטובר 1945, פרסם הוועד המרכזי של היהודים המשוחררים בבואריה את החלטתו לסרב להוציא ילדים לכל ארץ זולת ארץ-ישראל. גם נימוקיה של מרים ורבורג – טובתם של הילדים, הצורך שלא להפר את אמונם של הילדים שכבר הוכנו לקראת יציאתם, ובעיקר, ההכרח לפנות מקום לאחרים שיגיעו למחנות – נדחו על ידי הוועד המרכזי, שנתמך על ידי המרכז הציוני.

ההחלטה היתה בעלת אופי פוליטי, כמו שהודה יצחק רטנר מהנהגת נוח"ם בשיבה הראשונה של מועצת הצ"א:

לפני שבועיים החלטנו, שאף ילד לא ייסע לאנגליה, כי הבית בשביל הילדים אלו הוא רק ארץ-ישראל ושזהו האות למאבק. אנו נכריז את קריאתנו לכל העולם ולא נרגע עד שקולנו ישמע. מוכרחים אנו לצאת מכאן בהחלטה אחת ובסיסמא אחת "למאבק פוליטי עד הניצחון הגמור".⁴⁰

מעל דפי העיתון ניצוץ הכריז יצחק רטנר:

לא לחינם החליטה מועצת יהודי בוואריה המשוחררים: לא להרשות העברת יתומינו לאנגליה, ילדי ישראל המעטים שנשארו לפליטה מחרב הנצים והפוליטיקה הגבוהה של הארצות הדמוקרטיות. אין לעם העברי, אין אפילו לתינוקות כל אמן בעם המתנקש בחיי האומה העברית.⁴¹

זאב מנקוביץ זוקף את השינוי בגישת הוועד בבוואריה לזכות מרכז משלחת הבריגדה בגרמניה, צבי לנגזם (שילוח), שהציג את היוזמה הבריטית כתרגיל ביחסי ציבור שנוקטת בריטניה כדי לפגוע במאבקו המוסרי של היישוב.⁴² חרף התנגדותם של הציונים הוצאו הילדים מן המחנות. מעתה ואילך החליטו הוועדים המרכזיים באזור הכיבוש האמריקני והבריטי בגרמניה להתנגד בכוח להוצאת הילדים. הוועד המרכזי במחנה בלזן, שבאזור הכיבוש האמריקני, החליט ב-21 באוקטובר כך:

א. העברת הילדים לאנגליה אינה מתקבלת על דעתנו. ב. לא נוכל ליתן הסכמתנו לכך כי אלה אשר היו יחד אתנו בגטאות ובמחנות הריכוז ינדרו לגולה. הילדים צריכים להישאר איתנו עד שיוכלו לעלות לארץ-ישראל. ג. אנו תובעים, כי רשיונות העליה הראשונים יינתנו לילדים שלנו, כדי שתוחש יציאתם מהמחנות.⁴³

ההחלטות נפלו סמוך לביקורו של דוד בן-גוריון במחנות העקורים. במהלך הביקור ניסח בן-גוריון תוכנית כוללת ומסרה לגנרל בדל-סמית, עוזרו של אייזנהאואר.

התוכנית הועמדה על שלושה עיקרים: ריכוז העקורים היהודים והפרדתם משאר העקורים, העמקת הניהול העצמי ומתן חינוך ציוני. בזכות אלה ביקש בן-גוריון להשיג תוכנית מדינית ברורה להפוך את הניצולים לאזרחים במדינה משלהם. לחינוך הועיד את התפקיד לחולל את המהפכה הציונית בקרב שארית הפלטה, ואת ביצועה הפקיד בידי השליחים מארץ-ישראל.⁴⁴ בביקורו תרגם בן-גוריון את המגמה שאושרה בלונדון לשפת המעשה בכך שהעתיק את השליחות היישובית מן התחום השיקומי-הפרטני אל הנתיב החינוכי-החלוצי.

בן-גוריון נתן גיבוי מלא להחלטת הוועד המרכזי באזור הכיבוש האמריקני, אך נמנע מלנקוט עמדה באשר למחנה ברגן-בלזן, שבאזור הכיבוש הבריטי, בשל התנאים הקשים ששררו במקום. בשיבה עם המרכז הציוני וההנהגה הראשית של נוח"ם קשר בן-גוריון את הוצאתם של הילדים לסוגיית "החלוץ האחיד", והודה שלהשאת הילדים במחנות העקורים יש תפקיד בגיבוש תנועת החלוץ האחיד, שתסור למרותם של מוסדות ההסתדרות:

ייצור החלוץ האחיד הוא לא רק צורך כי אם צו, צו הציבור הציוני ותנועת הפועלים עליו החליט בוועידת ההסתדרות האחרונה וכשיגשימו אותו בעקביות וקנאות כל המפריע יסולק וידחה הצידה כחותר מתחת יסודות המפעל הציוני. יסודות חלוציים כגון: חינוך לעבודה עצמית, שיתופיות, הגנה, הגשמה אישית הם נכסי ברזל בחינוך הנוער לקראת יעודו החלוצי. הילדים של שארית הפליטה אינם הפקר, שכל מי שרוצה בא ומספח עלובים אלו ומכניסם בכנפיו. זה עניין של הציבור וגם עליהם חל צו של חינוך של חלוץ אחיד [...] על החלטותינו נעמוד בכל תוקף ועקשנות חלוצית. אין בכוחו של שום יחיד או אישיות, ותהינה לו מי יודע אילו זכויות, לבטל החלטה זו.⁴⁵

חודש אחר כך, ב-21 בנובמבר 1945, בעת ישיבתה של הנהלת הסוכנות, הגן בן-גוריון על החלטתו לתמוך בהשאת הילדים במחנות בגרמניה בנימוק הזה:

במחנות יש אתמוספירה יהודית, אתמוספירה ציונית. הם מהווים לחץ פוליטי, וברחוב הצרפתי תהיה נשקפת להם כל סכנה שאתה רק יכול להעלות על דעת, וביחוד כאשר זה בניגוד לאינטרס הציוני [...] זהו אינטרס ציוני שבאיזור האמריקאי יהיה כוח יהודי גדול, אמריקה תלחץ על אנגליה, די גול לא ילחץ.⁴⁶

בדיוני הנהלת הסוכנות הדגיש בן-גוריון את ההיבט הפוליטי החיצוני והביע את חששו שמא הילדים שיוצאו לבריטניה או לצרפת עלולים להתחנך במוסדות חרדיים וכך יורחקו מאווירה ציונית. הוא ראה במפגש בין ציבור עקורים בעל נכונות למאבק ובין הממשל האמריקני, המוכן להעניק סיוע ולטפח הכשרה ציונית בהשגחתו, חלון הזדמנויות נדיר שבכוחו ליצור לחץ פוליטי על בריטניה.

הסירוב להוציא את הנערים לשווייץ במסגרותיה של עליית הנוער הפתיע גם את נתן שוולב, שכבר השיג את הסכמתה של אונרר⁴⁷ א להעברת הילדים לשווייץ. הוא סבר שיש לנצל את האפשרות מן הטעם הכפול שריכוז של פליטים בשווייץ ייצור לחץ על ממשלתה ושבשווייץ יהיה אפשר "לנהל עבודה חינוכית פחות או יותר נורמלית, מה שיקל ללא כל ספק על קליטתם בארץ".⁴⁷

גם שלום אדלר-רודל, ראש המחלקה האירופית של ההסתדרות הציונית, השמיע ביקורת על הקו של בן-גוריון. אדלר-רודל סבר שהמחנות אינם מקום הולם לילדים ויש להוציאם משם מהר ככל האפשר. בנובמבר 1945 שוגר לגרמניה ביוזמתו של ה-Jewish Refugee Committee, הגוף שיזם את העברת הילדים לבריטניה, כדי להשפיע על ראשי הוועד לשנות את עמדתם בנוגע לתוכנית. אך הדבר לא עלה בידו. הוועד נשאר כאמור נחוש בעמדתו השלילית.

בסיכום שמסר למפקדת אונרר⁴⁸ א הודה אדלר-רודל שלנוכחות הילדים יש חשיבות מורלית רבה בעולמם של הניצולים עצמם, ואף שהוועדים פועלים מתוך מניעים פוליטיים, הוא המליץ שלא לפעול בניגוד לרצונם. לעומת זאת, בדיווחו להנהלת הסוכנות התקומם אדלר-רודל על עמדת הסוכנות היהודית וטען שהוועדים היו מוכנים לשנות את עמדתם על פי הוראת הסוכנות. הוא גם הודה שהצהרת הוועדים המרכזיים חיזקה את כוחה של הסוכנות היהודית בעיני שלטונות הצבא ואנשי אונרר⁴⁸ א, ואף העניקה משקל יתר לשליחותו. עם זאת, סבר שהסוכנות צריכה לעשות הכול כדי להוציא את הילדים מן המחנות, אם על ידי כך שתעמיד בהזדמנות הראשונה את כל הסרטיפיקטים העומדים לרשותה ותביאם לארץ-ישראל או שתייעץ לוועד המרכזי להסיר את התנגדותו לשיגור הילדים לאנגליה.⁴⁸

הפולמוס בשאלת הוצאת הילדים לבריטניה היה לנקודת מפנה בהתפתחות החינוך במחנות העקורים משלושה טעמים:

א. בהתנגדותם להוציא את הילדים לארצות אחרות זולת ארץ-ישראל, הפכו הניצולים את הטיפול בילדים לסוגיה פוליטית. תביעתם של הניצולים לקבוע את גורל הילדים היתה המשך ישיר לסירובם לשוב לארצותיהם. הפעילים הציונים בקרב

שארית הפלטה הובילו את הקו המיליטנטי. הוועדים המרכזיים כפו על הצבא, על אונרר"א ועל הג'וינט להתחשב במדיניותם המוצהרת. הם קיבלו על עצמם את הסמכות להתערב בקביעת גורלם של הילדים היתומים ויצרו את הזיקה בין הילדים ובין תביעתם הפוליטית למדינה יהודית בארץ-ישראל.

ב. בזמן המאבק התחדד המסר הציוני המיליטנטי של הוועדים המרכזיים, והוגדרה זיקתם הישירה למרכז הלאומי בארץ-ישראל. מעתה היה אפשר להוציא ילדים ללא הורים מאזורי הכיבוש בגרמניה ובאוסטריה רק מתוך הישענות על הקצאה מצומצמת של סרטיפיקטים, שניתנו לתנועה הציונית. שליטה על משאב יקר-ערך מצד אחד, חיזקה את כוחה של התנועה הציונית בתוך המחנות, ומצד אחר, הגבירה את מאבקי הכוח בין מרכזי המְשָׁנָה בתוך המחנות, שכן הסרטיפיקטים חולקו על פי שיוך מפלגתי ותנועתי.

ג. מכאן ואילך שינתה התנועה הציונית את יחסה אל שארית הפלטה ואימצה את התפיסה שיש לראות בציבור העקורים כוח חשוב במערכה המדינית.

החינוך הלא-פורמלי בצבא לחצים פוליטיים

הצ"א ותנועת הנוער נוח"ם אושרו על ידי הנהלת הסוכנות וזכו לברכת מחלקת הארגון של ההסתדרות הציונית. נוח"ם הוכרה כ"ארגון נוער אחיד של הסקטורים החלוציים". בני 18-24 נחשבו לבוגרים של תנועת נוח"ם ושוייכים למחלקת ההכשרה והעלייה. מרכז החלוץ הורה לפעילים בגרמניה לעשות כל שביכולתם לרכז מבחינה חינוכית את הנוער הנמצא במחנות ואת אלה המגיעים במסגרת ה"ברייחה" ולהחזיקו בהכשרה, כדי להכינו לקראת עלייה.⁴⁹

בוועידה הראשונה של נוח"ם, ב־17 בפברואר 1946, הועמדה המטרה הלאומית של הקמת מדינה יהודית בארץ-ישראל בראש סדר העדיפויות. עם זאת, הוועידה תבעה להחיל חובת הכשרה חקלאית למשך שנתיים על כל קיבוצי העלייה ואף תבעה מן ההסתדרות הציונית ומהסתדרות העובדים להטיל חובה זו על כל קיבוצי הנוער הארץ-ישראלי. נוח"ם הצהירה שמטרתה להביא לידי "איחוד התנועה הקיבוצית, הגברת השיתוף והעזרה ההדדית בין כל סוגי ההתיישבות העובדת לכל צורותיה, איחוד פועלי חלוצי מקיף גם בשטח ההסתדרות וגם בשטח המפלגתי הפוליטי".⁵⁰

שאיפתם של השרידים בגרמניה להקים מסגרת תנועתית רחבה, שתכיל בתוכה קבוצות בעלות השקפות מגוונות, עלתה בקנה אחד עם מגמותיה של מפא"י לראות בחלוץ האחיד דגם ראוי לארגון הפעילות החלוצית בגולה.

ואולם זרם הבאים ממזרח-אירופה טרף את הקלפים. למן הוועידה בלונדון עבר המחנה החלוצי בפולין תהליך של פיצול פוליטי. הברחת הגבולות בסיועו של ארגון ה"ברייחה" נעשתה על פי מפתח תנועת, ואל גרמניה הגיעו "קיבוצי העלייה" כשהם כבר מזוהים לפי תנועותיהם.⁵¹ כל תנועה רצתה להגדיל את מספר חבריה בהנחה שעם בואם ארצה יצטרפו לקיבוציה בארץ, ועל כן סירבו להצטרף לתנועת נוח"ם ולקבל על עצמם את מרותה של הצ"א.

אוסקר הנדלר, שהיה אחת הדמויות המרכזיות בתנועת דרור-פרייהייט בתקופת המלחמה ומן הפעילים בבניית התנועה לאחר המלחמה בפולין, הסביר את התנגדותה של תנועת דרור למסגרת של נוח"ם בגרמניה:

בו בזמן שהאיחוד כאן היה בנוי מלמעלה למטה, רואים אנו את תפקידנו לבנות את התנועה החלוצית מלמטה למעלה. תקותנו, לראות בהסתערות ולכוד כל הכוחות החיוביים ולהשתלט על כל התפקידים הבעורים אשר נולדו בשנים האחרונות לא נתגשמה. תנועתנו אשר נשאה בקרבה את התקוה הזאת, העמידה במקומה את הרצון לבנות אותה התנועה החלוצית הרחבה, אשר בתור נושא טבעי ואחראי לתפקידי השעה מוכרחה למצוא את התשובה שעד כה רק ידעה לתת בצורה בלתי מספקת [...] כאן אנו רוצים לשמור וגם נשמור על אחדות התנועה בכל הארצות בהעמידנו לפני הכל את המקשר של כל חלקי התנועה את החנוך לקיבוץ המאוחד (ההדרגות שלי, ע"ש).⁵²

תנועות ההתיישבות, מצדן, ראו בנוער ובצעירים שבמחנות העקורים את כוח המילואים שישלים את שורותיהן. עוד לפני שהסתיימה המלחמה התחזקה בתנועות ההתיישבות ההכרה כי יכולתה של התנועה הקיבוצית לגדול ולהתפתח מותנה בכושרה לקלוט לא רק את שארית הפלטה בין שורותיה, אלא, ובעיקר, את הנוער והילדים.⁵³ המחסור בכוח אדם, שהיה משותף לכל תנועות ההתיישבות, דחף אותן להתמסר לשליחות באירופה.⁵⁴

המאבק שהתנהל בין תנועות ההתיישבות בארץ על המאגר האנושי הצעיר בגולה הוחרף על רקע הפילוג הפוליטי בתוך מפא"י. פרישתה של סיעה ב' ממפא"י והזדהותה עם "הקיבוץ המאוחד" חוללו היפוך בתפיסתן של תנועות ההתיישבות. תנועת הקיבוץ המאוחד, שבעבר דגלה בקיבוץ גדול, מצאה את עצמה מצדדת יותר ויותר בזכות ההגדרה עצמית והקמת מסגרות עצמאיות. ואילו חבר הקבוצות, שעד כה תמכה בקבוצה

קטנה, היתה לנושאת דגל הכלליות. ביטוי לכך היה בהתמזגותה של תנועת גורדוניה-מכבי הצעיר עם תנועת "המחנות העולים" עוד ב-1943. ראשי חבר הקבוצות הגיעו למסקנה כי אין עוד זכות קיום לחלוץ במתכונת הנוכחית ויש לתמוך בחלוץ האחד.⁵⁵ מסגרת החלוץ האחד נדמתה בעיני החברים בגורדוניה כבשורה המתחייבת של הארץ לגולה. פנחס לוביאניקר, מראשי גורדוניה, קרא להקים בגולה תנועת נוער שתהיה מזוהה עם החלוץ, תודרך על ידי ההסתדרות ותהיה נאמנה למפא"י. הוא שלל את האפשרות לראות בחלוץ האחד מסגרת פדרטיבית וראה בכך "רמאות עצמית".⁵⁶ המתח בין הצ"א ובין קבוצות שהגדירו את עצמן כשומר הצעיר גבר כאשר בדצמבר 1945 יצא מרדכי אורן, מראשי השומר הצעיר בארץ, בהאשמות כלפי אנשי המרכז הציוני בבוואריה שהם מרעיבים ילדים מקיבוץ לוחמי הגטאות ורודפים את השומר הצעיר.⁵⁷ במרכז הציוני שללו בתוקף האשמות אלה וטענו שהפילוג התנועתי משפיע לרעה על הטיפול בילדים, שהגיעו מפולין במצב פיזי קשה. לדברי המרכז הציוני, האחריות למתיחות הזאת מוטלת על השומר הצעיר, שכן המדריכים סירבו לאשפו את הילדים חולי השחפת בבית-החולים, מחשש שמא הילדים החולים לא יוחזרו עוד לקיבוץ. המרכז הציוני הצהיר:

ילדי ישראל הניצולים אינם הפקר ואינם רכוש פרטי של איזו תנועה, שכל מדרך יכול לעשות אתם כרצונו. הילדים, רובם הגדול מצב בריאותם מעורער עד היסוד, השכלתם אפסית, חינוכם גרוע ויש לרכז את כל הכוחות הפדגוגיים המעטים שנשארו לנו לפליטה למען פעולה לכלל הילדים. דבר זה מצריך כלים כלליים ואחידים: בתי ספר ותנועת נוער מאוחדת ופעולה מרוכזת ואחידה מטעם המרכז של ההסתדרות ציונית אחידה. הנהלת הסוכנות התבקשה להתערב, כדי לשים קץ לשערורייה ההולכת ונמשכת, המסכנת את הקליטה ואת בריאות הילדים המעטים שנשארו לפליטה באירופה.⁵⁸

ואכן, המשלחת הארץ-ישראלית שהגיעה למחנות העקורים בדצמבר 1945 היתה אמורה לחזק את מגמת הפעולה האחידה, אולם בפועל השליחים מן הארץ נשאבו לעבודה בתוך תנועותיהם ורק חיזקו את המאבק בין התנועות. בהצ"א המשיכו להיאבק על אחדות המחנה החלוצי:

אסור לה לשום תנועה חלוצית לראות את עצמה כנושא יחיד של הגאולה.

יש להעלות את המאחד בתנועה החלוצית, במחנה הפועלים, בתנועה הקיבוצית ובהתיישבות העובדת. את המשותף יש להבליט ולא את המבדיל ומפלג. יש להלחם עבור המשותף ולא עבור הגון המבדיל. אי אפשר לשמור בקנאות עיוורת על המסגרת המעורבת, ויש למזג את כל חברי התנועה החלוצית בהכשרה, בכדי שהם ישמשו מילואים לכל התנועה הקיבוצית, לכל ההתיישבות העובדת. יש לעבד פרוגרמה חינוכית משותפת. הכשרה מעורבת עם מסגרות ואוטונומיה רחבה תהא רק פיקציה.⁵⁹

למגינת לבם של ראשי הצ"א מגמת הפילוג במחנה הציוני במחנות העקורים נמשכה. באפריל 1946 פרשה תנועת הנוער הציוני מהצ"א ומנוח"ם. לבסוף פרשה גם תנועת "המזרחי – תורה ועבודה" מהצ"א והקימה מפלגה עצמאית.⁶⁰

שאלת הפיצול והאחדות של הצ"א בגרמניה הוכרעה במהלך הקונגרס הציוני הכ"ב. הקונגרס הצהיר ש"יש למצוא דרך לריכוז ולאיחוד מכסימלי ולמנוע פילוגים, מבלי לפגוע בחופש פעולתם של הזרמים הציוניים" ואישר דפוס ארגוני נוסף, "איגוד ציוני ארצי", במקום "הסתדרות ציונית אחידה".

הקונגרס הציוני תמך בהקמת "הסתדרות חלוצית מאוחדת, שתטפל בכל העניינים של התנועה החלוצית ותהיה בנויה על אוטונומיה של הזרמים הרעיוניים בתוכה, ובארצות שלא הושגה בהן מטרה זו תוקם ברית ארגונים חלוציים בהשתתפות באי כוח כל התנועות החלוציות ותפעל בכל השטחים המשותפים".⁶¹ הקונגרס הכריע מפורשות להסתדרות הציונית האחידה בגרמניה אין הזכות להשתמש בשם זה, "מכיון שאין היא איגוד ציוני אחיד, אלא מפלגה. אם כן היא בעלת אותן זכויות בלבד, שיש לכל מפלגה ציונית אחרת", וכי "שום איגוד ציוני, שאינו כולל את כל הזרמים הציוניים בארץ, אינו ראוי להיקרא בשם הסתדרות ציונית אחידה".⁶² הצ"א פורקה סופית על ידי הקונגרס הציוני הכ"ב, ואת מקומה תפסה מפלגה חדשה ושמה פועלי ציון צ"ס התאחדות, שהיתה מזוהה לחלוטין עם מפא"י.

ב-29 בינואר 1947 הוקמה "ברית הארגונים החלוציים" כמסגרת לכל הגופים החלוציים זולת אגודת ישראל ובית"ר. מטרותיה של הברית הוגדרו כדלהלן: דיון בכל השאלות המשותפות, ארגון מפעלים משותפים, כגון הוצאות ספרי לימוד וספרות ציונית תנועתית כללית, מפעלי הבראה משותפים, קורסים משותפים. מסגרת זו נועדה לייצג את כלל התנועה החלוצית כלפי פנים וכלפי חוץ בענייני עלייה ותקציב של כלל התנועה החלוצית.⁶³

דפוס הפעולה

תנועות הנוער במחנות העקורים התארגנו בסדר הפוך מארגון בימים שלפני המלחמה, ופעולתן התנהלה בארבע מסגרות: קיבוצי עלייה, הכשרות חקלאיות, קנים או סניפים ו"קיבוצי ילדים". הפעולה החלה בקרב הנוער הבוגר בגילאי העשרים במסגרות של קיבוצי עלייה והכשרות חקלאיות. קיבוצי העלייה במחנה העקורים הכילו, בשונה מקיבוצי ההכשרה שלפני המלחמה, אוכלוסייה במגוון גילים ומילאו פונקציה אינסטרומנטלית שדואגת לקיום החומרי של החבר ומציעה לו מסגרת לעלייה מהירה.

השליחה הארץ-ישראלית רות טננבוים לא הסתירה את ביקורתה כלפי קיבוצי העלייה:

לא קל כשבאים הנה ורואים "קיבוצים" במחנות עם ראש קיבוץ וקרוביו, עם חברי קיבוץ מגיל 6 עד 50, עם הכתובות הצעקניות וחוסר הטעם להבהיל בסידור החדרים, חוסר העבודה, חוסר רצון לעבודה, חוסר כל עניין או לא נעשה טוב [...] חברי "הקיבוצים" סוחרים, קונים ומוכרים וכו'. לא קוראים: נעלם ההרגל הזה, אין מה לקרוא. לא מתווכחים, נעלם ההרגל ועוד. רוב האנשים הבאים עכשיו מפולין עברו את רוסייה הסובייטית. בית הספר הזה הוא סכנה עבורנו כתנועה שמטרתה צורת חיים מסוימת.⁶⁴

גם השליח לובה לאק העריך כי המרכיב האידאולוגי מילא תפקיד משני בהכרעתו של הצעיר להצטרף למסגרת כלשהי. עם זאת, לא נעלם מעיניו הפוטנציאל הטמון בצעירים המצטרפים לקיבוצים לגבי התנועה ההתיישבותית:

רוב החומר האנושי של כל התנועות, מחוסר פרצוף ודמות תנועתית ושההגדרה אינה אלא מסגרתית בלבד. לא ההשקפה ולא קביעת עמדה, אלא הצטרפות מקרית למסגרת זו או אחרת, דואגת לקיומו ושבה הוא תלוי, היא הקובעת את דרכו של החבר. וזו מלבשת אותם, את הנוער והילדים, באיצטלא של צביון ושמה בפיהם הבדלים דיאלקטיים. וכדי לא לחטוא לאמת עלי להוסיף עוד מספר שורות. למרות הבוסר פועם בקרב הנוער הזה להט ציוני-חלוצי כביר ובו גנוזות פוטנציות חלוציות רבות, וחריש חינוכי עמוק יוכל להפכם למחנה חלוצי רב ערך ויכולת.⁶⁵

"קיבוצי העלייה" נמצאו בתוך מחנות העקורים עצמם – באפריל 1947 היו 278 קיבוצים ובהם 13,142 חברים – ואילו ההכשרות החקלאיות הוקמו בחוות גרמניות מחוץ למחנות העקורים. התנועות החלוציות תפסו את ההכשרה החקלאית כמסגרת מועדפת בתקופת ההמתנה בגרמניה, והועידו לה את התפקיד "להכשיר את האנשים מורלית ורוחנית כדי שיוכלו למלא את משימתם, שיהיו חלק מאלה שצריכים לבנות את מולדתנו".⁶⁶ הן תפסו את ההכשרה כחזרה לדפוס פעולה ציוני מלפני המלחמה, המאפשר להן לשלב בין עבודה חקלאית לעבודה תרבותית, שכללה לימודי עברית, שיחות על הציונות, דיונים על תנועת הפועלים ועריכת דיונים פוליטיים ואידאולוגיים.

בסוף נובמבר 1946 נמצאו בהכשרות החקלאיות בגרמניה 3,500 איש לפי החלוקה הזאת: נוח"ם – 1,100; הנוער הציוני 800; השומר הצעיר – 550; בית"ר – 400; דרור – 250; אגודת ישראל – 120; לא-מפלגתיים – 130. ואילו באוקטובר 1947 עלה מספר ההכשרות החקלאיות ל-40 ונמצאו בהן 3,000 איש.⁶⁷ נראה אפוא כי שיעור קטן מקרב העקורים הצטרף להכשרות החקלאיות.

ה"קיבוצים" וההכשרות החקלאיות היו מסגרות של חיים בצוותא, ובמידה מסוימת של חיי שיתוף, מסגרת שמקבלת את קצבתה והספקתה יחד. אבל הם לא חיו על עבודתם ולא התפרנסו ממנה. חשיבותם היתה בהיותם מסגרת תומכת לצעירים בתקופת הנדודים. תרומתם החינוכית של החיים במסגרת של הקיבוצים היתה בכך שהעניקו לחבריהם לא רק השכלה כללית, כפיצוי על השנים שאבדו, אלא גם ובעיקר – יכולת להתמודד נגד השפעותיה ההרסניות של המלחמה, בעיקר בתחום הנפשי. השליחים הארץ-ישראלים, הרשמיים והלא-רשמיים, ריכזו את עיקר התעניינותם בקיבוצים ובהכשרות החקלאיות. על פי חישוביה של עירית קינן היה בהכשרות החלוציות שליח אחד לכ-290 איש לעומת שליח אחד לכל 3,200 איש במחנות הכלליים.⁶⁸ השליחים הדריכו את הצעירים כיצד לשמור על הניקיון האישי, לימדו אותם את סדרי החיים המשותפים, השכינו שלום בין החברים וכיוונו את ההתנהגות המינית של הצעירים.⁶⁹

מאמצים רבים השקיעו השליחים בהדרכה חקלאית. השליח נהג לעבור בין החוות, לסייע בארגון העבודה, להרצות על נושאים חקלאיים ולארגן קורסים חקלאיים. לצד ההדרכה המקצועית עסקו השליחים בטיפוח העבודה התרבותית בהכשרות ונאלצו להתמודד עם מחסור חמור של ספרים ללימוד עברית. חשיבות רבה נודעה לקשרים שניהלו השליחים עם הממסד הציוני בכל הקשור

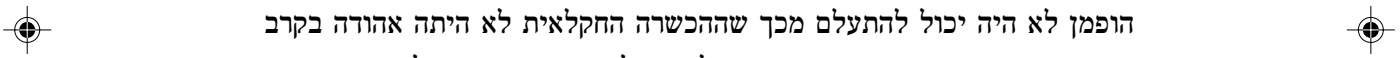
לשיגור חומרי הסברה. במהלך 1946 הגיעו למחנות העקורים שמונה טונות ספרים ממחלקת הנוער של ההסתדרות הציונית. היה זה בבחינת קומץ שאינו משביע את הארי.

כתובת חשובה לפניותיהם של השליחים מארץ-ישראל היו קרן היסוד וקרן הקיימת לישראל, שחומרי ההסברה שלהן נחשבו בעיני השליחים לכלי עזר הכרחי ו"פריסת שלום חיה לאלפי היהודים המחכים לדברה של הארץ ולקולה של הקק"ל".⁷⁰ הכול אמנם הכירו בחשיבותם של חומרים ספרותיים לטיפוח הפעולה הציונית, אבל השליחים מהארץ והנהגות התנועות בגולה לא הפסיקו להתלונן על מחסור בהספקת חומרים ספרותיים מן הארץ.⁷¹

בקיץ 1946 החלו להתרוקן ההכשרות החקלאיות, שחבריהן היו הראשונים לעלות בעלייה הבלתי-לגלית. בקיץ 1947 נסגרו ההכשרות בשל תביעת השלטונות להחזיר את הרכוש המוחרם לבעליהם הקודמים. בדוח מסכם על עבודת המשלחת הארץ-ישראלית הבלויט חיים הופמן את הקשיים שעמדו בפני מפעל ההכשרות החקלאיות. לטענתו, ההכשרה לעבודה היתה לקויה בהן, אולם חשיבותן היתה בעצם היסוד השיקומי לצעירים שחוו את מחנות הריכוז, המחנות בסיביר ומחנות הפליטים. ואולם הופמן לא היה יכול להתעלם מכך שההכשרה החקלאית לא היתה אהודה בקרב ציבור העקורים וקבע באופן מפורסם: בלי הבדל ההשתייכות המפלגתית שוחרים אנשי המחנות לאו דווקא לעתיד פרולטרי, אלא לעתיד בורגני או זעיר בורגני והתפכחותם בפגישתם עם המציאות הארצישראלית בוודאי תגרום עוד לרבים זעזועים נפשיים.⁷²

התרוקנות ההכשרות החקלאיות בקיץ 1946 החזירה את התנועות לפעול בקרב ילדים ובני נוער צעירים, שרובם הגיעו עם משפחותיהם או שרידי משפחה. עמד על כך חבר תנועת דרור:

תנועתנו בגרמניה לא התפתחה בצורה המקובלת והטבעית. אם כל תנועת חינוך מתחילה כרגיל את קיומה מהסניף דרך הילד והנוער, המחנכים לקראת הגשמה, עד לחבר ההכשרה המגשים הרי כאן בבוואריה היה התהליך הפוך. ראשית התנועה נעוץ בקיבוצים ורק אחר כך נוסדו וקמו הסניפים. הפעולה בסניפים קשה למדי. לא קל לחנך נוער, אשר חי באטמוספירה של קצבה ובטלה ואשר עבר את כל זוועות המלחמה — לא קל לחנך נוער כזה לערכי עבודה וקומונה.⁷³

ההנהגה הראשית של נוח"ם פנתה אל הנוער הלא-מאורגן בקריאה דחופה להשתתף בהכשרה לקראת חיי עבודה בארץ-ישראל. ההכשרה נתפסה כמסגרת "ליצירה קונסטרוקטיבית של חברה, של חיי קולקטיב ושל שיקום קולקטיבי".⁷⁴

משפסק זרם הבאים ממזרח אירופה לגרמניה באמצע 1947 עמדה התנועה החלוצית בכללותה לפני השאלה, "כיצד להחזיק מעמד כציונים במחנות במשך השנה הקרובה [...] מאין יבואו מילואים נוספים למחנה החלוצי?" והתשובה היתה, "הסתערות גדולה על הנוער, גם על הגילים הצעירים, הקמת מסגרת מוצקה של תנועת נוער חינוכית מן הטיפוס המסורתי [...] מעתה החזית העיקרית היא חזית כיבוש הנוער".⁷⁵ למסקנה דומה הגיעו גם בנוער הציוני, כשתבעו רוויזיה בחינוך החלוצי בנימוק שאין להסתפק בגינונים החיצוניים של "חולצה ועניבה". גם בתנועה זו הכירו בצורך לפתח תוכנית פעולה שיטתית, להמעיט באזכור העבר ולא לשכוח שהנוער "הם יותר מאשר העתיד של העם ושל התנועה שלנו".⁷⁶

מעתה הופנו המאמצים לפעולה בקנים בתוך המחנות כדי לחזור ולאמץ דפוס פעולה שהולם ילדים צעירים: פעילות במועדון מסודר, תלבושת, תרגילי סדר וצופיות. לצורך זה נדרשו התנועות להקים קאדר חדש של מדריכים מקומיים בסניפים. בתנועת נוח"ם התקיים סמינר מדריכים במינכןברג שנמשך חמישה שבועות. תוכנית הלימודים היתה עמוסה למדי. 5-6 שעות של הרצאות, שעה וחצי של חוגים, ובערב שיחות, מסיבות ופעולות. בסמינר השתתפו דמויות מרכזיות ממפא"י, שהרצו על נושאים ציוניים ותנועתיים. סמינר המשך בן שבוע ימים יוחד לנוער ולהדרכה בקנים.⁷⁷ דווקא עתה הורגש מחסור בחומר הדרכה המתאים לפעולה בגילים צעירים.

קיבוצי הילדים, או כפי שכוננו, "בתי-ילדים", היו גולת הכותרת בעבודתן של תנועות הנוער. דפוס פעולה ייחודי זה היה בבחינת "סביבה אקולוגית" נפרדת, שניהלו אותו בוגרי תנועות הנוער החלוציות בפולין ובהונגריה והוא שימש מסגרת חברתית בתקופת הנדודים ממזרח אירופה לגרמניה.

באזור הכיבוש האמריקני בגרמניה הוקם בשבילים ברוזנהיים מחנה קליטה גדול, ומשם חולקו לבתי-ילדים נפרדים על פי שיוך תנועתי: אגודת ישראל בפליידורף; ילדי הקואורדינציה בדורנשטט; השומר הצעיר בלינדנפלס; דרור, השומר הצעיר בסטרוט; נוח"ם בשאונשטיין; דרור באינדסדורף, על יד דכאו; דרור בפיריש גמין; המזרחי באשאו; והנוער הציוני והמזרחי בפורטן. באזור הכיבוש הבריטי הוקם בית-הילדים מעורב בפלינקנזה.⁷⁸

הדעה הרווחת היא שעליית הנוער היא שהפעילה את בתי-הילדים בגרמניה.⁷⁹ לטענתי, הזיהוי בין בתי-הילדים לעליית הנוער מוטעה. עליית הנוער לא ניהלה את בתי-הילדים בגרמניה, אף כי הוצאתם של הילדים מגרמניה נעשתה בהקצאת סרטיפיקטים שלה. יתר על כן, ניהולם של בתי-הילדים היה נושא למחלוקות רבות בין תנועות הנוער לעליית הנוער. אך מכיוון שעליית הנוער חסרה תשתית ארגונית משל עצמה, לא נותר לה אלא להישען על התשתית הקיימת: מדריכי תנועה שהגיעו עם קבוצות הילדים ממזרח אירופה, מורים מקומיים מבין אנשי שארית הפלטה ושליחים ארץ-ישראלים שפעלו במסגרת המשלחת הארץ-ישראלית או במסגרות של תנועות ההתיישבות.

הלשכה לעליית הנוער התקשתה לנהל מעקב אחר הנעשה בבתי-הילדים, בין השאר בשל חוסר-האמון שגילו המדריכים עצמם, כפי שהעיד מאיר איילי, נציג הלשכה בגרמניה:

כדי לחדור לתוך המוסדות של הנוער כצד קובע בענייני החינוך וסדר וכו', המוסדות הללו שבעליהם הן התנועות היינו צריכים להתגבר על הרבה אי אמון ומכשולים אחרים. מוסד בלתי ידוע היינו, ובידינו לא היו סרטיפיקטים, לא סדינים ולא נעליים ולא ספרי לימוד. זכורני שבביקורי הראשון באחד המוסדות קבלנו המדריך בחשד רב כמעט שלא נתנני לבוא במגע עם הנוער.⁸⁰

על אף גילם הצעיר היו המדריכים הגורם המרכזי בעולמו של הילד. את התלות במדריך אפשר להסביר על רקע החיפוש אחר דמות של מורה דרך, שתעניק לילד אחיזה בתקופה של התמוטטות העולם האישי והאידיאלי. פעולתם של המדריכים, שרידי התנועות החלוציות, זכתה להערכה מפיו של השליח אליעזר רבינוביץ:

הם הפיחו בילדים האלה את האמונה באדם, התחילו להחזיר להם לאט לאט את הילדות, שאבדה להם בדרך נדודיהם הארוכה ואת יכולת היצירה החברתית המשותפת. חלק עוד לפני שנה ומחצה שוטט בדרכי רוסיה השונות מתפרנס מאמנות "המשיכה". הילדים לוקטו לחברה אחת, לכדו יחדיו, קבוץ הם כנוה והמסגרת הזו הכילה ילדים מגילים שונים, עבר שונה ודרכי נדודים שונים ויחד עשו את הדרך עד הלם. פה במקום ישנם אפוא קיבוצים המכילים ילדים מגיל 1-16. אולם בהיכנסך כיום לבית כזה הנך נושם אווירה של א"י, אתה

שומע שירה עברית, שיחה עברית, אטמוספירה לימודית כללית, תמונות
מנוף הארץ מקשטות את הקירות, סיסמאות הקוראות לחלוציות, להעפלה
לכפר.⁸¹

לעומת זאת, היו שליחים אחרים שלא חסכו את ביקורתם מתפקודם של המדריכים.
כך למשל העיר מאיר איילי, שליח עליית הנוער בגרמניה:

יש מדריכים שרק במקרה נקלעו לעסק הזה וכל חפצם יום יום לגמור את
מלאכתם. הם לדעתי – מיעוט בציבור הזה. רובם מסורים מאוד לדאגת
הילד. אולם רק מעטים מהם היינו מסכימים לקבלם גם בארץ כמדריכים.
הבנה לנפש הילד, לדרכי חינוך מועטה. לפעמים המדריכה (כבר ציינתי פעם
שמדריכה לרב פירושה המטפלת) היסטורית וחסרת שיווי משקל עוד יותר
מהילד. ויש גם מספר לא גדול – מדריכים ומדריכות שהם מעולים ביותר.
אפשר גם לציין באופן ממוצע דרגת טיב המדריכים לפי התנועות.⁸²

מעורבותן של התנועות החלוציות והמפלגות הפוליטיות בנעשה בבת־הילדים קיבלה
ביקורת רבה גם בעיתוני המחנות.⁸³ ואילו בין פעילי החינוך מטעם הג'וינט היו
שראו בכך סממן להשפעה ההרסנית של השלטון הטוטליטרי ולאובדן חוש הביקורת
העצמית.⁸⁴

ממבט חינוכי מאוחר טען הסוציולוג יצחק קשתי שבת־הילדים שימשו מסגרות
חברות אידאולוגיות, שלאחר זמן התבררו כאינסטרומנטליות במובהק בשיתוף בני
הנוער במאבק על הקמת המדינה ובשילובם בחברה ובתרבות בישראל.⁸⁵
תנועות הנוער החלוציות לא היססו לגייס את בת־הילדים למאבק הלאומי
לפתיחת שערי ארץ־ישראל. בשנתיים הראשונות מצא המאבק את ביטויו בהפגנות
בתוך המחנות עצמם ובהתארגנות לעלייה בלתי־לגלית. בקיץ 1947 הגיע המאבק
לשיאו במבצע העלייה של האוניה "ציאת אירופה תש"ז". מבין 4,515 הנוסעים
שהועלו לאוניה היו 1,017 נערים ו־655 ילדים.⁸⁶

בשלהי 1947 ובמהלך 1948 מיקדו התנועות החלוציות את מאמצייהן בגיוס הנוער
למאבק הצבאי בארץ־ישראל. ואולם דווקא כאשר נפתחה האפשרות לעלות לארץ־
ישראל ביקש הנוער להתמסר ללימוד מקצוע ולא נחפו להצטרף למסגרות של הגשמה
חלוצית. בתנועות הנוער ביקרו את חיפושם של הנוער אחר "תכלית" וחששו מפני

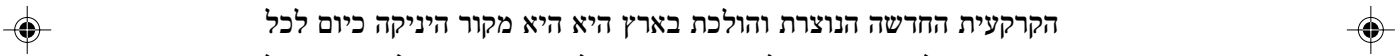
"סכנה גלויה של השתמטות המונית מן המערכה שבה נתון הישוב והעם".⁸⁷ הסוכנות היהודית השקיעה מאמצים רבים בשכנוע הנוער להתגייס למאבק בארץ-ישראל והקימה לשם כך מחלקת הסברה ותעמולה.⁸⁸ בזמן הגיוס עמדו הנהגות התנועות החלוציות בפני הדילמה כיצד להמשיך את הפעילות בקנים. מבין 11 אלף חייבי הגיוס במחנות העקורים התייצבו עד יולי 1948 כ-7,500 איש. השליח אלי זיסר הודה כי התנועות הפעילו לחץ על חייבי הגיוס, והיו הראשונות להשלים את מכסת הגיוס.⁸⁹

פדגוגיה של הכשרה

תנועות הנוער אימצו את התפיסה שרואה בהמתנה במחנות העקורים זמן הכשרה לקראת חיים בארץ-ישראל. בשלבים הראשונים של הפעולה כבר הצהיר העיתון "ניצוץ", ביטאון הרשמי של הצ"א ונוח"ם, שמקור השראתו הוא ההתיישבות העובדת:

ארץ ישראל העובדת, החלוצית היא מולדת הערכים החדשים של העם. ההווה הקרקעית החדשה הנוצרת והולכת בארץ היא מקור היניקה כיום לכל פזורי ישראל. אנו צריכים להיות מעורים בכל רקמת החיים של ארץ ישראל ודבוקים אל סבלות הכבוש וחדות היצירה, סערת ההעפלה והמלחמה, המאויים ואורח החיים של בוגיה. זה אומר: ללמוד, להכיר ולדעת את ארץ ישראל על הריה ועמקיה, ישוביה ושממותיה, הישגיה וצרכיה; זה אומר: להאציל על חיינו כאן תכונות וקוי דמות של מפעלנו ההתיישבותי ותרבות חיי העבודה בארץ.⁹⁰

המטרות הלאומיות – מאבק על עלייה לארץ-ישראל, הכרה בזכותו של העם היהודי למדינה יהודית בה ושאיפה לטיפול השפה והתרבות העברית היו משותפות לכל התנועות והועמדו בראש סדר העדיפויות שלהן. ההבדלים בין התנועות היו בשאלת אופייה של החברה היהודית שתקום במדינה היהודית בארץ-ישראל. דרור והשומר הצעיר הבליטו יותר את היסודות הסוציאליסטיים בבנייתה של החברה בארץ-ישראל; תנועת בית"ר העמידה במרכז את החינוך לאזרחות ואת הנאמנות למדינה החדשה שתקום. ואילו פועלי אגודת ישראל ובני-עקיבא ביקשו להקים חברה יהודית המושתתת על סינתזה בין חיי התורה ליסודות הסוציאליסטיים.

טיפול התודעה הלאומית הציונית נעשה, בראש ובראשונה, באמצעות טקסטים שפורסמו בעיתוני התנועה. העיתונים הללו יצאו לאור בשיתוף עם המפלגות הפוליטיות במחנות העקורים ושימשו שופר עיקרי להבהרת עמדותיהן של התנועה והמפלגה. לרוב התנועות היו שני ביטאונים, אחד לבוגרים שבקיבוצים והשני לנוער הצעיר.

ארץ-ישראל תפסה את המקום המרכזי בעיתוני התנועות. העיתונים ביקשו לטפח את התחושה שארץ-ישראל אינה רק בגדר הבטחה לעתיד, אלא גם מציאות חיים תוססת ופעילה. התנועות הרבו להשתמש בחומרים מן הארץ כמקור מידע על הנעשה שם.⁹¹ אירועים מרכזיים בחייהן של תנועות ההתיישבות בארץ, כולל ציון החגים ותיאורי העלייה על הקרקע, זכו לפירוט מיוחד. עיתוני התנועות שילבו מאמרים שתורגמו מעיתוני התנועות בארץ, מאמרים פרי עטם של השליחים הארץ-ישראלים וגם קטעים שחיברו אנשי התנועה מבין שארית הפלטה.

לדמויות מופת מן התנועה הציונית יוחדו מאמרים רבים. ב"ז הרצל וח"נ ביאליק זכו למעמד מיוחד. הימים כ'–כ"א בתמוז,⁹² שהיו לחלק בלתי-נפרד מלוח השנה הציוני, נחוגו בכל מחנות העקורים. הצ"א ותנועת נוח"ם הוציאו בתש"ו את החוברת "אוסף חומר", אסופה מיוחדת ובה 38 עמודים לרגל יום השנה ה-42 למותו של הרצל ויום השנה ה-12 לפטירתו של ביאליק. האסופה היתה ברובה קטעים מתורגמים מדברי ברל כצנלסון ודוד פרישמן וכן אמרות נבחרות מדברי הרצל עצמו. דברי ההקדשה שכתב אחד הניצולים מסתיימים במסקנה הזאת:

אנו המיוסרים שבמיוסרים, שארית החורבן, צריכים להיות הראשונים לתת דוגמה ליהודים בעולם כולו לסולידריות, ארגון ומשמעת. בכוח ייסורינו, ייאושנו ומרירותנו, בנאמנותו לירושתו של הרצל ולדרכו שאותה לימדנו – למטרה, למדינה יהודית.⁹³

ואת ההקדשה לביאליק הוא מסיים כך:

לא ניתן לקונן על החורבן הגדול שלנו במילים, אפילו לא במלותיו של ביאליק. החורבן דורש מאתנו מעשים, מאמצים כבירים כדי שלא ישובו חורבנות שכאלה. חלוצים-מעפילים יגשימו את סיסמתו של ביאליק: חשפו אור, גלו אור. הם ילכו ויובילו את העם, את שרידי החורבן, לאור, לחירות

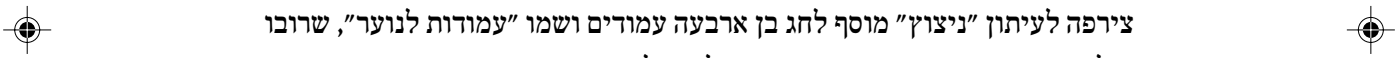

ולעצמאות. ובדרכם ילוו על ידי ברכתו של העם ומשורר העם: "תחזקנה ידי כל אחינו המחוננים עפרות ארצנו כאשר הם שם".⁹⁴

כל תנועות הנוער החלוציות חרתו על דגלן את לימוד השפה העברית. בנוח"ם ראו בשפה זו "ביטוי המקשר את הנוער החלוצי בגולה בערכי ההתחדשות העובדת בארץ". הידיש נתפסה כשפת הכנה לעברית, ואילו שאר השפות נדחו.⁹⁵ תנועת הנוער הציוני, יותר מכל התנועות האחרות, העמידה את המאבק להשלטת השפה העברית בראש סדר העדיפויות שלה. הסיסמה "אין תחיית עם בלי תחיית השפה" התנוססה מעל דפי עיתון התנועה.⁹⁶ עם זאת, גם התנועות החלוציות נאלצו להתפשר עם המציאות הלשונית ששררה במחנות העקורים. עד ששיגו שליטה בשפה הכירו התנועות בצורך להוציא חומר תנועתי בשפות המדוברות, בעיקר ביידיש. לצד העיתון "ניצוץ" החלה נוח"ם להוציא עיתון "נוחם" ביידיש. דרך הפוכה נקטה תנועת דרוו, ששילבה בעיתון התנועה ביידיש דפים מיוחדים ל"קוראי עברית" ובהם הביאה קטעים מן הספרות והשירה העברית או מתוך העבר ההיסטורי בתקופת בית שני.⁹⁷ מסורת חגי ישראל מילאה תפקיד חשוב בטיפוח התודעה הלאומית. תנועת נוח"ם צירפה לעיתון "ניצוץ" מוסף לחג בן ארבעה עמודים ושמו "עמודות לנוער", שרובו צולם מספרים שונים בעברית. היה זה שילוב של דברי אגדה, שירים, סיפורים וקטעים ממחזות. כך למשל במוסף לל"ג בעומר הופיעו קטע מן המחזה "רבי עקיבא ובר כוכבא" של ש' טשרניחובסקי, "בדרך לארץ-ישראל" – מסיפורי חסידים, ולצדם אמרות של ח"נ ביאליק על הלשון העברית.⁹⁸ בשלהי תש"ז הוציאה מפלגת פועלי ציון (צ"ס) התאחדות "מקראות לנוער של שארית הפלטה", שהיה לאסופת דברי אגדה, מעשיות וסיפורים. האסופה כללה את "מעשה המשולח מארץ הקדושה ת"ו" של ש"י עגנון ואת "הצדיק הכפרי" של שלום אש, לצד קטעי אגדה מדברי חז"ל או סיפוריו של אליעזר שמאלי.⁹⁹

גם העיתון "ניצנים", שיצא בהוצאת הלשכה לעליית הנוער, שימש מקור עשיר להיכרות עם מסורת החג והמועד הארץ-ישראלית. בכל גיליון הוסברו מנהגי החג, ולצדם הובאו סיפורים ואגדות חז"ל הקשורים בכל חג וחג.

עיתוני התנועות הבלוטים במיוחד את מסורת החג הנהוגה בהתיישבות העובדת, שנתפסה כהענקת תכנים חדשים וברוח מסורת החג מימי קדם.¹⁰⁰ לצד הטקסטים הכתובים, נעזרו התנועות בטקסים ובחגיגות כאמצעי לעיצוב התודעה הלאומית. שירי ארץ-ישראל שימשו אמצעי להשגת שליטה בשפה העברית

ולהיכרות עם מפת ארץ-ישראל. גם הריקוד הארץ-ישראלי והמחזות הארץ-ישראליים תרמו לטיפוח אווירה ארץ-ישראלית במחנה ונתנו ביטוי לכישרונות מוזיקליים ודרמטיים.¹⁰¹

חיוזק הקשר עם ארץ-ישראל מצא עוד אפיק בפעולת איסוף תרומות למען הקרן הקיימת לישראל. תנועות הנוער הסתייעו רבות בחומרים החינוכיים שנשלחו מלשכת הקרן הקיימת בארץ-ישראל.¹⁰²

בהכשרה לקראת עלייה לארץ-ישראל והמאבק הצבאי הצפוי בה מילא אתוס הגבורה תפקיד מגייס. העיתונות התנועתית ביקשה ליצור תודעה של רציפות היסטורית בין המאבק של המעטים בגטאות והלוחמים הפרטיזנים ובין המאבק היהודי בתקופות קדומות. כך פרסם עיתון התנועה "דרור", בכותרת "דור דור וחלוציו", מאמר פרי עטו של השליח הארץ-ישראלי אהרון ברדיצ'בסקי, ובו נבחנה תופעת החלוציות בהיסטוריה היהודית: נחשון בן עמינדב, שפינוזה, הבעל שם טוב, הפועל היהודי, הבחור היהודי שנאבק בשקצים הגויים, הביל"ויים, יוסף טרומפלדור והמעפילים, "המתגייסים לעבודת הבניין ולמאבק ללא לאות למען השחרור המלא של עמנו" כל אלה יצרו רציפות היסטורית של דמויות מופת ההולכות לפני המחנה.¹⁰³ כתיבת הזיכרון בעיתונות המחנה החלוצי היתה רוויה במיתוסים מן העבר היהודי, והזיהוי של המאבק בנאצים עם דמות גבורה מן העבר היהודי הקדום או מההיסטוריה הציונית, דוגמת יוסף טרומפלדור,¹⁰⁴ יצר את הדילוג ההיסטורי על ימי הפרעות והסבל של החיים בגולה.¹⁰⁵ אתוס הגבורה של הלוחמים המעטים בגטו קושר גם אל מלחמת המכבים מן העבר הרחוק וגם אל מאבקו של היישוב הקטן בארץ-ישראל. "המכבים של היום הם החלוצים, והקמת המדינה היא הנס של ימינו", הצהיר העיתון "נוחם".¹⁰⁶ במרכז תרבות הזיכרון של המחנה החלוצי העמידו תנועות הנוער את מרד גטו ורשה, שהוצג כמופת להתנהגות ראויה שלאורו יש לחנך את הנוער.¹⁰⁷ תנועות הנוער שחבריהן השתתפו במרד, ייחדו מקום נכבד לתיאור הרגעים האחרונים בגטו ורשה.¹⁰⁸ מעורבותם הרבה של השליחים מארץ-ישראל בחינוך התנועתי תרמה לטיפוח מיתוס הגבורה של המעטים בגטאות. יעיד על כך העיתון "ניצנים" של לשכת עליית הנוער בגרמניה, שהקדיש את מאמריו היחידים על המלחמה למרד גטו ורשה וכלל לא התייחס לאובדן המשפחה, למוות ולכאב האישי של בני הנוער.

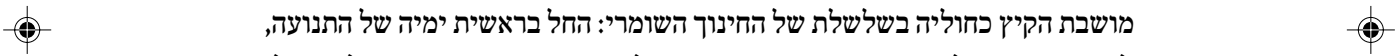
לוחמי מרד גטו ורשה נשאו את הכבוד היהודי, את הגאווה היהודית. היהודים הוכיחו שלא כצאן לטבח נלקחו לשחיטה וגבורתם היחידה הייתה צעקת

"שמע ישראל", אלא כלוחמים אמיצים, גיבורי־רוח, אשר מתו בהכרה עמוקה ומילאו את חובתם האחרונה לגבי עצמם ולגבי העם היהודי. במותם המקודש ציוו לנו: חיו ובנו את המולדת למען עמנו. "במותם ציוו לנו את החיים".¹⁰⁹

עיתוני התנועה מילאו תפקיד בגיוסם של הנערים למבצעי העלייה הבלתי־לגלית. כישלונה של האונייה "יציאת אירופה תש"ז" והחזרתם של המעפילים לגרמניה חיייבו את התנועות להשקיע מאמצים רבים בהגברת התודעה הלאומית בקרב הנוער. כך למשל, בעמוד הראשון של עיתון קיר מצויר של תנועת דרור בגרמניה באלול תש"ז מופיעים דברים לזכרו של הנער צבי יעקובוביץ', אחד משלושת המעפילים שנהרגו בהתנגשות עם הצבא הבריטי. לצד מילות ההקדשה והפרדה מן הנער, שהיה בן 15 במותו, הודפס שירו של נתן אלתרמן "ואם יהיה צורך לבדנו!" ובצד השיר – תמונות עשרת הנופלים בגשר הזיו.¹¹⁰ צבי, הנער משארית הפלטה, היה ללוחם שכם אל שכם עם לוחמי היישוב.

מאבקי העלייה והלחימה בארץ־ישראל הוצגו בעיתוני התנועות כהמשך למאבקם של לוחמי המרד בגטו ורשה.¹¹¹ כך למשל, תנועת השומר הצעיר ביקשה להציג את מושבת הקיץ כחוליה בשלשלת של החינוך השומרי: החל בראשית ימיה של התנועה, לפני 35 שנה, וכלה בגיבורי התנועה בגטאות ובלוחמי הקרבות בארץ־ישראל. מפעלי מושבות הקיץ שימשו הזדמנות לא רק להכנת הנערים לקראת עלייה, אלא גם מסגרת להכשרה טרום־צבאית בשילוב עם משחקים צופיים. במושבת הקיץ של נוח"ם לימדו להקים מתקנים צופיים, איתות של סימני מורס ומושגים בטופוגרפיה. לקראת מושבות הקיץ הוציאו התנועות לאור חומרי הדרכה ובהם שירים בעברית, משחקי חברה וגם פרקי קריאה קצרים ביידיש.¹¹² במושבות הקיץ של השומר הצעיר הקדישו הצעירים, לצד ההרצאות, המשחקים ופעילות הספורט, זמן רב לעריכת משפט ציבורי לנוער היהודי. הנוער הואשם בכך שהוא הולך בעיוורון אחר הוריו ואינו מורד בהם. עוד הואשם הנוער בהיעדר כוח יצירה עצמי, היעדר דחף ללמוד, היעדר רוח חלוצית, היעדר אידאלים ושקיעה בבורות. צוינו סימני דמורליזציה, כגון שתייה, משחקי קלפים, ריקודים סלוניים ואי־התייחסות מספקת להעפלה ולגיוס לשירות העם. הסנגוריה טענה כי הנוער אינו אשם בכך, משום שהתנאים דחפו אותו להתנהגות שכזו. פסק הדין של המשפט היה שיש לעשות הכול כדי לשנות את האווירה ולהעלות את הנוער לארץ־ישראל.¹¹³ במציאות של אובדן המשפחה נשמעו טענות התביעה על חוסר־רצון למרוד בהורים שלא במקומן.

לצד המאמץ לטפח את התודעה הלאומית, ביקשה כל תנועה לקשור את החניך למסגרת תנועתית ספציפית שאליה עתיד הוא להצטרף עם בואו ארצה. לשם כך פותחו תוכניות הרכה ייחודיות. השייכות של הילדים לתנועותיהם חוזקה באמצעות השימוש בסמלים ובתלבושת אחידה של התנועה. ברוב טקסי התנועה לבשו הילדים תלבושת אחידה וענדו את סמלי התנועה והיה בכך מקור לתחושת גאווה, כפי שנאמר: "במקום שם נמצא הנוער נמצאת התקווה".¹¹⁴

כמו כן, התנועות נהגו לערוך כינוסים אזוריים, ארציים וכלל אירופיים כדי לגבש את מדיניות התנועה ולמסור דוחות של ההנהגה המרכזית והנהגות הגליליים. באמצעות הכינוסים חוזקו הקשרים הבין-אישיים בין חברי התנועה, שהיו מפוזרים ברחבי אזור הכיבוש. הכינוסים גם סיפקו הזדמנות לחברי התנועה להיפגש עם דמויות מרכזיות במפלגות בארץ-ישראל, וחשפו את הצעירים ישירות לעמדות הפוליטיות המוצהרות.¹¹⁵ ולבסוף, הקשר בין חלקי התנועה נעזר רבות בעיתוני התנועות, שדיווחו באופן שוטף על הפעילויות בקנים, במרכזי התנועה בארץ ובגולה. האם הותירו מאמצים אלה את רישומם על המתחנכים עצמם? אפשר לבחון זאת בכתיבתם העצמית של הנערים. השליח הארץ-ישראלי, בנימין טננבוים, גבה ב־1946 כאלף עדויות מילדים ששהו בקיבוצי הילדים בפולין ובבתי-הילדים בגרמניה. רוב העדויות נמסרו על ידי הילדים בידיש ומקצתן בפולנית. כשבעים מהן ראו אור בארץ-ישראל כבר בשנת תש"ז. על אף מעשה העריכה של השליח אי אפשר להתעלם מהשפעותיו של החינוך התנועתי על הילדים. אסתפק בכמה דוגמאות: הילד שמואליק קורידלס, בן 14, יליד סקירניביצה, מסיים את עדותו כך:

ועתה אני נמצא בשוואבדה ליד קאסל. הגעתי הנה עם בית הילדים שנוסד בלודז' וכל חלומי לבוא לארצנו לארץ-ישראל. כי הגיע הזמן שלא נהיה עוד פזורים בגלויות.¹¹⁶

שמואל קרול בן ה־13 מן העיירה פודברודז שליד וילנה נשאר בוויילנה לאחר המלחמה. במאי 1946 עבר לפולין, הגיע ללודז' ושם נכנס למסגרת של הקואורדינציה:

היינו על אדמת גרמניה, רוויה בדם יהודי שטרם נח מזעפו. באנו עדת ילדים, מלאת שמחה שבקרב תעלה לארץ ישראל. אבל אל נא תשכחו, צעירים

יהודים, שרבים מבני הנוער אינם יכולים לעלות. תפקידנו הוא נקמה. נקמה לאחינו ואחיותינו. נמצא אני עתה בפראנקפורט, בקיבוץ "איחוד". מרחוק מאירה לי שמשה של ארץ ישראל. אהיה בה נאמן למולדת. ואם יהא צורך אמות בשבילה. "טוב למות בעד ארצנו".¹¹⁷

הילד אדמונד לוביאניקר, בן 11, יליד בוריסלב שליד לבוב, סיים את חיבורו כך:

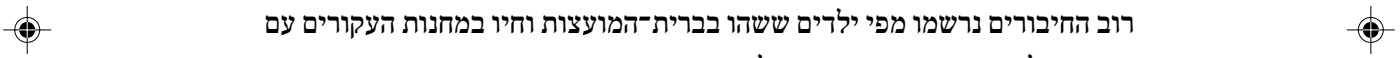
נמצאים אנו עם אב במחנה פלדפינג בדרך לארץ ישראל. כרי שלא יישנה הכל בעתיד. כי אחר הוא מצב היהודים בארץ ישראל. שם יש בידם להתגונן. על אדמת נכר מן הנמנע הוא להתגונן. לפרטיזנים אין שם כפר בו ישיגו מזון, או יסתתרו בעת צרה. ביערות זרים זרות הן החיות וזרים אף האילנות. משום כך רוצה אני לבוא לארץ-ישראל.¹¹⁸

אפשר להשוות התבטאויות אלה ל-200 חיבורי ילדים שנאספו בכתב-הספר במחנות העקורים במהלך 1947-1948 ביוזמתה של הוועדה ההיסטורית המרכזית במינכן. רוב החיבורים נרשמו מפי ילדים ששהו בברית-המועצות וחיו במחנות העקורים עם הוריהם. לרוב מסתיימות עדויות אלה במשפט קצר שמציין את העובדה שהמשפחה ממתינה לעלות לארץ-ישראל.¹¹⁹ רק לעתים נדירות מסתיימים החיבורים בהצהרות בעלות אופי ציוני מובהק כגון זו של הנער דוב נאכטיגל, בן 15, שנמצא בקיבוץ "עתיד" במחנה אשאו:

הצבא האדום כבש את צ'נסטוחוב ב-17.1.45. לבסוף לאחר אירועים רבים, כשכבר לא האמנתי שאראה את השחרור, הגיע החופש. ועכשיו אני נמצא בקיבוץ וממתין לרגע להגיע לארץ ישראל ולעזור בבניין הארץ.¹²⁰

דוגמה נוספת היא חיבורה של הנערה רות שטיין, ילידת מנהיים, שגורשה עם אמה ואחותה למחנה רֶוֶנספריק ביום כיפור 1943. אמה נפטרה במחנה. רות ואחותה זכו לראות את יום השחרור. שבעה חודשים לאחר המלחמה מצאו הבנות את אביהן ואחיהן, שגורשו למחנה בוכנוולד. וכך היא מספרת:

עכשיו אנחנו גרים כבר במחנה החמישי ועוד לא באנו למטרתנו. הפרעות

והמלחמה העולמית נגמרו אולם התחילו צרות חדשות. האנגלים מתנגדים לתת לנו את ארץ ישראל בידינו. ולכן צריכים שוב להילחם בעד ארצנו ובעד הצדק. אבל ארץ ישראל מוכרחה להיות "שלנו", כי רק ככה אנו יכולים להיפטר מהגלות ולבנות ארץ מולדת בעד כל היהודים שנשארו בחיים ונשאו את העול הקשה.¹²¹

דומה אפוא שהרטוריקה הציונית אומצה כלשונה בחיבוריהם של הילדים בקיבוצים, שבהם למדריכים היתה יתר השפעה על הילד. לעומת זאת, השפעתה צומצמה בקרב ילדים ונוער שחיו עם הוריהם והעלייה לארץ-ישראל היתה חלק בלתי-נפרד ממערך השיקולים של ההורים.

סיכום

העשייה החינוכית הציונית במחנות העקורים היתה הכרעה אידאולוגית במהותה. על פי הגדרתו של צבי לם, הכרעה שכזו מתקיימת במצב שבו היחיד חש בכורח של הפעולה; יש יותר מאפשרות עשייה אחת ואי אפשר להכריע בין האפשרויות בדרך אמפירית ואף לא בדרך רציונלית.¹²² הכרעתם האידאולוגית של הניצולים לשוב לארצות מוצאם ונכונותם להיאבק על זכותם לעלייה חופשית הביאה אותם להתארגן פוליטית וקבעה את כיוונו של החינוך במחנות העקורים. משהתחוויר לניצולים כי בעולם הבתר-מלחמתי נתבעים הם להילחם על זכויותיהם האישיות והלאומיות, וחדרה לתודעתם ההכרה כי יעבור זמן רב עד שיתמלאו תביעותיהם, הפך החינוך כלי במאבקם הפוליטי. ההמתנה במחנות נועדה להיות מנוצלת להכשרה לקראת חיים חדשים בארץ-ישראל.

מבוגרים, שרידי התנועות החלוציות, הקימו את מסגרות החינוך הבלתי-פורמלי במחנות העקורים בסיועם של שליחי היישוב למען מטרה כפולה: חינוך מחדש ויצירת משאבים לעתיד. שני אלה השתלבו בחינוך חלוצי שהעמיד במרכז את האידאל החינוכי להכשיר את הנוער לקראת משימותיו העתידיות בארץ-ישראל. תנועות הנוער במחנות העקורים הפכו לגורם שארגן את הנוער ואת הבוגרים הצעירים כדי להגשים את הציפיות – הקמת מדינה יהודית בארץ-ישראל כתשובה לחורבן. הרעיון הלאומי הכיל את יסודות השיקום החברתי בעצם הפניית הייאוש והכעס לעבר האתגר של בניית אומה מחדש.

אף כי שיעורו של המחנה החלוצי לא עלה אף פעם על עשרה אחוזים מכלל

אוכלוסיית העקורים, הוא היה לקבוצה המחויבת ביותר למאבק לאומי והראשון שנתבע לממש את מחויבותו הלכה למעשה. צעירים רעננים ותוססים, רובם מאורגנים בתנועות נוער וקיבוצים, נעשו שותפים פעילים ומכריעים במאבק על הקמתה של מדינת ישראל.

הערות

- (1) ראו Zorach Warhaftig, *Uprooted, Jewish Refugees and Displaced Persons after Liberation*, New York 1946, p. 53
- (2) על הריכוז הגדול של ילדים בוכנוולד ראו רוז'קה קורצאק, "ילדים במחנה ריכוז בוכנוולד", ילקוט מורשת, ח' באדר תשכ"ח, מרס 1968, עמ' 42-74. המאמר מבוסס על דפי העיתון "תחיית מתים", שיצא לאור לראשונה ב-4 במאי 1945 במחנה בוכנוולד. לעדות אישית על המחנה ראו יהושע ביכלר, "בלוק ילדים 68 במחנה ריכוז בוכנוולד", ילקוט מורשת, כ"ה בניסן תשל"ח, אפריל 1978, עמ' 45-60. להערכת ביכלר שוחררו 800-900 ילדים, מהם 500-600 בבלוק הילדים 66. בברגן-בלזן נמצאו 500 ילדים שהובאו לשם ממחנה בוכנוולד ערב השחרור. ראו חגית לבסקי, "קהילה של ניצולים – חברה פוליטיקה וארגון בברגן-בלזן לאחר 1945", בתוך: יואל רפל (עורך), בריחים של שתיקה – שארית הפליטה וארץ ישראל, קובץ מחקרים ותעודות, שנתון משואה כ"ח, משרד הביטחון ההוצאה לאור ומשואה מכון ללימודי השואה, ניסן תש"ס, עמ' 56.
- (3) מחנות העקורים בגרמניה זכו לתיאור נרחב במחקר בעשרים השנים האחרונות. לאחרונה ראו אור בעברית הספר של זאב מנקוביץ, בין זיכרון לתקווה – ניצולי השואה בגרמניה הכבושה, ירושלים תשס"ו; חגית לבסקי, לקראת חיים חדשים – ניצולים ועקורים בברגן-בלזן ובאזור הכיבוש הבריטי בגרמניה 1945-1950, ירושלים תשס"ו.
- (4) דוח ממחנה פרנוולד, ארכיון יד ושם, סרטי זיכרון מחנות העקורים בגרמניה, JM10.372/1537 (להלן: אי"ש דפ"ג).
- (5) הנס בייט לעקיבא לוינסקי, 25 באפריל 1946, הארכיון הציוני המרכזי, L58/547 (להלן: אצ"מ).
- (6) G.H. Muenz, Statistical Office, to P. Friedman, Number of Jewish Children in US Zone, אי"ש דפ"ג, JM 10.377/163.
- (7) G.H. Muentz to P. Friedman, אי"ש דפ"ג, JM10.372/1563. המסמך חובר בשלהי 1946.
- (8) Report of Mr. Jaslow on Cultural Activities in the American Zone of Occupation Germany, אי"ש דפ"ג, תיק JM10.270/137.
- (9) הנתונים עובדו מתוך שאלונים, אי"ש, M.1.PC.
- (10) ועדת הנוער החלוצית במחנה בוכנוולד לנתן שוולב, ארכיון העבודה והחלוצ, חטיבה III 37A, תיק 43 ב'. המכתב הגיע לשווייץ ב-1 ביולי 1945, וכן מכתב של נער בן 15 במחנה בוכנוולד אל שוולב, שם.
- (11) שוולב להדסה קשיזבו במחנה ביברבך, 8 ביוני 1945, חטיבה III 37A, תיק 44 א' (בגרמנית).

- (12) שוולב לפשיגודה מוועד הארגון הפולני, שם (בגרמנית).
- (13) על ההקמה ראו יהודית באומל-תידור, קיבוץ בוכנוולד, תל-אביב 1994, עמ' 25-36; וגם Artur Poznanski, *Baricht über die bisherige Entwicklung des "Kibbutz Buchenwald"*, בספטמבר 1945, ארכיון העבודה והחלוצין, III 37A, תיק 43 ב'.
- (14) על מקומה של ההכשרה החקלאית בגטו לודז' ראו מיכל אונגר, לודז' – אחרון הגטאות בפולין, ירושלים 2005, עמ' 403-440. עוד דוגמה של מפעל הכשרות חקלאיות בגרמניה בתקופת המלחמה, אליהו (קוטי) זלינגר, למרות הכל – תנועות הנוער החלוציות בגרמניה בשנים 1933-1943, ירושלים, אוקטובר 1998, עמ' 140-271.
- (15) על המבצע ראו גם Yehuda Bauer, *Out of the Ashes – The Impact of the American Jews on the Post Holocaust European Jewry*, Oxford 1989, p. 51. על הטיפול בקבוצת הילדים שהגיעה לצרפת ראו Judith Hemmendinger, "The Children of Buchenwald – After Liberation and Now", *Echoes of the Holocaust*, No. 3, July 1994, pp. 40-51.
- (16) שוולב לחברות במאוטהאוזן, 16 ביולי 1945, ארכיון העבודה והחלוצין, חטיבה A37III, תיק 3-5.
- (17) על המפגשים בין הניצולים לחיילי הבריגדה ראו בהרחבה, עירית קינן, לא נרגע הרעב – ניצולי השואה ושליחי ארץ-ישראל: גרמניה 1945-1948, תל-אביב 1996, עמ' 84-100 (להלן: לא נרגע הרעב).
- (18) מ' ווינגרודצקי לשוולב, 15 באוגוסט 1945, ארכיון העבודה והחלוצין, III 37A, תיק 43 ב' (בגרמנית).
- (19) "דעקלערונג פון כינוס ציוני אין מינכן 25.6.45", בתוך: זאב הערינג, צווישן חורבן און גאולה – אין געראנגל פאר דער שארית הפליטה, מינכן (ללא תאריך), עמ' 79-80.
- (20) פרוטוקול פון דער געשעפטציונג פון דער קאנפערענץ פון די באפרייטע יידן אין דייטשלאנד, 25 ביולי 1947, אצ"מ, S25/5232.
- (21) זלמן גרינברג, "אונדזער פליכט אלס יחיד און כלל", אונדזער וועג, 12 בנובמבר 1945.
- (22) על ההחלטה ראו עירית קינן, "השליחות הארצישראלית בגרמניה", בתוך: ישראל גוטמן ועדינה דרכסלר (עורכים), שארית הפליטה 1944-1948 – השיקום והמאבק הפוליטי, הרצאות ודיונים בכינוס הבינלאומי השישי של חוקרי השואה, ירושלים תשנ"א, עמ' 209; זאב מנקוביץ, "הציונות ושארית הפליטה", שם, עמ' 205; וכן אניטה שפירא, "היישוב ושארית הפליטה", שם, עמ' 80-83.
- (23) על התפיסה האטטיסטית של בן-גוריון ראו מאיר אביזוהר, "ביקור בן-גוריון במחנה העקורים ותפיסתו הלאומית בתום מלחמת העולם השנייה", בתוך: בנימין פינקוס (עורך), יהדות מזרח אירופה בין שואה לתקומה 1944-1948, קרית שדה בוקר 1987, עמ' 253-270.
- (24) הצעות ועדת העלייה והגולה, 5 באוגוסט 1945, אצ"מ, S25/1906.
- (25) החלטות הוועידה הציונית העולמית שהתקיימה בלונדון בימים כ"ב באב – ד' באלול תש"ה (13-1 באוגוסט 1945), ענייני עלייה והצלה, סעיף 4, עמ' 7, אצ"מ, S25/1905.
- (26) פרוטוקולים של הכינוס הציוני השני בלנדסברג מצויים בכתב יד אצ"מ, S25/1988. על המושג "יהודי חדש" ראו אניטה שפירא, "המיתוס של היהודי החדש", בתוך: יהודים חדשים ויהודים

- ישנים, תל-אביב 1997, עמ' 155-174.
- (27) י"ד שיינזון ו' פרנקל למרכז החלוצי ב'נבה, 6 בספטמבר 1945, ארכיון העבודה והחלוצי, III 37A, תיק 44 ב'.
- (28) ראו דויד (דודיק) פור, אל החוף הנכסף – מסע עם שמונים יתומי שואה לארץ ישראל, קיבוץ דליה 2001, עמ' 24.
- (29) יעקב רוקמן לשולב, 23 באוגוסט 1945, ארכיון העבודה והחלוצי, III 37A, תיק 43 א'.
- (30) ראו הזמנה בעברית לפתיחת "בית הרצל" ב-19 באוגוסט 1945, איו"ש דפ"ג, תיק JM10.261/16; וכן ראו Zionistische Organization Feldafing, 5 באוגוסט 1945, איו"ש דפ"ג, תיק JM10.296/471.
- (31) פרטי-כל של המועצה הראשונה של ההסתדרות הציונית האחדה של שארית הפליטה שהתקיימה ב-23-24 באוקטובר 1945 בפרנקפורט ע"נ מיין, אצ"מ.
- (32) דבר המפקדה, ניצוץ (39), מס' 4, ט"ו בשבט תש"ה.
- (33) דברי י"ד שיינזון, המועצה הראשונה של ההסתדרות הציונית האחדה, עמ' 5.
- (34) ראו דברי גד בק בפרטי-כל של המועצה הראשונה של ההסתדרות הציונית האחדה, עמ' 3. על גישה זו חזר גד בק בדבריו לקנים בעת עריכת מפקד עלייה: "צריכים אנו לבוא כחומר אנושי בריא, עם נשמה וגוף בריא. אני קורא לכם לשיתוף פעולה בעבודת הכשרה הגדולה של עמנו לפני עליה ולעמוד כחומה תחת דגל האיחוד". ראו Aufruf beim ersten Mifkat (sic!), in Regensburg durch Gad Beck, 8 באוקטובר 1945, ארכיון העבודה והחלוצי, חטיבה א', III 37, תיק 43 א'.
- (35) ראו התבטאויותיו, שולב לארתור פוזנסקי, 16 ביולי 1947, ארכיון העבודה והחלוצי, חטיבה א', III 37, תיק 43 א'; וכן שולב לחברים ולחברות במחנות אשכנז, 16 ביוני 1946, שם, תיק 44 ב'; וכן שולב לוועד האסירים הפוליטיים, גארמיש, 16 ביולי 1945, תיק 44 א' (בגרמנית).
- (36) שולב לפוזנסקי, 5 בספטמבר 1945, שם, תיק 43 ב'.
- (37) קטעים ממכתביה של מרים ורבורג, 20 בספטמבר 1945, ארכיון הג'וינט בגבעת רם JDC Historical.
- (38) לוינסקי לבייט, 3 באוקטובר 1945, אצ"מ, S75/4628; לוינסקי ללנדואר, לונדון, 1 באוקטובר 1945, אצ"מ, L58/547. פנקס הרשימות שניהל עקיבא לוינסקי במהלך נסיעה זו, אצ"מ, S58/647; וכן Alter der Kinder – die fuer vorübergehenden Aufenthalt Schweiz in frage kommen שם.
- (39) שולב ולוינסקי אל החלוצי בגרינגסהוף, 29 בספטמבר 1945, ארכיון העבודה והחלוצי, חטיבה א', III 37, תיק 43 ב'.
- (40) פרטי-כל המועצה הראשונה של ההסתדרות הציונית האחדה של שארית הפליטה בגרמניה, שהתקיימה ב-23-24 באוקטובר 1945 בפרנקפורט ע"נ מיין, אצ"מ.
- (41) יצחק רטנר, "במאבק", ניצוץ, 2 בנובמבר 1945.
- (42) על פרשת הוצאת הילדים ראו זאב מנקוביץ, אידיאולוגיה ופוליטיקה בשארית הפליטה באזור הכיבוש האמריקאי בגרמניה 1945-1946, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ז, עמ' 146-147; על הצהרת הוועד ראו "דער ראט פון די

יידן אין בייערן לייגט זין וועטא אויפן אפשיקן די קינדער אין ענגלאנד", אונדזער וועג, 19 באקטובר; וכן ראו מכתביה של מרים ורבורג מיום 22 באוקטובר 1945 ו-30 בנובמבר 1945, איו"ש, O. 37/29.9. יוסף גרודז'נסקי רואה בפרשה זו עדות לשימוש מניפולטיבי של התנועה הציונית בילדים. ראו יוסף גרודז'נסקי, חומר אנושי טוב – יהודים מול ציונים 1945-1951, אור יהודה 1998, עמ' 71-86.

(43) לנוסח ההחלטה של הוועד היהודי באזור הכיבוש הבריטי ראו ש' אדלר-רודל, "הוכוח על הילדים שארית הפליטה", בתוך: שמואל גולדשמיט ויוסף פרנק (עורכים), בלזן, תל-אביב 1958, עמ' 110.

(44) לפירוט התוכנית ראו Report by Mr. Ben Gurion on his visit to the camps at a meeting at Gr. Russle St. London 6.11.45, אצ"מ, S25/521; וכן ראו, לא נרגע הרעב, עמ' 201-206.

(45) הציטוט לקוח מדיווחו של י"ד שיינון על הפגישה. ראו "דויד בן גוריון מבקר את שארית הפליטה", ניצוץ, 2 בנובמבר 1945.

(46) דיווח שמסר בן-גוריון בהנהלת הסוכנות, פרוטוקולים של הנהלת הסוכנות, 21 בנובמבר 1945.

(47) שולב להילדה גרינבוים, גד בק וישראל קרלינסקי, ארכיון העבודה והחלוצים, חטיבה א', 37III, תיק 5-5.

(48) ראו את הדיווחים, אדלר-רודל למפקדת אונרר"א גרמניה, 21 בנובמבר 1945, אצ"מ, A140/713; וכן, אדלר-רודל להנהלת הסוכנות, 31 בדצמבר 1945, אצ"מ, A140/546.

(49) שולב למחלקת הכשרה ועלייה, 12 בנובמבר 1945, ארכיון העבודה והחלוצים, חטיבה א', 37III, תיק 5-5.

(50) "הועידה ה-I של 'נחם'", ניצוץ, 25 בפברואר 1946.

(51) על תהליכי האיחוד והפיצול בקרב התנועות החלוציות בפולין ראו לוי אריה שריד, במבחן הענות והפרדות – תקומה מן האפר, תל-אביב תשנ"ז, כרך ב', עמ' 195-221.

(52) אוסקר הנדלר, דו"ח על בוואריה, 2 בינואר 1946.

(53) דברי פנחס לוביאניקר, ישיבת מזכירות חבר הקבוצות בעניין איחוד גורדוניה ומחנות העולים, 1 בינואר 1945, ארכיון אישי של פנחס לבון, ארכיון תק"ס-האיחוד בחולדה, 6/204.

(54) דברי משה קליגר בוועידה ה"ו של הקיבוץ המאוחד, ח'-י"ד בסיון תש"ו, 7-13 ביוני 1946, עמ' 176; וגם הרצאת שלום זק, שם, עמ' 96-104, ובה נתונים על היקף הגידול של משקי הקיבוץ המאוחד.

(55) על התמורה ראו ברוך בן אברם, חבר הקבוצות – התפתחותו החברתית והרעיונית, תל-אביב 1976, עמ' 240-241.

ראו גם מאיר מנדל, "אחדות וכלליות", בתוך: דבר הקבוצה, ניסן תש"ה, עמ' 19; וכן ראו יונה גולדברג, "נביא לגולה את בשורת 'החלוצים האחדים'", שם.

(56) דברי פנחס לוביאניקר, ישיבת המזכירות חבר הקבוצות בעניין איחוד גורדוניה ומחנות העולים, 1 בינואר 1945, ארכיון אישי של פנחס לבון, ארכיון תק"ס-האיחוד בחולדה, 6/204.

(57) מרדכי אורן לצבי לנגוס, 10 בדצמבר 1945, אצ"מ, S6/1911.

(58) מרכז ההסתדרות הציונית האחדה של שארית הפליטה בגרמניה להנהלת הסוכנות היהודית, אצ"מ, S25/1988; וכן ארכיון העבודה והחלוצים, חטיבה 20 IV, תיק 267.

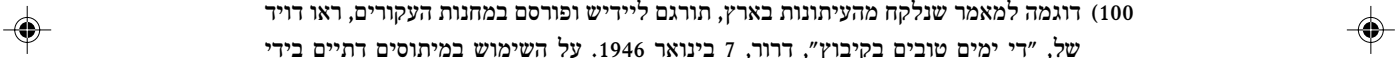
- (59) י"ד שיינזון, "אשמת בוואריה – תשובה לח' י' חזן", ניצוץ, 29 במרס 1946.
- (60) ראו בצלאל ביזינסקי לראובן מאירי, ד' באדר תש"ז, גנוך ציונות דתית, תיקי המרכז לאירופה תש"ו 1-4/31; וכן אונדזער וועג, פריז, 6 בפברואר 1947.
- (61) "ארגון התנועה החלוצית", הקונגרס הציוני הכ"ב בבאזל, ט"ז בכסלו – א' בטבת תש"ז, דצמבר 1946, דין וחשבון סטנוגרפי, הוצאת ההנהלה של ההסתדרות הציונית, עמ' 472.
- (62) שם, עמ' 531.
- (63) אברהם גבלבר לסוכנות היהודית, אצ"מ, S86/1011.
- (64) רות טננבוים לחברי המזכירות, 5 ביולי 1946, אגמ"צ, 5/20.
- (65) ליובה לאק, לקט מכתבים מס' 4, הוצאת דרור החלוצי, אצ"מ, S32/141. ברוח דומה התבטא יוסקה רבינוביץ, ראו הוועידה הט"ו של הקיבוץ המאוחד, עמ' 256: "הקיבוץ שקיים שם היום אינו קיבוץ הכשרה של אז אלא הוא קיבוץ הצלה וקיבוץ נידה. הקיבוץ הזה היום הוא הכל, הוא במקום העיירה, במקום הסניף, במקום ההכשרה ובמקום בית ההורים והמשפחה. הוא המקום והוא הכלי בו אוספים ומארגנים את החברים לתנועת הנוער ול'חלוצי'. אין הוא שלב אחרון במסגרות הארגון והחינוך כפי שהיה אז, הלא הוא שלב ראשון ושלב אחרון. הוא מוכרח להיות המקום שמספק את הכל ושכא במקום הכל. וכל זה במשך הזמן הקצר, נמצא בו החבר."
- (66) "דער ציל פון גרעין", "קץ הנדוד", ביולעטין של הגרעין א' לתנועת "הנוער הציוני בגרמניה", מינכן, תמוז תש"ז.
- (67) ראו י' בכר למחלקת העלייה, 20 בנובמבר 1946, אצ"מ, S6/4685; וכן אברהם מנלה לנתן שוולב, ארכיון העבודה והחלוצי, חטיבה א', III 37, תיק 139. המסמך ללא תאריך, אך מהכתוב עולה שנכתב באוקטובר 1947.
- (68) על עבודת השליחים בקרב הקיבוצים וההכשרות החקלאיות, ראו, לא נרגע הרעב, עמ' 123-131.
- (69) מכתביהם של השליחים הארץ-ישראלים מגלים מגוון פעילויות. ראו למשל מכתבה של צביה להר ממחנה פרנוואלד, 22 במרס 1946, בתוך: שליחות לגולה, 1945-1948, תל-אביב 1989, עמ' 297.
- (70) אליעזר רבינוביץ לשירות ידיעות ואינפורמציה של הלשכה הראשית של הקק"ל, אצ"מ, KKL5/12360. בתיק מצויות פניות נוספות.
- (71) ראו למשל חיים דיאמנט ממחנה פולדה לחברי ועדת החלוצי, 24 במרס 1947, ארכיון העבודה והחלוצי, חטיבה IV208-1, תיק 4563; וכן הסתדרות נוער גורדוניה מכבי הצעיר הנהגה ראשית באוסטריה אל מחלקת החלוצי שע"י הוועד הפועל בתל אביב, 2 ביוני 1947, ארכיון העבודה והחלוצי, חטיבה IV4-209, תיק 267; וגם אלכסנדר סנד למחלקת הנוער ליד הסוכנות היהודית, 2 בפברואר 1947, אצ"מ, S32/356.
- (72) חיים הופמן, דין וחשבון תש"ו-תש"ט, ארכיון לחינוך יהודי, 8-7.65, עמ' 8.
- (73) "גרמניה תנועתנו בתש"ח", בתוך: הסתדרות עולמית דרור-החלוצי הצעיר – מזכירות לארצות אירופה, בתנועתנו, ידיעות המזכירות מס' 4, 1 בנובמבר 1948, עמ' 5, ארכיון העבודה והחלוצי, חטיבה VII 126, תיק 44. על התופעה בגורדוניה ראו ההנהגה העליונה גורדוניה-מכבי הצעיר – סקירה על מצב התנועה בחו"ל, אגמ"צ.

- (74) "מאביליזאציע און הכשרה", נוחם, 7 ביוני 1946.
- (75) סקירה על המצב בתנועת "נוער חלוצי מאוחד", 1 במרס 1947, אצ"מ, S32/205. המסקנה חזרה גם בסקירה על המצב בתנועת "נוח"ם", 16 באפריל 1947, אצ"מ, S32/204.
- (76) זאב, "נאך באזל", הנוער הציוני, 1 (10), ינואר 1947, עמ' 7.
- (77) על הסמינר במינכןברג ראו אליעזר גלילי לבנשלום, 8 בפברואר 1947, אצ"מ, S32/608; וכן גלילי לבנשלום, 27 ביולי 1947, אצ"מ, S32/602.
- (78) על מרכזיותם של המדריכים הצעירים משארית הפליטה בניהול בתי-הילדים ראו בהרחבה ניבה אשכנזי, בתי הילדים של תנועות-הנוער באזור הכיבוש האמריקאי בגרמניה 1946-1948, עבודה לשם קבלת התואר מוסמך של אוניברסיטת תל-אביב, אוקטובר 1996. על בית-הילדים בבלנקנזה שבאזור הבריטי ראו יצחק תדמור (עורך), דוברנים על האלבה — סיפור בית הילדים בבלנקנזה 1946-1948, יד יערי בשיתוף עם בית לוחמי הגטאות, 1996.
- (79) שלמה ברגל, מחפשים בית מוצאים מולדת — עליית הנוער בחינוך ובשיקום שארית הפליטה 1945-1955, ירושלים תשנ"ט, עמ' 52-53, 67-70.
- (80) מאיר איילי להנס בייט, 16 במרס 1947, אצ"מ, S75/4655. על מערכת היחסים בין עליית הנוער לתנועות הנוער במחנות העקורים ראו בהרחבה עדה שיין, מערכות החינוך במחנות העקורים היהודיים בגרמניה ובאוסטריה (1945-1951), עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית, ירושלים תש"ס, ינואר 2000, עמ' 207-219.
- (81) אליעזר רבינוביץ ללשכה לעליית הנוער בירושלים, דו"ח ממחנה הילדים לינדנפלס, אצ"מ, S75/4655.
- (82) מאיר איילי להנס בייט, 16 במרס 1947, אצ"מ, S75/4655.
- (83) ראו למשל "וועגן אונדזער טייערסטן פאלקס-אוצר", יידישע צייטונג, 25 במרס 1947.
- (84) י"ד שינוון, "ההאלהה בחינוך (לבעית המנהיג והמדריך בתנועת הנוער)", ניצוץ, 17 באוקטובר 1945.
- (85) יצחק קשתי ומרגרתה לוי, "מעבר והשתנות ביוגרפיות של נוער עולה 1945-1950", עיונים בחינוך, חוברת מס' 56, אוניברסיטת חיפה, תמוז תשנ"א, 1991, עמ' 67-79.
- (86) אביבה חלמיש, אקסודוס הסיפור האמיתי — פרשת אניית המעפילים "יציאת אירופה תש"ז", תל-אביב 1990, עמ' 51-52.
- (87) סקירה על המצב בתנועת נוח"ם (חודשים אוקטובר 1947 — ינואר 1948), 8 בפברואר 1948, אצ"מ, S32/204.
- (88) דוגמה לתעמולה שניהלה הסוכנות ראו "שטעלט זיך צום שרות העם", אונדזער לעבן, 19 במרס 1948; או הצהרה על הגיוס לשירות העם במחנה מְרִינְדוּרֶף בברלין, אונדזער לעבן, 23 באפריל 1948.
- (89) אלי זיסר, "גרמניה", בתוך: הסתדרות נוער עולמית "דרור-החלוץ הצעיר" המזכירות לארצות הגולה, בתנועתנו, ארכיון העבודה והחלוץ, חטיבה VII 126, תיק 44; עוד על פרשת הגיוס ראו יעקב מרקוביץקי, גחלת לוחמת — גיוס חוץ לארץ במלחמת העצמאות, תל-אביב 1995, עמ' 30-42.
- (90) "כלפי פנים", ניצוץ, 31 בדצמבר 1945.

- 91) ראו למשל הסתדרות השומר הצעיר בהעפלה, אגרת לחוגים, מס' 1, גרמניה, משרד החוגים מינכן, אצ"מ; או גיליון המוקדש לחצי יובל של ההתיישבות בעמק יזרעאל: "25 יאר – עמק יזרעאל", דרור, 4(8), עמ' 7-9, 25 יעריקער לעבענס-וועג פון עין חרוד, שם, עמ' 10-14.
- 92) בתקופת היישוב נהגו לציין את יום כ' בתמוז כ"יום הרצל וביאליק" לזכרו של חוזה המדינה, שנפטר ביום כ' בתמוז תרס"ד (1904), ולזכרו של המשורר הלאומי, שנפטר ביום כ"א בתמוז תרצ"ד (1934).
- 93) ש.עפ., "דער כוח פון פארצווייפלטע", אוסף-חומר כ"א, כ-כ"א בתמוז, הוצאת ההסתדרות הציונית האחידה של שארית הפליטה בגרמניה ונוער חלוצי מאוחד (נוח"ם), תש"ו, עמ' 3-4.
- 94) ש.עפ., "דער ליבלינג צום פאלק", שם, עמ' 18.
- 95) עברי, "לשאלת הלשון בקרב הנוער, ניצוץ, 12 באפריל 1946.
- 96) וכן ראו בן הרים (גרשון ברגסון), "עוד על השאלת השפה העברית", ציוניסטישע שטימע, 13 בפברואר 1947.
- 97) ראו לדוגמה שירו של נתן אלתרמן, "הורעת האדמיניסטרציה", דרור, עיתון התנועה בגרמניה מס' 8 (4), איו"ש, M10.375/1384. או הסיפור "מפתח הגאולה" על חורבן בית-המקדש בימי טיטוס, דרור, 6 (10), עמ' 16.
- 98) עמודות לנוער, ניצוץ, 29 בנובמבר 1946.
- 99) מקראות לנוער של שארית הפליטה, דברי אגדה, מעשיות סיפורים, הוצאת מרכז מפלגת פועלי ציון (צ"ס) התאחדות בגרמניה, מינכן, מנחם אב תש"ז.
- 100) דוגמה למאמר שנלקח מהעיתונות בארץ, תורגם לידיש ופורסם במחנות העקורים, ראו דויד שָׁל, "די ימים טובים בקיבוץ", דרור, 7 בינואר 1946. על השימוש במיתוסים דתיים בידי תנועות לאומיות ראו חרדוה בן ישראל, "חקר הלאומיות כפנומן היסטורי", בתוך: יהודה ריינהרץ, יוסף שלמון וגדעון שמעוני (עורכים), לאומיות ופוליטיקה יהודית – פרספקטיבות חדשות, ירושלים תשנ"ז, עמ' 57-80.
- 101) על ההצגה "אלוף בצלות ואלוף שום" לח"נ ביאליק שקיימו בבית-הילדים בלינדלפלס, ראו אליעזר רבינוביץ, במדי אונרר"א עם שארית הפליטה 1946-1948, תל-אביב 1990, עמ' 127-128.
- 102) על פעולת הקק"ל במחנות העקורים ראו בהרחבה עדה שיין, מעקורים חסרי בית לשותפים במפעל הציוני – שארית הפליטה במחנות העקורים בגרמניה ובאוסטריה וקרן קימת לישראל, המכון לחקר תולדות הקרן הקימת לישראל, הקרקע ויישוב הארץ, סדרת מחקרים (7) 1997.
- 103) א' בערדיטשעווסקי, "בריו צו חברים", דרור, גיליון (11) 7, 7 במרס 1947, עמ' 10.
- 104) ראו למשל י"א אדר יום תל חי, "קייין שפאן יידישע ערד פארלאזט מען נישט", דרור, (11) 7, 7 במרס 1947. במדור לקוראי עברית הודפס סיפורו של הדגל שבו כיסו את גופם של הרוגי תל-חי: א' שמאלי, הדגל (מפי אחד ממגיני תל-חי), שם.
- 105) לדוגמה ראו י"ד שיינזון, "חנוכה התש"ו", אוסף יו"א, איו"ש/ JM10.270 138; על הרצף הישיר בין ימי המכבים למאבק בגטאות ראו לוי שאליוטן, "פון מסדה ביז ווארשע – עוד לא נותקה השלשלת", אונדזער וועג, 19 באפריל 1946; "יעדער דור און זיינע מכבים!", ביולעטין פאח גרמניה, 14 בדצמבר 1946.

- (106) "חנוכה, דער יום טוב פון יידישע גבורה", נוחם, 28 בדצמבר 1948.
- (107) לסיכום קצר על היחס של תנועות הנוער לאירועי העבר הקרוב ראו יהויקים כוכבי, שורש לעקורים – תנועות הנוער במחנות העקורים בגרמניה 1945-1949, הספריה הצינית ויד יערי, תל-אביב תש"ס, עמ' 102-107.
- (108) צביה, "אזוי זיינען די לעצטע געפאלן", דרור (10), 14 בפברואר 1947.
- (109) ראו "4 יאר נאכן אויפשטאנד פון ווארשעווער געטא"; וכן "געזען פון ארישער זייט", ניצנים, מס' 2, הלשכה לעליית ילדים ונוער, מינכן, אייר תש"ז, עמ' 3-4; "5 יאר נאכן אופשטאנד פון ווערשאווער געטא", ניצנים, מס' 9, ניסן תש"ח, עמ' 18.
- (110) דרור עיתון קיר מצויר לתנועה בגרמניה, אלול תש"ז, איו"ש, 10.375/1384JM.
- (111) "יוגנט צו מושבות קיץ!", אויף דער וואך, 3 ביולי 1948.
- (112) מחלקת ההדרכה של הסתדרות נוער ציונית סוציאליסטית "דרור" בגרמניה, אוסף חומר למושבות הקיץ, מינכן, יוני 1948, איו"ש, PFI 90/30.
- (113) "די יוגנט פון דער שארית הפליטה אויף די באשולדיקונס-באנק..." אויף דער וואך, 2 בספטמבר 1948.
- (114) "וועלט קאנפערענץ פון דרור – החלוץ הצעיר", דרור, 8 ביולי 1947.
- (115) טריק, סקירה על המצב בתנועת "נוער חלוצי מאוחר", 11 במרס 1947, אצ"מ, S32/205; וכן "די ערשטע מועצה פון השומר הצעיר אין בערלין", אונדזער לעבן, 10 באוקטובר 1947.
- (116) אחד מעיר ושניים ממשפחה, מביא לדפוס בנימין טננבוים, מרחביה 1947, עמ' פו.
- (117) שם, עמ' סח.
- (118) שם עמ' צב.
- (119) ראו לדוגמה יוסף שטונדעל, איו"ש, M1-E/2176.
- (120) רב נאכטיגל, אויטאביאגראפיע, איו"ש, M1-E/150.
- (121) רות שטיין, בית ספר עברי בצלסהיים, כיתה חמישית, "איך עברו עלי ימי הזעם", 29 בינואר 1947, איו"ש, M1-E/748.
- (122) צבי לם, "חינוך פוליטי וחינוך אידיאולוגי – הבחנות", בתוך: רנה שפירא ואריה כשר (עורכים), רשפים היבטים היסטוריים, פילוסופיים וחברתיים של החינוך, אסופה לזכרו של פרופ' שמעון רשף, תל-אביב תשנ"א, עמ' 316-317. צבי לם אף מקצין את טענתו וקובע שכל הכרעות החינוך הן הכרעות אידאולוגיות. ראו צבי לם, "האידאולוגיה ומחשבת החינוך", פסיכולוגיה ויעוץ בחינוך, 1986, עמ' 13-16.

הסתדרות העולמית "איחוד הנוער הציוני-עקיבא"

המזכירות באיטליה.

קיבוץ "איחוד" – רומא

גרעין "ב"

מזכירות הקיבוץ.

רומא 2.5.46

לחברינו בחזית ההעפלה בלה-ספציה – קבוץ "איחוד" מרומא

חזק!

חברים מאוד יקרים!

הגורל רצה בכך, שיחולק לכם הכבוד להיות בין אלה העומדים כעת בשורות הראשונות של מאבקנו למען העליה.

ברטט לב ובגאווה כאחד לוינו אותכם בכל אותם הימים והלילות של מאבקכם על ספינתכם בלה-ספציה. כולנו כאן לא רק הסתפקנו בהבעת עידוד למאמצכם היוצא מן הכלל ולסבלכם, אלא ריכזנו את הפעולה למענכם לא רק בלב ונפש, אלא גם במעשים היינו אתכם במאבקכם. כבר משנים חדלה הציונות להיות נושא למטיפים ולדורשים נאה. לפי מושג הציונות שלנו, הציונות משמעתה הגשמה עצמית והיא בראש וראשונה עליה בכל התנאים למרות הכל ועל אף הכל.

קבוצת "פדה" הפגינה בפני כל העולם את רצוננו (התקרבות ושתוף) העז לעלות ולהעלות. זו היתה יחד הפגנה כבירה של רעיון התקרבות ושתוף פעולה בין כל חלקי העם.

יחד אתכם שבתו לא רק מחנה הפליטים באיטליה אלא גם הישוב. שבתה הגולה בכל מרחבי עולם. מנהיגינו שאליהם הגיעו קריאותיכם לעזרה ולעליה, הקימו את כל הישוב למאבקכם וכה התלכדו אחינו בארץ ובגולה ובתנועת אחדות לא רק סמלית אלא גם מעשית, שאפשרה את הניצחון, שהוא בראש וראשונה נצחונכם.

ותהא הפגנת אחדות זו הוכחה לצדקת רעיוננו – רעיון אחדות

המחנה הציוני והלאום כולו למען הגשמת מטרותנו הקדושה — הקמת
המדינה העברית.

אנו לוחצים את ידכם בהכרה בעד מילוי תפקידכם הנעלה בחזית
ההעפלה ומוסרים לכם לאות הצטיינות ואומץ — את דגלנו — סמל
החרות והנצחון.

הביאו את דגל נצחון זה לארץ והודיעו את בשורת התנועה לחברינו
בארץ ולישוב כולו.

חזקו ואמצו

אתכם בכל הלב

בשם מזכירות התנועה באיטליה נ. רזניק

בשם הקבוץ: אריה הלסברג

חברים יקרים!

בשמחה גדולה אני מלווה ואתכם ביום חגיגתנו הגדול — הנפת הדגל
של קיבוצנו.

זה סמלי ואופיני — שאתם מקבלים את הדגל על סף עלייתכם, בשעת
מאמצכם הגדול למען העליה. הנני מצטער שלא עלה בידי להיות אתכם
ולהשתתף בחגיגתכם — שהיא חגיגתנו אבל שמח אני! שהנכם
מעפילים עם הדגל הזה ארצה — ושמה הניפו אותו על בנין קבוצנו —
הנקודה התשעית של "העובד הציוני". אני בטוח שאתראה מהר אתכם
על אדמת ארצנו בבנין קבוצנו — ובשם הגרעין "ב" של קבוצנו. אני
מאחל לכם שתזכו בעליה השישית דלהיום — לנצח בפעולתכם למען
רעיון איחוד העם.

חזקו ואמצו

שלכם

אריה הלסברג

רומא, גרוטה פרטה — 2.5.46

מתוך "מיומן בגטו" / חייקה קלינגר

ספרית פועלים, 1959, עמ' 145–148

"... כל תכניותיו, רעיונותיו ומאמציו של הנוער החלוצי היו מופנים כלפי הארץ. הכל נקטע באמצע. ההכנות לעלייה, קיבוצי ההכשרה המפוארים. האנשים נאלצים לחזור לביתם, שכבר נותקו כל הקשרים עמו. לא היינו נכונים לכך, לא מבחינה גופנית ולא מבחינה נפשית.

דור הבוגרים כולו, שזה כבר היה חייב לעלות ארצה, ורק חוסר רשיונות עלייה עיכב בעדו — נבלם בהתפתחותו. שוב נטלו עליהם תפקידי הדרכה ועבודה חינוכית "שחורה". שוב התחילו לומדים את "שיטת בני המדבר". לקרוא בספרי פסיכולוגיה, לארגן את שכבת הצופים. מבחינת החיים החברתיים שלהם הייתה זו נסיגה ולא התפתחות. מגע של שנים מרובות עם צעירים מהם בלבד הטביע בהם חותם מיוחד. ואכן לא יכלו להתמכר לעבודה זו כליל, ובהדרגה התחילו תופסים את מקומם אנשים צעירים יותר, מתאימים יותר. אך חיים משלהם שוב לא ניתנו לבוגרים.

ואילו המציאות הלכה ונעשתה אחרת, נוראה. הנשק היחידי בו ניתן לנו להתגונן היה יצירת משפחה גדולה של התנועה כולה. אלא שהאמצעים החשובים בעבר — השיחה וההרצאה — נעשו עניין צדדי. העזרה החומרית, הממשית, בהשגת עבודה או דירה, נעשתה העיקר. בדרך נעלמה ידעו תמיד בני שכבת הצופים את מי מגרשים היום מדירתו, וכבר תמיד עמדו על המשמר, השגיחו על החפצים, העבירו לחלק האחר של הגטו. תמיד יגעו ומצאו מטר מעוקב של פחמים או תפוחי אדמה למען משפחה זו או אחרת. לא היו אלה מקרים בודדים. מכל שלושה שומרים היו שניים זקוקים לעזרה. וכך נקשר בינינו קשר של חיים ומוות. אך יחד עם דאגה זו לכל איש בודד, ירד ערכם של חיי אדם. אלפים נפלו בחזיתות, אלפים מתו ברעב. למדנו לחסוך דמעה גם כשנפלו קרובינו. כשעמדנו לבצע משימה לא ידענו רחמים.

הבעיות הנושנות, שהיו כה חשובות בעבר, ירדו מן הפרק בכלל: זניחת

חבר או חברה, אהבה. נשתנה מדד ערכו של אדם. האינטליגנט, האינטלקטואלי, שהערכתם בתנועה גבוהה הייתה, חדלו לשמש ערך מקובל. העיקר היה בנכונות לכל עבודה, בביצוע משימה. לא התווכחו, לא שיכנעו זה את זה. הנכון אתה או שאינך נכון – הוא שהכריע. לא היה כל ערך למוניטין של שומר ותיק. בן־יום היה חבר הנהגה עשוי להפסיד את זכויותיו. חברים רבים גרמו לנו אכזבה ורבים נשברו. היינו לפסימיסטים. התחלנו לפקפק במידת־מה בערך חינוכנו. ככל שכבדה עלינו יד הזמן, כך נדרש לנו שריון קשה יותר כדי להתגונן. שלא להיכנע ולא להישבר. לא להתייפח.

וכיצד לא תבכה כאשר ביתך חסר את האב, האם, האחות, איך תשלוט ברוחך ולא תלך "להתייצב" מרוב יאוש. ואיך יעזוב אדם את אמו ההולכת לגירוש, למוות. היה נשק אחד: הציניזם.

כשעברנו על פני חלון ראווה ובו סבון, אמרה חברה:

"כאן סבתא שלי מונחת, אך ממני יעשו סבון טואלט, כי צעירה אני ודשנה יותר..." ושמא היה זה תירגול של חישול עצמי כדי לא להתייצב לגירוש יחד עם ההורים;

אלא שהציניות אינה יודעת גבולות והיא עושה שמות בנפש האדם, והריהו לועג לכל הקדוש לו.

הוא הדין ביחסנו לארץ. כל חמש שנות המלחמה קיבלנו רק מכתבים ובהם סיפרו לנו שהם מהרהרים בנו, אוהבים ומחבקים אותנו, מנשקים – הגיעו מכתבים ארוכים על יסוד מושבה חדשה, על קיבוץ זה או אחר היוצא להתיישבות. המכתבים הגיעו לפעמים בעצם בלהת הגירוש.

היו צעירים שהשלילה הגמורה של הארץ באה להם על־נקלה. היה זה הדור שגדל בימי המלחמה. אך צער רב גרמה תופעה זו לותיקים שגדלו באהבה לארץ, ללשון לתרבות העברית, שקיימו קשרים עם הקיבוץ, עם חבריהם.

הנוער הנוהה אחר־הגדולות ביקש לקחת חבל במאבק־האיתנים הנטוש בין הפאשיזם והסוציאליזם. לדעתם, חלפה תקופת הקונסטרוקטיביזם והגיע תור המהפכה. את מקומם ראו בשורות

הפרטיזנים הנלחמים לצדו של הצבא האדום. הם ידעו כי גורלם קשור בגורל הצבא האדום, וככל שימהר לנצח כן ירבו גם סיכוייהם שלהם לחיים.

אלא שעד מהרה חדלו בעיות וספקות אלה להטרידנו. ימינו ספורים היו, ואיש לא העלה על דעתו כי משהו יישאר בחיים. מבחינת צורת החיים היינו מעין בוהימה. מה חשיבות בדבר אם פלוני מעשן? גם התחלנו נותנים בכוס עינינו. אף בחיי המין התרנו לעצמנו היתרים. חזיון דומה ראיתי בכל מקום אחר, גם בחיי השומרים בסלובקיה ובבודאפשט. החיים שנפרצו טבעו בהם עקבות.

ובאו הימים האחרונים, מיטב העם והתנועה — אבדו. נותר רמץ עומם — יחידים ששרדו הודות למקרה זה או אחר. לא היה בכוחם לשלוח יד בנפשם; אך מה חיים עוד יוכלו לחדש?

באתי ארצה, ראיתי דמעות בעיני הבנות שבאו להקביל פני בחיפה. זו הייתה החמימה הראשונה אשר בהשפעתה התחילה שנאתי הולכת ונמסה.

בפגישתי הראשונה עם ילדי הארץ שמתי לב כי בני־הנוער שבאו משם רוחשים להם טינה — בשל הילדים היהודים הקטנים, שנרצחו, שנחנקו, שאבדו ביערות.

כלום לא נוכל לאהוב את ילדי הארץ? את החיים המפכים, הצומחים?"

מתוך יומנה של שפרה פלד

13.2 וילנה

... אני חיה בתקוה שאולי יקירי שבארץ ישתדלו להוציאני. בתקוה זו אני מתקימת ומאחלת לרגע המאושר שאוכל להפרד מהחבילה. במולדת אני רוצה להיות. את תאות לבי העזה לכבות. לגמור פעם עם נדודי. להגשים את חלום נעורי.

קובנה 17.2.41

רגעי הפרידה מתקרבים. עיני שמעון הירוקות מתמלאות דמעות. אינני מאמינה. לא שמעון מעולם לא בכה. וכעת... אל אלוהים שמעון פורץ בבכי. לבי מתפוצץ לרסיסים. שמעון האמיץ, הגאה, בוכה. כן יקירי מבינה אני לדמעותיך. אני האחת יכולה למחות את דמעותיך. אני שקרתי אותך. אני הסיבות בכל זה.

נשקתיך יקירי, חדלת רגע לבכות. הבטחתי אותך להיות נאמנה לך לעולם. את הבטחתי — אקים. אני מקווה כל חיי יהיו מלאים אותך. אשאף אחת לדרוש אותך יקירי. אני מקווה שבמהרה נתראה.

אודיסה 22.2.41

האניה מפליגה. האנשים ממהרים לעלות על הסיפון, להתבונן אל החוף. גם אני בין אלה. אבל לא מהרתי באותה השמחה שתארתי לי פעם. חלום נעורי, אך ורק חלמתי על זאת להפליג באניה לארץ, כמה מאושרה אהיה. דמעות היו זולגות בעיני בחושבי רק על רגע מאושר זה. כן הרגע המאושר הגיע אבל ספוגה שמחה זו בקצת רעל. נוסעת אני למחוז חפצי, דורכת אני בדרך שהתוויתי לי מיום הולדתי, אבל גלמודה יחידה בלי האיש הקרוב לנפשי. הכה נצרך לי, שכה נקשרתי בו.

22.2 פגישת האניות

לפנות ערב התקרבו אל החוף. כלם רצו אל הסיפון. מהרו לתפוס מקומות כדי להתבונן אל החוף. אניתנו עוגנת. אני מסתובבת על הסיפון הנה והנה, מרחוק מאד רואה אני אניה מתקרבת אל החוף. אני מציעה לחברה שנשיר שיר עברי, כי בטח זוהי אוניה עם עולים. הצעתי לא התקבלה. אחרי ארוחת העבר מהרנו לעלות על הסיפון. בקפצי על המדרגות שמעתי שיר ידוע לי. אבל מה זה האם נדמה לי – לא? אינני טועה, השירה באה מהאניה השניה. דמעות נוצצות בעינים אנשים משלנו.

צעקות נשאות "מאין אתם"!!!

אנחנו מפולניה

ואתם מאין?

אנחנו מגרמניה ורומניה.

לבי מתמלא שמחה. פגישה כזאת ביים? אני מרוצה מזה.

עוד נוער נוסף לנו בדרכנו לעלות לארץ. גם הם נצלו משיני אריות. פגישה זו לעולם תשאר חרותה בזכרוני. עוד זמן רב צלצלו באזני מנגינת תחזקנה שנשאה על שפתי מאות חלוצים הנשאים לחוף משותף אחד. האם נגיע?

אמנם קרובה היא המטרה, אנו בדרך. את היותר רע השארנו מאחורינו, את הקשה כבר עברנו.

וכה רוצה הלב שגם את הדרך הנשארת נעבור. פועם הלב, אינו רוצה להישקט. אך מרגוע ובטחון. מי יתן ושני מושגים אלה לא יעזבו אותנו. מחלומות התעוררתי רגע. הלאה יאוש ואכזבות, האח חברה נמשיך לשיר הלאה. הן החוף כבר קרוב אלינו. בטח אליו נגיע.

23.2 איסטמבול בנמל

האניה עוגנת: רעד קל עובר בגופי. מתקרבים אנו למטרה. קרובה להגשים את אשר שאפתי כל חיי בא הרגע הנכון. תיכף נעזוב את האניה.

אינני חדלה להתפלל לה' שבדרך זו תגיע גם אתה מהר אהובי. אז יתגשמו
חלומות שנינו. משנה שמחה אזי תהיה לנו.
אך אינני מסוגלת כעת לחשוב עמוקות. אני מקווה שזה יהיה ועוד
יהיה טוב.

שער רביעי

"ומה נשיב לילד בארץ-ישראל..."

(רוזקה קורצ'ק)

פועלן של תנועות הנוער הציוניות ותרומתן
למעשה החינוכי

לסמל ולמופת

תנועות הנוער הציוניות במזרח-אירופה בתקופת הכיבוש הגרמני והשפעתן על החינוך הישראלי*

נילי קרן

במשך שלושת העשורים הראשונים למדינת ישראל הפכו תנועות הנוער הציוניות וחבריהן, בעיקר ממדינות מזרח אירופה, למודל לחיקוי ולסמל לנוער הישראלי. אלה מהם שניצלו מן השואה והגיעו ארצה לא ביקשו להם את המעמד הזה. היו אלה דווקא חברי תנועותיהם מארץ-ישראל, אשר העמידו את פועלם בתקופת השואה כמסר העיקרי מתקופת השואה, כבר בשנות המלחמה ובודאי מאז סיומה ועד שנות הששים.

העובדה שמתוך שורותיהם יצאו הלוחמים והמורדים – בין אם הרימו את נס המרד ובין אם לא – שירתה את האתוס הארצישראלי של אותן השנים. יתר על כן, כבר כשהגיעו הידיעות על מרד גטו וורשה מצאו דוברים שונים בארץ ישראל לנכון לציין כי הלוחמים עמדו אחרת בהיותם קשורים לתנועה החלוצית בארץ ישראל וכוחם נבע ממנה ומהשראתה. היו שהגדילו לעשות באמרם כי גם בין הנופלים בקרב יש הבדל, ואלה בגולה שנפלו בקרב לא תוארו כנצר של יהודי הגולה, אלא כיהודי ארץ-ישראל שטרם הגיעו לארץ (שפירא, עמ' 454).

אך היו בתנועות אלה גם חברים שהתקשו לקבל את האבחנה הזאת; אחד מהם היה המשורר נתן אלתרמן אשר קרא את ספרה של חייקה גרוסמן "אנשי המחתרת", על ההתארגנות בגטו ביאליסטוק ולא מצא מנוחה לנפשו. את רוב הגיגיו רשם

* כבסיס למאמר זה משמש מאמר קודם של ד"ר נילי קרן שפורסם לראשונה בקובץ תנועות הנוער הציוניות בתקופת השואה, בית לוחמי הגיטאות ואוניברסיטת חיפה, תשמ"ט.

ביומניו שפרקים מהם פורסמו שנים לאחר מותו. אך ביום הזיכרון לשואה בשנת 1954, סביב משפט גרינוולד-קסטנר, פרסם בעיתון "דבר" במסגרת "הטור השביעי" את השיר הבא:

יום הזיכרון והמורדים

וביום הזיכרון אמרו הלוחמים והמורדים:
אל תציבו אותנו על כן להיבדל מן הגולה באור יהל.
בשעת הזיכרון הזאת אנחנו מן הכן יורדים
לשוב ולהתערב באפלה עם קורותם של המוני בית-ישראל.

אמרו הלוחמים והמורדים: יום העדות
סמלו העיקרי-ואמיתי אינו מתרס נאדרי בלהבות
ולא דמות עלם ועלמה אשר הגיחו להבקיע או למות,
כדרך התמונות הנצחיות של מרידות-עולם דולקות ולא כבות.

לא זוהי מחצבתה של התקופה. אל נעטר לה את דגלי הקרב
לראות בהם את מיצויה, את גאולת כבודה וצידוקה.
אמרו הלוחמים והמורדים: אנחנו חלק מן העם הרב
וחלק מכבודו ומהמית בכיו העמוקה.

אנחנו חלק מן הזמן שאין לו אח ושידחה את שיגרתה של המליצה
ושיגרתם של הסמלים, אשר לא במ ניצב הוא גלוי פנים.
הללו שנפלו נשקם ביד, אולי לא יקבלו את המחיצה
בינם לבין מותן של קהילות ועד לגיבורי הפרנסים ושתדלנים...

... על כן אומרים אנו הלוחמים והמורדים: מהות היום הזה
אינו רק זו המוארה ומודגשה בנאום ועל כתב ביד אחינו.
החרב השלופה, הקרב והמתרס, אין מי ישווה להם בכל המעשה,
אבל לא הם בלבד סמלי יום-זיכרון ולא בהם שוכן הוא.

כבודה של האומה — את צידוקו העילאי והיחיד
אל יבקש כמצטדק לאמור נלחמתי והנפתי נס המרד...
המרד הוא רק תו אחד בפרשה, לא הוא לה צומת ותכלית
ועל כבוד עוד יתחרה העם הזה עם כל אומה אחרת...

אמרו הלוחמים והמורדים: מגבורתו ומכבודו חלק העם
גם לאבות יהודיים אשר אמרו: 'שואה תמיט עלינו המחתרת',
וגם לאותו ילד או ילדה אשר הלכו — הלכו עד אם אבדו אי־שם
ולא הותירו כי אם גרב לבנה בבית הארכיון על אבן למזכרת.

גם אלה מסמלי הזמן ומלחמתו ואל נכהם בברק החרב־מנדנה
כדין עמים שלא עמדו בניסיון הזה מימי שמיים.
כזאת אמרו הלוחמים והמורדים, ויהי העם שומע ולא נע
וכוכבי־אל עדים על פני השניים.

שיר זה עורר ויכוח סוער בעיתונות. בזעם רב הגיבו עליו טוביה בוז'קובסקי ב"דבר"
ודוד כנעני ב"על המשמר". אלתרמן השיב להם בדברים שהשתרעו על פני 30
עמודים בעתון "דבר".

ואכן, לערער ב־1954 על מיתוס וסמל ולהזכיר בנשימה אחת את הנוער הלוחם,
את היודנט ואת המוני בית־ישראל — זו הייתה כפירה בעיקר.
מה היו, אפוא הסמלים שנגזרו מתוך תקופת השואה, אשר לאורם התפתחה
החברה הישראלית והתחנך הנוער בישראל?

אם בוחנים את הספרות שהתפרסמה בשנים הראשונות לאחר קום המדינה, ספרות
שכללה זיכרונות, עדויות והתחלה של תיעוד — מתברר, שבוגרי תנועות הנוער
החלוציות הם בעיקר אשר כתבו את הזיכרונות, ערכו אותם והוציאו לאור. מקרבם
יצאו מחנכים, אשר חיברו תכניות חינוכיות ראשונות, בעיקר לנוער בקיבוצים. כך
עשו אנשי "השומר הצעיר" וכך עשו אנשי "דרור". חוגים אלה השפיעו במידה רבה
על המוסדות הממלכתיים, שעה שנדונו השאלות של הנצחת השואה והעברת מסריה.
אין חולק על כך שמתוך שורותיהן של תנועות הנוער הציוניות והחלוציות צמחו
הנערים והנערות אשר הרימו את נס המרד. מעולם לא הייתה הגזמה או אי־דיוק
בקובצי העדות עבי הכרס שעל הוצאתם עמלו, כגון "ספר מלחמות הגטאות" או

"ספר הפרטיזנים היהודיים". הבעיה הייתה, שהתמונה שהציגו הייתה חלקית בלבד. אירועי השואה – הטרגדיה היהודית על כל היבטיה, מכוונת ההשמדה על כל שלבי פעולתה – נותרו עלומות, בלתי־ידועות וכמובן בלתי מוסברות.

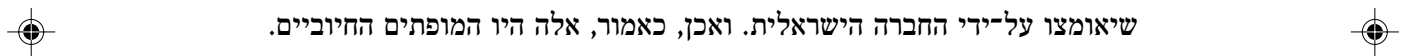
רק הרבה יותר מאוחר, בסוף שנות הששים ובעיקר בסוף שנות השבעים החלו להתפרסם מחקרים כלליים וייחודיים בשאלות המדיניות הנאצית, תהליך ההשמדה ועמידת היהודים בראייה רחבה יותר ובקונטקסט הכללי של המלחמה בעיקר במזרח אירופה, אך גם באזורי כיבוש אחרים.

אולם לא רק היעדר מידע ישיר ועקיף פעלו את פעולתם בהטמעת תודעה מאד חד־ממדית של השואה. תרמה לכך גם האווירה הציבורית בישראל שהייתה המשך ואולי אף העצמה של מוטיב "שלילת הגולה" והדגשת האידיאולוגיות הציוניות־חלוציות, לוחמות. אחרי מלחמת הקוממיות, מוטיבים של עמידת המעטים מול רבים, התגוננות בנשק ונפילה בקרב מתוך כבוד – הפכו לערכים ראויים להטמעה ולחיקוי.

פועלן של תנועות הנוער הציוניות בתקופת השואה ובעיקר מאבקן המזוין עלו בקנה אחד עם אווירה זו, והיה זה אך טבעי שאלה יהיו הסמלים החינוכיים והחברתיים שיאמצו על־ידי החברה הישראלית. ואכן, כאמור, אלה היו המופתים החיוביים. אולם בה בשעה נתפס גורלם של היהודים 'האחרים', של המיליונים שנרצחו ושל האלפים ששרדו, כפועל יוצא של 'גלותיות' שסממניה: שתדלנות, השלמה פסיבית, תמונה שהייתה חלק בלתי נפרד של ראיית הגולה, של שלילת הגולה.

עוד לפני שנקבעו נהלי יום הזיכרון לשואה ולגבורה (גם שמו של יום הזיכרון מלמד על האווירה הציבורית, וכמובן עיתויו הקשור לתאריך בו פרץ המרד בגטו וורשה), באירועים הפומביים המעטים שעסקו בשואה דיברו רק נציגים של הארגונים הלוחמים, בין אם היו מעורבים בציבוריות הישראלית ובין אם הוזמנו במיוחד לייצג את האתוס הרצוי של התקופה.

שרידי שואה אחרים כמעט שלא השמיעו את קולם – לא בקרב משפחותיהם ובוודאי שלא בציבור. אפשר לומר כי היה זה משפט אייכמן שנתן לראשונה במה ציבורית רשמית לכמאה ניצולי שואה להופיע כעדים ולתאר את מה שעבר עליהם במציאות של חוסר אונים טוטאלי. זו הייתה עבור רבים מהניצולים ששתקו פריצת־דרך משמעותית, שאף מצאה ביטוי בהדרגה בהשתלבות סיפוריהם בעשייה החינוכית. מאוחר יותר אף החלו ניצולי השואה להתחיל ולכתוב את סיפוריהם ואת זיכרונותיהם. אולם עד סוף שנות השבעים עדיין שלט בכיפה אתוס הגבורה של הלוחמים

בנשק שאף התחזק אחרי מלחמת ששת הימים שעמדה בסימן "הבידוד וסכנת ההשמדה" שרק כוחו של צה"ל הסיר מסדר היום הישראלי. בעשורים הראשונים למדינה נושא השואה כמעט ולא נלמד בבתי הספר, אולם בספרי הלימוד להיסטוריה לא היה אפשר להתעלם ממנו לחלוטין. השורות הבודדות שהוקדשו לו ביטאו נאמנה את רוח הזמן. בספרה "סוכנים של חינוך ציוני", הדן במגמות בספרי הלימוד, ריכזה ד"ר רות פירר ביטויים מתוך ספרי הלימוד המתייחסים לשואה ונוגעים לענייננו. לדוגמה:

'בעמידת הגבורה של יהודי הגטו היה משום פיצוי לכניעה המבישה של המובלים למחנות ההשמדה'. או, 'הלוחמים העדיפו למות בקרב מאשר להיות מובלים כצאן לטבח'. "החלון" הוא אשר הלך בראש מלחמות הגטאות, הוא היה היחידי מכל הארגונים אשר תבע בתוקף את המלחמה באויב תחת דגל יהודי ובפיקוד יהודי. 'המתקוממים היו בעיקר בני הנוער מקרב תנועות הנוער החלוציות'... במובאות קצרות אלה יש יותר מאשר רמז ליחס השלילי של המחברים כלפי העם בהמוניו, כלפי "המובלים כצאן לטבח", ואת היחס הזה שידרו בשיטתיות למתחנכים הצעירים.

לכך יש להוסיף כי כל ספרי הלימוד העלו על נס בהדגשה רבה את התגייסות הישוב הארצישראלי למלחמה בנאצים – את החטיבה היהודית הלוחמת (הבריגדה) וכמובן את הצנחנים העבריים – בעיקר אלה שמצאו את מותם בפעולות מעבר לקווי האויב.

זו הייתה תמצית ספור השואה שהיה ראוי להיות מסופר כחלק מחינוך הנוער הישראלי.

חשוב לציין כי ספרי לימוד אלה היו כמעט החומר הלימודי הכתוב היחידי עד למחצית שנות השבעים עת החלו להתפרסם מקראות בנושא השואה שנתנו ביטוי למורכבות ולרב-ממדיות של אירועי השואה ובכללם עמידתם של היהודים ותגובותיהם למדיניות הגרמנית.

מן האמור לעיל ניתן לראות כי תנועות הנוער הציוניות-חלוציות היו לסמל גם במערכת החינוך הממלכתית; הם היו למקור של גאווה לאומית – 'פיסת ארץ ישראל' בתוך הגולה הבזויה.

כל היתר – היו הגולה הבזויה עצמה.

מיתוס הגבורה לא זו בלבד שהציג את אירועי השואה בצורה סטריאוטיפית; הוא

הפך את הלוחמים עצמם לסטריאוטיפים, לדמויות חד-ממדיות. מתחת ל'מעטה הסמלי' הוצגו בני-נוער מלאי התלהבות ואמונה בכוחם וביכולתם, אשר התחנכו לקראת הגשמה חלוצית ולפתע מצאו את עצמם בסיטואציה שהפכה אותם למנהיגים; הם חשו חובה למלא את החלל הריק שהותירו המנהיגים שעזבו, ובחרו מרצונם להישאר בתוך לוע הארי.

אכן, ידוע כי צביה לובטקין, מרדכי אנילביץ ורבים אחרים במזרח-אירופה וחברים רבים בתנועות הנוער הציוניות במדינות אחרות, כצ'כיה, אוסטריה ועוד יכלו להגיע לארץ-ישראל, ושלא כאחרים בחרו להישאר בשטחי הכיבוש הגרמני ובתוך הגטאות ממש. מתוך בחירה הם עזבו את בתי ההורים והותירו מאחוריהם משפחות כדי לפעול בקרב הנוער במסגרת התנועות למען הכלל.

היו אלה הכרעות גורליות וטראגיות עבורם, אותן קיבלו מתוך הרגשת השתייכות לקבוצה האידיאולוגית שלהם, אך לא מתוך התנשאות והתבדלות, אלא דווקא מתוך תחושת אחריות כלפי הקהילה והכלל היהודי. לעתים היו החלטות אלה כרוכות בכאב אישי רב. די לקרוא במכתבו של מרדכי טננבוים-תמרוף לאחותו בארץ-ישראל, כיצד הודיעו לו שאמו נלקחה לאומשלגפלאץ בוורשה ומה הייתה תגובתו; או כיצד חש יצחק צוקרמן כאשר נודע לו על גורלם של יהודי וילנה ובתוכם גורל בני משפחתו. את הקשר הרגשי העז והמחויבות שחשו חברי התנועות כלפי עמיתיהם בארץ-ישראל והרצון העז להיות שותפים להגשמת החלום הציוני בארץ-ישראל, ביטאו במכתבים ששלחו לאורך כל שנות המלחמה לחבריהם, בהם ניסו לתאר ולו ברמזים ומילות קוד את מציאות החיים והמוות בשטחי הכיבוש.

אולם ארץ-ישראל "שלהם" שתקה. שתיקה זו, אשר כונתה בפי יצחק (אנטק) צוקרמן "אהבה חד-צדדית" החריפה את תחושת הבדידות וכאב הנטישה שחשו חברים רבים שאף ביטאו זאת במכתביהם האחרונים משם.

כמיהתם למכתבים, לסימני-חיים, למילת-עידוד – כל אלה לא היו חלק מן הסמלים ומן המיתוס. אפשר משום שהייתה כאן עדות לחולשת אנוש, והם הרי היו 'סמלים'... ואולי הייתה בדבר גם ידם של רגשי האשם, האשם שחשו אנשי ארץ-ישראל כלפי חבריהם הלוחמים ועליו רצו לפצותם – על אותה התעלמות, על קוצר המעש והשתיקה שהכאיבה להם כל-כך.

מכל מקום ברור הוא, כי ביצירת המיתוס הייתה משום תשובה מוחצת לרגשי הבושה על התנהגות של יהודים אשר 'הלכו כצאן לטבח', וכך נוצר איזון במשוואה 'שואה – גבורה'.

רק מסוף שנות ה-70 ואילך, פינה הביטוי 'גבורה' את מקומו לביטויים כגון 'עמידה', 'תגובה' ועוד – ביטויים אשר מכילים בתוכם מגוון גדול של תגובות אנושיות של פרטים וקבוצות למדיניות הנאצית כלפי היהודים, לכליאה בגטאות ולתהליך הרצח על כל צורותיו. פעילויותיהם של חברי תנועות הנוער הפכו להיות פרק אחד בפרשה מורכבת ומרובת פרקים של התנהגות יהודים בכל שטחי הכיבוש מול הטרור הרצחני של הנאצים.

לנוכח אירועים רבים שהתרחשו במדינת ישראל החל ממלחמת יום הכיפורים ואילך החלו יותר ויותר ישראלים צעירים להתמודד עם פרק התגובה היהודית בתקופת השואה כפרק של התמודדות אנושית במצב של חוסר אונים טוטאלי, ולא מתוך אתוס מיליטאריסטי חד-ממדי. כדברי המשורר:

...המרד הוא רק תו אחד בפרשה, לא הוא לה צומת ותכלית
ועל כבוד עוד יתחרה העם הזה עם כל אומה אחרת... (ראה לעיל)

שלושים השנים האחרונות הולידו מחקרים רבים בישראל ובעולם כמעט בכל אספקט אפשרי של תקופת מלחמת העולם השנייה, הכיבוש הנאצי ושואת העם היהודי. מאות רבות של מחקרים, אלפי מסמכים שנחשפו לאחר קריסת הגוש הקומוניסטי ומאות ספרי עדות וזיכרונות מאפשרים התבוננות מחודשת על ההתנהגות האנושית, על החברה והפרט בקרב המבצעים, העומדים מן הצד, המסייעים ובעיקר – הקרבנות. בתוך ששה מיליוני היהודים שנרצחו היו למעלה ממיליון וחצי ילדים ובני-נוער.

התבוננות בתמונה העולה מן הכתובים מן התיעוד המצולם מחזקת את מקומן המיוחד של תנועות הנוער הציוניות ושל חבריהן הצעירים ובהם ילדים ממש, אשר לא רק שאיננו נבלע בתוך התמונה הכוללת, אלא בולט אף יותר מאשר בעבר בייחודו ובאיכותו.

עתה רואים את בני הנוער הללו כקבוצות של צעירים שהמירו את המשפחה הביולוגית שלהם במשפחה אידיאולוגית, בדיוק כפי שעשו חבריהם לתנועה בשנים עברו; הם פעלו כפי שפעלו בלהט נעורים, האופייני לבני גילם, ובהתאם לערכים עליהם התחנכו, מבלי שיהיו בעיני עצמם גיבורים מורמים מעם, אלא חלק בלתי נפרד ממסכת העמידה היהודית על כל גווניה.

...אמרו הלוחמים והמורדים: אל תציבו אותנו על כן להיבדל מן הגולה באור יהל... (ראה לעיל)

עיון מחדש בפרוטוקולים מתוך הדיונים שנערכו בהנהגות התנועות בתקופת 'הפתרון הסופי' (וילנה, ביאליסטוק), כמו גם ביומנים ועדויות מאותה תקופה (יומנה של יוסטינה מקרקוב, שבע השנים ההן של אנטק בוורשה) – חושף את הקריאה הטראגית של המציאות על-ידי הנהגות תנועות-הנוער שנאלצו לקבל הכרעות אחריות, גורליות, וכל זאת תוך רצון לפעול ברוח הרעיונות שלאורם התחנכו. עתה נחשף בעוצמה רבה חוסר האונים של נוער הרוצה כל-כך לעזור לעמו ויודע בוודאות שאין דרך לעשות זאת.

התשובה היחידה שנותרה לו, הייתה, אפוא, תשובה של "כבוד" על פי תפיסתם. התקוממות ועמידה בנשק מול הגרמנים נותרה התשובה היחידה שהתאימה לחינוכם, לגילם ולתחושת השליחות שלהם.

ובכל זאת, גם על תשובה זו היו נכונים לוותר, ובלבד שלא יגרמו למלחמת אחים בתוך הגטו, כדוגמת 'פרשת איציק ויטנברג' בוילנה. מקרה זה רק מחזק את ההכרה כי הנוער לא היה מנותק מן העם, אלא חלק בלתי נפרד ממנו. את נס המרד הרימו רק כאשר חשו כי הם "אחרונים על החומה". שלום חולבסקי, איש "השומר הצעיר" בגטו ניסויאז' ביטא זאת בדבריו אל אנשי הגטו ערב ההחלטה על ההתקוממות:

....יהודים! הננו מנותקים ומבודדים מן העולם היהודי, מהעולם הגדול, אולי לא יגיע אליו אף הד מקריאתנו אליו. אולי אנחנו מאחרוני הגטאות ומאחרוני היהודים. רק קירות אילמים יספרו את אשר ספגנו...

וזאת לדעת – ההתקוממות בגטו ניאסויאז' פרצה ב-21 ביולי, 1942 והייתה הראשונה בשטחי הכיבוש במזרח אירופה....

במדינת ישראל משנות השמונים ועד לכתיבת שורות אלה, חל שינוי גדול ומשמעותי בהתייחסות לאירועי השואה על כל היבטיה הייחודיים והאוניברסאליים. לימוד השואה נעשה חלק בלתי נפרד מתכניות החובה בבתי הספר העל-יסודיים, אך לאורך כל שנות הלימוד שוקדים בתי-ספר, מורים, תנועות-נוער ומסגרות אחרות בלתי-פורמאליות לחזור אל השואה בהקשרים רבים ושונים.

עמידת היהודים היא נושא מרכזי וחשוב בהתמודדות בני הנוער עם הנושא. ובתוך הסוגייה הרחבה והמורכבת הזאת מוצא ספורן של תנועות הנוער הציוניות מקום משמעותי ורלבנטי עוד יותר לחייהם של בני הנוער הישראלים. אין הם יותר בחזקת סמלים ומופתים שקשה לגעת בהם; אין הם מוצגים כאנדרטאות לגבורה ואומץ חד-פעמיים. ההיפך הוא הנכון: ההתבוננות המחודשת בסיפוריהם הרבים מכל רחבי אירופה, במיוחד תוך השוואה להתנהגותם של בני-נוער אחרים בארצות הכבושות, חושפים חבורות של צעירים רגישים ומתלבטים, בעלי אחריות אישית וציבורית ממדרגה ראשונה. הם גם אהבו ושנאו, הביטו במראה והקפידו על לבושם, שרו וצחקו, התלבטו ככל המתבגרים בשאלות של מוסר (עישון, יחסי מין וכדומה). אלה בני-נוער אשר למרות הניגודים האידיאולוגיים החריפים שהיו בינם לבין מרבית הציבור היהודי – המשיכו לראות עצמם חלק בלתי נפרד ממנו, אחראים לגורלו ושותפים לכאבו.

תקופת מלחמת העולם השנייה והשוואה הינה מעין 'מעבדת-אנוש', שבאמצעותה ניתן לבחון את התנהגויותיהם והתנהלותם של בני-אדם במצבים קיצוניים – החל משליטה מוחלטת ועד לחוסר אונים טוטאלי. בתוך המעבדה הזאת מיוחד מקום חשוב לקרבנות – אלה שנרצחו ואלה ששרדו. ובקרבם מוארת באור מיוחד קבוצה קטנה, מיוחדת – האוונגארד היהודי הצעיר – עמוד האש שהלך לפני המחנה – בני הנוער, חברי תנועות הנוער. בימינו, בהם הנוער מחפש לו כיוונים, משמעות וקורא תיגר על המציאות – חשוב לספר להם את סיפוריהם של צעירים כמוהם, שאף הם בזמנם חיפשו כיוונים ומשמעות, מרדו בבית ההורים וקראו תיגר על החברה ממנה באו. אך בבוא העת, גייסו את מקוריותם ונעוריהם שבו אל הציבור ומתוכו הניפו את נס המרד – מרד הנעורים.

שלוש שורות בהיסטוריה*

קטעים מתוך תכנית חינוכית ייחודית בהפקת "משואה" 1992

התכנית "שלוש שורות בהיסטוריה" הוכנה לפני חמש עשרה שנים ואף על פי כן עיון בה מראה עד כמה היא רלבנטית הן בעיצוב התכנים שבה והן מבחינת הגישה החינוכית ודרכי הלימוד שהיא מציעה.

התכנית מוקדשת למיפגש עם תנועות הנוער במזרח אירופה בשתי תקופות עיקריות:

התקופה הראשונה: התגבשות בין שתי מלחמות העולם, השפעתן על מיגזרים שונים בחברה היהודית, על הפרט ועל הקהילה, כמו גם על השקפות העולם השונות שאפיינו את הזרמים האידיאולוגיים בחברה היהודית ועל תנועות הנוער שהולידו. התקופה השנייה: מלחמת העולם השנייה ושואת העם היהודי, בה נבחנות תגובותיו של הנוער היהודי למציאות שנכפתה על היהודים בעיקר במזרח אירופה תחת הכיבוש הגרמני, תפקידה המשתנים של תנועת הנוער, הדילמות שבהם מתלבטים החברים הצעירים בתנועות השונות, ותפקידן בתוך פעולות ההתנגדות היהודית בגטאות ומחוצה להם, ביערות ובמחנות ההשמדה.

התכנית מיועדת לעבודה עצמית של התלמידים. היא בנויה במתכונת המושתתת על הצורך בהפעלת "חשיבה היסטורית", משמע, התמודדות מחשבתית עם מצבים היסטוריים שעומדים במודדו באופן מציאותי נערים ונערות בגיל הלומדים במקום אחר ובזמן אחר (פולין במחצית הראשונה של המאה העשרים), וכמובן בשפות אחרות (פולנית, יידיש, עברית). העברית שלהם נשמעת לישראלי של היום "שפה זרה".

* התכנית הופקה כחוברת הניתנת לרכישה ב"משואה"

התכנית בנוייה כמעין "פאזל" גדול שאת חלקיו בונים הלומדים עצמם. בדרך זו ניתן לבנות לבד את סיפורם של אנשי תנועות הנוער בתקופת השואה – כלומר לערוך "שיחזור היסטורי" של הנושא. אולם שלא כמו לפאזל רגיל הפאזל ההיסטורי שייבנה הוא מיוחד בשני היבטים: א. יש לו הגיון פנימי; ב. אין לו רק פתרון אחד – יש לו פתרונות רבים.

ההיבט הראשון משתקף במבנה התכנית שהוא מבנה כרונולוגי ומתודי המכיל שלוש יחידות המהוות שלושת חלקי הסיפור ההיסטורי שיש לו התחלה, אמצע וסוף: יחידה א': "אל תשמע בני" – עוסק בתנועות הנוער היהודיות בפולין בין שתי מלחמות העולם, בין השנים 1918-1939. יחידה ב': "האם מותר?" – תנועות הנוער בגטו – עוסק בתנועות הנוער בתקופה הראשונה של הכיבוש הגרמני שנמשכה מסתיו 1939 ועד קיץ 1941. יחידה ג': "שלוש שורות בהיסטוריה" – תנועות הנוער נוכח ההשמדה – עוסק בתגובת הנוער היהודי להשמדת יהודי פולין בידי הנאצים, מקיץ 1942 ועד סתיו 1943.

"שלוש שורות בהיסטוריה"

"האם מותר?"

**תנועות הנוער בגיטו: 1939-1941
פרק מתוך התכנית החינוכית**

הנחיות כלליות

חלק זה של החוברת ממשיך את חלקה הראשון, ומתייחס לפעילות תנועות הנוער מפרוץ המלחמה (1.9.1939) ועד לתחילת ההשמדה (קיץ 1941).

שיטת העבודה ביחידה זו דומה לזו שביחידה הקודמת, אך הפעם אנו מוסיפים לכך את מימד ההחלטה הקבוצתית. בעבודתך שים לב להנחיות הבאות:

א. גם ביחידה זו תמצא/י סדרה של שאלות המנוסחות כשאלות לבחירה מנקודת מבטה של הדמות והתנועה שבחרת. אלא שהפעם מוצגות השאלות בדילמות היסטוריות (שאלות שהיה צריך להכריע בהן לכאן או לכאן), שעמדו בפני אנשי תנועת הנוער בתקופה הראשונה של הכיבוש הגרמני, 1939-1941. מרבית החומר יוצג הפעם כרקע לשאלות (הדילמות ההיסטוריות) ואת התשובות האפשריות עליך לבחור בעצמך.

ב. מערכת השיקולים הפעם היא מורכבת יותר, שכן יש להביא בחשבון את שיקוליה הפרטיים של הדמות כפי שנבנתה קודם, אך גם את השיקולים התנועתיים, כפי שנלמדו ביחידה הקודמת. ושוב: אין לנסות ולמצוא תשובת "בית ספר", אלא יש לנסות להבין את התלבטויות והשיקולים של אנשי תנועות הנוער במצב ההיסטורי הנתון.

ג. סדר העבודה המומלץ:

- (1) עיון ועבודה אישית בשאלות בחומר הרקע והמקורות;
 - (2) השתתפות בדיון הקבוצתי וקבלת החלטה קבוצתית.
- שים לב:** יתכן שהדעה של הדמות שבחרת לא תתקבל על דעת שאר חברי הקבוצה, אך עליך לנסות ולשכנע אותם בצדקתה.

הערה חשובה: בשל קוצר היריעה, לא היה ניתן לכלול בחומר הרקע ציטוטים של כל התנועות המוזכרות בחלק הראשון. עם זאת ידוע, כי מרבית התנועות והארגונים התמודדו עם דילמות הדומות לאלה המוצגות כאן, תוך שהם נותנים להן פתרונות שונים. בתשובתך, הבא בחשבון את המקורות ההיסטוריים הניתנים באותו הקשר, אך נסה גם לדמות, כיצד היו עונים על תשובה זו הדמות ואנשי התנועה שבחרת בחלק הראשון.

לחם את התנועה או לחזור?

הנחיה:

חומר הרקע והמקורות שלפניך מתארים את המצב בעיר וילנה, לשם הגיעו הנהגות תנועות הנוער בחודשים הראשונים של מלחמת העולם השנייה.
א. קרא/י בעיון את חומר הרקע ואת המקורות וענה/י על השאלה: מה הייתה עמדת הדמות שבחרת בסיטואציה ההיסטורית הנדונה?
ב. רשום/רשמי את תשובתך בקצרה בדף התשובות שבידך.

הרקע:

הזמן: חורף 1939-1940

המקום: העיר וילנה בליטא

וילנה היא עיר חופשית מזה כמה חודשים.

מצב זה נוצר כתוצאה מהמהלכים הראשונים של מלחמת העולם השנייה. כאשר נכבשה פולין על-ידי הגרמנים בספטמבר 1939, פלשו הרוסים לחלקה המזרחי ובסמוך לכך השתלטו על הארצות הבלטיות. מאז מחולקת פולין לשטח כיבוש גרמני ולשטח כיבוש רוסי, להוציא את וילנה שצורפה לליטא. לכן, נהרו לוילנה אלפי פליטים יהודיים שביקשו להימלט מאימת הכיבוש הנאצי, וכיניהם כ-2000 "חלוצים" מבוגרי תנועות הנוער.

גם את/ה הגעת לוילנה יחד עם חבריך, אנשי התנועה. הדרך לוילנה לא הייתה קלה: נאלצתם לחצות נהרות, לנוע ברכבות משא, בעגלות איכרים וברגל. היה עליכם לשחד או להערים על שומרי גבולות, ולהתחמק מביקורות שונות שנערכו בדרכים. אך הייתה לכם מטרה ברורה והיא שנתנה לכם כוח: מוילנה, כך אתם מקווים, ניתן יהיה לעלות לארץ-ישראל בטרם תשיג אתכם המלחמה.

גם חברי ההנהגות הראשיות של תנועות הנוער הגיעו לוילנה, וראשיהן החלו לטפל בסידורי העלייה באמצעים לגאליים ובלתי לגאליים. אתם עצמכם, מתארגנים ב"קיבוצי הכשרה" כמו בימים הטובים. חברי כל תנועה מארגנים להם "קיבוץ" ושם הם עובדים וחיים יחדיו, תוך שמירה על חיי שיתוף ושיוויון. למרות אימי המלחמה וחיי הדלות בקיבוצים אלה, המורל הוא גבוה. כולם מקווים כי במוקדם או במאוחר תיפתר שאלת העלייה וכולם יגיעו לארץ-ישראל. אך עוד בימי הנדודים לוילנה, ומאוחר יותר בוילנה עצמה, חזרה ועלתה שאלה נוספת וקשה מאוד: אם יעלו כל החלוצים ובוגרי התנועות, מה יהא על עשרות אלפי אנשי התנועות בפולין הכבושה? מה יקרה ל"קינים" שהתפרקו בתחילת המלחמה, לחניכים הצעירים שנשארו עם משפחותיהם, ולבוגרים שלא הספיקו עדיין להגיע לוילנה? מה צריכה להיות עמדת התנועה בשאלה כזו – לנסות ולהוציא מפולין את מי שניתן להוציא? לנסות להחליץ לעזרתם של אלה שאינם יכולים לצאת? לחדש את פעילות הקינים והקבוצות בתנאי מחתרת? להניח לפי שעה לעבודה החינוכית ולשוב אליה רק בסיום המלחמה?

מקורות: הקטעים הבאים מצביעים על התלבטויות אנשי תנועות הנוער לגבי החזרה לשטח הכיבוש הגרמני.

השליחה הראשונה

קטע מתוך ישיבת מרכז "דרור" בשטח הכיבוש הרוסי, אוקטובר 1939: ביישיבת "המרכז" נמסר על גורל התנועה באזור הכיבוש הגרמני. ידיעות ממוראות המצור: ורשה הרוסה וחרכה. 150 חברים הגיעו לורשה מלודז' ומתגוררים בדירת "הקבוצה". בימי המצור היו סגורים במרתפים ללא אוכל וללא מים ומאור. בין התקפה להתקפה – עטו על השלל, להשיג בשר סוסים, דלי מים ומשהו למזון. בנין "מרכז החלוצי" ברחוב גנשה עלה באש. רימון תותח פגע בבניין "הקבוצה". אחד החברים נהרג, סמוך על ידו נפצעה חברה אחרת פצע אנוש. בעודה שותתת בדמה עמלה חברה שלישית להגיש עזרה ראשונה לפצועים. דומיה מעיקה, יגון קורר עוטף את כל המסובים. צפה ההצעה שמישהו מחברי המרכז יחזור לורשה. מה? לתופת ההיא? הן לא

יתכן הדבר? מוטב לעבור ל"סדר היום". שתיקה עיקשת. פרומקה (פלוטניצקה) קמה ומציעה את עצמה לשליחות זו. רגע של מועקה אכזרית. הניתן להכריע כאן? פרומקה מודיעה כי לא יזיוה מהחלטתה. לפנות ערב יצאה להיפרד ממשפחתה. כמה פשטות הייתה בהליכה זו. — פרומקה, חברה, אחות, גיבורה אלמונית — העוד נתראה באחד הימים?" (מתוך "בימי שואה", הוצאת ההסתדרות הכללית והקיבוץ המאוחד, עין חרוד, 1940)

שאלה מצפונית

(מכתב מאנשי "השומר הצעיר" בוילנה לארץ ישראל)
"כתבנו לכם במכתבנו הקודם שהיינו אמורים להוציא לשם (לשטח הכיבוש הגרמני) אנשים לעבודה ולעצור את הבריחה משם. בעצם זוהי שאלה מצפונית רצינית. איך לעכב בריחה של אנשים צעירים מגיהנום של ייסורים, רעב, מחלות והשפלה מוסרית? ובכל זאת הננו חושבים שכל הצרות הללו תחלופנה פעם. אמנם יפלו קורבנות, אולם התנועה השומרית תחזיק מעמד ובהזדמנות הראשונה נוכל להתרחב ולגדול. בקשר זה עזבה את וילנה טוסיה (אלטמן) ולפי הידיעות שקיבלנו (עדיין לא רשמיות) הגיעה בשלום לורשה. אם הידיעה הזאת נכונה (כנראה שכן הדבר) הרי עשינו בזאת מעשה גדול. עד-כה לא נעשתה שם שום פעולה מרכזית ולו אפילו רופפת ביותר. הרע היה בזה, שלא נמצא שם חבר הנהגה, אם-כי מי יודע, אם היה בידו לתקן משהו".

ערכי התנועה – האם בכל מחיר?

הנחיה:

חומר הרקע והמקורות שלפניך מתארים מועצה של תנועות הנוער באחד מגטאות פולין בשנה הראשונה לכיבוש הגרמני.
קרא/י בעיון את החומר ונסה/י לשחזר את דעת הדמות שבחרת. מה צריכה להיות עמדת התנועה בשאלה הנדונה?

הרקע:**הזמן: אביב 1940****המקום: גטו באחד מערי פולין הכבושה.**

מועצת התנועה מתכנסת. אנשים שלא ראו זה את זה חודשים ארוכים מתחבקים ומתנשקים. בעיני כולם נוצצת הגאווה: תנועת הנוער חיה וקיימת, ומספר חבריה כבר עבר את מספר החברים לפני המלחמה. עכשיו מגיעה התנועה לשיא פעולתה: "מועצה חינוכית" המתקיימת בעצם ימי המלחמה, בגטו הסגור.

כאשר הוקם הגטו לפני חודשים אחדים, נראה היה הרעיון לקיים מועצה חינוכית כאבסורד גמור. כל יהודי העיר צופפו ברובע עוני קטן, וגדר שהוקמה מסביב לגטו, מנעה מבעדם לצאת החוצה. רכושם של היהודים הוחרם, נאסר עליהם להחזיק מקלטי רדיו והם אולצו לשאת טלאי צהוב בצורת מגן דוד. בגטו שררו עוני, רעב ומחלות מדבקות – מצבם של היהודים הלך והחמיר.

והנה, הגיע אז מוילנה, שליח מטעם ההנהגה הראשית, ובידו הנחיות שנתקבלו במועצת התנועה שם: יש לשקם את פעולת הקן המקומי. בעזרת כמה מהמבוגרים שנשארו במקום, הוחל במהרה בפעילות בעלת אופי מחתרתי. הקבוצות אורגנו מחדש והחלו להתכנס בבתי פרטיים; נבחרה הנהגה חדשה והתמנו מדריכים צעירים לקבוצות החדשות. במהרה גם החל לצאת עיתון מחתרתי. לשורות התנועה הצטרפו נערים רבים, שהפעילות במחתרת נתנה תוכן חדש לחייהם. הקבוצות החלו לדאוג גם לצרכים החומריים של חבריהן, וברבות מהן הוקמו "קופות לעזרה הדדית". כל אלה הביאו, למרות תנאי הכיבוש והעוני, לתנופה בפעילות התנועה, עד כי ניתן לקיים מועצה חינוכית, כמו בימים הטובים ההם שמלפני המלחמה.

את המועצה פתח דוד, ראש ההנהגה המקומית שאמר בין השאר: "בשעות קשות אלה לעם היהודי, מוכיחה התנועה כי אפשר לשמור על האמונה ועל הזהות היהודית והציונית. פעילות התנועה מוכיחה, כי גם בעיתות מלחמה יכול הפרט לדאוג לא רק לעצמו, כי אם גם לקבוצה ולרעיון". החניכים מחאו לו כפיים בהתלהבות. ואחר־כך החלו בדיונים. את השאלות המרכזיות העלתה לאה מקבוצת הבוגרים. בין השאר טענה בלהט: "עלינו לשמור על כל ערכינו, גם בתקופת המלחמה. גם תחת הכיבוש הגרמני, אסור לנו לשקר, לרמות, לגנוב, או לפגוע בזולת".

מבין השורות עלה קול: "ומה אם אני רעב?"

לאה התבלבלה קצת: "מה שייך הרעב שלך לכאן?"

אך החניך התעקש: "לאבא שלי אין עבודה כי החרימו לו את החנות. האחים שלי רעבים, וגם אני רעב. אתמול התגנבתי מחוץ לגטו והצלחתי לגנוב מאיכר פולני כמה תפוחי אדמה. האם זה נקרא שלא שמרתי על ערכי התנועה?"
ובמהרה מתפתח ויכוח סוער, ממש כמו בימים הטובים. אבל הפעם, שלא כמו בימים הטובים, אין מדובר על שאלה תאורטית אלא על שאלה מעשית מאד. ובכן מה עושים: שומרים על ערכי התנועה או משנים אותם? אם כן, יש מקום לחניך העקשן בשורות התנועה? אם לא, האם לא תאבד התנועה את ייחודה?

מקורות:

הקטעים הבאים מצביעים על חלק מהשאלות החינוכיות שעמדו בפני תנועות הנוער בתקופה הראשונה של המלחמה.

ההנהגה הראשית

טושיה אלטמן, על חידוש הפעילות התנועתית בפולין הכבושה
אולי מזה דווקא נתחיל הדבר, שתוך שאון ההפצצות והפגזים, תחת עיי מפולת של בתים מתמוטטים גאה הרצון וצמחה תאוות החיים? אולי דווקא מזה, שהאדם האובד, ברגע האחרון לקיומו, כאשר בעיניים שנתרחבו מזוועה הציץ לתחום הכיליון, תפס את יפי החיים ועוצמת היצירה? אולי לא היופי ולא כוח הרצון, אלא פשוט יצר הקיום לא נתן לו לגווע? ואז החל מישוהו מיטלטל בעגלה בלילות אפלים, בדרכים גשומות, לעיירה זגלמביה ולמקומות הנידחים בפודלסיה, מקיש בערב בחשאי על חלונות אפלים, וכאשר נפתחה דלת הבית וחמימות הדירה קיבלה את פני ההלך היגע, היו העיניים מתרחבות משמחה בתימהון ובשמחה והשפתיים רק מילה אחת מלמלו: ה־נ־ה־ג־ה הראשית? האם עדיין? האם עד היום? האם איננו בודדים? ניתכו השאלות קדחתניות, תובעניות, כרוצות לגרש את המציאות המרה, חזרו הזיכרונות של שיחות ישנות, ריקודים, ויכוחים, חזרו, כדי לקום לתחייה.
הדבר התחיל בוודאי מזה, שמישהו היה מיטלטל בדרכים ומקיש בחלון אפל...
ואולי היה זה המשך חדש?"

טושיה אלטמן, 1941

האידיאליסטים

גוסטה דווידזון, ממנהיגי תנועת "עקיבא" בקרקוב, על פעילות התנועה בראשית הכיבוש הגרמני

בכל מסביב שררה הציניות והכפירה בערכם של האידיאליסטים, פשטה ההתרחקות ואפילו הרתיעה מהחשיבה הרצינית והמעיקה. הבריחה מהמעשה; נלעגו האתיקה והרוחניות. המלחמה גרמה להשחתת הנוער, לימדה אותו לפלס דרך בכוח מרפקיו, לדחוק את רגלי הזולת העומד על פי התהום, להיאחז בחיים בכל מחיר, אף במחיר הכבוד, החירות והמצפון, לשעבד את הנפש לאויב בלי היסוס ובלי מעצורים. ואילו הם (חברי התנועה) שמרו, כמקודם, על טוהר ביתם, ובחום הלב ליבו את הלהבה לבל תדעך. בשעה שהסובבים אותם שקעו יותר ויותר בביצה, הם בנו נקודות חדשות ודאגו כי ישגשגו בהן החיים המתמקדים ברעיון וכי יתנשאו כסלע איתן מעל המים העכורים שמסביבם...

כבר מתחילתה סומנה דרכם בקורבנות ... אז הוצב סימן שאלה: האם להמשיך בהרחבת התנועה בשעה שהמוות גוזל מהם את מיטב פעיליה? הדעות נחלקו, לבסוף גברה המחשבה הבריאה על המחלוקת שהייתה חריפה למדי. לא יתכן להקפיא את התנועה על שמריה, אסור לכוחות הלוחמים לשבת באפס מעשה. לוחם המסתתר בתוך מחסה מוגן ובטוח יהפוך לנרפה, יינצלו חייו אך יאבד עוז רוחו. גופו יצא אולי בלי פגע מהדליקה המכלה את העולם, אך מחשבותיו יצטמקו ויפשה בו ריקבון. ואז, מה הטעם לעמול להצלת חבורה שלא מפעמת בה הרוח, שאינה מוארת באור פנימי ואינה משרתת את האמת שלה?

(מתוך גוסטה דווידזון: הפרק הראשון ביומנה של יוסטינה, ב"עדות" א', הוצאת בית לוחמי הגטאות, 1988 ע' 21-23).

קטע ממאמרו של אליעזר גלר, מנהיג תנועת "גורדוניה" בורשה:

ארגונם של הילדים מן השכבה הענייה ביותר אל תוך שורותינו מטיל עלינו את החובה להגיש להם עזרה חומרית. העזרה ההדדית היא גורם המאפשר לנו את מילויה של חובה זו. בדרך שבה תאורגן הפעולה, וכן בצורה שבה תהיה מוגשת העזרה לעניים ביותר, יהיה תלוי הדבר אם היא תהיה לגורם חיובי או שלילי בחינוכינו. חשוב במיוחד הדבר הזה בשכבת בצופים. מילוי בלתי מוצלח של חובה זו מצד המדריך עלול להביא לידי כך, שהילד העני ירגיש עצמו אפילו ב"קן" שלו נחשל

ומופלה לרעה. אסור גם להביא לידי כך, שיהיה הילד עלול לחשוב, שכל עזרה שעוזרים לו היא תשלום בעד השתייכותו אל התנועה. הגשת העזרה על ידי הגרלה, מציאת איזו דרך שהיא שלפי "צירוף מקרים מוזר" דווקא הנזקק הוא הזוכה, נראית כדרך נכונה ומתאימה. דבר ברור הוא כי דרכים אלה יש להחליפן תכופות.

(מתוך "דבר הצעירים" עתון המחתרת של תנועת "גורדוניה", ספטמבר 1941, ב"עתונות המחתרת בורשה", כרך ג', הוצאת יד ושם, ירושלים, תשמ"ד, ע' 350).

התנועה והמנהיגות היהודית

הנחיה:

הסיטואציה הבאה עוסקת ביחס תנועות הנוער אל המנהיגות היהודית בגיטו. קרא בעיון את הרקע והמקורות שלפניך, ונסח לחוות דעה מנקודת מבטה של הדמות שבחרת.

1. האם אתה אישית תומך בשיתוף פעולה חלקי או מלא בין תנועתך לבין היודנראט?
2. האם לדעתך על החלטת התנועה לחייב את כל החברים?

הרקע:

הזמן: חורף 1940-1941.

המקום: גיטו קטן בפולין.

פעולות תנועות הנוער ממשיכות לשגשג בגיטו. מרבית התנועות כבר מפעילות קינים חזקים וגדולים והמסגרת התנועתית מתחזקת והולכת. לפי החלטות מועצת התנועה ממשיכים החברים לשמור על ערכי התנועה. ברחוב היהודי כבר ידוע כי תנועות הנוער הן כוח חזק ומאורגן. בתור שכאלה צדו עתה גם את עינם של מנהיגי היודנראט.

היודנראט, הוא מוסד חדש הפועל בגיטו מאז תחילת הכיבוש. זוהי מועצה של יהודים נכבדים שמונו על ידי הגרמנים, והם אחראים בפני השלטונות על ביצוע פקודותיהם. אחריותה של המועצה היא גם לדאוג לכל עניניהם של היהודים כגון מזון, דיור ועבודה. בקרב יהודי הגיטו חלוקות הדעות לגבי תפקיד היודנראט: יש הטוענים שאינם אלא משתפי פעולה ועושי דברם של הנאצים; לעומתם טוענים

אחרים, כי אנשי היודנראט ממלאים תפקיד חשוב במאבק הקיום של הקהילה בתנאי הגיטו: הם מארגנים מטבחים ציבוריים, תחנות הזנה לילדים, תומכים בנזקקים, מפעילים בית חולים קטן ועוד. השבוע הוזמנו חברי ההנהגות של תנועות הנוער לפגישה עם יו"ר היודנראט. על הפרק עומדת שאלת השתתפותם במוסדות היודנראט. ראש היודנראט, הוא ציוני ותיק המוכר לפעילי התנועות.

בשיחה הוא מבקש ממנהיגי התנועות כי אנשיהן יצטרפו לפעילויות היודנראט ויקחו חלק בעיקר באותן פעילויות הנוגעות לענייני צעירים: מחלקת החינוך, המחלקת העבודה, ומשטרת הסדר היהודית. טענתו העיקרית היא, כי תנועות הנוער מרכזות בשורותיהן את מיטב הכוחות הצעירים בגטו ועליהם לתרום את חלקן לשיפור החיים היהודיים בתקופה קשה זו. אם יענו בשלילה, תהיה זו בריחה מאחריות. ולבסוף, אם לא יעשו זאת אנשי תנועות הנוער, יחדרו למוסדות היודנראט יסודות חברתיים שליליים העלולים להזיק לאינטרס הכללי של הקהילה היהודית.

ראשי התנועות מהססים: תשובה חיובית פירושה שהם עלולים להעשות לחלק מהיודנראט, אשר מפעולותיו הם מסתייגים. מצד שני, השתלבות ביודנראט תוכל להבטיח גם את קידום פעילויותיהם שלהם: מקום לפעילויות הקבוצות, נקודות הכשרה לבוגרים, הגנה על החברים מפני גירוש למחנות עבודה. תשובה שלילית, פירושה אמנם שמירה על עצמאותן הארגונית והרוחנית, אך ויתור על מקור כח ומתן מחסה רשמי למחצה לפעילויותיהן.

ובכן, מה עושים: משתפים פעולה עם היודנראט או מחרימים אותו? אם כן – כיצד; אם לא – מה המחיר?

מקורות:

הקטעים הבאים מתארים מספר עמדות מנוגדות ביחס ליודנראט בקרב אנשי תנועות הנוער במקומות שונים בפולין:

מחלקת הנוער:

פרדקה מזיא, חברת "הנוער הציוני" בסוסנוביץ, על היחסים בין תנועות הנוער והיודנראט באזור, בראשית תקופת הכיבוש:

מראשית צעדיו בתורת ראש הקהילה (היודנראט), השתדל משה מרין לקרב לעבודתו את החלק הטוב שבציבור היהודי – את הציונים הפעילים, עסקני הציבור וסתם אנשים מכובדים. גם על תנועות הנוער לא פסח מרין. הוא ידע לא פחות מכל שאר

היהודים, כי פעילות תנועות הנוער נמשכת ושחבריהן נפגשים. מרין הערמומי ומהיר התפיסה לא נעלמה מעיניו עליית כוחן של תנועות הנוער בתקופת המלחמה. הוא ניסה לקשור קשרים טובים עם ראשי התנועות, ומוכן היה להבטיח להם "הרים וגבעות". אך התנועות לא התפתו. אמנם רבים מחבריהן היו פקידים בקהילה ועבדו במשרדיה השונים, אך בתורת תנועה לא קיבלו את מרותו של מרין, ופעלו לפי שיקולן ומצפונן הן...

(אחרי מספר התנגשויות בין מרין לבין אנשי תנועות הנוער) הזמין מרין אליו את נציגי כל התנועות והציע להם להקים מועצת נוער, כמחלקה מיוחדת בקהילה. הדבר עורר מבוכה וויכוח סוער: הדעות התחלקו. היו חברים שלא רצו שום שותפות באחריות ובמעשים עם הנהלת הקהילה, אך הרוב הבינו, שבהקמת המחלקה ינתנו בידינו אפשרויות להרחיב את פעולותינו ולחזק, לארגן נוער נוסף, לקשור קשרים עם ערים אחרות ולזכות בפריוילגיות שונות, שרק מרין יכול להשיג אותן. אחר דיונים מייגעים הוחלט להקים את המחלקה, אך יחד עם זה לא לענות "אמן" אחרי מרין, אלא לבדוק ולשקול כל דבר לגופו ולהחליט כפי שייראה לנכון בעינינו. אחר-כך עוד נטוש היה ויכוח ארוך בין נציגי התנועות ובין מרין על פרטים שונים, הנוגעים להקמת המחלקה. הוא הציע מועמדים שונים לראשותה, אך איש מהם לא זכה באמוןם ובתמיכתם של כל הנציגים. לבסוף קיבל על עצמו יוזק (קוז'וך, ראש קן "הנוער הציוני" בסוסנוביץ) לעמוד בראש המחלקה, ועל ידו מועצה של נציגי תנועות הנוער החלוציות.

(מתוך פרדקה מזיא: "רעים בסער", הוצאת יד ושם, ירושלים, 1964, ע' 55-56).

על יחס "השומר הצעיר" בורשה ליודנראט:

מרדכי (אנילביץ, חבר הנהגת "השומר הצעיר" בורשה) הוא שתבע מאת התנועה, כי תתרחק מהיודנראט ואסר על חברי התנועה לקבל משרות פקידות ביודנראט. היו חברים שחשדנות זו, אי-אמון זה למפרע, לא נתקבלו על דעתם. והרי בתחילה לא היה כלל ידוע טבעו של מוסד זה. פשוט, המשך לקהילה היהודית בעבר. אין להטיל דופי באנשים רק מחמת-זה שהנאצים מינום לכהונות, או שהם התמנו בעצת חבריהם. אחרים מהם הנם עסקני ציבור משכבר הימים, ואחרים גם הם ידועים כאנשים הגונים...

מרדכי היה הראשון מחברי התנועה שהתנגש עם המשטרה היהודית. הדבר היה

באביב של 1941, בימי השילוחים למחנות העבודה. הגרמנים הטילו את מכסת הגיוס על היודנראט והמשטרה היהודית. בתחילה התנדבו רבים לצאת למחנות. הניחו, כי תמורת העבודה יקבלו מזון לשובע וקורת גג, דברים שהיו חסרים בגיטו. עדיין האמינו כי הנאצים מתכוונים לעבודה, ויהודי שהיה נכון לעמל פיסה יכובד כאדם. עד מהרה נסתברה הטעות המרה. מהמחנות החלו חוזרים חולים ונכים, שקי עור שנמצצו מתוכם הבריות ורצון החיים ... כמובן, לאחר שנודעו העובדות לאמיתותן, שוב לא נמצאו "מתנדבים". עסקני היודנראט בחרו בדרך סלקטיבית. אנ"ש, תקיפים ובעלי המאה, שוחררו מגיוס למחנות. לאחר שהצווים, התזכורות והאיומים הכזיבו, עברו השוטרים היהודיים לדרכי אלימות. בלילה פשטו על הבתים והוציאו את הנידונים ממיטותיהם...

באחד מלילות הציד הגיעו השוטרים גם לחדרו של מרדכי. כמובן, מרדכי סירב ללכת. התפתחה שיחה, שבסיומה חלק מרדכי סטירות והשליך את השוטרים החוצה. אותו לילה הסתתר על גג ביתו ולמחרת עקר מהדירה...

מסע של חטיפות למחנות העבודה הניע את ההנהגה לפנות בקריאה אל אנשי התנועה שיגלו התנגדות פאסיבית לשילוחים וימשיכו בעבודה התנועתית הרצופה... "לא נלך למחנות העבודה! נקשה על כל צעד של פקידי הקהילה (היודנראט) במילוי תפקידיהם!"

(מתוך ישראל גוטמן, "מרד הנצורים", הוצאת ספריית הפועלים, 1963, ע' 115-117)

נגד האויב הפנימי:

שמשון דרנגר (שימק) ממנהיגי "עקיבא" והמחתרת בגיטו קרקוב.

מתחילת הכיבוש הגרמני, כשעדיין רחוקים היינו מנקיטת עמדה לוחמת, נמנענו מכל שיתוף פעולה עם האויב... וודאי שדחינו כל הצעה של עבודה ביוודנראטים, וכשעלתה על סדר היום שאלת ה"אורדנונגסדינסט" (המשטרה היהודית), פתחנו בפולמוס גדול בנושא זה.

ועד הקהילה בורשה, למשל, היה סבור, כי רק בני הנוער החלוצי יצליחו להשוות למוסד זה אופי מתאים וישמרו אותו משחיתות. ואילו אנו טענו, שאין שיתוף פעולה עם האויב, שאפשר לשוות לו אופי חיובי, אפילו במיטב הרצון הטוב. שמירת הסדר בין היהודים בנסיבות אלה עשויה רק לדחוק אותם עוד יותר לאורח חיים של עבדים. והרי זה שירות לאויב והעמקת אסונו של העם...

(מתוך "החלוצ הלוחם", בטאון הנוער היהודי החלוצי במחתרת קרקוב, אוגוסט-אוקטובר 1943, הקבוצה המאוחדת, 1984, ע' 138-139).

האם מותר?

הנחיה:

הסיטואציה הבאה ענינה בפעולות תנועות הנוער בזמן שיא הרעב בגיטו ורשה. ענה על השאלה מנקודת מבטה של הדמות שבחרת.

הרקע

הזמן: קיץ 1941

המקום: גיטו ורשה

הגיטו היהודי בורשה גווע. למעלה מ-400,000 יהודים דחוסים בשטח שגודלו אינו עולה על 5.2 אחוזים משטחה של ורשה, סגורים בין חומות הנשמרות בקפידה. מנת המזון המסופקת להם על ידי השלטונות הגרמניים אינה עולה על עשירית (!) ממנת הקלוריות הדרושה לקיומו של אדם נורמלי.

היהודים נאבקים על קיומם: ילדים קטנים ומבריחים מקצועיים מגניבים לתוך חומות הגיטו הנצור כמויות גדולות של מזון; אנשי הארגונים היהודיים מלפני המלחמה מקימים מטבחים ציבוריים בהם ניתן לאכול מעט מרק חם; אנשי היודנראט משתדלים פעם אחרי פעם אצל השלטונות הגרמניים למען הגדלת מנות המזון; רופאים יהודיים נאבקים ככל יכולתם במחלות המדבקות, תוצאת הצפיפות, תנאי התברואה הירודים והרעב. אך מאמצים אלה אינם משנים את התמונה אלא באופן חלקי בלבד: מדי חודש גוועים ברעב ובמחלות מדבקות אלפי יהודים. הגויות מתגוללות ברחובות, ושם הן מוטלות מכוסות בעיתונים, עד שהקברנים אוספים אותן בעגלות יד. בבתי הקברות שוב אין מקום, וקברי אחים ענקיים נחפרים בשולי העיר ולשם מובלות אלפי הגויות. בתוך כל זאת ממשככות לפעול למרות הכל תנועות הנוער. אכן, גם הן נאלצו להסתגל מעט למאבק הקיום היהודי: בקבוצות התנועתיות מוקמות קרנות קטנות לעזרה הדדית וחברי תנועות הנוער מקיימים פעילות נוער ליד המטבחים הציבוריים. עם זאת, מרבית התנועות בורשה מסתייגות מכל שיתוף פעולה עם היודנראט. מוקד פעילותן של תנועות הנוער הוא כלפי פנים. מהחדרים בהם מתכנסים אנשי התנועה בוקעים צלילי שירים עבריים. בית ספר תנועתי שמקימה תנועת

"דרור" משמש כתחליף לגימנסיה לחברי התנועה. לכל תנועה אף יש עיתון או אפילו מספר עיתוני מחתרת משלה. עיתונים אלה מופצים בחשאי בין החברים והם מוסרים מידע רב על ההתפתחויות בחזיתות המלחמה, אך יותר מכך על עמדותיה האידיאולוגיות של התנועה ועל התקדמות הפעילות התנועתית. שאלת היחס לבריה"מ לאור לחימתה בנאצים, והיחס לארץ-ישראל לאור הניתוק ממנה – תופסים חלק נכבד בדיונים אלה. כל זאת בתנאים של קהילה יהודית בת מאות אלפים הגוועת ברעב. לעיתים נראה הדבר, כי אנשי תנועות הנוער חיים בעולם פנימי, סגור משלהם. האם תנועות הנוער מגיבות למציאות, או אולי בורחות ממנה? האם יש לחדול עתה סופית מפעילות חינוכית ותרבותית ולהתמסר למלחמה ברעב?

האם מותר?

חיבור בעיתון מחתרת, מאת לילית מגדוד "שריד" בקן "השומר הצעיר" בורשה:
פשטנו ברחוב. אנו צועדות בכביש, בשישיות הולכות.
הכל הומה בנו, עובר על גדותיו, האושר והנעורים.
אנו מפזמות לנו, מציבות בקצב רגליים קפיציות: אחת, שתיים. אחת, שתיים.
כמה שעות להוטות אלו של הפעולה החיו אותנו, ריעננו.
() ואיתנות מחשבותינו, חלומותינו נעלים.
מחוצה לנו לא נשתנה אמנם דבר. מבטים עוינים, רעים, רודפים אותנו.
מישהו אומר: "טוב להן. עדיין הן שרות".
איך להסביר לאנשים אלה ששמחתנו אינה התבררות רגילה... תודעת התעלות מעל לכל שבו הם חיים.
ננעצנו כקרן-אור באפילת הגיטו, אולם הבריות רואות רק את הניגוד שבינינו לבין דלותם, לבין השפלתם...
אנו צועדות באמצע הרחוב ושרות, ולפני הבתים מוטלים בני אדם... גוועים.
מישהו משיג אותנו:
— "חכו נערו המותר לכן כך?"

מאת המערכת [של עיתון המחתרת]
אולי ישיב אחד הקוראים על השאלה?

(מתוך "עתונות המחתרת בורשה", כרך ג', הוצאת יד ושם, ירושלים, תשמ"ד, ע' 19)

הנחיה לעבודה בקבוצה – תנועה:

הנחיה:

לאחר שהתחלקתם לקבוצות לפי הבחירה בתנועות הנוער, עליכם לערוך דיון קבוצתי בשאלה מס' 3: התנועות והמנהיגות היהודית.

הלבטים וההכרעות שלך משמשים עתה בסיס לדיון והכרעה קבוצתית-תנועתית.

על הקבוצה-תנועה להגיע להחלטה בשאלות:

1. האם על הקבוצה-תנועה לשתף פעולה באופן חלקי או מלא עם היודנראט?
2. האם ההכרעה של הקבוצה-תנועה מחייבת את כל חברי התנועה?
3. האם צריך לנסות ולשכנע את התנועות האחרות בצידקת החלטתכם?

בעין הסערה

המחתרת של תנועות הנוער הציוניות בהונגריה בעת הכיבוש
הגרמני, 1944
פרק מתוך תכנית בהפקת "משואה" ו"יד ושם"*

תכנית לימודים ביוזמת העמותה לחקר תנועות הנוער הציוניות בהונגריה ובהפקת
"משואה" – המכון ללימודי השואה, קיבוץ תל-יצחק; "יד ושם" – בית הספר
המרכזי להוראת השואה, ירושלים, 2004

תחקיר וריכוז הומרים: דוד גור, העמותה לחקר התנועות הציוניות בהונגריה;
לורנס רוזנגרט, מכון משואה
ייעוץ מדעי: ד"ר נילי קרן
ריכוז תצלומים: איילה ונגרוביץ-פלר
כתיבה ועריכה: הדס לאור אשור

החוברת יצאה לאור בתשס"ד (2004), לרגל 60 שנה לשואת יהודי הונגריה. היא
מציגה פרשה אחת, מרשימה בהיקפה ובתעוזתה, של התגייסות בני נוער יהודים
למען אחיהם לצרה, עם כיבוש הונגריה בידי הנאצים ב־19 במאָרס 1944. כיצד
התמודדו יהודי הונגריה עם מציאות השילוחים להשמדה? אילו פעולות הצלה נקטו
גורמים שונים בהונגריה בכלל ותנועות הנוער הציוניות בפרט על מנת להציל יהודים
רבים ככל האפשר?

סיפור ההתגייסות של הנוער הציוני בהונגריה הוא סיפור של יוזמה, תושייה,
אומץ-לב ותודעת אחריות לאומית. הוא עשוי לשמש דוגמה מעניינת לתפקידה של
תנועת-נוער בעיתות משבר; הוא מראה כי בני-נוער עשויים לנהוג בסולידריות
יהודית כצו פנימי ולגלות גבורה ודבקות במטרה בשעות של משבר קשה, לשרת את

* התכנית בשלמותה מופיעה גם באתר האינטרנט של יד ושם.

העם, להוביל את המאבק וההתנגדות בעת משבר קיומי; הוא מוכיח כי בכוחם להמציא פתרונות, ולו גם חלקיים, לבעיות גדולות, עמן לא התמודדו קודם לכן מעולם. התכנית כוללת כמה חלקים: מבוא, ושני חלקים המגישים לתלמיד מידע היסטורי וכן מושגי יסוד מבוארים בתמציתיות לצד עדויות, תצלומים ותרגילים לעיבוד החומר. בחלק השלישי מוצעת פעילות לימודית יוצרת ושאלות מסכמות לדיון. התכנית כוללת גם ביוגרפיה תמציתית של ראשי תנועות הנוער החלוציות בהונגריה ולוח אירועים.

התכנית ניתנת לרכישה כחוברת במכון משואה.
להלן החלק השני של התכנית.

חלק שני: בין הבנה לעשייה:

פועלן של תנועות-הנוער החלוציות בהונגריה במחתרת ההתנגדות וההצלה

כפי שראינו בחלק הראשון של התכנית, היו בקרב היהודים בהונגריה תגובות מגוונות להחמרה ההדרגתית במצבם ולסכנה הקיומית שנשקפה להם עם הכיבוש הנאצי. בחלק זה נתמקד בפעילותם של חברי תנועות-הנוער נוכח מציאות זו.

לזכותם של חברי תנועות הנוער נזקפות היוזמות והפעולות הבאות:

1. שליחויות לערי השדה
2. הברחת יהודים אל מחוץ לגבולות הונגריה ('טיול')
3. הקמת למעלה מ-50 בתי ילדים על ציודם ועל הסגל החינוכי והמשקי שלהם
4. אספקת מזון לגטו בבודפשט ולבתי הילדים בעיר
5. הקמת בית מלאכה לתיעוד מזויף, אשר סיפק את כל צורכי המחתרת, האוכלוסייה היהודית וקבוצות המחתרת הלא-יהודיות. יש לציין כי הונגריה הייתה המקום היחיד באירופה הכבושה על ידי הגרמנים בתקופת מלחמת העולם השנייה בו התנועה הציונית הזעירה סייעה באופן משמעותי לקבוצות ההתנגדות המקומיות הלא-יהודיות – ולא להיפך.¹ זאת ועוד. לכמויות ולמגוון העצום של התעודות שייצרה המחתרת של תנועות הנוער בהונגריה אין אח ורע במחתרות אחרות בעת ההיא.

לפניכם תיאור מפורט של שלוש דרכים מרכזיות בהן נקטו חברי תנועות-הנוער בהונגריה במאמציהם להציל יהודים: 1. הברחת גבולות 2. זיוף תעודות 3. הקמת בתי-ילדים.

קראו את המידע שלהלן ואת קטעי העדויות הממחישים את אופיה של כל פעילות.

תוכלו להרחיב ידיעותיכם מתוך המקורות המוצעים בסוף החוברת.
א. ציינו את הקשיים המיוחדים לכל סוג של פעילות;
ב. ציינו את הפתרונות שמצאו חברי תנועות־הנוער לקשיים אלה.

1. ה'טיוול' – הברחת יהודים מהונגריה לרומניה ולסלובקיה

תנועות־הנוער החלוציות חרטו על דגלן: הצלה והימלטות בכל האמצעים, בין היתר – הברחת יהודים לארצות השכנות, במיוחד לרומניה, משם היתה עדיין אפשרות לעלות לארץ־ישראל. מילה עברית זו – 'טיוול' – היתה לשם צופן של גניבת הגבולות בכל אירופה הכבושה. היה זה מבצע מסובך ומסוכן, אשר דרש ארגון למופת, ציוד הבורחים בתעודות, כסף והדרכה. החלופה ל'טיוול' היתה הישארות במחתרת בעזרת תעודות מזויפות או במחבוא – בבונקרים; בהתחזות לנוצרים־'ארים', או באחד הבניינים של השגרירויות.

גיושים וניסיונות למצוא את הדרך אל מחוץ להונגריה התחילו עוד לפני הפלישה הגרמנית, אולם הברחת אנשים בפועל החלה רק בראשית אפריל 1944, מיד לאחר הפלישה הגרמנית.²

איך בפועל חצו את הגבול?

נקודות היציאה העיקריות של ה'טיוול' מהונגריה היו הערים סגד (Szeged), קולוז'וואר, נאג'ווארד (Nagyvárad-Oradea) ובקשצ'אבה (Békéscsaba). דרך אחת הובילה מקולוז'וואר לטורדה (Turda). זו היתה הדרך הקצרה ביותר, אך התנאים הטופוגרפיים היו קשים. הדרך משתי הערים האחרות הובילה לכיוון העיר ארד (Arad). בין הנקודות המרכזיות הללו היו מספר רב של אפשרויות מעבר דרך כפרי הגבול משני הצדדים. חציית הגבול נעשתה תמיד בלילה וברגל דרך שדות מעובדים. שלוש נקודות תורפה עמדו בפני המעוניינים להבריח את הגבול: האחת, הנסיעה הארוכה ברכבת והצורך לצלוח את הביקורות של הבולשת ההונגרית ושל הז'נדרמריה. מי שהיה בעל מראה יהודי, מי שלא ידע הונגרית או מי שנתפס לבהלה – קלושים היו סיכוייו להימלט מידיהם. השנייה, התארגנות הקבוצה בתחנת הרכבת של עיר הגבול: היה צורך לאתר את המברח ולא להתבלט כקבוצה. נקודת התורפה השלישית היתה טמונה בעצם חציית הגבול: היה צורך לעבור בהצלחה את משמרות הגבול של שתי הארצות ולעתים קרובות לשרוד שני לילות במחבוא טרם ההגעה למקום מבטחים.

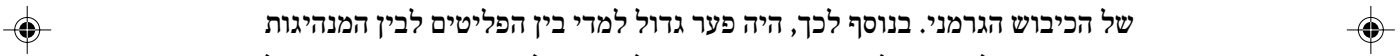
מי סייע בהברחת היהודים?

ברוב המקרים בוצעה חציית הגבול בהדרכת מבריחים מקומיים. בחלקם היו אלה אנשים שזו היתה פרנסתם: בדרך-כלל הבריחו סחורות וכעת גם אנשים. המבריחים היו איכרים מקומיים, אשר הכירו היטב את שני עברי הגבול החדש, שנחתם רק ב־1940. רובם עשו זאת תמורת כסף, והיו לא מעט מקרים של סחטנות והונאה, בעיקר בתקופה שבה נערכו הגירושים מאזור זה. לעומת זאת, היו גם כפריים, ביניהם מכת הנוצרים שומרי השבת, שעסקו בכך מתוך אמונה דתית ועשו את מלאכתם במסירות יוצאת מן הכלל.

מדוע לא הופעלה שיטת ה'טיול' מוקדם יותר, עוד לפני מרס 1944 או מיד אחריו? הנהגת התנועה חיכתה כשבועיים-שלושה כדי לדעת מה עלה בגורל הניסיון הראשון (שנערך על-ידי חבר השומר הצעיר מהונגריה, ישראל הררי, עוד לפני שנודע על הפלישה), לפני שהעזו לארגן קבוצות. החשש מנסיעה ברכבת, חוסר המידע מרומניה והצורך להנפיק תעודות 'אריות' לכל חברי התנועה, וכן התחושה כי אין הדבר דחוף – כל אלה עיכבו את הנהגת תנועות-הנוער מלהפעיל את ה'טיול' בשלב מוקדם של הכיבוש הגרמני. בנוסף לכך, היה פער גדול למדי בין הפליטים לבין המנהיגות המקומית בכל הנוגע להכרה בצורך הדחוף להתכונן לקראת האיום המרחף על יהודי הונגריה ולפעול על-פיו, ויעידו על כך מספר ניסיונות כושלים לארגן 'טיול' לפני מרס 1944 וכן הניסיון של חברי 'הנוער הציוני' לעבור ליוגוסלביה ולהצטרף אל הפרטיזנים של טיטו, כחלופה ל'טיול' לרומניה.

מה אפיין את השלב הראשון ב'טיול'?

למרות הקשיים שתיארנו לעיל, עברו פה ושם 'טיולים' שאורגנו על ידי תנועות חלוציות, גם בשבועות הראשונים שלאחר הכיבוש, ובעיקר על-ידי 'השומר הצעיר' ו'דרור-הבונים'. בכל אלה בלט חוסר הניסיון ליצור מנגנון, להשאיר עקבות או ליצור קשר קבוע ומתמשך עם מבריחים פוטנציאליים. בחודשים מרס-אפריל יש לזקוף את כל היוזמה והארגון של ה'טיולים' לזכותה של הנהגת המחתרת בבודפשט. בתקופה ראשונית זו (מעט למעלה מחודש) עברו את הגבול 20 עד 25 אנשים בלבד.

מה אפיין את ה'טיולים' החל ממחצית מאי 1944?

מתקופה זו עמד מסלול ה'טיול' במקום מרכזי במערך הפעילות התנועתית והיה מורכב יותר לעומת התקופה הקודמת. אדם קבוע מכל תנועה ותנועה נשאר בערי הגבול השונות וקיים את הקשר עם המבריחים; קבוצה אחרת של אנשי מחתרת בבודפשט צידה את המועמדים ל'טיול' בתעודות 'אריות' ושלחה אותם לכיוון הגבול; איש הקשר טיפל בקליטת הפליטים מעבר לגבול (בעיר ארד); את מקומו בצד ההונגרי מילא פעיל אחר, וכך נשמר הקשר בין שני צידי הגבול.

תנועות שבהן היתה השפעה חזקה יותר ליודעי השפה הסלובקית היו עסוקות באותה עת בארגון ה'רה-טיול', היינו חציית הגבול לסלובקיה. בפעילות זו היו מעורבים בעיקר אנשי 'מכבי הצעיר' ו'השומר הצעיר'. לגבי תנועת 'בית"ר' לא נמצאו עדויות לקיום 'טיול' מאורגן משלהם.

קשיים, כשלונות ושיבושים ליוו שלב זה. אין לנו כל יסוד להעריך במדויק את מספר הקרבנות שנאסרו בדרכי ה'טיול', וניתן רק לשער שמדובר במאות אנשים.

האם היתה לפעולות ההצלה הנהגה מחתרתית אחת?

החל מראשית מאי נעשו ניסיונות לגבש את המחתרת לכדי גוף אחד, ומאז אוקטובר 1944 אפשר לדבר על מחתרת אחת, ולא אוסף של מחתרות עצמאיות. המפגש בין התנועות במחתרת לא היה חדש ולא מקרי, אלא המשך להיכרויות ולמגעים אישיים ותנועתיים קודמים ועל בסיס של אחריות משותפת והזדהות עמוקה בין כל הצעירים. 'ועדת ההגנה' שהוקמה בפברואר כבר לא פעלה, וראשי רוב התנועות הציוניות קיימו ביניהם התייעצויות ושיתוף-פעולה.

הקשרים האישיים, ההיכרויות, האמון ההדדי, הנכונות המרבית להסתכנות אישית כדי להציל חבר בצרה – אלה היו הגורמים הבונים מחתרת, ואלה היו קיימים למעשה רק בתוך כל תנועה ותנועה. הודות לכך יכלה המחתרת החלוצית להתארגן ולפעול במהרה עם הכיבוש הנאצי. ככל שהתרחבה פעילות המחתרת, כך הצטמצמה בהדרגה ההבחנה בין התנועות, אך זאת מבלי שהתנועות עצמן נעלמו מהשטח. לא היתה זו אידיליה הרמונית, אך שיתוף הפעולה בין המרכיבים השונים במחתרת תאם לרוב את תנאי הזמן והשטח.

במה בעיקר היתה תלויה הצלחת מבצע ה'טיול'?

כל הצלחה או כישלון היו תלויים מאוד במבריח. בלעדיו לא יכלו לבצע שום פעולה,

כלומר המחתרת היתה תלויה לחלוטין בגורם חיצוני, שלא היתה לה שליטה עליו. לעתים הצליחה הקבוצה לחצות את הגבול, אך מיד נעצרו חבריה, כולם או חלקם, בידי רומנים שלא הצליחו לשחדם מראש. במקרה אחד עליו ידוע לנו, הוחזרו היהודים להונגריה וגורשו לאושוויץ, ובמקרה אחר נתגלה מחבוא זמני של אחת הקבוצות המחתרתיות בעיר, לאחר שאחת מן הקבוצות ניסתה לשוב אליו, בעקבות כשלון ה'טיול' אליו יצאה.

על כן יש לציין בין גורמי ההצלחה, לצד המימון השוטף, את הרכגוניות בשיטות הארגון, את התושייה ואת כושר ההמצאה של פעילי המחתרת בנושא זה, בבואם לצמצם עד למינימום את הסכנות והכישלונות. כדוגמא לחשיבותו של 'האיש הנכון בשטח' אפשר לציין את יהודה לוי (שכונה פיצ'י), שהיה מוביל את הקבוצות לנאג'ווארד, מוסרם למבריה מקצועי ומשלם לו רק בצד השני של הגבול. המראה ה'ארי' שלו סייע רבות. הוא בנה לעצמו עבודה פיקטיבית בבית-מלון. יום-יום בשעה שתיים אחר הצהריים היה מלווה קבוצה לנאג'ווארד, בערב מוביל אותה לגבול, ולפנות בוקר חוזר לבית המלון, כשהוא מעמיד פני שיכור, כאילו חזר מליל הוללות.

מה היו היחסים בין המחתרת לבין 'ועדת העזרה וההצלה'?

קשר רצוף היה למחתרת עם 'ועדת העזרה וההצלה', שפעיליה העיקריים בתקופה המיידית אחרי הכיבוש היו יואל ברנד וישראל קסטנר. הישיבה הראשונה של נציגי תנועות הנוער נערכה בביתו של ברנד, ובה נוצרה חלוקת תפקידים, לא-פורמאלית, בין המחתרת ובין 'ועדת העזרה וההצלה'. כל הכספים לפעילות המחתרת הגיעו באמצעות 'ועדת העזרה וההצלה', בהתאם להנחיות שקבעו עבודה גורמי המימון – המשלחת הארץ-ישראלית באיסטנבול ונציג עליית הנוער בז'נווה. לא ניתן להעלות על הדעת את פעילותה של המחתרת ללא מקור כספי זה, שהיה כמעט בלעדי.³ קסטנר ניסה מדי פעם, בעיקר בהתחלה, להכתיב את דעתו גם בקשר לפעולות המחתרת. לאחר התנגשות בנושא זה, הלכו וניכנו יחסי גומלין בין שני הצדדים. הפרק השני העיקרי בארגון ה'טיול' החל במקביל לארגון 'רכבת ההצלה' (ע"ע) של 'ועדת העזרה וההצלה', כשחברי המחתרת מתייחסים אליה ביחס של "כבדהו וחשדהו": הם לא ויתרו על חלקם בה, אך ניגשו לעניין בלא התלהבות רבה. בתקופה זו עמדו בפני חברי התנועות שלוש אפשרויות: להישאר בבודפשט בעזרת תעודות 'אריות' ולצפות לשחרור; ה'טיול' על כל קשייו וסכנותיו; לעלות על הרכבת. בעת ההכנות הסופיות למשלוח הרכבת אירעה שרשרת של כישלונות ב'טיול', ומספר

חברי תנועות שהיו בחזקת עריקים ממחנות העבודה התקשו לברוח בדרך זו. רבים אחרים לא הצליחו לתפקד בתנאי המחתרת. עבור כל אלה היתה הרכבת הפתרון האידיאלי.

בסך הכל הצטרפו לרכבת כ־250 איש מקרב חברי התנועות החלוציות. גיוס כל חברי התנועות הציוניות ל'פלוגות העבודה' לצד יציאת הרכבת בחודש יוני, יצרו עבור המחתרת מצב חדש, כך שבראשית יולי נשארו בבודפשט בעיקר ה'גנראלים' של התנועה, אך כמעט ללא חברים.⁴

מהם הישגיו ה'טיול' בדרך של הצלה?

תקופת ה'טיול' נמשכה עד ה־23 באוגוסט 1944. ביום זה פנתה רומניה נגד ה'ציר' והגבול הפך לחזית. עד למועד זה עברו מהונגריה לרומניה בעזרת המחתרת או גורמים אחרים כ־7,500 יהודים, מהם כ־1000 חברי תנועות־הנוער, פליטים והונגרים, וקרוב למספר זה יהודים־סתם, חלקם פליטים, שניצלו הודות למחתרת. לפי הערכות אחרות, מספר העוברים את גבול ההונגריה-רומניה הגיע לכ־15,000 איש.⁵ אין, כמובן, כל אפשרות להעריך את ההשפעה העקיפה של המחתרת על האנשים אשר עברו את הגבול ביוזמתם, אחרי שנוכחו שהחלוצים מצליחים בכך.⁶ ה'טיול' – על נתיביו השונים – היווה את פעולת ההצלה המשמעותית ביותר שבוצעה בהונגריה באותה עת ואחת הגדולות מסוגה בכל אירופה הכבושה. כ־400 איש שעברו לסלובקיה במסגרת מעבר הגבול שנקרא "רה-טיול" הצטרפו בסופו של דבר להתקוממות הכללית של הסלובקים והשתתפו במרד בבנסקה-ביסטריצה באוגוסט 1944 ולקחו חלק פעיל בקרבות נגד הנאצים.

2. זיוף תעודות 'אריות' וכתבי חסות לחברי תנועות־הנוער ולרבבות היהודים בבודפשט

למי היו מיועדות התעודות המזויפות?

המשימה הראשונה והמקיפה ביותר בה לקחו חלק אנשי תנועות־הנוער הציוניות היתה לרכז בבירה את כל החברים מערי השדה ולצייד אותם בדחיפות בזווית חדשה באמצעות תעודות מזויפות. גם המגויסים ל'פלוגות העבודה' נזקקו לניירות 'אריים' כדי להכין את בריחתם. ההנחה היתה כי לפני כל פעולה אחרת, יהיו תעודות אלה את האמצעי הבסיסי להתחמקות מן הגזרות שהונחתו חדשים לבקרים וכן מן הגירוש הצפוי. בידיו של בעל תושייה היתה התעודה תנאי בסיסי להצלת עצמו. לאנשי

התנועה החלוצית היו הניירות המזויפים בעיקר אמצעי לחופש פעולה על מנת להציל אחרים.

אילו תעודות נדרשו וכיצד ייצרו אותן?

חברי המחתרת רכשו ניסיון בהכנת תעודות 'אריות' מזויפות וגיבשו את דרך הפעולה: לכל אדם נדרשו כמה תעודות: תעודת לידה, תעודת רישום במשטרה, כרטיס מזון ותעודה מהצבא. למעשה, מדובר היה בייצור מגוון גדול מאוד של תעודות מזויפות – לא פחות מ־65 תעודות שונות שהותאמו לצרכיהם השונים של היהודים המבקשים להינצל בדרך זו. בתי דפוס מהימנים סיפקו טפסים, ו'בעלי מקצוע' מקרב אנשי המחתרת מילאו את הפרטים הדרושים והחתימו את התעודות בחותמות פרי ייצור עצמי. שיטות העבודה העיקריות בייצור התעודות היו: ציור; העתקת דוגמא של חותמת באמצעות דיו כימית על גבי נייר ציור שקוף; הזמנת חותמות מבית מלאכה לחותמות; חיתוך והרכבה; אותיות עופרת במסגרת ברזל; השגת טפסים ותעודות מקוריים ואמיתיים בשוק החופשי; שינוי תעודות מקוריות; שיכפול עצמאי.⁷ לשם המחשה, נציג להלן רשימה חלקית מאוד של סוגי התעודות, אלה אשר הונפקו בהיקף רחב במיוחד:⁸

- תעודת טבילה פרוטסטנטית – 1,200 תעודות
- אישור מגורים סלובקי – 200 תעודות
- תעודות שחרור מגיוס צבאי (נושאות תצלומים), מסוגים שונים – 5,400 תעודות
- תעודות פליט – 2,000 תעודות (עבור אלה שכביכול ברחו ממזרח הונגריה מפני הצבא האדום)
- כתב חסות שוויצ'י – 120,000 תעודות
- אישור מגורים (כולל תעודת יושר ותשלום מיסים) – 4,000 תעודות
- תעודת מפלגת "צלב החץ" – 170 תעודות

במה היתה כרוכה החלפת הזהות (אריזציה)?

רוב חברי תנועות הנוער הציוניות פעלו ממילא בתנאים בלתי ליגאליים כבר בפרק הזמן שקדם לפלישה הגרמנית. אף כי הוסיפו להתגורר בבית הוריהם, השתמשו בשמותיהם האמיתיים, למדו, עבדו והשתדלו לנהל אורח חיים שגרתי (גם לאחר הפעלת החוקים האנטי־יהודיים ב־1938, 1939 ו־1941), הרי שבכל זאת נקטו אמצעי זהירות שונים: שמות התנועות הוחלפו מפעם לפעם; לא היו מועדונים גלויים,

ומפגשי החברים התקיימו בדירות פרטיות, בחיק הטבע, במשרדי הקהילה היהודית, הקרן הקיימת או בחצרות בתי הכנסת. עם הכיבוש, המצב השתנה בתכלית, והחברים נדרשו להגביר את אמצעי ההסוואה. הם נאלצו לעזוב את הבית, לצאת לעצמאות, לשכור חדר, להתגורר לבד או עם חבר/ה תוך שותפות גורל. במקום החדש היה עליהם להעמיד פנים שיוצאים יום-יום לעבודה ומנהלים אורח חיים שגרתי ההולם את בני-גילם. את הימים העבירו בעיסוק כלשהו, תנועתו או אחר – אבל ראשית לכול, היה על החברים להצטייד בתעודות 'אריות', ולמעשה – להחליף זהות: שם חדש; הורים חדשים; אילן יוחסין חדש; דת אחרת. על כל אחד היה לשנן נתונים חדשים אלה ולהתנהג בהתאם למוצאו המוגדר בתעודה (קתולי, פרוטסטנטי, אנגליקני...). היה עליו להתרחק מסביבת הבית הקודם, מהרובע בו הכירוהו רבים, יהודים ולא-יהודים.

זו הסיבה שהמחתרת יכולה היתה להתקיים רק בעיר גדולה כמו בודפשט, שבה מעל למיליון תושבים ועוד כחצי מיליון תושבי הפרוורים. לחברים שמוצאם היה מערי השדה קל היה יחסית לעמוד בתהליך החלפת הזהות; לחברי 'בני עקיבא', לעומת זאת, היתה הבעיה מורכבת הרבה יותר: לא לחבוש כובע; להסיר את הפאות, לנטוש את ספרי התפילה, התפילין, הציצית, וכן לעבור על האיסור החמור של אכילת טרף – כל אלה היקשו עליהם מאוד, אף כי רבניהם פסקו כי קדושת החיים קודמת לציווי הדת.

מה היה הרקע להוצאת כתבי החסות מאת נציגויות זרות?

פתח אחר להצלת חיים נפתח עם ההכרה בכך שממשלת סלאשי נרתעת מלגעת ביהודים בעלי נתינות זרה, משיקולים דיפלומטיים. על רקע סגירת אופציית ההגירה דרך רומניה ועל בסיס העובדה שהיה אישור להוצאת כתבי חסות, הוציאה הקונסוליה השוויצרית שברחוב ואדאס 'תעודת מגן' (כתב חסות) בזו הלשון: "הקונסוליה השוויצרית, המחלקה לאינטרסים זרים, מאשרת בזה כי פלוני-אלמוני רשום להגירה בדרכון קולקטיבי, ולפיכך יש לראות את הנ"ל כבעל דרכון בתוקף". השלטונות ההונגריים אישרו בתקופה זו אלפי כתבי חסות ליהודים, כדלקמן: שוויץ – 7,800; שוודיה – 4,500; הווליקן – 2,500; פוטוגל – 700; ספרד – 100. מהר מאוד אפוא החלה המחתרת לראות בזיוף כתבי החסות והספקתם לרבים ככל האפשר אמצעי נוסף להצלה.

מה ייחד את כתבי החסות של הנציגות השוויצרית ברח' ואדאס?

תעודות החסות השוויצריות לא היו שונות במהותן מתעודות חסות אחרות. כל כתבי החסות התבססו, כביכול, על הגירה צפויה של מקבלי החסות לארץ-ישראל. אולם מה שייחד את כל הפעולות בחסות הצירות השוויצרית היה ההשתלטות החלקית של המחתרת על המערכה הזאת – וזאת משום שבמקום זה ישבו חברי תנועות-הנוער. מן המשרד שהועמד שם לרשות 'עליית הנוער' יצאו כל פעולות המחתרת.

מיד אחרי ה-15 באוקטובר החל המנגנון המקורי של רח' ואדאס להוציא כתבי חסות מעל ומעבר למספר שאישרה הממשלה ההונגרית. השיטה היתה פשוטה. לאחר הוצאת 7,800 כתבי החסות הראשונים, הם הנפיקו 7,800 נוספים ומספרו את התעודות בשנית במספרים מ-1 ועד 7,800, ועל כך חזרו שוב ושוב.

בעיני המחתרת נראה גם תהליך זה איטי מדי והכמות מוגבלת מדי. הם החלו אפוא בהדפסת טפסים בכמויות עצומות, החתמתם וחלוקתם. כל תנועה מיקמה את חבריה במשרד מוסווה אחר ברחבי העיר ומשם ניהלה את חלוקת התעודות. בפעילות זו לקחו חלק חברי 'מכבי הצעיר', 'השומר הצעיר', 'דרור הבונים' ו'הנוער הציוני'.

מדוע לא סיפקו כתבי החסות המזויפים הגנה מלאה?

כתוצאה מההפצה ההמונית של כתבי החסות הלך וירד ערכם בעיני השלטונות, ולא תמיד הם סיפקו את ההגנה מפני גזרות שונות של השלטונות, כגון גיוס לעבודות כפייה, או מפני ידם הקשה של אנשי 'צלב החץ'; הרצון לפקח על בעלי הנתינות הזרה, לצד ממדיה הרחבים של התרמית, הובילו לחשד מצד נציגי השלטונות; וכך, ב-12 בנובמבר יצא צו שהורה על ריכוז מחזיקי "כתבי החסות" במספר בתים מיוחדים ברובע החמישי, שכונו "בתים מוגנים" (ע"ע). למרות גזירה זו המשיכו כתבי החסות לספק הגנה לעשרות אלפי יהודים כמעט לאורך כל התקופה. גם אם כתבי החסות לא יכלו להעניק חסות מלאה לכלל הקהילה מפני גירוש או רצח, הרי שהם היו אמצעי שנועד לנצל את הכאוס הכללי ששרר ממילא ברחוב ההונגרי תחת שלטון סלאשי, ולהרוויח עוד שבוע, עוד חודש, במאבק להישרדות.

מה היו היקפה והישגיה של פעולת זיוף התעודות?

אין כל אפשרות לקבוע היום בוודאות מה היה מספר כתבי החסות השוויצריים אשר הפיצה המחתרת. מספרם נע כנראה בין מאה אלף למאה ועשרים אלף טפסים. עוד

יותר קשה להעריך את מספרם של היהודים אשר חייהם ניצלו הודות לכתבי חסות אלה. מבחינת המחתרת זו היתה הפעולה רחבת הממדים ביותר והיא כוונה בפירוש כלפי כל האוכלוסייה היהודית. אנשי המחתרת, וזו הכללה מבוססת, לא השתמשו כלל בתעודות אלה, אלא בתעודות 'אריות' בלבד. הבית הקטן ברחוב ואדאס, מושבה של הקונסוליה השוויצרית ומקום בו פעלו רוב התנועות אחרי ה־15 באוקטובר, נוסף לכך ששימש כמפעל לייצור כתבי־חסות, ובהיותו בעל מעמד אקס־טריטוריאלי, שימש גם מסווה לקליטתם של יהודים רבים בתוכו (כ־3,000), בעיקר מבין ניצולי 'פלוגות העבודה'.

3. הקמת עשרות בתי־ילדים לאלפי ילדים ובני נוער עזובים

באילו ילדים מדובר?

עוד לפני הפיכת סלאשי היו בכודפשט ילדים ונערים יהודים רבים שהתייתמו מהוריהם בתקופת שלטונו של הורטי, ובעיה זו הלכה והחריפה. הגירוש שנערכו מאז ה־15 באוקטובר 1944 נשאו אופי שונה מהגירוש הקודמים: שוב לא הועמסו היהודים כמשפחות על קרונות הרכבת. הגיוס הכולל של הגברים בני 16–60 ל'פלוגות העבודה' וגיוס הנשים שבא מיד אחריהן הותירו את שארית הקהילה כמעט ללא מפרנסים וחשופה להתעללות אנשי 'צלב החץ'. אלפי משפחות יהודיות התפוררו וילדים רבים נותקו מהוריהם, כשהם עזובים לנפשם. ילדים אלה לא גוועו ברעב כגורל הילדים בגטאות מזרח־אירופה, הן בשל קוצר התקופה והן בשל פעילות המחתרת.

מה אפיין את ראשית ההתארגנות התנועתית בנושא בתי־הילדים?

תנועות־הנוער הציוניות החלו מיד בפעילות מאורגנת לאיסוף ילדים ובני נוער יהודים עזובים. בראשית פעולת ההצלה, הביאו חברי התנועות את הילדים למשרדי הצלב האדום הבינלאומי (ע"ע), שנציגו בכודפשט היה פרידריך בורן. בית הילדים הראשון הוקם בספטמבר 1944⁹ במסגרת הצא"ב על־ידי אוטו קומוי, שמונה למנהל מחלקה A. במחלקה זו התמקמו כל הפעילים הציונים, המבוגרים והצעירים. בחודשים אוקטובר ונובמבר נוצרה מעין תחרות תנועתית חיובית להקמת בתי־ילדים. לא זו בלבד שהיא הרחיבה את היוזמות לייצור מקומות מקלט נוספים, אלא שהיא גם יכלה להבטיח את הישרדותם של הילדים לאחר השחרור. למחתרת ולתנועות־הנוער היתה שליטה טובה למדי באנשיהם, והם יכלו לדאוג להישארות האנשים במקום

ולהבטחת השגרה בתיפקוד הבית. לאחר ששכרו בתים מגורמים שונים, הביאו חברי המחתרת מיטות, מזרנים, שמיכות וציוד הכרחי אחר. מרבית הדברים ניקנו בשלב זה בכסף מלא במימונה של 'ועדת העזרה וההצלה' ובמימונם של יהודי בודפשט האמידים.

כיצד הושגו מבנים מתאימים?

המבנים שבהם הוחזקו הילדים הושגו בדרכים שונות ומשונות. תמורת החסות של 'הצלב האדום הבינלאומי' נמסרו וילות פרטיות וגם דירות בתוך בתי מגורים שאוכסנו בהן עשרות אחדות של ילדים. בעיה קשה היתה דאגה לכל הצרכים הטכניים והציוד; בעיה קלה יותר היתה מציאת הצוות המטפל, ביניהם היו חברי תנועות מנוסים בחינוך. גם אימהות רבות באו אל הבתים עם ילדיהן ונשארו שם כחלק מהצוות המטפל. לכל הבעיות הללו מצאו חברי תנועות-הנוער מענה.

מה היה אופי הפעילות החינוכית בבת-הילדים?

בבת-הילדים של הצא"ב התנהלה פעילות חינוכית בעיקר, אשר כוונה להעלאתם של הילדים ארצה לאחר המלחמה. גם בתנאים החדשים לא נעלמה אוריינטציה זו, והתנועות דאגו מלבד למילוי מחסורם של הילדים גם למסגרת חינוכית כלשהי. הקמת בתי-הילדים תפסה מקום חשוב בתפיסת עולמם הציונית של פעילי המחתרת. אין זה מקרה שמאמצים כל-כך מרוכזים הופנו לכיוון זה של הגנה והצלה. יותר מכל קבוצת אוכלוסייה אחרת, מהווים ילדים את הבסיס לעתיד לאומי, כמו את הבסיס לתנועה הציונית בכלל ולכל אחת מהתנועות שהרכיבו את המחתרת בפרט. לכן, לצד השאיפה להציל כמה שיותר, היו עיניהם של החברים נשואות גם להגשמת המטרות הלאומיות של העם היהודי בארץ-ישראל.

מוזר, ולכאורה בלתי סביר לראות, שבעיר שבה נרצחים בני אדם ברחובות לאור היום, ולא רק יהודים, בעיר שממנה משולחים יום-יום אלפי אנשים ברגל, שמוציאים ממנה את משרדי הממשלה ומפעלי תעשייה שלמים מפורקים ומועברים מערבה – שבאוירה כזאת מתכננים ומקיימים 'תכנית חינוכית' ציונית לילדים, שאיש לא ידע היכן הוריהם ואם הם עדיין בחיים. במקרים רבים לא ידעו אף את זהותם של הילדים. עבור הילדים היתה החוויה החינוכית מוזרה ומושכת כאחת.

באילו תנאים הוחזקו הילדים?

על אף הראגה לחינוכם והטיפול המסור לו זכו, קשה היה לילדים במעונות. סידורי המחיה היו מאולתרים; הצפיפות היתה גדולה; האוכל היה מספיק, אך חדגוני, ובעיקר הורגש חסרונם של ההורים. הפעילות החינוכית היוותה עבורם פיצוי מועט על ילדותם שנגזלה, והשכיחה לרגע את הגעגועים והחרדות לאב, לאם ולאחים.

כיצד הובטח ביטחונם האישי של הילדים?

הבטחת הבתים מפני השתוללות אנשי 'צלב-החץ' התבססה על שלושה גורמים: ראשית, אנשי הבית עצמם. ליכולתם של האנשים להגיב כראוי ברגע של משבר היתה חשיבות מכרעת; הגורם השני היה המשרד המרכזי של הצא"ב בראשותו של קומי, אשר עמד כל התקופה בקשר אישי, כמעט יום-יומי, עם כל הבתים. התערבותו, בעזרת הנציגים הניטראליים, אצל השלטונות ההונגריים, מנעה יותר מפעם אחת את העברת בתי-הילדים לתוך הגטו או את התנפלות אנשי 'צלב החץ' עליהם; הגורם השלישי, והיחיד שהיה יעיל בשבועות האחרונים לפני השחרור, היה שמירה פיזית על בתי-הילדים. חברי תנועות-הנוער הם ששמרו, אם מחופשים במדי 'צלב החץ' ואם במדים של יחידות צבאיות אחרות. הודות לכל האמצעים הללו היו רק מקרים בודדים שבהם אמנם חדרו אנשי 'צלב החץ' לבתי-ילדים, ואז היו התוצאות טרגיות.¹⁰ במרבית הבתים עברו הילדים את תקופת האימים ללא פגע. הישג זה בולט במיוחד על רקע ההשתוללות והאנרכיה ששלטו בבודפשט, בפרט בחודש האחרון לפני השחרור.

מה היו היקפה והישגיה של פעילות ההצלה בבתי-הילדים?

מפעל ההצלה בבתי-הילדים היה מפעל מסובך ורב-היקף, כשאר פעולות ההצלה בהונגריה בתקופה זו. בבודפשט הוקמו כ-50 בתי-ילדים, וניצלו בהם כ-6,000 ילדים בכל הגילים וכ-1,500 עד 2,000 מבוגרים.¹¹

להצלחתו של מפעל זה תרמו שני גורמים: האחד, שבלעדיו לא היה ניתן לבצע פעולה כה נרחבת, היה התגייסותם של מאות פעילי התנועות החלוציות מכל הזרמים, וללא סייג; והשני, היה יוזמתו של אוטו קומי ותמיכתם – הכספית – של גורמים נוספים בקהילה, ביניהם יהודי בודפשט האמידים, הג'וינט וכן פעילותם של שלום אופנבך והנזי בראנד, חברי 'ועדת העזרה וההצלה'.

חשוב לציין כי בדיקה מדגמית שנעשתה לפני מספר שנים על ידי ישעיהו

רוזנבלום, אשר היה בעצמו מנהל של אחד מבתי-הילדים, הראתה שלמעלה מ-80% מהחניכים שניצלו בבתי-הילדים הגיעו בסופו של דבר לארץ-ישראל.

למרות התנאים הסביבתיים הזוהים, הרי שכל בית-ילדים היה סיפור בפני עצמו, וימחישו זאת העדויות של הפעילים ושל הילדים ששהו בבתים אלה.

חלק שני – בין הבנה לעשייה, קטעי עדויות

מפי חברי תנועות הנוער וצעירים אחרים בהונגריה

קטעי העדויות שלהלן לקוחים מתוך מבחר ספרי עדות ומחקר

ה'טויל'

1. רפי בנשלום בן 24 בעת האירועים

ה'טויל' היה מבצע מסוכך ביותר: הבעיות העיקריות היו כמובן בדרך לגבול הרומני ובמעבר עצמו, אך גם בבודפשט עצמה נעשו הכנות איך-ספור.

היינו שולחים מדי יום 5-10 אנשים לדרך, בני-נוער מכל התנועות ואף בלתי-מאורגנים. רק ברגע האחרון יכולנו להודיע לאנשים מתי ולאן נוסעים, וזאת משיקולי ביטחון וכן מסיבות טכניות גרידא, שהרי המבריחים היו מגיעים תמיד גם הם רק ברגע האחרון. היה צריך לצייד את היוצאים בהוראות מפורטות, להכניס מבחינה נפשית לדרך, להפנות את תשומת-לבם לכל המצבים העלולים להיווצר בעת הטיול, ולבסוף היה צריך למסור סכום כסף לידו של כל אחד. סידורו של כל אדם ואדם דרש בדרך-כלל כחצי שעה. כמובן, שהיה צריך להתייחס באופן אינדיבידואלי לכל אחד ואחד, מכיוון שהצלחת המבצע היתה תלויה בעיקר בהרגשת הביטחון של כל איש ואיש.

בתחילה היינו נפגשים עם האנשים בבניין היודנראט (בית הקהילה הניאולוגית). בצפיפות הגדולה שהיתה שם, לא יכולנו כמובן לפעול מבלי לעורר תשומת-לב, ולאחר זמן-מה הכירו אותנו, ואפילו יותר מדי. ברור היה שבתוך ההמון הרב מתהלכים בלשים וגם מלשינים, אך היתה עוד סיבה שבגללה נאלצנו לעזוב את רחוב שיפ. מלחמה בלתי פוסקת היתה לנו שם עם 'איגוד לוחמי החזית', שאף משרדו נמצא בבית הקהילה. 'לוחמי החזית' היו קצינים יהודים במלחמת העולם הראשונה, והם היוו את האלמנט הריאקציוני והפטריוטי ביותר בתוך יהדות הונגריה. כולם היו אנטי-ציונים מושבעים, וכעת מילאו במועצת היהודים תפקידים של סדרנים וייצגו

בהתמסרות מלאה את עקרון הסדר והלגאליות. היו בולשים אחרינו בלי הפסק. החלטנו סופית לנטוש את המקום הזה והעברנו תחילה את מקום המפגש לגנים ציבוריים: לא קשה לתאר כמה סכנות היו כרוכות במפגשים כגון אלה. עם דמדומים היו מופיעים בגן 'אישטאוון הקדוש', דמויות שבלבושן ובהתנהגותן היו נראות משונות עד מאוד. לפעמים היו מופיעים אנשים במספר רב מאשר נקבע להם מראש. יש שביקשו להקדים את התור ליציאתם, כי הקרקע בערה להם תחת רגליהם, ויש שבאו סתם לבקש תעודה כלשהי, כסף או עצה. ה'בורסות' הללו, כפי שכינינו את הפגישות, היתה בהן הרבה מריטת עצבים, ולא תמיד עברו בשקט. בתנאים הללו נדרשו עצבים חזקים מאוד.

... היתה זאת אפוא הקלה רבה עבורנו כשיכולנו, לפחות באופן חלקי, לחסל את ה'בורסות' המסוכנות הללו והעברנו את ההכנות ל'טיול' לבניין הצירות, ברחוב ואדאס. כאן יכלנו לדבר עם חברים בשקט, אך גם כאן לא הקלו על עבודתנו והיה עלינו ללחום על זכותנו מול הנהלת הבית – וזו רצתה מאוד להיפטר מאתנו, מאחר שפעולותינו היו כצנינים בעיניה; לא התחשבנו בכך והמשכנו לפעול בכל הדרכים.

מתוך: רפי בנשלום, **נאבקנו למען החיים**

2. חנה אורן (Aczél Marika) בת 17 בעת האירועים

אני אחת מארבעת הצעירים שנמלטו מסקשפהרוור (Székesfehérvár), ממש יום אחד לפני ריכוז היהודים בגטו. הדבר אירע ב-22 במאי 1944. הייתי אז בת 17. ביום זה, לפני הצהריים, הופיע בביתנו שמוליק לוונהיים ועוד בחור מתנועת 'הנוער הציוני' בבודפשט. הדבר נראה מוזר, מאחר ואסור היה ליהודים לעזוב את עיר מגוריהם. התברר כי הגיעו עם תעודות מזויפות של נוצרים. הם סיפרו לנו כי התנועות הציוניות בבודפשט התארגנו להצלת יהודים מערי השדה, ובמסגרת זו הביאו אתם ארבע תעודות זהות מזויפות, שבעזרתן יוכלו שני צעירים ושתי צעירות מסקשפהרוור לנסוע לבודפשט ולהצטרף שם למחתרת. אמרו לנו גם שיבואו עוד מספר פעמים ויביאו תעודות נוספות. איש לא ידע שלמחרת ירכזו את יהודי העיר בגטו, ושהקשר עם העולם החיצון ינותק.

אני הייתי להוטה ללכת, ואבי חקר את השליחים על הסיכויים להינצל. תשובתם היתה כי לאחר תקופת עבודה במחתרת ישתדלו להבריח אותנו לארץ-ישראל דרך רומניה ויוגוסלביה. נאמר לאבי, כי משערים שכ-20% מהפעילים ישרדו. ההתלבטות

היתה אכזרית; אימי תמכה בי, ולבסוף הצליחה לשכנע גם את אבי...
... בסופו של דבר מצאתי את דירתו של שמוליק ברחוב דוהני, שם מצאתי את
חברתי, קלארי שפיצר (Spitzer Klári). שאלתה הראשונה אלי היתה: "את עדיין
בחיים?"

משימתנו הראשונה במחתרת הוטלה עלינו מיד. בודפשט התחלקה ל-14 רובעים,
ובכל רובע היה משרד לרישום אוכלוסין. ממשרדים אלו היינו צריכים להוציא תעודות
לידה של נוצרים, כדי להציל בעזרתם יהודים מערי השדה.

העבודה נעשתה כדלהלן: בכניסתנו למרשם האוכלוסין היה עלינו לחשוב על
אדם בעל שם הונגרי נפוץ, להגיד שהוא בן 24 בערך, והוא בן דוד, ולבקש את
תעודת לידתו לקראת נישואיו. בזמן שהפקיד חיפש את שמו, היה עלינו להציץ
בספר הרישום ולזכור מספר שמות עם שנת לידתם. כשהתעודה שביקשנו לא נמצאה,
היינו צריכים להמציא תירוץ כלשהו וחזרנו למשרד מרשם האוכלוסין כדי להשיג
את התעודות של האנשים שאת שמותיהם זכרנו מספר מרשם האוכלוסין.

כמעט כל לילה החלפנו מקום מגורים. אני וחברתי קלארי חיכינו מדי ערב בפינת
הרחוב למישהו מהמחתרת, שיתן לנו את הכתובת ללינת לילה. המשפחות אצלו
התאכסנו לילה או שניים, פחדו לארח אנשים בעלי זהות מזויפת. לבסוף הצלחנו
למצוא חדר להשכרה, שילמנו סכום על חשבון שכר הדירה, ואז סיפרה לנו בעלת
הבית, שאלה ששכרו לפנינו את החדר נראו לה חשודים כיהודים, והיא הסגירה
אותם למשטרה. כמובן הסתלקנו משם מיד.

לאחר זמן-מה, שתינו ועוד חברים במצב דומה, התרכזנו בדירת הוריה של חברת
המחתרת, שולה גרה (Gara Sula), אשר שהו בחוץ לארץ. שולה שיחדה את שרת
הבית, שלא ילשין על האורחים הרבים. כך נהפכה דירה זו למטה 'הנוער הציוני'
במחתרת.

עבודתנו המחתרתית במרשם האוכלוסין הפכה יותר ויותר מסובכת ומסוכנת.
שוטרי חרש רבצו בכל מקום, ועקב הדרישות הרבות שלנו לתעודות לידה, עוררנו
חשד. נאלצנו להפסיק את פעילותנו זו.

במחצית הראשונה של יוני 1944 אורגנה קבוצה של 13 מאתנו לבריחה לרומניה
ומשם לארץ-ישראל. ה'טיול', כפי שקראנו לנסיעה מעין זו, יצא מתחנת הרכבת
המזרחית של בודפשט ב-14 ביוני 1944. עלינו לרכבת שנסעה לכיוון רומניה
כבודדים. באחת מתחנות הביניים עלו לרכבת שני שוטרי חרש, והתחילו לבדוק
תעודות, לחקור את הנוסעים החשודים ואף לבקש מהם לצטט תפילות נוצריות, כדי

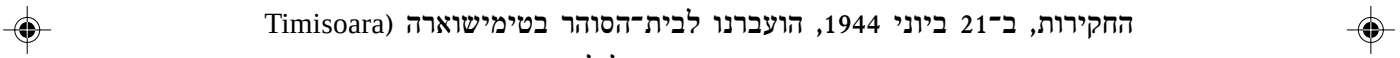
לאמת את זהותם. חברתי קלארי, בעלת עיני התכלת, ישבה באחד התאים. הוקל לי כאשר ראיתי שלא חשדו בה ולא חקרו אותה. אני עמדתי ליד חלון ולידי גולי (גולדשטיין), אחד מחברינו, בחור בלונדיני. הוא שם את ידו על כתפיי וכך גם אנו לא עוררנו את חשדם של השוטרים.

כשסוף־סוף הגענו לתחנה האחרונה לפני הגבול, Mez, ירדנו מהרכבת שבעה חברים מתוך ה־13. בין החסרים היו גם Szeg (בן דודי). היתה זו חוויה קשה, אני זוכרת שבכיתי, אבל היינו צריכים להמשיך. הלכנו לביתו של איכר, שתמורת שוחד הסכים להדריך אותנו בחציית הגבול. בלילה הוא הוביל אותנו בשדות לביתו של איכר רומני בצד השני של הגבול. לפי המוסכם מראש עם האיכר הזה, היינו צריכים לקבל תעודות רומניות חדשות (גם מזויפות) באמצעות קרוב שלו ששירת במשמר הגבול הרומני. לרוע המזל, הגענו אל קרבת הבית באותו זמן בו ביקר במקום גם מפקדו, ובמקום לעזור לנו הוא נאלץ לעצור אותנו.

במשך ימים אחדים נחקרנו כמרגלים, ולא האמינו לנו כי אנו פליטים יהודים שברחו מהונגריה. השוטרים הרומנים נהגו בנו באדיבות, ותמורת שוחד לקחו אותנו מדי פעם למשפחות יהודיות, שם יכולנו להתרחץ ולקבל ארוחה טובה. בתום החקירות, ב־21 ביוני 1944, הועברנו לבית־הסוהר בטימישוארה (Timisoara) בבית־הסוהר היו בעיקר אסירים פליליים, והוחזקנו יחד עם רוצחות וזונות למיניהן. הסוהרות נהגו בנו טוב יחסית, ידעו שאנחנו לא פושעות. התאים היו קטנים וצפופים, וישנו שניים בכל מיטה. מדי פעם קיבלנו חבילות מהקהילה היהודית במקום.

בינתיים התחיל המשפט שלנו, וכעצירים פוליטיים נשפטנו בבית משפט צבאי. הקהילה היהודית של העיר שלחה לנו עורך־דין. התקיימו מספר דיונים, והיה נדמה שהמשפט נוטה לטובתנו. קיוונו כי נישפט מקסימום לשלושה חודשי מאסר, לכן היינו בהלם כשהוטל עלינו מאסר של חמש שנים. תקוותנו היתה כי המלחמה תסתיים בקרוב, וממילא נשתחרר. הועברנו לבית־סוהר בעיר Arad וב־23 באוגוסט שוחררנו ע"י הצבא הסובייטי.

מתוך: אבן ורביד (עורכים), זכור, ספר זיכרון לקהילות פקשפהרוור והסביבה, יד ושם 1997, עמ' 171–175

זיוף מסמכים

1. דוד גור בן 18 בעת האירועים

בתנועות המחתרת של אירופה היה ייצור התעודות המזויפות אמצעי אחד בלבד להצלה, ואילו בהונגריה ובבודפשט היה זה אחד הענפים החשובים והמרכזיים של העבודה המחתרתית. עובדה זו נבעה מן המציאות בה פעלה תנועת המחתרת בהונגריה, ומאפשרויות ההצלה.

בארצות אחרות היו המטרות העיקריות: המאבק המזוין, החבלה, ההתנגדות; בהונגריה התמקדה הפעילות היהודית המחתרתית – בלית ברירה – בהצלת חיים. הסיבות שהובילו לכך היו אלה:

א. היעדר שכבה של נושאי נשק. רוב היהודים בגילאי 18–24 גויסו לעבודות כפייה כבר ב־1942. אלה שלא גויסו, נקראו לשירות לאחר כניסת הגרמנים. עם נשים וילדים בלבד, לא ניתן היה לארגן התנגדות מזוינת.

ב. היעדר תנאים טופוגרפיים הולמים; רוב שטחה של הונגריה הוא מישור רחב־ידיים, עני ביערות. האזור היחיד שתנאיו הגיאוגרפיים מתאימים ללוחמה פרטיזנית הוא אזור הרי הקרפאטים. אך היהודים, תושבי אזור זה, היו הראשונים שרוכזו בגטאות וגורשו לאושוויץ תוך ימים ספורים לאחר כניסת הגרמנים.

ג. היעדר זמן. עם כניסת הגרמנים, רדפו האירועים זה את זה במהירות מסחררת. הריכוז בגטאות והגירושים בוצעו באזורים שונים של הארץ בשיא היעילות, תוך ימים ספורים, כאשר תהליך הגירוש, חוץ מהבירה, הושלם תוך ששה שבועות! לא היה זמן להתארגנות.

להישאר בחיים – משמע: להשתמט בזהירות ובמהירות מלבצע את ההוראות המתחדשות לבקרים של הרשויות. משימה זו, כל פרט היה חייב לבצע בעצמו. הדרך היחידה היתה הצטיידות בניירות מזויפים. החלפה מתמדת של שמות ומגורים הצריכה כמות אדירה של תיעוד.

מתוך: רפי בנשלום, נאבקנו למען החיים, עמ' 177–178.

2. רפי בנשלום בן 24 בעת האירועים

מן החברים הניצולים [מן הגירוש] היה צורך להקים גרעין פעיל לעבודת ההצלה בעתיד. היעד היה הצלה. השיטה: להשיג חופש תנועה, זה היה בסיס הפעילות, שכן על היהודים נאסר בתכלית האיסור לבוא מערי השדה לבירה או לנסוע לשם. הנסיעה

היתה כרוכה בביקורות והיה בה סיכון חיים. הערכת תנועת הנוער: 2000. לאחר שהחלטנו לרכז את חברינו בכודפשט, השתמשנו בשיטה של שיגור אישורי-חופשה אל חברינו ב'פלוגות העבודה'; באמצעותם יכלו אלה לבוא לבירה וגם לצאת ממנה. משנחסמה אפשרות זו, שיגרנו צווי גיוס; בטל גם אמצעי זה – שלחנו חיילים מכיתות המשמר של 'פלוגות-העבודה', בעזרת חברינו ששירתו בהן.

מתוך: בנשלום, נאבקנו למען החיים

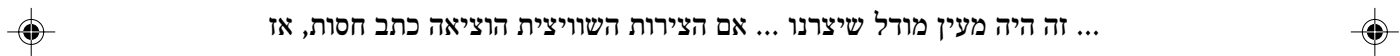
בתי-ילדים

1. פיל (משה אלפן) בן 26 בעת האירועים היה אחראי על נושא הבונקרים ב'ועדת ההגנה'. לא ראה בבונקרים פתרון להצלה, ואמנם אחרי תקופה קצרה קיבל את האחריות על ה'טויל'.

אמרנו: בואו נעשה לפחות את הדבר המועט הזה: נכניס את הילדים לבתי-ילדים, ניתן להם חינוך, ניתן להם לאכול, ניתן להם תנאים היגיינים נורמליים. אולי גם נציל אותם, או חלק מהם, אם יקרה משהו לגטו.

... זה היה מעין מודל שיצרנו ... אם הצירות השוויצית הוציאה כתב חסות, אז אמרנו: יופי! אם הם יודעים להדפיס כתב חסות, אז גם אנחנו יודעים. וכשהצירות הדפיסה 100 כתבי חסות, אנחנו הדפסנו 2000. גם כך פעלנו במסגרת הצלב האדום הבינלאומי; פעלנו לפי העיקרון שאם יהיה בית-ילדים אחד או שניים בחסות הצלב האדום, אז [בהמשך] יהיו 20, [ואחר-כך] יהיו 30. קודם שהמוסד הזה יהיה קיים, שהגרמנים וההונגרים יתנו אישור אחד, שניים או שלושה, ואנחנו כבר נדע להכפיל אותם. וזה אכן מה שקרה. ההונגרים נתנו את האישור בהשפעת הצלב האדום הבינלאומי, באמתלה שיש בגטו ילדים שהוריהם מתו, יתומים שאין להם ממה לחיות, וזה יצר בעיה אדמיניסטרטיבית קשה לגטו, והצלב האדום הבינלאומי נתן את חסותו לילדים יתומים אלה. ברגע שעיקרון זה הצליח, אז כבר לא היה כל-כך קשה, מכיוון שיכולנו לכתוב שלט: "בית-ילדים בחסות הצלב האדום הבינלאומי". וכך, במשך הזמן, התרבו הבתים ונפתרה הבעיה העקרונית.

רונן, הקרב על החיים, עמ' 248, 252.

2. אפרה אגמון בן 22 בעת האירועים

... הוחלט להקים שורה של בתי-ילדים, והפעילים של התנועה לקחו על עצמם להפעיל את הנושא. גויסו אנשים מבין בוגרי כל התנועות שהתקבצו באותו זמן מערי השדה ומהבחורים מ'פלוגות העבודה', והוקם 'קאדר' למטרה זו. המחלקה עסקה גם בגיוס משאבים, האמצעים והכלים לציור בתי-הילדים, בזה אחר זה – שמיכות, מיטות, כלי-בישול ועוד... כל הציוד הדרוש כדי לקיים חיים כלשהם. היה צורך לגייס אנשים שיעסיקו את הילדים, יטפלו בהם וידריכו אותם. רצינו לתת לכך תוכן, שאפשר יהיה לסבול את החיים האלה. השתדלנו לעשות זאת לפי סולם גילים: מתינוקות ועד לילדים גדולים יותר.

הגורם הבינלאומי, 'הצלב האדום הבינלאומי', סיפק את החסות; המנהיגות היהודית יצרה את הקשרים ואת הבסיס למבנה הארגוני; ואילו אנשי תנועות-הנוער השתמשו בחסות ובמנגנון שנוצרו כתשתית לפעולת הצלה בהיקף רחב.

מתוך: רונן, **הקרב על החיים**, עמ' 251.

3. ישעיהו רוזנבלום בן 20 בעת האירועים

ביקשתי מדאינוש (אדוניהו ביליצר) שיתן לי תפקיד אחר, ואז הוא אמר לי: "קיבלנו מאיזה אציל ממש ארמון, בשדרות בודקסי. קח את השלט עם הסמל של 'הצלב האדום הבינלאומי', נדפיס לך מיד תעודות שהבית מצוי תחת החסות של הצלב האדום, תלה את השלט, הנה המפתחות, ונפתח בית ילדים". באותו לילה יצאנו לשם עם כמה חברים. בערך בשעה שלוש אחרי חצות נעצרו פתאום שתי מכוניות צבאיות. אנחנו כמובן רעדנו מפחד, ולא הבנו מה קורה. פתאום אנחנו שומעים מישהו צועק: "שיו! איפה אתה?" זה היה אדון קפש (אליעזר קדמון) בתלבושת של יחידת עזר של הצבא, ועמו 80 עד 100 ילדים.

מתוך: אשר כהן, **המחתרת החלוצית בהונגריה**, עמ' 213.

4. **זהבה מורגנרוט (הרמן) היתה ילדה בת 12 בעת ההוא, נותרה בבודפשט ללא הוריה** הופיע איש צעיר עם צו בידו האומר ש-30 ילדים הולכים אתו. אנחנו, אחיותיי ואני, נבחרנו בין אותם 30 הילדים. לא ידענו מי האיש ולא ידענו לאן פנינו מועדות. משה היה שמו של אותו בחור, כבן 20. מי שלח אותו? ברור היה שהוא אינו

שליח אלוהים. מזמן לא היה אלוהים בלבנו. שלחו אותנו אנשים. אולי המחתרת? הלכנו אתו דרך ארוכה. הוא חיך. הוא אמר לנו בדרך שאנו הולכים למקום בטוח! לבית מוגן, לבית זה אסור לגרמנים להיכנס. הגענו לבית גדול ויפה ברחוב קלמן. בפתח הבית היה סמל שפירושו לא הבנתי, אבל את הכתוב קראתי: "בית מוגן". נכנסנו לבית זה. קיבלנו אוכל והתרחצנו אחרי שבועות רבים שלא עשינו זאת, ואפילו ישנו במיטות. משהו בחוץ דאג לנו, לא ידענו מי הוא או מי הם.

מתוך: אביהו רונן, **הקרב על החיים**, עמ' 253, על-פי עדותה ב-1985 בקיבוץ געתון.

5. פיל (משה אלפן) בן 26 בעת האירועים

אחת הבעיות שעמדנו בפניהן היתה בעיה מצפונית רצינית מאוד: סלקציה – לא סלקציה. למה ילד זה כן; למה ילד זה לא. ואם אמרנו כבר שאפשר להציל, אז למה ילד א' כן וילד ב' לא? בעיה קשה מאוד. היו ועדות בכל התנועות שהעדיפו ילדים ממשפחות ציוניות. העדיפו ילדים מקורבים לתנועה. פשוט היה יותר קל לקבל את הילדים האלה, לשכנע אותם. באילו קריטריונים? מאוד חופשיים, מאוד כלליים. המקומות בהתחלה היו מעטים מאוד. אנחנו התחלנו ב-40 ילדים והגענו נדמה לי ל-4000 ילדים.

מתוך: רונן, **הקרב על החיים**, עמ' 255.

6. דו"ח מאת משה פיל-אלפן על ביקורו במעון הילדים ברחוב דוב 90, ב-5 בדצמבר 1944:

בימים השני והשלישי בדצמבר קרה בבית-הילדים אירוע מצער. מנהל המעון, פרופסור ס., שלח את משפחתו מן המעון, ולמחרת עזב בעקבותיה, והשאיר את המעון ללא הנהלה. עזיבתו גרמה לבהלה ולאנדרלמוסיה. נוסף לו עזבו את המעון עוד 20 חניכים ואנשי צוות. התנהגות בלתי אחראית זו מלמדת, שיש אנשים המעמידים את ביטחונם האישי מעל ביטחונם של הילדים. המסקנה המתבקשת היא הוצאתם ממסגרת האחריות המשותפת. יחד עם זאת יש להבהיר להנהלה החדשה של המעון, שהתנהגות בלתי הולמת מסוג זה יוצרת בעיות קשות ומסכנת את חייהם של רבים מבין הילדים. יש לציין, שחברי ההנהלה שנשארו במקום עשו כמיטב יכולתם להחזיר את הסדר על כנו.

בזמן ביקורי במעון התגוררו בו 510 ילדים ו-94 מבוגרים. לשם ניהול עבודה חינוכית תקינה, חולקו הילדים לקבוצות. סוף-סוף נפתרה בעיית הרחיצה של הילדים, וכתוצאה מכך פחתו המקרים של מחלת הגרדת. כמות האוכל אינה מספיקה עדיין, למרות שהמחלקה הכלכלית, במסגרת 'הצלב האדום הבינלאומי', תומכת עתה במעון יותר מאשר בעבר. גם הנהלת המעון משתדלת להקל על המחלקה הכלכלית בכך, שחלק מהילדים משלימים את החסר מכיסם. תופעה זו משפיעה לרעה על אותם ילדים שאין להם כסף. המחנכים הצעירים מתנועות-הנוער הצליחו לשכנע את הילדים לעשות קופה משותפת, ובכך לפתור את הבעיה באופן קולקטיבי. הילדים קיבלו פתרון זה בהבנה, לשמחת כולם. במקום הצוות שעזב, יש צורך באנשי צוות אחרים וזאת בהתאם לרשימה המוצעת על ידי הנהלת המעון.

רבס, מויל נחשולי הרוצ, מערכת 2001, עמ' 230-231.

7. מרים רחניצר בת 15 בעת המאורעות

זה היה בית לא כל-כך גדול, עם הרבה חדרים. והיינו המון המון ילדים. והיו גם ילדים יותר קטנים, הרבה יותר קטנים. עשו קבוצות קבוצות, כך שהגדולים יותר יטפלו בקטנים. היו שם כמה מדריכים, אבל הם לא יכלו להשתלט על כל-כך הרבה ילדים. אני זוכרת שהיו לי חמישה ילדים קטנים שהייתי צריכה לטפל בהם: לרחוץ אותם, לכבס להם, להאכיל אותם, לדאוג להם... בשל הצפיפות, הלכלוך היה די גדול. ישנו שניים במיטה, כי לא היו מספיק מיטות. היו מיטות בשתיים-שלוש קומות, בצורה מאוד פרימיטיבית. והאוכל היה בהתחלה מספיק ודי טוב, אבל במשך הזמן לא יכלו להביא מספיק אוכל והיינו די רעבים לפעמים...

והשתדלו גם לעשות פעילות חברתית. זאת אומרת להעסיק אותנו, שלא נרגיש את הבדידות. היו שיחות, וכל המדריכים היו ציוניים, נתנו הרצאות על החיים בארץ-ישראל, ואיך שיהיה כשהמלחמה תיגמר, ואיך כולנו נשמח. ליותר קטנים השתדלו להביא משחקים. אני זוכרת, שתמיד הרכיבו קבוצות כדי לשחק אתם בכל מיני משחקי חברה. וליותר קטנים הביאו כדור. אבל הבעיה שזה היה חורף, ובפנים לא היה כל-כך מקום לשחק, ובחוץ היה מאוד קר... המדריכים דיברו על ארץ-ישראל. היה להם חומר, ספרים על החיים בקיבוץ.

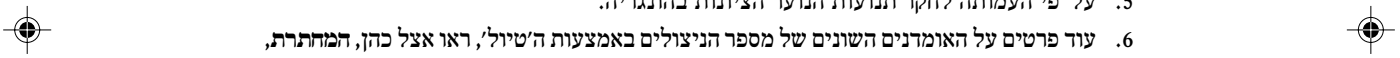

חשבנו, מי יודע מה... זה עשה עלי רושם גדול מאוד. חשבנו שכשתיגמר המלחמה, ניסע כולנו לשם. מפני שאף אחד לא חשב שקרוביו יחזרו מהמלחמה. רוב הילדים חשבו שלקחו את הוריהם, ולבטח הרגו אותם והם נשארו לבד.

מתוך: רונן, הקרב על החיים, עמ' 257.

הערות

1. ראה גם אצל אביהו רונן, הקרב על החיים: השומר הצעיר בהונגריה, יד יערי 1994, נספח ג' עמ' 351-362.
2. הפרטים שלהלן שאובים מספרו של כהן, המחתרת החלוצית בהונגריה, הקיבוץ המאוחד ובית לוחמי הגטאות, 1984, עמ' 113-137.
3. המימון לפעולות המחתרת בא מן המקורות הבאים: הסוכנות היהודית, התנועות ההתיישבותיות בארץ-ישראל והג'וינט; 'ועדת העזרה וההצלה' היה רק הצינור להעברת הכספים.
4. פרטים מלאים יותר על מעורבותם של חברי התנועות החלוציות ב'רכבת ההצלה' ראה אצל כהן, המחתרת, עמ' 131-137.
5. על-פי העמותה לחקר תנועות הנוער הציונות בהונגריה.
6. עוד פרטים על האומדנים השונים של מספר הניצולים באמצעות ה'טיול', ראו אצל כהן, המחתרת, עמ' 130-131.
7. עוד פרטים טכניים על תהליך הזיוף ההמוני אפשר למצוא אצל כהן, המחתרת, עמ' 224-229; רפי בנשלום, נאבקנו למען החיים, עמ' 181-183.
8. הרשימה המלאה של התעודות לסוגיהן מובאת בספרו של בנשלום, עמ' 196-199.
9. לפי אינפורמציה אישית של חבר המחתרת, דוד גור, בית ילדים ראשון זה (והיחיד עד הפיכת סאלשי) הוקם ברח' דוב (Dob) 60, במבנה של האיגוד המקצועי לעיבוד עורות, שרוב חבריו היו יהודים.
10. ראו תצלום בעניין זה אצל בנשלום, עמ' 160-161.
11. כך על-פי העמותה לחקר תנועות הנוער הציוניות בהונגריה וכן: פרץ רבס, מול נחשולי הרוע, עמ' 234-235. קיימים גם נתונים אחרים.

"היה לי חבר היה לי אח" – סולידריות יהודית בתקופת השואה

פרק מתוך תכנית חינוכית בהפקת "משואה"*

הצלת ילדים וחברת גבולות – מפעלה של המחתרת החלוצית בהולנד הכבושה

על-פי עדינה כוכבא, רנה קלינוב (ליקוט ועריכה), המחתרת החלוצית בהולנד הכבושה¹ (1969), עמודים 58 ואילך; ועל-פי יגאל בנימין, יוסף מכמן ואחרים, הם היו חברינו, ספר זיכרון לחברי ההכשרות והמחתרת החלוצית בהולנד שנרצחו בשואה (1990), עמ' 26-28.

סיפורה של המחתרת החלוצית בהולנד הוא סיפור של התנגדות יהודית מאורגנת בשיתוף פעולה הדוק עם האוכלוסייה המקומית;² היתה זו פעולת הצלה מצומצמת שהתרחבה והלכה בהדרגה, עד אשר פרצה גבולות ולבשה עם הזמן אופי של רשת מסועפת ומאורגנת להפליא.

בעוד שמכלל יהדות הולנד ניצלו רק 18% מהשמדה, הצליחה המחתרת החלוצית למלט 44.9% מאנשי ההכשרות.

אף כי אין בידינו נתונים מדויקים, חלקם של היהודים במחתרת היה לא מבוטל. יהודים היו בין מייסדי עיתוני מחתרת מרכזיים ובין משגרי מידע מודיעיני לבריטניה. ראשיתה של המחתרת בקיץ 1942, עם תחילת ביצוע 'הפתרון הסופי' לגבי יהדות הולנד. צו השעה היה לדחות את הגזרה ולא להתייבב לשילוח. וסטרוויל וחבריו מצאו את מקומות המחבוא הראשונים, ועל ידי כך אפשרו לאנשי החלוצ להתארגן ולמצוא דרכים לצאת את גבולות הולנד.

* התכנית במלואה נמצאת באתר "משואה", massuah.org.il

במשך שלוש שנים, עד גמר המלחמה, הלכה הפעולה והתרחבה: מציאת מקומות מקלט אצל משפחות הולנדיות, קיום קשר בין החברים, הספקת תעודות וכרטיסי מזון, גיוס אמצעים כספיים בהולנד ובצרפת, ארגון בריחה ממחנות והובלת שיירות אל מעבר לגבול, אל ארצות ניטראליות. "התעודות ההולנדיות" המזויפות הפכו לשם דבר ושימשו במקרים רבים את מארגני השיירות מצרפת לספרד. רוב המגיעים לספרד עלו ארצה. הרעיון לעלות ארצה דרך ספרד, שנראה בלתי מציאותי בתחילה, החל במרוצת 1943 לקרום עור וגידים.

חברי המחתרת החלוצית ההולנדית קשרו קשרים עם התנועה הציונית ועם הנוער הציוני והיהודי שבמחתרת בצרפת, ולקחו חלק פעיל במבצעים השונים שם.³ פרשה מיוחדת בפעילות המחתרת היה מפעל הצלת הילדים. כבר ביולי 1942 עסקו בכך מספר קבוצות, ודרךן הוסתרו כ-1000 ילדים. במשך הזמן הגיע מספר הילדים המוסתרים לכ-4,500, ורק מעטים מהם נתגלו בידי הגרמנים. מספר הקורבנות בין החברים הפעילים היה רב – מתוך 821 החלוצים בהולנד נספו בשואה 452.¹

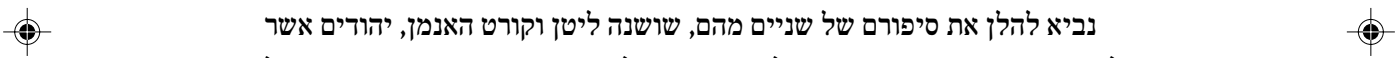
נביא להלן את סיפורם של שניים מהם, שושנה ליטן וקורט האנמן, יהודים אשר נלכדו ע"י הגרמנים בעיצומו של מעשה ההצלה, ונרצחו. הדברים מבוססים על עדויות חבריהם של השניים, שפורסמו בשנת 1944:

שושנה ליטן:

"בבית עליית הנוער שבחאודה התחנכו נערים ונערות בני 15-17. בראש המוסד עמדו מנפרד ושושנה ליטן. כשהחלו רדיפות היהודים בהולנד, נתברר לנו מה רב ערכה של שושנה. ... היא דאגה מראש וניצלה את כל קשריה להכנת מחבואים עבורנו, כדי שנוכל להימלט בבוא השעה. כן באה בדברים עם קרובינו, וטרח להשיג כסף מכל מקור אפשרי.

כשהגיעו צווי השילוח הראשונים, לא פסחה הרעה גם על חאודה. ... אין לתאר מה רבו באותם הימים עבודתה והתרגשותה של שושנה. כמעט מדי שבוע הגיעו אלינו פאשיסטים הולנדים, ש"טיפלו" בבעית היהודים בחאודה. משמצאו פגם זעיר ביותר בסדרים, אסרו את האחראי לעניין ושלחוהו לווסטרבורק. ... היה זה מתפקידה של שושנה להיפטר מהם באופן "דיפלומטי".

מאמצייה של שושנה הוכתרו בהצלחה: עד אפריל 1943 לא נפל איש מחברינו

בידי הגרמנים. משנצטוו כל היהודים בערי השדה להתייצב במחנה הריכוז פוכט, פוזרה קבוצת ההכשרה שבחוזה. בבוקר נשאנו את מזוודותינו לתחנת הרכבת, קנינו כרטיסי נסיעה לפוכט, ירדנו בתחנות שונות ופנינו איש איש למחבואו. לכושרה הארגוני של שושנה חייבים אנו תודה על כך, שגם בביצוע פעולה זו לא נאסר איש מבינינו, והכול הגיעו אל מקומם בשלום.

עתה התחילה שושנה בפעולתה העיקרית. היא נפרדה מבעלה ומבנה הקטן, וניהלה ממקום מושבה את כל הפעולה: הספקת כרטיסי מזון וכסף ומציאת מקלטים חדשים לחברים שנאלצו להחליף את מקומם.

מהלומה כבדה ניחתה עליה כשנאסר בעלה ונשלח לווסטרבורק, אך היא המשיכה בעבודתה ולא נתנה לייאוש לגבור עליה. רק הודות לה זכינו, ארבעה מבני חאודה, להגיע לספרד.

אחרי שטיפלה במשך חודשים רבים בנערים ובנערות מבני חאודה, נפלה גם שושנה בידי הגסטאפו ושולחה לווסטרבורק. משם שולחו היא ובעלה לטרזינשטאדט.⁵

על החתום: "החלוצי ההולנדי במאבק".⁶

חבר תנועת הנוער 'עקיבא' בתפקיד ראש המשטרה הגרמנית: פועלו של שמואל רופאייזן למען יהודי גטו מיר⁷
(מתוך: שלום חולבסקי, ערך: "רופאייזן, שמואל" ו"מיר", האנציקלופדיה של השואה, 1990).

שמואל רופאייזן נולד ב־1922 באחד הכפרים באזור קרקוב. בימי לימודיו בגימנסיה בביילסקו הצטרף לתנועת "עקיבא". בפרוץ המלחמה ב־1939 ברח מעירו והגיע לריכוז החלוצי בוויילנה. לאחר כיבוש וילנה על ידי הנאצים ב־1941, השיג תעודה 'ארית' של פולקסדויטשה⁸ על שם יוזף אוסוואלד, עבר לעיירה מיר ובה מונה כמתורגמן למפקד הז'נדרמריה במקום ונהנה מאמונו המלא. לאחר זמן מונה למפקד אזורי של המשטרה הגרמנית, בה שירתו גם ביילורוסים.

במיר פגש 'אוסוואלד' שניים ממכריו, ברל רוניק ושלמה חרחס, אותם הכיר בהיותו בריכוז החלוצי בוויילנה. אלה היו חברי השומר הצעיר, מארגני המחתרת בגטו, שמנתה כ־80 חברים. פגישה מקרית זו היתה גורלית ליהודי הגטו. אוסוואלד העביר לחבריו במחתרת הגטו ידיעות מהמשטרה הגרמנית ואף הציל לא פעם את

הגטו מפרובוקציות, כגון 'מכירה' מבויימת של כלי נשק בידי איכר ליהודי בגטו. מכריו הודיעו לו שהמחתרת החליטה להתנגד בנשק לאקציה, כשתתרחש, וביקשו ממנו נשק. במרוצת הזמן העביר אוסוואלד לגטו 13 רובים, שני תת מקלעים, שמונה אקדחים, 30 רימונים ואלפי כדורים. תכניתה של המחתרת להתגונן בגטו עצמו שונתה, בעצתו של אוסוואלד, לתכנית אחרת, שעיקרה הוצאת היהודים מהגטו ליערות.

הידיעה על כך הועברה ליהודי הגטו, וכיוזמתו של אוסוואלד הוקדם המועד המתוכנן לבריחה ההמונית. ב־6 באוגוסט 1942 קיבל אוסוואלד ידיעה מהמפקד הגרמני שב־13 באוגוסט תיערך במיר אקציה נגד היהודים. אוסוואלד העביר את הידיעה לראש המחתרת בגטו, והוסיף הודעה משלו שהוא יצא בליל 9 באוגוסט עם השוטרים והגרמנים שבעיירה ל'מסע נגד הפרטיזנים', וכשהעיירה תהיה ריקה מגרמנים ומשוטרים, יוכלו היהודים לברוח ליערות. ההודעה הועברה ליהודי הגטו. בליל 9 באוגוסט 1942 פעל אוסוואלד כמתוכנן, והדרך לבריחה היתה פתוחה לכל תושבי הגטו (כמה מאות). עקב לבטים פנימיים קשים באשר לתוצאותיה וסיכויי הצלחתה של בריחה כזו, רק 180 יהודים, ביניהם חברי המחתרת, ברחו ליערות. לאחר בריחת היהודים נעצר אוסוואלד ונחקר בידי המפקד הגרמני שולץ כחשוד בחימוש היהודים ובסיוע לבריחתם. הוא נמלט מן המאסר ו־16 חודשים מצא מחסה במנזר. כאשר גברו החיפושים אחריו ברח ליער. הפרטיזנים האשימוהו שהוא מרגל גרמני ואסרוהו. בהתערבותם של הפרטיזנים היהודים ממיר ניצל מגזר דינם. לאחר המלחמה פעל אוסוואלד בלכידת משתפי פעולה עם הגרמנים באזור מיר. אחר כך יצא לקרקוב, הוטבל לנצרות וקיבל את השם "דניאל בן מרים". הוא עלה לארץ ומצא את מקומו במנזר סטלה מאריס על הכרמל.

טאָמאָה שניידרמאָן,⁹ "ה'דואר היחיד", מגטו ביאליסטוק אל מעבר לים

קטע מתוך מכתב שכתב מרדכי טננבוים־תמרוף לאחותו הצעירה תמרה, שכבר היתה בארץ ישראל. המכתב נכתב בשלהי פברואר 1943, בגטו ביאליסטוק. נוסח מלא של המכתב נמצא ב: מרדכי טננבוים תמרוף, דפים מן הדלקה, פרקי יומן, מכתבים, מאמרים (1984), עמ' 90-92.

בימי השלטון הסובייטי (1940-1941) שימשה טאמא כמקשרת בין "חירות" שבליטא ובין "דרור" שבאוקראינה. גבולות, חומר, תעודות. אחר כך — נדחקנו לצאת לשנחאי,

לקירסאו – לכל מקום שניתן – וטאמה מילאה את מקומם של הנציגים הדיפלומטיים ומיזם הכוח של כל אותן ארצות והיתה מוציאה לנו את התעודות המתאימות.¹⁰ היא נעשתה רב־אמן ב"מקצוע" הזה.

אבל השלב החשוב ביותר התחיל עם כניסת הגרמנים. היא נעשתה ואנדה מאיבסקה.¹¹ לא הלכה לגטו. משימתה מגע עם העולם החיצון, מידע, הספקת מזונות, חילוף מצרה.¹² היא נסעה לוורשה. חזרה. העבירה את אנשינו הניצולים אל ביאליסטוק (80,000 רובל – והיא הרוויחה אותם בעצמה).¹³

לאחר שניתק הקשר בין ורשה (כל ניסיון – עונש מוות!) לבין התנועה – היא הקימה אותו מחדש ומאז ואילך קיימה אותו בהתמדה. כמה פעמים חצתה את הגבול אל אוסטלנד (ליטא לשעבר, בייזורוסיה), אל הרייך השלישי (בנדין), לאוקראינה (קובל, לוצק), מחוז ביאליסטוק (כעשרים פעם!).¹⁴ היא הכירה כל גטו בפולין (חומה, תיל דוקרני), כל יודנראט. היא היא שהיתה המרכז למעשה של הג'וינט, של כל הארגונים הציוניים, הציבוריים. היתה ה"דואר" היחיד. ספגה בנפשה את המצוקה, את התלאות, היסורים. כל אימת שבאה אלינו היינו מקבלים חומר למשך חודשים בשביל פרסומינו ובשביל הארכיון שלנו. ... יש "אקציה" במקום כלשהו – עליה מיד לנסוע לשם. נלקח משהו למחנה – יש לחלצו. מכינים על מסילת הברזל מערך חשוד של קרונות – יש להיוודע לשם מה, לאן – לנסוע מיד, להזהיר. שריפה באיזו עיירה – להביא לשם כסף. לחפש פרטיונים ביערות. לרכוש נשק. הכל, פליטים מכל קצווי פולין שבדרך נס הגיעו לוורשה, היו מספרים סיפורי אגדות על איזו פולנייה נדיבת לב, העוזרת ליהודים בחירוף נפש. לאחר כמה שאלות היינו מעלים חיוך: תמיד היתה זו אשה לבושה מעיל חום או מעיל גשם ירוק, נועלת נעלים גבוהות, בעלת צמות ערמוניות. אנשי הגסטאפו עקבו אחריה. היתה מחליפה את מקומות מגוריה, את תעודותיה. היינו שוהים ביחד שבוע – נפרדים למשך שלושה חודשים. היתה באה ליום אחד – נעלמת לחודש ימים.

ככה.

ב־11 בינואר נסעה לוורשה: להעביר לשם כסף ולהעביר ללונדון – באמצעות אנשי שיקורסקי – את נוסח החזר של המיניסטרים שפאר והימלר (בעניין חיסול היהודים אפילו במחיר החלשת הייצור המלחמתי).¹⁵ עוד באותו ערב חצתה את הגבול. ב־13 בחודש היתה ידיעה וכמו תמיד – דברי מזכרת כלשהם מוורשה. הגטו כבר היה מוקף. היא נכנסה פנימה.

ב־19 בינואר התחילה האקציה השנייה [1943 בגטו ורשה]. הגטו התגונן. גוש

הבתים של קיבוצינו ברחוב זמנהוף התגונן במשך יומיים. ... על כל המכתבים והמברקים – הכל אל מכריה של ואנדה – אין קול ואין עונה. שתיקה. משמע: נפלה. לגבי דידי שוב אין לכך חשיבות.

בעוד ימים (או שבועות) אחדים אהיה עמה. אלא שעם מותה מתנו כולנו. ...¹⁶

"להציל את מי שרק אוכל, כל יהודי" – פעולות ההצלה והברחת הגבולות של זליג באיוק

(על-פי: שלמה שצקי ויעקב צים (עורכים), שירת חייו, לזיכרו של זליג באיוק, הוצאת המשפחה, עמ' 10-12).

זמן קצר לאחר כיבוש קרקוב על-ידי הגרמנים (6 בספטמבר 1939), החל זליג לאסוף את שרידי חבריו לתנועה ולארגנם לקראת העתיד. כשציוו הנאצים על היהודים לענוד סרט על זרועם, סירב לציית לפקודה זו. באחת משליחיותיו התנועתיות נתפס בשל כך, ונידון לחצי שנת מאסר. בעת ישיבתו בכלא, יחד עם פושעים פליליים ואנשי העולם התחתון, התיידד אתם ורכש את אמונם, בהניחו שדווקא אנשים אלה בניגוד לאינטליגנציה הפולנית, שהיתה ברובה עוינת ליהודים יהיו מוכנים, תמורת שלמונים, לעזור ליהודים.

ב-7 באוגוסט 1942 שוחרר מהכלא ושב למשפחתו, שחזרה לגור בדזיאלושיצה. כעבור זמן קצר התרחשה האקציה הראשונה בגטו וזליג איבד את הוריו ואת אחותו הצעירה, חנקה. באקציה השנייה איבד את אחיו שמואל. באותה עת נסע זליג לקרקוב במטרה ליצור קשר עם פולנייה בשם שיקורובה, נוצרייה אדוקה, שאת כתובתה קיבל מהסוהר אתו התיידד בכלא. האישה קיבלה את זליג באדיבות, והציגה אותו בפני מכריה ושכניה כקרוב משפחה הבא מהכפר. מיד החלו לתכנן תכניות הצלה. ואולם, בקשתו למקלט עבור מספר חברים נוספים לא נתקבלה: לא נמצא איש מחוג מכריה הרבים של שיקורובה שהיה מוכן להסתכן.

באותה תקופה נהגו הגרמנים לשלוח לעבודה לגרמניה צעירות וצעירות פולניות. בדעתו של זליג עלה הרעיון לנצל דבר זה ולשלוח לגרמניה צעירות יהודיות בעלות מראה פנים "ארי", מצוידות בניירות "אריים". קרוב משפחה של אותה אישה עבד בלשכת העבודה. שיקורובה קישרה בין זליג לבינו, והלה הביע הסכמתו לצרף לכל משלוח מספר בחורות יהודיות. כן הצליח זליג להשיג מספר טפסים ששימשו לו בעתיד כדוגמא לזיוף תעודות, באמצעותן קיווה להציל מספר ניכר של בנות יהודיות.

ביודעו שבאזור זגלמביה, ובמיוחד בערים סוסנוביץ ובנדין, קיימים קינים חזקים של "הנוער הציוני", פנה זליג אל ראשי התנועה והציע להם לנקוט בדרך הצלה זו. תחילה לא נתקבלו הצעותיו; לא האמינו כי הדבר אפשרי. אנשי התנועה באזור זגלמביה ריכזו את עיקר פעילותם ברכישת נשק ובהכנה למאבק. כדי לשכנעם, שלח זליג לסוסנוביץ את אחותו היחידה, ידו'יה, בתור ניסיון וציון דרך לבאות אחריה. ידו'יה באיוק הגיעה לסוסנוביץ בסביבות ינואר 1943.

כד בכד עם ניסיונו להציל נערות יהודיות על-ידי שליחתן לגרמניה, החל זליג לחפש באותה תקופה דרכי הצלה גם לבחורים, ואפילו למשפחות שלמות. באחת מנסיעותיו בענייני הצלה, נתקל בכפר קטן בסביבות קרקוב בשלוש משפחות יהודיות בעלות אזורות זרה, אשר קיבלו חסות גרמנית מיוחדת. מתוך עיתונים סלובקיים והונגריים שמצא אצלן, למד לדעת שטרם פגעו לרעה ביהודי סלובקיה והונגריה. לאור זאת נרקמה במוחו תכנית נועזת להצלת רבים על-ידי הברחתם לארצות אלה. ושוב, בעזרת אותה פולנייה מקרקוב, שיקרובה, מצא זליג מבריה שהסכים להביאו לסלובקיה. הוא יצא עמו לדרך, כדי לבחון אישית האם תכניתו היא בת ביצוע. בהגיעו לסלובקיה נפגש זליג עם אחדים מראשי יהדות זו, שהביעו נכונותם לקבל פליטים מפולין ולהעבירם להונגריה, שטרם נכבשה על-ידי הגרמנים.

ללא שהיות חזר זליג לפולין והתחיל בארגון קדחתני של קבוצות אנשים מוכרים לו, בהם נתן אמונו. בחששו ממבריחים פולנים שעלולים היו להכשיל את המבצע, עשה הוא עצמו עמם את דרכי הבריחה. לאחר שניסיון זה הוכתר בהצלחה, חזר זליג שנית לפולין והודיע למנהיגי הנוער בזגלמביה על קיום דרך הצלה זו.¹⁷ זליג מסר את הצעתו גם להנהגת קן "עקיבא" בקרקוב, אך מנהיגי הקן דחוה, עקב החלטתם לנקוט בדרך התגוננות אקטיבית במקום הצלה אישית.

לאחר פעולת אנשי "עקיבא" בקרקוב, פעולת "ציגנריה", החלו הגרמנים ברדיפה שיטתית אחר מבצעי הפעולה. לכן נאלץ זליג לעזוב את העיר ולעבור לוורשה. עם דיכוי מרד גטו ורשה חזר זליג לקרקוב. במקום חיכתה לו שליחת "הנוער הציוני" מסוסנוביץ, פרדקה מזיא, אשר הגיעה לקרקוב כבר במאי 1943. היא מסרה לו שסוף סוף השתכנעו בצדקת דרכו, ולכן ביקשו עזרתו בהברחת בנות לגרמניה; ואכן נשלחו בנות מסוסנוביץ, וכולן ניצלו.

באוגוסט 1943, חוסלו כל הגטאות בזגלמביה. אז, ללא מוצא אחר, ניסו את הדרך האחרת שהיתווה זליג לסלובקיה. בדרך זו ניצלו מאות אנשים. את הדרך מפולין לסלובקיה, כמדריך וכראש קבוצה, עשה זליג פעמים רבות, בקיץ ובחורף,

בחום ובקור, מבלי לחוס על בריאותו ועל חייו.¹⁸ בינואר 1944 עלו הגרמנים על עקבותיו של זליג, והוא נאלץ להיעלם. הוא הצליח לעבור להונגריה והצטרף לקומונה של קבוצת "הנוער הציוני" מזוגלמביה, "נאשה גרופה", שחבריה היו יחד בכודפשו. עם כיבוש הונגריה על-ידי הגרמנים במאס 1944, היה מובן שארץ זו לא תוכל עוד לשמש מקלט ליהודים, ובפרט לפליטים מפולין. החלו שוב חיפושי דרך להצלה. רומניה היתה אז היעד. בארץ זו הסתמנו עדיין אפשרויות של הצלה וגם סיכויים לעלייה בלתי-לגאלית לארץ-ישראל. זליג נשלח לעיר הגבול נוג'וורוד (במערב הונגריה), משם הוברחו מאות יהודים לרומניה.

ביוני 1944 נתפס זליג באיוק יחד עם חבריו, ונאסר. הוא ניסה לברוח מספר פעמים מהכלא, אולם נכשל. לאחר טלטולים מבית-סוהר אחד למשנהו, נשלח עם חבריו לאושוויץ. ביודעו שהדרך לאושוויץ עוברת דרך סלובקיה, אירגן בקרונות בריחה של 22 יהודים. תכניתו היתה פשוטה ונועזת, להתנפל על השומרים ההונגרים, לחסלם ולקפוץ מהרכבת. תכנית זו הצליחה בחלקה בלבד, אך מהקרון בו נסע הצליחו לברוח כולם.¹⁹ בסלובקיה הצטרף זליג למחתרת הסלובקית האנטי-נאצית. עם פרוץ המרד היה פרטיזן לוחם. זליג השתתף בקרבות, ובאחד מהם נפל עם חבריו בשבי הגרמנים. כחצי שנה שהה במחנה שבויים בסלובקיה, מבלי שיגלו שהוא יהודי. הוא שוחרר משביו לאחר כיבוש סלובקיה על-ידי הצבא האדום, במאי 1945. ב-1946 עלה ארצה עם רעייתו רות, והצטרף כחבר לקיבוץ תל-יצחק.

מושה בייסקי, חברו הטוב של זליג, מספר על דמותו ומעשיו:

(מתוך: שירת חייו לזיכרו של זליג באיוק, ספר בהוצאת המשפחה, עמ' 28-30).

באחד מביקוריו של זליג בדזיאלושיצה, כנראה הביקור האחרון לפני הגירוש הסופי לבלז'ץ של כל יהודי האזור ב-3 בספטמבר 1942, הוא הודיע לי כי יש לו סיכוי טוב להשיג טפסים לתעודות זהות "אריות" (Kennkarte). ביודעו על כישרוני לזיף חותמות, סיכמנו שאני איצור חותמות רשמיות לתעודות זהות פולניות. עשיתי זאת אולם כבר לא עלה בידינו להיפגש, משום שבינתיים בוצע הגירוש, ואני הובלתי למחנה העבודה שטראוך.²⁰

על מאסרו ושהותו בכלא נודע לי רק כאשר בא לבקרני, עם שחרורו בשלהי קיץ 1942. הייתי אז באותו מחנה עבודה, בו ניתן היה לפגוש מדי פעם אנשים מבחוץ. כך חודש הקשר שלי עם ידידי, זליג באיוק.

על-אף הניסיון שנתנסה בו בבית-הכלא והסיכון המתמיד שארב לו בהסתובבו מחוץ לגטו בניירות מזויפים עדיין היה משוכנע כי רק בחוץ יוכל להיות לעזר. הוא סיפר לי על הקשרים שיצר עם פולנים, שהבטיחו לעמוד לצדו בעת צרה, ועל כך שמצא לזמן-מה מקום מגורים קבוע אצל נוצרייה הגונה. ... אז התרקמה התכנית של משלוח בנות התנועה לגרמניה על-ידי צירופן למשלוחים של פועלות נוצריות, כשיהדותן מוסווית באמצעות תעודות מזויפות. זליג ידע, כי שמורה עמי מערכת חותמות לתעודות זהות פולניות, המופקדות אצל ידיד פולני שלי ממקום עבודתי בעבר, אדם בשם מריאן ולורצ'יק שהוכר כחסיד אומות העולם.

משהועברתי למחנה הידוע לשמצה, פלאשוב, המשיך זליג לקיים עמי קשר תוך סיכון עצמי רב. מדי פעם היה מופיע ליד מקום עבודתי בבית-החרושת לגז, ודרך הגדר, מתחת לאפס של הזקיפים, עלה בידינו לקיים שיחה חטופה או להחליף פתקים. חשוב להדגיש, מה חשובים היו ביקורים אלה עבורי; היה זה הקשר היחיד עם החוץ והדרך היחידה לקבל ידיעות והדרכה. אך באותה מידה היה הדבר מסוכן עבורו. עלול היה להיתפס בכל רגע.

את הידיעה על פרוץ המרד בגטו ורשה הביא לי זליג יומיים או שלושה לאחר תחילת הקרבות. אז גם הודיעני כי ייעלם לזמן מה, שכן עליו לצאת ולבחון את המעבר לסלובקיה, שם מצב היהודים עדיין נסבל. הוא דאג במיוחד לקבוצת חברי התנועה בזגלמביה, עמם עמד בקשר הדוק ובטרם יצא לדרכו לסלובקיה דאג ליצירת קשר ביני לבין קבוצה זו. בעקבותיו ביקרה אצלי באותו מקום ובאותה מידת סיכון פרדקה קוֹז'וֹך (מזיא), שליחת "הנוער הציוני" מסוסנוביץ. חברי התנועה בזגלמביה המשיכו לצייד בנות בתעודות "אריות" מזויפות לקראת צירופן למשלוחים לגרמניה והדברים נעשו בדרך אותה סללו.

בשלהי קיץ 1943 הופיע זליג פעם נוספת ליד גדר מקום עבודתי. ... [הוא סיפר] על אפשרות הברחת הגבול לסלובקיה, נושא בו טיפל זליג בשבועות האחרונים בהצלחה. ... על-פי התכנית, היה עלי לברוח מהמחנה יחד עם שני אחיי ולצאת עם זליג לסלובקיה דרך הרי הקרפטים, נתיב שנפרץ ונוסה כבר על-ידי חברי התנועה. פגישה זו חרוטה עמוק-עמוק בלבי. לא רק בגלל ההתרגשות הרבה מעצם הפגישה, אלא בעיקר ההרגשה הנפלאה כי קיים מישהו בחוץ אשר חושב עלינו ומסכן את עצמו כדי לעזור לחברים. מסירותו היתה מעבר לתפישתי ורק מי שנתנסה במאורעות ובמוראות הימים ההם יכול להבין את הדבר. העמדתי את זליג על המצב הטראגי בו היינו מצויים: אמנם כל עוד אנו יוצאים לעבודה מחוץ למחנה קיים סיכוי לבריחה

ואולי גם להתחמקות במשך ימים אחדים, אולם כלל הוא במחנה, כי פלוגת עבודה ממנה ברח אחד בהיותו בחוץ מחוסלת כולה עם שובה למחנה. הפלוגה שלנו מנתה כ-100 איש, וכיצד ניתן לקחת הדבר על המצפון?

... כאשר העמדתי בפניו את השאלה החמורה אודות גורל חבריי לעבודה במקרה שאברח, הספיק זליג לשאול אותי שאלות חמורות לא פחות: האם מאמין אני כי יש סיכוי להישאר בחיים בפנים המחנה, לאחר שגם בוורשה לא נותרו עוד יהודים, וחסול יהדות פולין הוא בשלביו האחרונים. לדידו, חייבים להציל כל מי שניתן להציל, וככל שיימצאו יותר אנשים בחוץ, כך ירבו הסיכויים לעזור לנוספים. כלפי באופן אישי היה לו נימוק נוסף: בסלובקיה נזקקים החברים לניירות "אריים" ולתעודות שונות, והכנת חותמות על ידי היא חשובה ביותר. לא סיכמנו מאומה באותו יום, וזליג הבטיח לשוב פעם נוספת בטרם יחזור לסלובקיה. היו אלה ימים של יסורי-מצפון שאין דוגמתם, המהולים בתקווה והרגשה טובה על עצם הסיכוי. כשחזר זליג כעבור יומיים והופיע מעברה השני של הגדר, לא נותר לי אלא לומר לו, כי לא אוכל להצטרף אליו והוא הבין.

... יתכן כי זליג לא הירבה להגות במשמעותן של הפגישות וגם לא בחשיבות הפעולות שעשה למען הזולת. מבחינתו היו הדברים מחויבי המציאות, ודבר זה בלבד גרם לו שלא ירהר אודות הסיכון. זליג הבין מלכתחילה כי בנסיבות דאז, כשחסרה כל עזרה ממשית מהחוץ, דרכי ההצלה והעזרה חייבות לבוא מתוכנו-עצמנו, ובתחבולות. לאחר דיכוי המרד בגטו ורשה השתכנע כי לאור העוצמה הגרמנית ונחישות החלטתם להשמיד את היהודים עד היסוד, דרך ההתנגדות הגלויה סיכוייה מעטים. יש להציל ולעזור. בתור בודד ויחיד נותרה לו רק הדרך האחרת, זו הדרך בה פעל ואותה סלל.

אך המעגל נסגר רק בתחילת 1946, כאשר הגיעו ארצה חברי הקבוצה מזגלמביה, אשר בתחבולות כה רבות, ביוזמה, בתושיה ובהתמסרות הצליחו להגיע לסוף המלחמה. היה שם גם חברי וידידי הטוב, זליג באיוק, בין יתר חברי התנועה, אשר פעלו כה רבות להצלה ולהפרת מזימת הנאצים.

מכתב מאת זליג באיוק אל אחותו, ידויה באיוק, 23 באפריל 1947
(מתוך המכתב שנכתב בקיבוץ תל-יצחק. המכתב המלא (3 עמודים) מובא בספר: שירת חייו, שם, עמ' 111-113.)

ידו'יה יקרה!

...

במחצית השנייה של 1943 ביליתי בקו קרקוב-מיקולוש-סלובקיה. הזוכרת את את המברקים בעת שהגעתי למספר ימים לקרקוב? בוודאי הנך נזכרת במספר מכתבים מסלובקיה באותו זמן. הייתי בסלובקיה, "גן העדן ליהודים". פעמים רבות חזרתי לפולין. שני גורמים פקדו עליי ללכת לפולין ולסכן את חיי: (1) רציתי להציל את שרוליק שהיה אז במחנה, ומחנה באותם ימים פירושו מוות. (2) להציל את מי שרק אוכל, כל יהודי. הייתי מלא אידאליזם לכל שהיה יהודי. בתחילת 1944, נסעתי להונגריה. מעת עזבך את פולין לגרמניה ועד נסיעתי להונגריה הייתי בודד. זוכרני שבבואי להונגריה פגשתי קבוצה מסוסנוביץ ("הנוער הציוני"). הייתי כפרא-אדם בשל חוסר אנשים קרובים. הם שמור-לב לכך, וטיפלו בי כבילד קטן. התעוררתי שוב עם כיבוש הונגריה על-ידי הגרמנים. השלכתי עצמי שוב לתוך להט העבודה. היה הכרח להציל אנשים. נסעתי לגבול הרומני. העברתי אנשים לרומניה. בשעת עבודה זו נתפסתי. אחרי טלטולים דרך בתי-סוהר שונים בהונגריה, מצאתי עצמי בתוך משלוח לאושוויץ. קפצתי בסלובקיה מהרכבת. היה זה ביוני 1944. אחר-כך הפרטיזנים והשבי. היו אלה זמנים קשים. אך הקשה מכל היתה הבדידות. [...]

פעילות תנועת הבונד

(א. מתוך: מארק אדלמן, הגטו לוחם, עמוד 49)

בשנת 1941 הוקם מדור הנוער ליד "העזרה הסוציאלית העצמית היהודית". עמוד התווך שלו היה צוקונפט. הגענו אל המוני בני נוער. מרצים משלנו ניהלו את חוגי הנוער שהוקמו באותו זמן ליד ועדי הבתים. התקיימה מקהלה שפיתחה פעילות נרחבת (הופיעה בספרייה היהודית). צוקונפט ארגן את נוער בית הספר. הוקם ארגון סוציאליסטי של תלמידי בית-ספר אשר כעבור זמן קצר הקיף כמה מאות תלמידים. התנהלה עבודה פוליטית-תרבותית נרחבת.

באותו זמן הסקי"ף ... השתדל להעסיק את החברים שהצטרפו אליו לפני המלחמה ולסייע להם מבחינה חומרית. הוא ארגן כעת עבודה בקנה מידה גדול בקרב ילדים בגיל בית הספר והגן. בכל בית התקיימה "פינה", שבה שהו הילדים במשך כמה שעות ביום. ... במשך העונה (בשנת 1941) צפו בהצגות של החוג הדרמאטי 12,000 ילדים.

(ב. שם, עמ' 148-149)

30.4: אנחנו מקיימים ומפעילים כיום 27 פינות ילדים שאורגנו על-ידי ועדי הסיוע יחד עם חוגי הנוער. פינות ילדים מעין אלה הולכות ומתארגנות גם לעתיד. תכנית הפעולה בפינות הילדים מתבצעת לפי הנחיות שלנו. הכל בלשון יידיש. בפינות אלה משתתפים 1030 ילדים. מנהלים אותם 30 מדריכים, כולם חברי תנועתנו. קיימים גם 3 מועדוני ילדים ובהם 300 ילדים.²¹

המועדון ה-1, לחברי התנועה לשעבר. משתתפים בו 70-80 ילדים. יש בו חדר קריאה וחדר משחקים. מתקיימים שם ערבי בילוי חופשיים, שיחות, שירה בציבור. מתקיימת שיחת סיכום לאחר כל ערב מועדון. מופיעים שם גם עיתוני קיר. המועדון ה-2, באזור מילר [כנראה צ"ל מילה], לילדים מן הפינות, בני 12-14. משתתפים 60-70 ילדים.

המועדון ה-3, באזור קרוכמלנה, 100 ילדים. בשני המועדונים האחרונים מתבצעת תכנית דומה לזו שבמועדון הראשון. השיחות, לעומת זאת, מותאמות לטיבם של המשתתפים [שלחלקם לא היה רקע בונדאי קודם].

שלושת המועדונים הוציאו חמישה עיתוני קיר. הלהקה הדרמטית של הילדים מונה 34 משתתפים והיא מנהלת פעילות שיטתית וסדירה [בהדרכת פולה ליפשיץ]. עד עתה היא ביצעה 45 הצגות: 18 פעמים הם הציגו את "אין שפייכלער" [במחסן], 26 פעמים "לאלקעס" [בוכות], פעם אחת שתי ההצגות בזו אחר זו. פרט להצגות התקיימו פעולות מוגבלות יותר, 20 במספר.

חברי "הנוער הציוני" בנטו סוסנוביץ ביום "הפונקט הגדול", 12 באוגוסט 1942.²²

(מתוך: פרדקא מזיא, רעים בסער, עמ' 88-95)

... 28,000 בני אדם, גדולים וקטנים, צעדו למגרש הספורט. ... שורות ארוכות של חיילים גרמנים ניראו מקיפים את המגרש ... בינתיים העמידו שולחן בחלק הריק, ובשעה 12:00 בדיוק ניגשו אליו אנשי גסטאפו ובראשם דרייר, הקומיסאר לענייני יהודים ... דרייר עמד בתווך ובידו מקל קטן שלא נפרד ממנו, וכולו חיוך, שבע רצון. מקלו של דרייר נע שמאלה וימינה והצביע למתקרבים לאן עליהם לפנות. ... מאחורי גבו התחילו להסתדר 4 קבוצות של אנשים. ...

1 — אלה הבטוחים, בעלי התעודות הטובות, בעלי הפרוטקציה והמזל;
2 — אנשים צעירים, כפי הנראה המועמדים למחנות העבודה;
3 — אנשים שונים, שכפי הנראה גורלם נתון עוד לשיקול נוסף;
4 — זקנים, ילדים, מחוסרי עבודה ואלה שלא האיר להם מזלם ... וגורלם נחרץ.
חברינו נפגשו במגרש. ... יוזק סקר את כולנו. ... הוא אמר:
"עלינו לשמור על הקשר בינינו ולהתמצא בנעשה. בולק יסתובב בתור איש המיליציה. ... שרה ופרדקא ילכשו את סינריהן הלבנים, יתחילו להסתובב בין האנשים כדי להגיש עזרה, וישתדלו להגיע גם לצד השני, אל בין האנשים שעברו כבר את המיון, ויודיעו לנו מה שיוודע להן".
... עברתי לצד השני של המגרש. איש לא עצר בי. עברתי מקבוצה לקבוצה. בכל מקום פנו אלי אנשים בבקשות שונות, וזמן רב עבר עד שהצלחתי להגיע אל יאנק. ... אמרתי לו, שיוזק שלחני אליו, ושאלו מחפשים דרך הצלה.
... היום רד כאשר הגעתי שנית אל יאנק. הורדתי בזהירות את הסרט הלבן עם מגן דוד אדום שעל זרועי ודחפתי אותה לידו. יאנק הבין אותי ללא מלים. הוא ענד אותו. נלחצתי אליו והעברתי את תיק העזרה הראשונה מכתפי אל כתפו ואמרתי: "יאנק, צא ישר. ליד היציאה יקח ממך בולק את התיק!".
... המעשה הצליח ויאנק יצא. בשורת הצלתו עברה בין החברים והוסיפה ביטחון ועידוד. החלטנו להשתמש בתכסיס להצלת חברים נוספים.
... ואירע גם ... שדרייר היה מפריד בין בני משפחה ושולח את הילדים לגירוש ומצווה על ההורים להישאר, היו הללו מתחננים להרשות להם למות עם ילדיהם. והיו בנים צעירים, שלא היו מוכנים להיפרד מהוריהם הזקנים ורצו לתמוך בהם בדרכם האחרונה.
אנו התרוצצנו ביניהם והשתדלנו להעביר אנשים מקבוצה לקבוצה, להוציא אותם כחולים, כמתעלפים. סחבנו אותם באלונקות, הבאנו סינרים נוספים והלבשנו בהם בחורות ונשים. אולי עלה בידינו להציל 100 איש ואולי 200, אבל במגרש היו 28,000. ... התחילה מלחמתנו על חיי אדם. תנועת ה"אחיות" גברה והלכה. נשים לבושות סינרים לבנים, החלו יוצאות מן השער ונכנסות לאחת החצרות הסמוכות, פושטות שם את סינרן ופונות לביתן חופשיות. בערב הביאו מהמטבח ביאסנא אוכל לאנשים — סירים גדולים של מרק. סירים אלה לא הוצאו ריקים מהבית — בכל סיר הוכנס ילד קטן, והוצא בדרך זו החוצה. היפק שוטט בבית ומצא שקיר אחד שלו גובל בבית "חופשי", שלא הופקדה עליו שמירה. הוא גייס כמה אנשים לעזרה והם

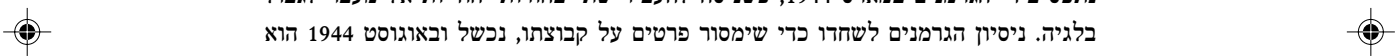

התחילו בהוצאת לבנים מן הקיר עד שנפתח מעבר. במשך הלילה הצליחו רבים לעבור בו.

... חפרנו מנהרות במרתפים ופרצנו מעברים בעליות הגג. שיחדנו והגנבנו. הוצאנו אנשים זקנים בתור חולים על אלונקות. ידענו שהאנשים לא יוחזקו כאן עוד זמן רב, ואסור לנו להפסיד רגע.

הערות

- (1) הספר מתבסס ברובו הגדול על עדויות בכתב ובע"פ שנגבו בשנים 1955-1958 מפי חברי המחתרת החלוצית בהולנד, על ידי קבוצת פעילים מאנשי מחתרת זו ובית לוחמי הגטאות. החומר שנאסף כולל ראיונות עם החברים וקטעים מרשימות, יומנים ומכתבים שכתבו זה לזה בעת המלחמה. יש לזכור שהולנד תחת הכיבוש הנאצי נוהלה בידי אדמיניסטרציה קפרנית, אשר שירתה למעשה את מנגנון ההשמדה הנאצי. בנוסף, בשל מבנה הגיאוגרפי, היתה הולנד דלה במקומות מסתור טבעיים. אלה מבני האוכלוסיה המקומית שנרתמו להצלת יהודי הולנד ופעלו שכם אחד לצד החלוצים היהודים באו מקרב חוגי החינוך המתקדם בהולנד, ובראשם המחנך הדגול, יופ וסטרוויל. בלעדיהם לא היתה מגיעה המחתרת החלוצית להישגי ההצלה שלה.
- (2) יופ וסטרוויל (1899-1944) הוכר כ"חסיד אומות העולם", יחד עם חברי קבוצתו. הוא נתפס בידי הגרמנים במאסר 1944, כשניסה להעביר שתי בחורות יהודיות אל מעבר לגבול בלגיה. ניסיון הגרמנים לשחררו כדי שימסור פרטים על קבוצתו, נכשל ובאוגוסט 1944 הוא הוצא להורג. קבוצתו המשיכה לפעול, ובסך הכל העבירה כ-150-200 יהודים לצרפת, ביניהם כ-70 חברי "החלוץ". בלעדי קבוצת וסטרוויל לא היו מגיעים החלוצים היהודים לתוצאות כאלה.
- (3) שיתוף הפעולה בין היהודים במחתרות ההולנדית והצרפתית: על אף הבדלי ההשקפות בין ההולנדים והצרפתים, שלעתים נגעו גם באופי הפעילות ובמטרתה, היה שיתוף-פעולה הדוק למדי בין שני ארגוני המחתרת. כל צד נהנה ממיומנותו של הצד האחר, מבלי לוותר על עצמאותו ה"אסטרטגית". מיומנותם של ה"צרפתים" היתה הקשר שלהם עם ספרד, ואילו מיומנותם של ה"הולנדים" היתה "הקשר הגרמני" שלהם, שבא לידי ביטוי, למשל, בחדירתם למסגרת ארגון "טודט" (Todt) ולתוך שלוחות שונות של המנגנון הצבאי הנאצי. הודות לקשרים בין המחתרות נתאפשרה העברתם של כ-150 חברים מהולנד לצרפת והחזקתם שם עד שנפתחה הדרך לספרד.
- (4) שמותיהם מפורטים בספרו של יגאל בנימין, **הם היו חברינו** (לעיל).
- (5) כוכבא, שם, עמ' 65-66. אחת מחברות החלוץ, לילו שפיגל כהן, מוסיפה שעל-פי דברי ידידה שהיתה עם ליטן בימיה האחרונים, היא נספתה בעת "מצעד המוות" ליד דרזדן.
- (6) תחת כותרת זו תועדו רשימות שלא ניתן היה לזהות את כותביהן. רשימות אלה התפרסמו בחוברת משוכפלת שראתה אור בשנים 1944-1945, בשפה הגרמנית. היא נכתבה בספרד כ-1944, על ידי חברים שהצליחו לחצות את הפירינאים ואשר הגיעו ארצה עוד בשנות המלחמה.
- (7) מיר — עיירה בביילורוסיה שבברית-המועצות. גטו מיר הוקם בנובמבר 1941. כ-850 יהודים הועברו לגטו. האקציות העיקריות: יולי 1941 — 19 יהודים הוצאו להורג; 9 בנובמבר 1941 —

- 1,500 יהודים הוצאו להורג, ביניהם רוב חברי היודנראט; 13 באוגוסט 1942 – אקציה ששולבה בניסיון בריחה של רבים מתושבי הגטו.
- (8) גרמנים אתניים, מונח של הנאצים לתיאור כמה קטגוריות של הנחשבים לגרמנים, נוסף על 'הגרמנים של הרייך' ועל גרמנים אזרחי הרייך המתגוררים בחוץ לארץ.
- (9) טאָמה שניידרמן היתה אשתו של מרדכי טננבוים-תמרופ.
- (10) הכוונה למאמצים שנעשו בשנים 1940-1941 לעלות מוילנה ומליטא דרך ברה"מ לארץ-ישראל באמצעות אשרות לארצות ניטראליות שונות.
- (11) שם פולני בדוי, להסוואת זהותה היהודית.
- (12) כאן מוסיף תמרופ הערה בסוגריים, וכותב: "את מדיניות הגרמנים כלפי היהודים יש לחלק לשתי תקופות: לפני ה-22 ביוני 1941 (יום הפלישה הנאצית לביאליסטוק ולשטחי בריה"מ בכלל) ואחריו. התקופה הראשונה: מעין מאסר בית, הנסיעה ממקום למקום רק ברישיון. טיפוס, רעב – "חופש" יחסי; התקופה השנייה – עונש מוות בעוון אי עמידת הטלאי הצהוב, עונש מוות בעוון יציאה מן הגטו, על נסיעה ממקום למקום – אין מה לחלום! – גויעה ברעב, טרבלניקה." על רקע זה יש להתייחס לפעילותה של טאמה.
- (13) מדובר במבצע העברת חברי "דרור" בדצמבר 1941 מוילנה לביאליסטוק, בעזרת הסמל הגרמני אנטון שמידט ובליוויה של טאמה. מבריחים "מקצועיים" היו גוברים במקרה כזה שכר טירחה גבוה, כפי שהיה מקובל אז בשוק.
- (14) הכוונה לקווי התייחסות בין היחידות המנהליות השונות, שהוקמו על ידי הגרמנים בשטחי הכיבוש בפולין ובברית המועצות. הגרמנים התייחסו לקווים אלה כאל גבולות ממש, וכדי לחצותם היה צורך ברישיון.
- (15) מרדכי טננבוים התכוון להעמיד את העולם על האמת, כי ליהודים צפויה השמדה, למרות הניגודים בין חוגי הצבא (שפאר היה מיניסטר לענייני חימוש) שהיו מעוניינים לנצל עד כמה שאפשר את כוח עבודתם של היהודים לבין אנשי האס.אס. שדבקו ב"פתרון הסופי" לאלתר אפילו אם הדבר יפגע בייצור המלחמתי. קטעים אחדים של תעודות אלה נשתמרו בארכיון המחתרת ואף מוזכרים ביומנו של טננבוים.
- (16) המכתב המלא, המובא במקור דלעיל, מתפרס על פני חמישה עמודים.
- (17) מועד מעבר הגבול לסלובקיה אינו ודאי. לפי עדות זו היה הדבר לפני מרד גטו ורשה, היינו בין ינואר לאפריל 1943; לפי עדות משה בייסקי (להלן), היה הדבר לאחר מרד גטו ורשה, משמע, לכל המוקדם בסוף אפריל תחילת מאי 1943. כך או כך, זוהי פעולת הבריחה המאורגנת הראשונה לסלובקיה בתקופה זו.
- (18) הערכת המחבר (שמו אינו מצוין בספר) לגבי מספר החוצים את הגבול (מאות) מאושרת ממקורות סלובקיים-יהודיים, אך רבים מהם הגיעו לסלובקיה גם בנתיבים אחרים.
- (19) עובדת הבריחה מהרכבת לאושוויץ קיבלה אישור על-ידי בנות "השומר הצעיר", אם כי לא הכירו את באיוק.
- (20) למזלו של בייסקי, נפל בחלקו להיות בין 1,500 היהודים מתוך כ-35,000 אשר נמצאו עדיין ראויים לעבודת פרך במחנה העבודה שטראוך, באחד מפרברי קרקוב. כל הנותרים נרצחו במחנה ההשמדה בלז'ץ, וביניהם מרבית חברי הקן התנועת.

(21) הערת שוליים במקור, מתוך אופוצ'ינסקי, רשימות, עמ' 106: במסגרת הפעילות של "צנטוס" פעלו בספטמבר 1941 כ־35 מוסדות ילדים שסיפקו ארוחות לכ־30,000 ילדים בגטו. מספר זה לא כלל את ילדי "פינות הילדים" – קבוצות של ילדים שאורגנו בחצרות הבתים והופעלו בעיקר על ידי חברי ארגוני הנוער השונים.

(22) היום בו החלה האקציה הגדולה שנמשכה שלוש יממות, במהלכה גורשו מסוסנוביץ 8,000 איש ועוד כ־12,000 מיתר חלקי זגלמביה ושולחו לאושוויץ.

"לתת ולא לקחת"

**ערכי תנועת הנוער הציוני, האם הם עדיין רלבנטיים –
הערות בשולי תערוכת "תנועות הנוער" הנפתחת ב"משואה"
בימים אלה**

יוחנן כהן

בתנועות הנוער הציוני (תנועת "הנוער הציוני" – תנועה צופית וחלוצית ואגודת הנוער העברי "עקיבא") טופחו ערכים ונורמות התנהגות שעיצבו את דרכם של חבריהם ואת תוכני חייהם. הערכים והנורמות האלה היו והנם ביטוי לתפיסה הומניסטית-חברתית המשולבת ברגש לאומי ובמחויבות לעם ישראל ולהתחדשותו. ומכאן הם שימשו בסיס מוסרי איתן לתהליך החקיקה שהתפתח במדינת ישראל מיד עם כינונה.

רבים מערכי היסוד של תנועות הנוער הציוניות הללו תקפים גם בהיעדר ביטוי חוקי מובהק בספרי החוק הישראליים, שכן הם מבטאים את רוחם ואת תוכני חייהם של יוצאי התנועות הללו, שהניחו את אבני היסוד לאופיין החברתי-התרבותי של מדינת ישראל ושל תנועות ההמשך שלהן בהווה.

להלן אחדים מערכי היסוד ונורמות ההתנהגות שייחדו את חברי תנועות הנוער הללו:

הגינות – טיפוח אמירת האמת, כנות והגינות ביחס לזולת היו מרכיב חשוב מאוד בחינוך התנועתי.

הערך הזה רלבנטי מאוד לחיינו הציבוריים בישראל. בעבר היתה זו נורמה מקובלת, ומי ש"נתפס בקלקלתו" לא ראה עצמו ראוי לשמש בתפקיד ציבורי. אין כיום חוק בישראל הקובע כי אזרח ישראלי חייב להיות אדם הגון. גם לא קיים חוק האומר שאדם בעל רקע פלילי לא יוכל למלא תפקיד ממלכתי. ואכן, במציאות

הישראלית מתרבים לצערנו נושאי תפקידים ציבוריים ש"ההגיונות" האישית והציבורית מהם והלאה.

חלוציות – הגדרתן העצמית של שתי התנועות שהוזכרו לעיל (הנוער הציוני ועקיבא, שהתאחדו והתפלגו כמה פעמים והתאחדו סופית ב־1945) כתנועות חלוציות הצביעה על מודעות חבריהן כי הן מיעוט בקרב העם וכי תפקידן העיקרי הוא לסלול את הדרך לפני ההמונים שיבואו בעקבותיהן.

בימים אלה השתנו התכנים המשקפים את המושג "חלוציות", אך לא פסה חשיבותו בחברה הישראלית, שבה משמש היום, כמו אז, רק מיעוט של ישראלים "חלוץ ההולך לפני המחנה", שמוכן לעשות למען החברה כדי לשנות את פניה.

שביל הזהב – את דרכה הרעיונית של התנועה ציינו התרחקות מקיצוניות, מדוגמיות ומאי־סובלנות. חברי התנועה נתבעו להקשיב לזולתם וגם כשהיו חילוקי דעות ואפילו שלילת דעות, נדרשה מהם תגובה מאופקת ומנומקת. "פשרה" לא נחשבה למילת גנאי. חברי התנועה העדיפו את המשותף על המבדיל, והתפיסה ה"סינתטית" (מלשון "סינתזה") נחשבה חיונית להצגת הציונות. על כן התנערה התנועה מסיסמאות השמאל המרקסיסטי, שקרא ל"מלחמת מעמדות", כשם שהתנגדה בתוקף לקריאתם של מנהיגי הימין הרביזיוניסטי "לשבור" את הסתדרות העובדים. תנועת הנוער הציוני, בהיותה חילונית, התייחסה בחיוב ובכבוד למסורת היהודית, והתנ"ך שימש ספר יסוד בפעילות החינוכית. ואולם בה בעת התנגדה בתוקף לכל ניסיון של כפייה דתית. תנועת עקיבא התאפיינה במאמציה החינוכיים להשריש את ערכי המסורת: בשיבת מרכז עקיבא ב־1932 נאמר: "ציונות שלא תצמח מקרקע עברנו מן ההכרח שלא תחזיק מעמד בפני רוח בלתי־רצויה".

שני מרכיביו של "שביל הזהב" שתוארו לעיל הם בעלי משמעות חדשה בחיי החברה הישראלית גם היום. בעידן של "הפרטה" כלכלית וחברתית, ובאווירה של פוליטיזציה של ערכי הדת, ראוי לשוב ולהעלותו לדיון הציבורי כמרכיב מרכזי בחינוך הנוער.

סולידריות אנושית ועזרה לזולת – אחת המצוות הצופיות החשובות היא העזרה לחלש, כיבוד הזקן ותחושת הסולידריות האנושית והחברתית. תפיסה זו עומדת בניגוד גמור להשקפה "אדם לאדם זאב". התשתית הערכית לכך מצויה במקורותינו: "ואהבת לרעך כמוך".

לתת ולא לקחת – ביטוי זה היה מקובל כבסיס מוצק לדרכה של התנועה מראשית צעדיה. שנים לאחר מכן טבע נשיא ארצות-הברית ג'ון קנדי את המשפט: "אל תשאלו מה ארצכם יכולה לעשות למענכם; שאלו מה אתם יכולים לעשות למענה". ואכן, הנוער הציוני התגייס כולו למטרות לאומיות בשעת חירום ובחיי היום-יום. כיום אין זוכרים את דברי קנדי, אך דבריו הם בעלי משמעות כפולה ומכופלת, והנוער נקרא גם היום לעשות למען הזולת, למען החברה ולמען החלשים – נפשית, פיזית וחברתית. גם היום תנועות הנוער הציוניות נותנות להתגייסות זו ביטוי בתהליך החינוכי שלהן במסגרות התנדבותיות בטרם גיוס (שנת שירות שלישית).

צניעות – תנועת הנוער הציונית טיפחה עשייה מתמדת שאינה מלווה בהתפארות ובהתגאות. המשורר הלאומי הילל את החלוצים באחד משיריו באומרו: "ענווי עולם, ממעטי דברים ומרבי תפארת".

הגנת העם והמדינה – הצופיות שימשה בעבר מסגרת טרום-צבאית, שמקנה לחניכיה מושגים, כללי התנהגות, אהבת הטבע וחיי השדה, תחושת קשר עמוק לארצם ולנופיה. עם זאת, נזהרו תנועות הנוער הציוניות-החלוציות שלא לחצות את הקו הדק שבין חינוך צופי, שכולל ערכי מוסר והומניזם בצד אהבת הארץ, לבין חינוך מיליטריסטי, שסוגד לכוחניות לא-מרוסנת, ובין אהבת המולדת ונאמנות לה לבין לאומנות תוקפנית (כדוגמת תנועות הנוער הפשיסטיות).

המציאות הישראלית מחייבת לשוב לבחון ערכים אלה ולהציבם בבסיס החינוך הישראלי, שמשלב את אהבת הארץ עם אהבת העם ואהבת האדם באשר הוא והצורך להגן על החירות ועל זכות הקיום.

"טהור הנשק" – בוגרי תנועות הנוער הציוני אשר שירתו ב"הגנה", ב"פלמ"ח", ב"בריגדה" ובכל חילות צה"ל גדלו והתחנכו על אתוס תל-חי, על דמותו של טרומפלדור החלוץ, הלוחם הגידם, ועל דמות חבריו: "מדור לדור לא נשפך טהור מדם חורשי תל-חי". "דם טהור" ו"נשק טהור" היו סמליה של החלוציות הבונה את הארץ ומגנה עליה. ערכים אלה סייעו לחלוצים להישאר לוחמים נועזים ובה בעת להיות הומניים. היו שלגלגו עליהם באומרם כי מדובר בצדקנים ש"יורים ובוכים". בימים אלה, כשמדובר בחיילים אשר לא זכו בנעוריהם לעבור את כור החינוך התנועתי, מתעוררת לעתים השאלה כיצד ינהגו הם בשעת לחימה, שבה מתעוררים

מתרדמתם כל היצרים הקמאיים; כיצד יבחינו הם בין מותר לאסור, בין פקודה "בלתי־חוקית בעליל" לפקודה רגילה ומחייבת; בין מלחמה "צודקת" למלחמה לא־צודקת.

הקוד האתי של צה"ל, שחיבר פרופ' אסא כשר, משקף במידה רבה את הערכים החלוציים ההם בהקשר הנוכחי: "החייל ישתמש בנשקו ובכוחו לשם הכרעת האויב במדה הנדרשת לכך כדי למנוע פגיעה שלא לצורך בחיי אדם. טוהר הנשק של חיילי צה"ל הוא השימוש המרוסן שהם עושים בנשקם ובכוחם. כביצוע המשימות רק במידה הנדרשת להשגתן, ללא פגיעה מיותרת בחיי אדם, בגופו, בכבודו ובכוחו, הן בחיילים, הן באזרחים ובמיוחד בחסרי ישע".

דוגמה אישית והגשמה עצמית – הסיסמה "אחרי" לא נולדה בצה"ל; ראשיתה ושוורשיה נעוצים בתפיסת העולם החינוכית של תנועות הנוער. בראש התא הבסיסי של הקן, הקבוצה, עמד המדריך. הפרש הגילים בינו ובין חניכיו היה שלוש עד חמש שנים (ולא כהפרש הגילים שבין מורה לתלמידיו). מצד אחד, יצרה עובדה זו יחס אינטימי, ומצד אחר, תבעה מן המדריך לשמש דוגמה ומופת. הידע והיכולת להעבירו לחניכיו לא הספיקו. הסיסמה שחייבה והדריכה אותו היתה הגשמה עצמית, כלומר החובה לבצע את התכנים והציוויים שהטיף להם. הביטוי האולטימטיבי ל"הגשמה" היה העלייה ארצה וההצטרפות למעגל ה"מגשימים" – אנשי ההתיישבות והעבודה.

עבודה – עם חברי תנועות הנוער הציוניות נמנו בני שכבות חברתיות שונות. רובם ככולם באו מבתים שבהם המושג "עבודה" והמושג "פרנסה" משמעותם היתה אחת – אמצעי להבטחת הקיום. בתנועת הנוער התגלה להם פן נוסף של "עבודה". הם אימצו את הרעיון של דב בורוכוב – האידאולוג של הסוציאליזם הציוני, אשר קרא ל"הפיכת הפירמידה הסוציולוגית־הכלכלית" של העם היהודי, אשר בסיסה הרחב מורכב מסוחרים, מתווכים, אנשי מקצועות חופשיים – ואילו בקודקודה הצר נמצא מיעוט של פועלי ייצור ועובדי אדמה. בהשפעת התפיסה הזאת הופנתה לעתים קרובות אצבע מאשימה כלפי בוגרי התנועה, אשר פנו ללימודים אקדמיים ולא יצאו להכשרה לקראת ההגשמה בהתיישבות.

אין ספק כי בימינו אנו יש להתאים את המושגים הללו למציאות. כיום תעשייה, יוזמה, פיתוח טכנולוגי וכל עבודה יצרנית ויצירתית נכללים במושג "עבודה" והם חלק מן התשתית הכלכלית של העם היהודי־הישראלי.

לזכרם

אריה בן מנחם – קווים לדמותו

(12 באפריל 1922 – 19 ביולי 2006)

עוזיאל ליכטנברג

ביום רביעי 19 ביולי ליווינו את אריה למנוחתו האחרונה. זו אבדה אישית כבדה למשפחתו וחבריו, אך האבדה הציבורית גם היא קשה לאין-שיעור.

אריה היה אנציקלופדיה מהלכת; הוא שפע ידע בלתי נדלה בכל הקשור לתקופת השואה. לא פורסם כמעט שום מחקר בארץ ואף בפולין, אשר לא נעזר במישרין או בעקיפין באריה. חוקרים בפולין פנו אליו מתוך הערכה בתואר "פרופסור", אף כי לא למד באוניברסיטאות.

תרגום ארבעה כרכי ה"כרוניקה של גטו לודז'" יחד עם חברו יוסף רב (שייבדל לחיים), בצירוף ביאורים והערות הינו מפעל מונומנטלי המהווה אבן יסוד לכל חוקר הגטו. כתיבת הכרוניקה בגטו תחת עינו הפקוחה של הממסד ותחת איום הקריפו (המשטרה הפלילית) גרמה לכותביה לציין במילים יבשות את המתרחש ולהרבות את הנסתר על הנגלה. הודות לזיכרוננו הנפלא של אריה נותן המסמך את הממד הנכון לכותבי העיתים.

אריה תרגם גם את כתביו של יוסף זליקוביץ' – סיפורים אשר נכתבו בעת התהוותם, הממחישים את רגעי שיא הזוועה בתולדות הגטו, ובהם תאור ה"שפרה" – מילה המרעידה כל לודז'אי. דרוש היה עוז נפש לצלול ולחיות מחדש את מראות הימים ההם.

המכיר את אריה, את רגישותו יודע כי קריאת הסיפורים באידיש ותרגומם לעברית לא הייתה עבורו פעולה מכנית של מתרגם, כל מילה נכתבה בדם ליבו. תרגום הסיפורים הייתה עבורו שליחות שעליו לבצע, למנוע השכחת האירועים.

ראוי לכלול את הספר בספריות בתי הספר ומוסדות להוראת השואה. בעצרות הזיכרון לשואה יש לקרוא ממנו קטעים כפי שנוהגים יהודים שומרי מסורת לקרוא פרקי קינות ביום תשעה באב. תהא זאת גם הנצחה לזכרו.

קצרה היריעה לפרט את פעלו המלא. די להזכיר רק את פרסום המונוגרפיות של
"חסידי אומות העולם" אשר בכתבתם הוכיח את ידענותו ודייקנותו הרבה.
למרות רצינותו העמוקה לא היה שני לו לספר סיפורים ובדיחות. בשטח זה לא
היה לו מתחרה.
צנוע היה ופזרן בלתי נלאה; עונה לכל פונה; זיכרוננו המופלג עמד תמיד לרשות
הרבים בתשובה ישירה או בהפנייה למקורות.
פרסומים וספרים מלאו את ביתו. ברם אלה לא נערמו על המדפים בלבד: הוא
קרא אותם עד הדף האחרון ובמקרה של שאלה ידע את התשובה המדויקת וזכר
לציין את המקור.
אריה היה צלם נפלא; בגטו לודז' שמש כעוזרו של צלם הגטו מנדל גרוסמן.
צייר מוכשר היה; שמור אצלנו בבית איור נפלא אשר שלח לנו במקום ברכה
והוא ממוסגר ותלוי על הקיר באהבה.
אריה כמו רבים מאתנו אשר ניצלו מהשואה ידע והרגיש כי לא בגלל חוכמתנו
היתרה או גבורתנו האישית ניצלנו; יד הגורל קבעה מי למוות ומי לחיים.
עלינו, שזכינו בגורל והקמנו גם משפחות לדורות, מוטלת החובה המוסרית לשאת
על כתפינו, כל אחד לפי יכולתו אחריות לפעול למען שהשואה לא תשכח, והלקח
— במידה שנתן ללמוד — יילמד.
לאריה שמור מקום בשורה הראשונה של אישים אשר בחייהם מלאו את החובה.
יהא זכרוננו ברוך.

תושיה הרצברג ז"ל

(1921 — 2005)

יוחנן כהן

תושיה הרצברג נולדה וגדלה בעיר בנדין (שלזיה) במשפחה ציונית, משפחת גוטמן. האווירה בבית והחינוך העברי הצמיחו הצטרפותה לקן "הנוער הציוני". אחיה הבכור, בולק גוטמן עלה ארצה ב־1936 ללימודים באוניברסיטה העברית. עם פרוץ מלחמת העולם הצטרף לבריגדה היהודית בצבא הבריטי. בעת חניית יחידתו בבלגיה הכיר בחורה מקומית, התחתן ואיתה נשאר. אחיה הצעיר, אלכסנדר-אולק גוטמן (ולימים גתמון) עלה ארצה אחרי המלחמה. הוא שירת בחיל האוויר (מ־1948 עד 1969). דרגתו האחרונה הייתה סגן-אלוף.

שלום הרצברג (1915–2004) היה ראש הקן של "הנוער הציוני" בבנדין. בינו לבין תושיה נרקמו יחסים אישיים שתרמו מאד לחיזוק החינוך הציוני. לזוג שהתיישב בארץ, ברמת גן, נולדו שתי בנות — איריס ורינה.

תושיה הייתה בחורה יפת-מראה. אבל מעל לכל הייתה אישיות שבלטה בכמה תכונות חשובות, והעיקרית שבהן: **אומץ לב**.

באזור זגלמביה (בפולין הדרום-מערבית) שכלל את בנדין, סוסנוביץ וקטוביצה, התארגנה מחתרת של חברי "הנוער הציוני". הם עסקו הן בהצלה, הן בארגון בריחה אל מעבר להרי הקרפטים, לסלובקיה והן בחבלה ולחימה במקום.

אומץ ליבה מצא ביטוי במשימות שונות — בהברחת אנשים מ"אקציות" ומעצרים המוניים, מחטיפת יחידים ומשפחות שלמות ושילוחם להשמדה, בהסתרת ילדים וזקנים, בהשתתפות בהברחת חברים ומשפחותיהם אל מעבר לגבולות, בניהול מו"מ לשיתוף פעולה עם פרטיזנים של טיטו ועוד.

אחד משיאי תכונת האומץ מצא את ביטוי לאחר מעצרו בהונגריה של שלושה חברי "החבורה" — דנה (לימים דינה גלבווע), אולק (אחיה אלכס) ואמיל (ובעת מלחמת הקוממיות אמיל בריג, אחד מ־12 לוחמים שהוענק להם עיטור "גיבור

ישראל"). לאחר כמה ימי עינויים אכזריים שקרעו את גופם ושברו את רוחם, יומיים לאחר המשפט, תושיה הגיעה לבית הכלא בתחפושת של אחות הצלב האדום. כניסתה התאפשרה בזכות הביטחון העצמי ו"המראה הטוב" (נוסחה עממית של אותם הזמנים — מראה פנים וצורת דיבור והופעה, שאינם כביכול אופייניים ליהודים כי אם לצאצאי הגזע הארי בלבד) נפתח לפניו השער.

השלושה נכלאו בכלא פץ' והיו צפויים לגזר דין של מוות. הם עונו במשך כמה ימים ולילות בצורה אכזרית ביותר. גם לאחר שהושלכו לתאים נפרדים, הסוהרים לא חסכו מהם מכות נוספות. מנות המזון שנזרקו להם היו מנות הרעבה. תושיה נכנסה לתאים של השלושה והציגה עצמה כאחות זדביגה. לשאלתה התמימה כביכול מה חסר להם — אוכל או סיגריות — נשמעה מכל אחד מהם התשובה: לי לא חסר דבר, אבל האחרים בוודאי רעבים. בכך נסתיים הביקור, אבל תנאי המאסר השתפרו ושלושתם קבלו כל יום את רוב הארוחות מ"הצלב האדום".

לכסוף התקיים "משפט" ושלושתם נידונו למוות בתליה. שעתיים לפני ביצוע גזר הדין, ב-29 לנובמבר 1944, פרץ טנק רוסי ראשון את גדר בית הסוהר. חייהם של דינה, אלכס ואמיל ניצלו.

תושיה ידעה לכתוב. היא פרסמה שני ספרים צנומים לכאורה — כל אחד מהם מכיל כ-100 עמודים. כל סיפור הוא פנינה, הכתובה בשפת פרוזה לירית וללא "מילים גבוהות".

על אחד "מהחבורה" — הארי בלומנפרוכט — כתבה:

"...הארי ועוד שני חברים יצאו להשיג נשק מהגרמנים. המבצע נכשל והארי נתפס על ידי הגרמנים. הוא סרב למסור שמותיהם של חבריו ועונה באכזריות. כדי לשבור את התנגדותו הביאו את אמו. האם נפלה על הרצפה בראותה אותו צלוב כמו ישו, כשידיו קשורות לתקרה ורגליו באוויר. היא התחננה לפניו כי יודה, אבל הארי הביט בה וענה: "לא אמא, לא אומר מילה..." כל האירוע המזעזע הזה מסופר ב-18 שורות. כך גם בספרה השני, המוקדש לילדים בהם טיפלה בשכונות המצוקה של רמת-גן ולרווחתם דאגה כאם וחברה. שם הספר — "רגע של אושר"; ואכן, זה מה שהעניקה לילדי טיפוחיה.

תושיה הייתה אומנית חברה נאמנה. היא ובן-זוגה רכשו ידידים חדשים, אבל לבם נשאר עם שרידי חבריהם מה"גרופה". לימים הם הצטרפו לפעילות ב"משואה": שלום כחבר הוועד המנהל וכיו"ר ועדת כספים, ותושיה — כחברת ועדת ההנצחה. בכל מה שעשו — הטביעו את חותמם.

על המשתתפים בקובץ

יצחק (הרציג) ארצי

(1920-2004)

נולד בבוקובינה, רומניה, למשפחה חסידית. בן 11 הצטרף לתנועת "הנוער הציוני". בתקופת השואה עסק בהצלת יהודים במסגרת התנועה, במחתרת הציונית, ברשת העזרה וההצלה ובמחנות בקפריסין. לארץ עלה בספטמבר, 1947. בארץ חי תחילה בקבוץ "אלוני אב"א". היה ראש עליית הנוער וממלא מקום ראש עיריית תל-אביב. לא חדל מלהנציח את אירועי השואה ולדאוג לניצוליה. היה חבר הוועד המנהל של "משואה" ופעיל מאוד בארגוני הניצולים ובארגון העולמי להחזרת הרכוש היהודי שנגזל.

יוסי הדר

(1946-1998)

נולד בבלגיה להורים ניצולי שואה. הוא ומשפחתו הפליגו לישראל על האונייה "תיאודור הרצל", אך נשלחו על ידי הבריטים למחנה מעבר בקפריסין. לארץ הם עלו בכ"ט בנובמבר 1947.

למד רפואה באוניברסיטה העברית ובבית-החולים "הדסה" במסגרת העתודה האקדמית. התגייס לצה"ל ב-1971, והיה הרופא המרחבי של רמת הגולן (כולל האוכלוסייה הדרוזית).

המלחמה הותירה ביוסי רושם עז, וממכט לאחור נראה שסבל מתגובה פוסט-טראומטית. לתגובה זו, בצירוף טראומת השואה שיוסי גדל בקרבתה, היה משקל בהחלטתו ללמוד פסיכיאטריה. את התמחותו בפסיכיאטריה עשה בבית-החולים לחולי נפש "שלוותה" בהוד השרון.

היה ראש הקתדרה לחקר השואה על שם אלי ויזל באוניברסיטת בר-אילן, וניהל במשך ארבע שנים את התוכנית לפסיכותרפיה באוניברסיטה. כן היה מחזאי, משורר וסופר.

יוחנן בהן

יליד לודז'. היה חבר פעיל בתנועת "הנוער הציוני" וראש הקן בלודז'. עלה לארץ בשנת 1937, והיה לחבר בהנהגה הארצית של תנועה זו. מילא תפקידים ציבוריים רבים במדינת ישראל, בין השאר היה חבר-כנסת ושימש בשלל תפקידים במשרד החוץ. חבר הנהלת "משואה" ומחבר ועורך של ספרים ומאמרים רבים, ובהם "המפתח בידי הערבים – הפתרון לבעיית הפליטים" (1962); "הנוער הציוני – צמיחתה של תנועה"; "שלוש שורות בהיסטוריה".

עוזיאל ליכטנברג

יליד לודז'. מנעוריו חניך ומחנך בתנועת הנוער הציוני בפולין. עמד בראש הקן של עירו לודז', ומתחילת מלחמת העולם השנייה היה חבר בהנהגה הראשית בוורשה. בשנת 1941 יצא בשליחות התנועה לסלובקיה ליצור מסגרת להברחת חברים מפולין.

עם תחילת גירוש יהודי סלובקיה ארגן בשיתוף עם תנועות הנוער "טיול" להונגריה. חבר ב"ועדת חלוצים", אשר קדמה ל"ועדה מרכזית" (הצלה). עם הקמת "ועדה מרכזית" צורף אליה והיה נציג יחיד של התנועות החלוציות בפולין. באוקטובר 1943 הוכר על ידי נציגות פולין בכודפשט כנציג יהודי פולין. בארץ פעיל ב"משואה" וחבר בוועד המנהל.

צבי לם

(1921-2004)

נולד בפולין ב-1921. עלה לארץ-ישראל ב-1938. במלחמת העולם השנייה שירת בצבא הבריטי. במסגרת זו וכן בשליחות מחתרית מטעם ההגנה והמוסדות הלאומיים, הקים בתי-ספר יהודיים באיטליה לילדים יהודים פליטים ועקורים ממרכז אירופה, לימד בהם וניהל אותם.

אחרי מלחמת העולם השנייה למד בבית-המדרש למורים ע"ש דוד ילין בירושלים, ובסיום לימודיו היה מורה ומחנך בכפר-הנוער מאיר שפיה ובבתי-ספר בחדרה. אחרי שהשלים את עבודת הדוקטור באוניברסיטה העברית בירושלים, התמנה למרצה בבית-הספר לחינוך באוניברסיטה זו. בהמשך התמנה לפרופסור, והיה לפרופסור מן המניין. במחקריו התמקד באידאולוגיות חברתיות וחינוכיות, בגישות להוראה, בתוכניות לימודים ובהתפתחותה של מחשבת החינוך הישראלית.

בשנת 2004 הוענק לו פרס א.מ.ת במדעי החברה – חינוך ופסיכולוגיה. בין ספריו הבולטים: "ההגיונות הסותרים בהוראה" (1972); "תנועות הנוער הציוניות במבט לאחור" (1991); "שיטת החינוך של השומר הצעיר" (1998); "במערכולת האידאולוגיות – יסודות החינוך במאה העשרים" (2002).

יעל פלד

ילידת הארץ, בוגרת האוניברסיטה העברית בירושלים בהיסטוריה כללית ומקרא. שימשה עד סוף שנות השמונים מורה ומחנכת במערכת החינוך העל-יסודי בחיפה ובירושלים, ולימדה בטכניון בחטיבת הלימודים ההומניסטיים. את עבודת הדוקטור שלה ייחדה לתנועת ההתנגדות היהודית בגטו קרקוב בתקופת הכיבוש הגרמני. כתבה מאמרים בנושא זה. ספרה העוסק בכך הוא "קרקוב היהודית 1939-1943 – עמידה מחתרת ומאבק" (1993).

אלי צור

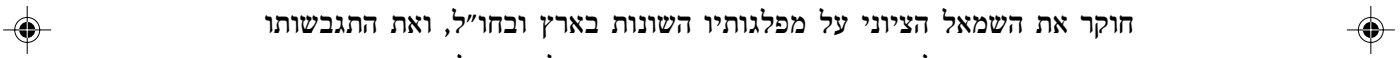
היסטוריון, מרצה באוניברסיטת בן-גוריון ובמכללת סמינר הקיבוצים בתל-אביב. חוקר את השמאל הציוני על מפלגותיו השונות בארץ ובחו"ל, ואת התגבשותו בתנועות הנוער החלוציות. ד"ר צור עומד בראש המכון לחקר תולדות תנועות הנוער ביד יערי – גבעת חביבה. כתב וערך מאמרים רבים וספרים. בין ספריו "עמדות מפ"ם בשאלות חוץ וביטחון 1948-1956". ספרו האחרון הוא "לפני בוא האפלה – השומר הצעיר בפולין ובגליציה 1930-1940" (2006).

נילי קרן

היסטוריונית, עוסקת בעיקר בסוגיות החינוכיות העולות מן המפגש בנושא השואה בארץ ובעולם. ד"ר קרן שימשה ראש החוג להיסטוריה וראש בית-הספר ללימודים מתקדמים במכללת סמינר הקיבוצים בתל-אביב. בשנים האחרונות משמשת יועצת אקדמית ל"משואה". בין ספריה בעברית: "רסיסי ילדות" – על חינוך בגטו טרזיינשטט ובאשוויץ-בירקנאו; "שואה – מסע אל הזכרון" – ספר לימוד ועיון.

יצחק קשתי

נולד בהונגריה, עלה לארץ-ישראל ב-1947. היה חבר "הנוער הציוני". פעל ב"עליית הנוער" בריכוז תוכניות חינוכיות לנוער ישראלי במצוקה. ניהל כפרי-נוער והתמחה

בחינוך. את התואר השלישי סיים באנגליה. מאז 1975 מלמד באוניברסיטת תל-אביב ומשמש יועץ אקדמי למפעלי חינוך רבים. חבר הנהלת "משואה" ויושב-ראש ההנהלה האקדמית של מכללת סמינר הקיבוצים. כתב ספרים רבים בנושאים הנוגעים לחינוך פנימייתי ולכפרי-נוער. ספרו האחרון, "געגועים למינון" (2001), הוא אוטוביוגרפיה.

אביהו רונן

יליד קיבוץ מעגן, התמחה בהיסטוריה של הרעיונות, מחקרי שואה, היסטוריה ופילוסופיה של המדעים, לוגיקה ומנהיגות. מחקרו העכשווי עוסק באינטלקטואלים והשואה, ההיסטוריוגרפיה של השואה, לוגיקה ולוגיקנים.

ד"ר רונן משמש מרצה בכיר במכללה האקדמית תל-חי (מ-1996). הוא עמית הוראה בחוג לתולדות ישראל באוניברסיטת חיפה (מ-1998). שימש מרצה במכללת אורנים (1995-1999) ומורה מן החוץ באוניברסיטה העברית – הפקולטה לחקלאות (1995).

בין ספריו: "צבא ואתיקה" (1996); "גוף שלישי יחיד – ביוגרפיות של חברי תנועות נוער בתקופת השואה" (1994); "הקרב על החיים – השומר הצעיר בהונגריה, 1944" (1994).

עדה שיין

חוקרת עצמאית מטעם המכון הבינ-לאומי לחקר השואה ביד ושם. מורה במקצועה. בעלת תואר דוקטור מטעם האוניברסיטה העברית בירושלים. נושא עבודת הדוקטור שלה – מערכות החינוך במחנות העקורים היהודיים בגרמניה ובאוסטריה 1945-1951. פרסומיה האחרונים: "מניצולים לאזרחים בוני אומה" – על ההכשרה המקצועית במחנות העקורים בגרמניה; "כל אחד יכול לאחוז עט בידו" – על מפעל התיעוד במחנות העקורים בגרמניה (בדפוס).

מקורות לתעודות ולאיוורים

תעודות

- עמ' 18 — מיומנו של משה אולקניצקי — ארכיון משואה AR-A-120-19
- עמ' 60 — פרטיכל פעילות בקן בגטו לודז' — ארכיון משואה
- עמ' 62 — עדות על פעילות ציונית בתוניס, ארכיון יד ושם, 0.3/9710
- עמ' 64 — מיומנו של משה אולקניצקי — שם, AR-A-120-19
- עמ' 65 — מיומנו של משה אולקניצקי — שם, AR-A-120-19
- עמ' 97 — מכתבו של דוד ברגר מוילנה, 1940 — ארכיון משואה, פ.15.1
- עמ' 99 — מתוך שבועון הקבוץ בוילנה "מפלט" — ארכיון משואה, פ.15.1
- עמ' 106 — מכתב של משה אולקניצקי, ספטמבר, 1939, ארכיון משואה, AR-A-120-
- 18
- עמ' 161 — מכתב של עוזיאל ליכטנברג אל הנהגת הנוער הציוני בארץ-ישראל, נובמבר, 1943, אצל עוזיאל ליכטנברג
- עמ' 168 — מכתב למשה קול, ארכיון משואה, AR-A-075-03
- עמ' 206 — מכתב למזכירות איחוד הנוער הציוני-עקיבא ברומא, ארכיון משואה, AR-NZ-026-14-02
- עמ' 208 — מיומנה של חייקה קלינגר, מתוך "יומן במחתרת", ספרית פועלים, 1959, עמ' 145-149
- עמ' 211 — מיומנה של שפרה פלד, ארכיון משואה, AR-PT-015-19

איוורים

- כריכה — מתוך האוסף "דבורה", ארכיון משואה
- שער ראשון — מסביב למדורה, מתוך אלבום שהוכן ע"י גדוד "בני העם", "השומר הלאומי", וורשה, פולין המתאר את פעילותם למען קק"ל בשנת תרצ"א. האלבום יוצג בתערוכת תנועות הנוער במוזיאון משואה.
- עמ' 101 — הורה, שם, שם

שער שני – גליון מס' 4, "אל-על" עתון הצופים, נובמבר, 1941, אתר "יד ושם"
באינטרנט [http://www1.yadvashem.org/Odot/prog/](http://www1.yadvashem.org/Odot/prog/IMAGE_TYPE/)
2918.JPG

שער שלישי – רישום של הצייר אבא פניכל במחנות הגרוש בקפריסין, ארכיון
משואה

שער רביעי – איור מתוך יומן של הילד יוסף רוזנצוויג, המתאר את מסעו לבית
הילדים "אילניה", ארכיון משואה, היומן יוצג בתערוכת "תנועות הנוער"
במשואה.

עמ' 283 – שער בביה"ס ביום הזיכרון לשואה, ארכיון הצלם עוזי קרן

Running for Tomorrow

The Zionist Youth Movements Facing the Challenges of the Twentieth Century

Selected studies, memoirs, letters, and diary excerpts

Massuah Yearbook 34

Editor: Nili Keren

Massuah Institute for Holocaust Studies

I

Running for Tomorrow
The Zionist Youth Movements
Facing the Challenges of the Twentieth Century

Editor: Nili Keren

Editorial board: Prof. Yitzhak Kashti, Aya Ben-Naftali,
Nehemia Dagan, Nava Semel
Hebrew copy editor: Ayelet Bartal
Jacket design, Zvika Alkaslasi

The Yearbook is published with the generous assistance of the Claims
Conference of Jewish Material against Germany, Inc., 2006

II

Introduction

"Running for Tomorrow" is the title that we chose for the 34th *Massuah Yearbook*, a volume that is meant to refocus the public and educational consciousness on the uniqueness of Jewish youth and, above all, the members of the youth movements and their activities as an avant-garde for the Jews in the most fateful years of the twentieth century.

Amidst the bustle surrounding the theme of "Holocaust and heroism," an injustice of sorts has been done to the members of the youth movements. Their uniqueness, the youthful spirit that they instilled in young Jews, and their mobilization for the Zionist idea have been overshadowed for years by the preoccupation with the uprisings that they led against the German occupier during the Holocaust. Although the uprisings should not be belittled, one cannot understand the mobilization for warfare unless one knows something about the inner world and ideological cohesiveness of the Jewish youth movements—especially those of the Zionist persuasion—that preceded the devastation.

Nine main Zionist youth movements were active in Central and Eastern Europe during the decade preceding World War II. Although they all had something in common, each movement also had characteristics of its own. Thus, more young people than otherwise were able to find their way in accordance with their upbringing and inclinations.

The Zionist youth movements worshipped romanticism and youth, a "back to nature" proclivity, companionship, moral virtue, and an aspiration for wholeness. Concurrently, however, they rebelled against the norms of adult society. They offered their members a total way of life that was

III

perceived as more important and meaningful than that of the family, not to mention the community.

The ultimate goal of the Zionist youth movements was a form of self-fulfillment that manifested itself in "making aliya"—settling in the Land of Israel, best of all as farmers. The role of the youth movements in the Diaspora (in "exile") was to train their members for the attainment of this goal by reviving the Hebrew language and creating a new culture. Activities included lectures and talks on themes related to Judaism, the history and geography of the Land of Israel, Zionism, and the kibbutz (collectivism). The movements also provided a "Scouts" experience of regimentation, rituals, camping, folk dancing, and Hebrew songs. Older members went to *hakhsharot*—training farms—to prepare for an agrarian way of life in Zionist settlement in the Land of Israel.

During the Holocaust, the youth movements were active in the ghettos and proved their mettle as social organizations that could function effectively under the new conditions, for reasons including their members' age and the challenge that the new circumstances foisted on them. At first, they operated by opening underground schools and kindergartens, posting notices in public places, and running nutrition and mutual-aid centers.

When the systematic extermination of Jews began the summer of 1941, the movements were uncertain about whether or not to respond by waiting passively for the storm to pass, i.e., until the war ended, as the lesser of two evils. Once convinced beyond all doubt that the Jews were in fact being systematically annihilated, the members of the youth movements (both Zionist and non-Zionist) insisted on fighting the Germans in every possible way, if only to salvage the honor of the Jewish people. As Dolek Liebskind, a member of Akiva and a leader of the resistance in Kraków, expressed it, **"We are fighting for three lines in history."**

In the initial stages of the occupation, members of the movements engaged in four kinds of resistance: relief and mutual aid, educational and ideological activity, obtaining and disseminating information, and rescue operations.

IV

When all prospects of success expired and the end was plainly and certainly in sight, they chose to organize for armed struggle. In some locations, the rebels waged struggles in the ghettos themselves and also took responsibility for all remaining Jews. In places where ghetto warfare could not possibly succeed, they fled to the forests and joined the partisan movements. Some believed that the main task was to save as many people as possible; this conviction was held mainly in areas where some sort of escape route existed.

After the Holocaust, when the immensity and intensity of the loss became clear, the movement members mobilized to lead the vestigial Jewish population to physical and psychological rehabilitation in the Land of Israel. Even though the movements themselves had suffered horrific losses and every member had lost some or all of his/her family, the members invested all their energy in working with Holocaust survivors in the displaced-persons' camps and, later on, in the deportation camps on Cyprus—all of which, without losing sight of their dream and purpose—Zionist fulfillment in the Land of Israel.

This book is a companion to an exhibition that is about to open at Massuah. Some of its contents were written especially for this book and have not been published before (the contributions of Eli Tzur, Ada Schein, and Yitzhak Kashti). Other contents were published but did not command enough attention; here we provide them a platform that will underscore their singularity and importance (Zvi Lamm, Avihu Ronen, and Yossi Hadar).

We chose to include in this volume a collection of letters, diary excerpts, and memoirs of Zionist youth-movement members, most gathered from the thousands of such documents that are kept in the Massuah archives. Some of these writings, published here for the first time, shed light not only on the events but also, and mainly, on the adolescent experiences, the fixity of purpose, and the passion that were typical of the members of these movements in each of the three periods at issue.

Massuah, as an international institute that devotes itself to the shaping of Holocaust memory among the young, envisages this volume as a way to

familiarize Israeli educators and adolescents with the youth culture that young people everywhere share—and to demonstrate that young people do have the power to change patterns of life, to give them new shape, and, above all, to take responsibility for the public and to guide it to safe haven.

Nili Keren

Contents

Introduction	11
Part I – The Song of Youth: the Zionist Youth Movements before the Holocaust	15
From the Diary of Moshe Olkanicki	18
Yitzhak Kashti – "The Flame that Illuminates Their Endeavors" – The Zionist Youth Movements in the Diaspora as an Identity and an Action	19
Zvi Lamm – Retrospective	36
Minutes of Ha-No'ar ha-Tsiyyoni in Lodz	60
Testimony about Zionist activity in Tunisia	62
From the Diary of Moshe Olkanicki	64
Eli Tzur – Approaching the End: Ha-Shomer ha-Tsa'ir in Poland on the Eve of the Holocaust	67
Letter from Vilna by David Berger	97
Editorial from the Vilna Journal <i>Miflat</i>	99
Part II–In the Eye of the Storm: the Zionist Youth Movements during the Holocaust	103
Letter by Moshe Okalnicki	106
Yitzhak Artzi – Transnistria, a Chapter in the Endeavors of the Ha-No'ar ha-Tsiyyoni Movement in Romania	109
Avihu Ronen and Yossi Hadar–the Idea of Warfare in the Thinking of the Youth Movements during the Holocaust, Psychological and Historical Aspects	121
Yael Peled – "Three Lines in History": on the Image of the Jewish Resistance in Kraków	141
Letter from Uziel Lichtenberg to the Ha-No'ar ha-Tsiyyoni Leadership in Palestine	161

Part III–Bridge over an Abyss: on the Way to the Land of Israel 165

Letter from Lodz to Moshe Kol 168

Ada Schein – The Chain Has Not Yet Snapped: the Youth Movement
in the DP Camps as an Agent of Socialization for the National Cause 170

Letter to "Kibbutz Ichud" in Rome 206

From the Diary of Chaika Klinger 208

From the Diary of Shifra Peled 211

Part IV–"And How Shall We Answer a Child in the Land of Israel?"

Zionist Youth and the Educational Act 215

Nili Keren – "For a Sign and an Example": the Youth Movements
in Eastern Europe during the German Occupation and Their
Influence on Education in Israel 217

From Massuah's Collection of Educational Programs

– "Three Lines in History" – to Be a Member of a Zionist Youth
Movement during the German Occupation 226

– "In the Eye of the Storm" – on the Zionist Youth Movements in
Hungary during the German Occupation 242

– "I Had a Friend, I Had a Brother" – on Manifestations of Jewish
Solidarity during the Holocaust 267

Yohanan Cohen – "To Give and Not to Take": The Values of the
Zionist Youth Movement – Are They Still Relevant? 284

In Memoriam

Arye Ben-Menahem 288

Tushiya Herzberg 290

About our Contributors 292

Sources of documents and drawings 296

Introduction (English) III

Contents (English) VII

About the Contributors (English) IX

VIII

About Our Contributors

Yitzhak (Herzig) Artzi (1920—2004)

Born in Bukovina, Romania, to a hasidic family. Joined the Ha-No'ar ha-Tsiyyoni movement at age eleven,. During the Holocaust, engaged in rescuing Jews under the auspices of the movement, the Zionist resistance, and the relief and rescue network, and at the camps on Cyprus. Moved to Palestine in September 1947 and first lived at Kibbutz Alonei Abba. He was head of Youth Aliyah and acting mayor of Tel Aviv. Engaged ceaselessly in commemorating the Holocaust and caring for its survivors. A member of the Massuah Executive Committee, he was also very active in survivors' organizations and the World Jewish Restitution Organization.

Yossi Hadar (1946—1998)

Born in Belgium to Holocaust-survivor parents. He and his family sailed to Palestine aboard the *Theodor Herzl* but were sent by the British to a detention camp on Cyprus. They reached Israel on November 29, 1947.

Hadar studied medicine at the Hebrew University of Jerusalem and Hadassah Hospital under the academic reserve program of the Israel Defence Forces. He joined the army in 1971 and served as district physician for the Golan Heights (including the Druze population).

The Yom Kippur war affected Hadar seriously; in retrospect, he seems to have suffered from post-traumatic syndrome. This response, coupled with the trauma of the Holocaust—which Yossi sensed intimately as he was growing up—contributed to his decision to study psychiatry. He took his specialized training in psychiatry at Shalvata Psychiatric Hospital in Hod Hasharon.

Yossi Hadar was Elie Wiesel Professor of Holocaust Studies at Bar-Ilan University and managed the university's program in psychotherapy for four years. He was also a playwright, poet, and author.

Yohanan Cohen

Born in Lodz, an active member of the Ha-No'ar ha-Tsiyyoni youth movement and head of the movement's chapter in Lodz. Moved to Palestine in 1937 and became a member of the Ha-No'ar ha-Tsiyyoni national leadership. Held many public positions in Israel, including Member of the Knesset, and a multitude of posts at the Ministry of Foreign Affairs. A member of the Massuah board, he has written and edited many books and articles, including *The Arabs Hold the Key—the Solution to the Refugee Problem* (1962), *Ha-No'ar ha-Tsiyyoni—Growth of a Movement*, and *Three Lines in History*.

Uziel Lichtenberg

Born in Lodz. Associated with the Ha-No'ar ha-Tsiyyoni youth movement in Poland from adolescence, first as a member and later as an educator. Headed the Lodz chapter of the movement and, from the beginning of World War II, belonged to the main leadership in Warsaw. In 1941, he went to Slovakia at the movement's behest in order to set up a system for the smuggling of members out of Poland.

When the deportation of the Jews of Slovakia began, he organized an "outing" to Hungary in conjunction with the youth movements. Subsequently, he was a member of the "Committee of Pioneers," the precursor of the Central Committee rescue organization. When the Central Committee was established, he was named to this body as the sole representative of the pioneering movements in Poland. In October 1943, the Polish legation in Budapest recognized him as the representative of Polish Jewry.

In Israel, he is active at Massuah and is a member of the Executive Committee.

X

Zvi Lamm (1921—2004)

Born in Poland in 1921, he moved to Palestine in 1938 and served with the British forces in World War II. In this capacity, while performing a clandestine mission for the Hagana and the Zionist National Institutions, he established, administered, and taught at Jewish schools in Italy for refugee and displaced Jewish children from Central Europe.

After World War II, he attended the David Yellin Teachers' College in Jerusalem. After completing his studies, he taught and served as educator at Meir Shefaya Youth Village and schools in Hadera. After completing a doctoral degree at the Hebrew University of Jerusalem, he was appointed as lecturer at the university's School of Education. Later on, he was given a professorship and attained the status of rank-and-file professor. His research focused on social and educational ideologies, approaches to teaching, curricula, and the development of Israeli educational thinking.

In 2004, he received the EMET Prize for Art, Science and Culture for his work in education and psychology.

His best-known books include *Conflicting Theories of Instruction* (1972), *A Reappraisal of Zionist Youth Movements* (1991), *Educational Methods in Hashomer Ha'zair* (1998), and *In the Whirlpool of Ideologies: Education in the Twentieth Century* (2002).

Yael Peled

Born in Israel, a graduate of the Hebrew University of Jerusalem in History and Bible. Until the late 1980s, she served as teacher and educator in the post-primary education system in Haifa and Jerusalem, and taught at the Department of the Humanities of the Technion.

She wrote her doctoral dissertation on the Jewish resistance movement in the Kraków ghetto during the German occupation. She wrote additional articles on this topic, as well as a book, *Jewish Kraków 1939—1943—Steadfastness, Resistance, and Struggle* (1993).

Eli Tzur

A historian and lecturer at Ben-Gurion University of the Negev and the Kibbutz Seminary in Tel Aviv. His research focuses on the Zionist Left, its various parties in Israel and abroad, and its crystallization in the pioneering youth movements. Director of the Institute for the Study of Youth Movements at Yad Ya'ari, Giv'at Haviva. He has written and edited numerous articles and books; his books include *The Attitudes of Mapam on Foreign and Defense Issues 1948—1956*. His most recent book is *Before Darkness Comes—Ha-Shomer ha-Tsa'ir in Poland and Galicia 1930—1940* (2006).

Nili Keren

A historian who deals mainly with educational issues stemming from the encounter with the Holocaust in Israel and abroad. Headed the Department of History and the School for Advanced Studies at the Kibbutz Seminary in Tel Aviv. Massuah's academic consultant in recent years. Her books include *Childhood in Theresienstadt* (Hebrew, 1993; English 2000), on education in the Theresienstadt ghetto and at Auschwitz-Birkenau, and a textbook titled *Shoa—A Journey to Memory* (Hebrew, 1999).

Yitzhak Kashti

Born in Hungary, moved to Palestine in 1947, a member of Ha-No'ar ha-Tsiyyoni. Active in Youth Aliyah as the coordinator of educational programs for Israeli youth in distress. Directed youth villages, specialized in education, and finished his Ph.D. in Great Britain. Since 1975, he has been teaching at Tel Aviv University and serving as academic consultant for many education projects. A member of the Massuah board, he also chairs the academic administration of the Kibbutz Seminary. Has written many books on topics related to residential education and youth villages. His most recent book, *Nostalgia for Minion* (2001), is an autobiography.

Avihu Ronen

Born in Kibbutz Ma'agan, he specializes in the history of ideas, Holocaust studies, the history and philosophy of science, logic, and leadership. His current research deals with intellectuals and the Holocaust, Holocaust historiography, and logic and logicians.

Has been a senior lecturer at Tel Hai Academic College (since 1996) and a teaching associate at the Department of Jewish History at the University of Haifa (since 1998). Lectured at Oranim College (1995—1999) and was an adjunct teacher at the Hebrew University Faculty of Agriculture (1995). His books include *Ethics and the Military Profession* (1996), *Third Person Singular: Biographies of Youth Movement Activists during the Holocaust* (1994), and *The Battle for Life, the History of the Jewish Underground in Hungary during the Holocaust* (1994).

Ada Schein

An independent researcher for the International Institute for Holocaust Studies at Yad Vashem. A teacher by profession, she holds a doctoral degree from the Hebrew University of Jerusalem; her dissertation was on education systems in the Jewish DP camps in Germany and Austria in 1945—1951. Her most recent publications are *Holocaust Survivors Becoming Nation-Builders*, about vocational training in the DP camps in Germany, and *Anyone Can Hold a Pen*, about documentation activity in the DP camps in Germany (in press).